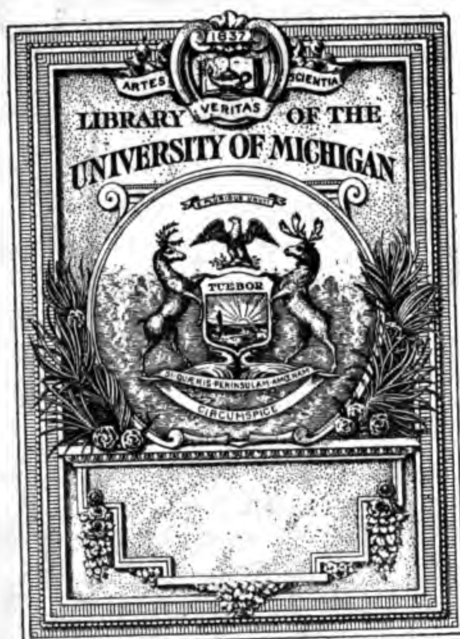
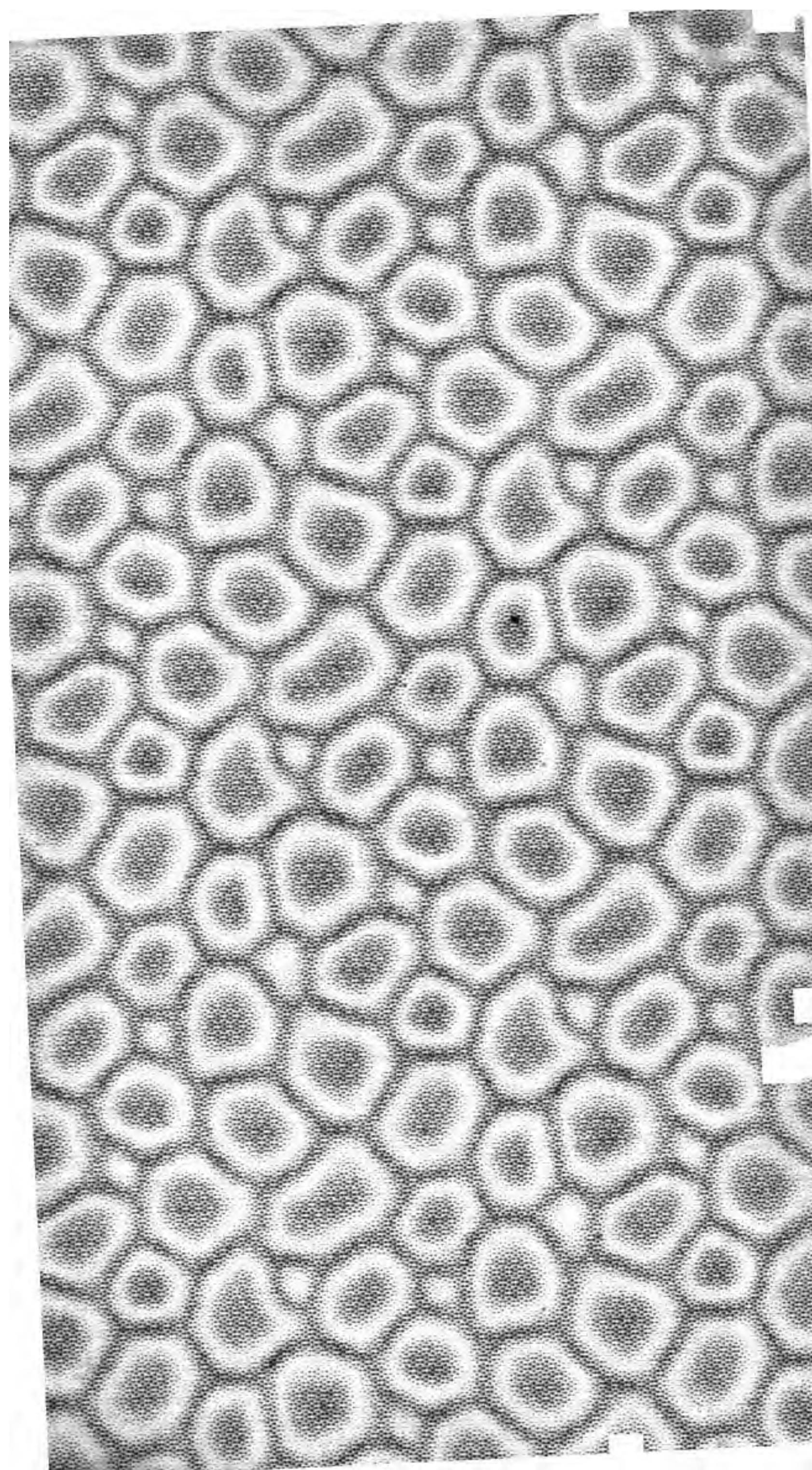

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

III.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

III.

INHOUD

VAN HET

DERDE DEEL.

BOEKBESCHOUWING.

BOEKBESCHOUWING.

OVER DEN

OORSPRONG VAN HET GESLACHT VAN BREDERODE,

DOOR

J. TER GOUW.

De oorsprong van het geslacht van Brederode is een tamelijk duister geschilpunt. De heer HOFDIJK heeft er onlangs op nieuw de aandacht op gevestigd *), en wel op eene wijze, die allen twijfel schijnt buiten te sluiten, daar „de historie met een vasten vinger de plek aanwijst, door den eersten Brederode ingenomen, — ge telt anno Christi 1226, en gij ziet de kloeke gestalte optreden van een jongeren zoon uit het huis van Teylingen, Theodoricus Dapifer, als de eerste der Brederoden" †). 't Is echter geenszins *de vaste vinger der historie*, die ons dezen oorsprong der Brederodes aanwijst, — 't is integendeel een stelling van den Baron VAN SPAEN, die door den heer HOFDIJK wordt overgenomen en gevolgd; — en die stelling van VAN SPAEN is verre van voldoende bewezen te zijn.

Was 't ons een waar genoegen, nog eenmaal, onder 't geleide van den „Minstrel van Kennemerland", dien schoonen bouwval in Hollands verrukkelijkst oord

„den steenen reus in 't bloeiend dal!"

te bezoeken, — die schilderachtige ruïne, die bij den Hol-

*) *Het kasteel en de edelen van Brederode, met 4 platen en een plattegrond.* Amst. 1861.

†) Bl. 11.

lander zoo vele schoone herinneringen wekt; — 't was ons niet minder aangenaam te ontwaren, dat de schrijver, die nog in zijne „Merkwaardige kasteelen" ons wêer den ouden Sicco had te zien gegeven als stamheer der Brederodes, en ons daarna de lange rij zijner verdichte opvolgers had laten langs wandelen, eer wij den voet „op vasteren, historischen bodem" mogten zetten, — thans „alle valsche windselen en cieraden losrukkende, en een aantal nevelbeelden terug werpende in het donkere niet, waaruit een vijftiende-eeuwsche goochelaar hen schijnbaar had doen opdoemen", de geschiedenis der Brederodes begint bij het begin — in het midden der dertiende eeuw. — Immers, vroeger is er in echte stukken geen Brederode bekend.

Heer Willem van Brederode treedt in een charter van 1244 plotseling te voorschijn als geërfd in Waddinksveen *), en werd acht jaren later door den Roomsch-koning Willem genoemd: *Nobilis vir*, *consanguineus noster*. Maar, van waar die edele heer zijn afkomst telde is onbekend. Alleen weten we uit WILHELMUS PROCURATOR en uit het *Necrologium Egmundense*, dat deze Willem reeds de tweede Brederode was, en de zoon van Dirk Drossaet, die de eerste heer van Brederode geweest is. Maar wie was Dirk Drossaet? — Dit is nog niet opgehelderd, en daarmede ligt ook de afkomst der Brederodes nog in het duister. En moge men nu ook dezen Dirk bij ons inleiden als Theodoricus Dapifer, jonger zoon van Teylingen, — dien *Theodoricus Dapifer*, *frater Wilhelmi de Teilingen*, kennen we uit het charter van 1226, en ook uit verscheidene latere brieven; maar hem in de plaats te stellen voor Dirk Drossaet, den eersten heer van Brederode, dit kunnen we niet. En al moge 't ook een meening zijn, door VAN SPAEN nu zestig jaren geleden uitgesproken, door professor KLUIT na eenige tegenkanting geadmittteerd, en door VAN WIJN met geringe wijziging aangenomen; hoe groot onze achting voor die

*) MEERMAN, *Hist. van Kon. Willem*, deel II. *Cod. Dipl.* No. 8. — De brief berustte in het Codex E L. 32 f. 26 der voormalige Leeukamer van Holland.

beroemde geleerden ook zij, wij kunnen niet aannemen, wat *niet bewezen* is, wat stellig *betwijfeld* moet worden, ja, bij nader onderzoek *hoogst onwaarschijnlijk* blijkt.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE VERSCHILLENDE GEVOELENS OVER DE AFKOMST DER BREDERODES.

I.

't Is een zeer oud gevoelen, of, wil men, eene zeer oude overlevering, dat de Brederodes uit het bloed der Hollandsche graven gesproten zijn. VAN SPAEN verklaart zelf, dat dit gevoelen „te oud is, te algemeen, door het wapen met eene brisure te zeer bevestigd, om daaraan te mogen twijfelen. Maar de wijze hoe? is, tot dusverre, onmogelijk te bepalen" *). De oudste kronijken bewaren er het stilzwijgen over; ook MELIS STOKE zegt er niets van.

Gewigtig is echter het getuigenis van WILHELMUS PROCURATOR, een schrijver van de eerste helft der veertiende eeuw, geestelijke te Egmond, doch vroeger, en wel in 1321, kapelaan te Brederode. Hij was dus in de gelegenheid het naauwkeurig te weten. Hij telt de heeren op, die elkander in de heerlijkheid van Brederode zijn opgevolgd. Als eersten heer noemt hij Dirk Drossaet, die gehuwd was met Alveradis van Heusden; — als tweeden heer: Willem, die Hillegond van Voorne ter vrouwe had; — als derden heer: Dirk, gehuwd met Maria van de Lecke; — en als vierden, toen levenden heer: Hendrik, die met de dochter van den heer van Fontaynes in het huwelijk trad †). Omtrent de afkomst van den eersten dier heeren laat echter de Procurator ons in 't onzekere; hij zegt alleen, dat Dirk Drossaet een broeder van den heer van Teylingen was, waarop wij later terug komen.

*) *Huiszittend Leven*, II. bl. 26.

†) MATTHAEUS, in *Anal.* t. II. p. 585; — aangehaald door KLUIT, *Huisz. Leven*, bl. 33, en door VAN WIJN ald. bl. 73.

In het *Necrologium Egmundense* vinden wij dien Dirk Drossaet mede genoemd. In April 1302 stierf „Hildegondis, uxor domini de Brederode, filii domini Theodorici Drossaet, filia domini de Voerne". Overigens is van Dirk Drossaet niet meer bekend, dan dat zijne kinderen door den Roomsch-koning Willem II *bloedverwanten* genoemd werden. Van welken aard echter die bloedverwantschap was is niet opgehelderd.

Wij kennen dus de eerste heeren van Brederode, zoowel als hunne vrouwen, bij name; wij vinden hen ook, van den tweeden heer af aan, in de charteren van hun tijd terug; de opgave van den Procurator verdient geloof en vertrouwen; — doch omtrent den oorsprong van het geslacht vinden wij, noch bij hem, noch elders eenig licht. Alleen de overlevering vermeldt, dat de Brederodes uit het huis van Holland gesproten zijn, en het eenige bewijs daarvoor vinden wij in het wapen, — zeker een bewijs, dat niet gering te schatten is, maar waardoor de wijze van afstamming toch niet wordt opgehelderd.

II.

Die onzekerheid is dan ook oorzaak geweest, dat er al van ouds verschillende gissingen gemaakt zijn, nopens die afstamming der Brederodes uit een der graven van Holland. Sommigen hebben die afkomst afgeleid van graaf Willem I, — anderen van een zoon van dien graaf, — nog weêr anderen van den Roomsch-koning Willem II; — terwijl eindelijk EDMUND VAN DINTER, een Brabantsch schrijver, die in 1448 stierf, gewaagt van de afkomst der Brederodes uit Walraven, een vierden zoon van graaf Jan II.

De laatste meening is te ongerijmd om er een oogenblik bij stil te staan; 't is genoeg op te merken, dat de Brederodes lang vóór den tijd van graaf Jan II reeds in de charters bekend zijn. Ook hunne afkomst van Willem II blijkt onmogelijk te zijn, daar Willem, die de tweede der Brederodes was, reeds in 1244 bekend, en toen reeds ridder was. De afstamming van Willem, derden zoon van graaf

Willem I, is door VAN SPAEN wederlegd *). En de eerste stelling, dat de Brederodes zouden gesproten zijn uit graaf Willem I zelven, door bastaardij, bij eene Maria van Kastricum, wordt door VAN WIJN eene „blijkbare verwarring met eene plaats van STOKE" genoemd †).

Intusschen zou ik in bedenking willen geven, of deze stelling wel zoo onbepaald verworpen moet worden. — Men behoeft juist geen waarde te hechten aan den naam van Maria van Kastricum, maar eene afstamming van Willem I blijft tot de mogelijkheden behooren, wanneer men den leeftijd van Dirk Drossaet in aanmerking neemt, en daarbij het *consanguineus noster* van Willem II ten opzigte van Dirks zoon; — waarbij dan tevens moet opgemerkt worden, dat hier geen spraak behoeft te zijn van wettige bloedverwantschap, vermits ook bastaarden *consanguinei* genoemd werden. Ook noemde, volgens den Procurator, de koning de dochter van Dirk *zijne nicht.* Doch ik wil mij niet op het veld der gissingen wagen.

III.

Een ander gevoelen nopens den oorsprong der Brederodes werd in het laatst der vijftiende eeuw aan 't licht gebragt, en maakte grooten opgang, zoo zelfs, dat het tot op onzen tijd is aangekleefd en herhaald. Volgens dit gevoelen zou Sicco, de zoon van graaf Arnoud, de eerste heer van Brederode geweest zijn. Door dezen genealogischen kunstgreep — wie dan ook de vernuftige geest moge geweest zijn, die zoo stouten greep heeft durven doen — werd het geslacht van Brederode op eens meer dan twee eeuwen ouder gemaakt.

In 't midden der vijftiende eeuw waren de Brederodes tot hoog aanzien gestegen, hetgeen den haat hunner vijanden te meer scherpte. Men beschuldigde hen, uit bastaardij voortgekomen te zijn. En om 't geslacht van Brederode van dien blaam te zuiveren, liet Jolanda van Lalaing, de we-

*) *Huisz. Leven*, II. bl. 19.

†) Ald. Voorb. bl. VIII.

duwe van den vliesridder Reinoud II, door JAN VAN LEIDEN, prior van het Karmelieter klooster te Haarlem, het *Leeven ende Feyten der Heeren van Brederode* beschrijven. JAN VAN LEIDEN bediende zich daartoe, gelijk hij zeide, van *diversche oude historiën, croniken ende gesten.* Hij schreef namelijk, in zijne 49 eerste hoofdstukken, eene kronijk van 1465, die in het huis-archief van Brederode voorhanden was, meerendeels woordelijk na, en zette in de volgende hoofdstukken 't verhaal voort tot 1486.

Men kent de fraaije genealogie, die daarmede in de wereld gezonden werd. Tusschen den eersten heer van Brederode, Dirk Drossaet, en zijn zoon Willem, werden eenvoudig *zeven verdichte heeren* geïnterpoleerd *); daartoe werd Dirk Drossaet met zijne vrouw Alveradis van Heusden twee eeuwen achteruit geschoven, en bovendien een zoon der graven van Holland als stamheer aan 't hoofd gesteld.

---

*) Op de bekende geslachtlijst, die van Sicco afdaalt, is de *tweede* heer van Brederode: Dirk, gehuwd met Alverada van Heusden, en overleden in 1063 of 1066. Van hem wordt gezegd, dat hij burggraaf (of stadhouder of hoe men 't anders wil noemen) van Kennemerland was, en dat zijn zoon Willem heette. Kennelijk is deze Dirk dezelfde als *Dirk Drossaet*, die ter vrouwe had „Domina Alveradis, filia domini de Huusdune", en wiens zoon Willem van Brederode was, maar die door den genealogist twee eeuwen ouder gemaakt is.

De *tiende* heer is: Willem, met Hillegond van Voorne gehuwd, en overleden in 1285. Deze is de zoon van den vorigen, dezelfde Willem die 't eerst in het charter van 1244 genoemd wordt, die in 1283 nog leefde, en wiens dood op 1285 gesteld wordt. Zijne vrouw „Hildegondis, filia domini de Voorne" komt in het *Necrologium Egmundense* voor als overleden in April 1302.

Tusschen deze zijn de volgende *zeven heeren geïnterpoleerd;*

de derde heer:	Willem I	overl.	1103,	gehuwd met	Adelheide van Sayn.
„ vierde „	Dirk II	„	1139,	„ „	Agnes van Solms.
„ vijfde „	Willem II	„	1154,	„ „	Catharina van Salm.
„ zesde „	Floris	„	1198,	„ „	Christina van Gennip.
„ zevende „	Willem III	„	1221,	„ „	Margareet v. d. Lippe.
„ achtste „	Dirk III	„	1236,	„ „	Aleid van Holland.
„ negende „	Alfert	„	1253,	„ „	Beatrix van Hoorne.

Dat JAN VAN LEIDEN de schuld van die verdichtselen heeft moeten dragen, is niet te verwonderen, — 't werk ging op zijn naam. D'IVOY heeft hem een vleijer genoemd en schreef hem „een staatkundig oogmerk" toe in het toedichten van een valschen oorsprong aan het huis van Brederode. VAN WIJN verklaarde hem voor een beuzelaar en leugenaar; VAN SPAEN noemde hem een listigen monnik, die de magtige Brederodes honig om den mond zocht te smeren. En toch is hij in zoo verre te verontschuldigen, dat hij de verdichtselen niet zelf heeft uitgedacht, maar ze van anderen heeft nageschreven, — iets, dat in eene eeuw, „in welke de gezonde kritiek nog niet geboren was, of, zoo zij het was, dan slechts haar kinderlijk oog bij weinigen eenigzints opende en straks weder insliep", aan den Karmeliet toch niet zoo heel kwalijk te nemen was!

Genoeg, JAN VAN LEIDEN had het geschreven, een man, die destijds eenigen roem van geleerdheid had, en 't werd geloofd: — het ging op zijnen naam de wereld in, en werd nagevolgd. De *Divisie-kronijk*, JUNIUS, SNOY, DE HEUTER, BOCKENBERG, vólgden het gevoelen van JAN VAN LEIDEN. En zij moeten zich daarbij van handschriften bediend hebben, want het *Chronicon Belgicum* van den Karmeliet werd eerst in 1620 te Frankfort gedrukt, terwijl zijne *Annales Egmundenses* niet vóór 1692 het licht zagen, en het *Leven der Heeren van Brederode* eerst in 1698 van de pers kwam.

In later tijd is dit gevoelen schier algemeen aangenomen; en toch had die genealogie al bij den eersten opslag verdacht moeten voorkomen, juist wegens die zoo naauwkeurige opvolging dier eerste heeren van Brederode reeds van de elfde eeuw af aan; — maar vooral door de onafgebroken opnoeming hunner vrouwen, — eene naauwkeurigheid, die, voor dien tijd, inderdaad belagchelijk is. Immers 't is genoeg bekend, dat men zelden, zelfs bij groote huizen, de geslachtnamen der vrouwen in zoo vroegen tijd kent, ook al weet men somtijds hare doopnamen. Bovendien gaf de vijftiende-eeuwsche genealogist aan zijne heeren

van Brederode vrouwen, die nooit bestaan hebben *); en 't deert hem zelfs weinig, of hij, bij vergissing, aan één heer twee vrouwen te gelijk geeft †).

IV.

Toch werd deze genealogie langen tijd door de hollandsche geleerden gevolgd, — en zelfs VAN SPAEN zag verwonderd op, toen hem het eerst in 1801, door een' zijner vrienden, den heer SNOECKAERT VAN SCHAUBURG, de vraag gedaan werd, of hij ooit den naam van Brederode, bij gelijktijdige schrijvers of in echte charters, gevonden had vóór 1244? — En even vreemd kwam dit den hoogleeraar KLUIT voor: hij kon in 't eerst „nog zoo niet toestaan," dat men „het geheele geslacht der Brederodes zou *wegmoffelen* tot het midden der XIII. eeuw!" — Zoo zeer hechtte ieder aan JAN VAN LEIDEN! En toch, bij 't licht des onderzoeks moest hij wijken.

Het resultaat der nasporingen van VAN SPAEN, KLUIT en VAN WIJN was, dat WILHELMUS PROCURATOR „de zuivere waarheid" had geschreven, en JAN VAN LEIDEN geen vertrouwen verdiende, en dat het uit de echte stukken, waarmeê de Procurator overeenstemde, als bewezen moest worden aangenomen, dat de naam van Brederode in geen charter vroeger voorkwam dan 1244, in welk jaar heer Willem van Brederode vermeld wordt als geërfd in Waddinksveen; dat Brederode een zijtak uit het huis van Teylingen was; dat de eerste heer van Brederode geweest is Dirk Drossaet, een jonger broeder van Willem, heer van Teylingen, en vader van den zoo even genoemden Willem. En — wat de van ouds beweerde afstamming der Brederodes uit de graven van Holland betrof — deze moest, daar zij een tak van Teylingen vormden, dan nu bij Teylingen gezocht worden. Eene aanwijzing, waardoor men geen

*) VAN SPAEN heeft ze allen nagegaan in zijn tweeden brief aan den hoogl. KLUIT, *Huisz. Leven*, II. bl. 49—52.

†) Ald. bl. 59, 60.

voetstap verder kwam, want de oorsprong van Teylingen is volkomen duister. „Hierin," zeide VAN SPAEN, „moet ik mijn onvermogen, bij gebrek van bewijzen, erkennen." „En," voegde VAN WIJN er bij, „en ik het mijne!"

Zoo had men dan, om den oorsprong der Brederodes op te helderen, dien overgebragt uit de eene onzekerheid in de andere!

V.

't Scheen nu echter een uitgemaakte zaak, dat Brederode in de eerste helft der dertiende eeuw uit een jonger zoon van Teylingen gesproten was. Doch de baron D'IVOY VAN MIJDRECHT, een oudheidkundige toegerust met een uitgebreide kennis, kon daarin niet berusten. Hij schreef in 1813, te Berlijn, waar hij zich toen, als kamerheer der prinses-weduwe van Oranje-Nassau, bevond, eene uitvoerige verhandeling ter bestrijding van het gevoelen van VAN SPAEN, voornamelijk voor zoo veel de door dezen als bewezen aangenomen afstamming uit Teylingen aanging, waaromtrent D'IVOY verklaarde, „dat men dit gevoelen nog niet als bewezen kon aannemen." De baron zond zijne verhandeling aan VAN WIJN ter plaatsing in een volgend stuk van het *Huiszittend Leven.* VAN WIJN kende aan dat stuk groote verdienste toe; doch het werd niet gedrukt. D'IVOY overleed in 1829, VAN WIJN in 1831, en de verhandeling bleef tot 1846 berusten bij de schriftelijke nalatenschap des laatstgenoemden, in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Daar vond haar de heer SCHELTEMA, die haar in het tweede deel van zijn *Oud en Nieuw* in het licht gaf *).

Waarheid blijft het, dat de naam van Brederode, in charters, tot heden toe niet vroeger is gevonden dan 1244. En dat heer Willem van Brederode, die in dat charter vermeld wordt, de zoon van Dirk Drossaet was, die door

---

*) *Oud en Nieuw uit de Vaderl. Geschiedenis en Letterkunde, verzameld door* Dr. P. SCHELTEMA. Tweede en laatste deel (Amst bij G. Portielje 1847), bl. 60—115.

WILHELMUS PROCURATOR den eersten heer van Brederode genoemd wordt, ook dit is aan geen gegronden twijfel onderhevig. Maar dat de stam van Brederode als zijtak uit Teylingen gesproten zou zijn, — dit is het, wat stellig betwijfeld moet worden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

HOE OUD HET HUIS VAN BREDERODE WAS.

I.

Vóór de dertiende eeuw, en zelfs nog in 't begin dier eeuw, is geen spoor van 't bestaan van Brederode te ontdekken. Wel wordt bij VAN MIERIS *) een stuk gevonden van 1179, waarin Jan van Brederode genoemd wordt onder de edelen op een tournooi te Keulen, gehouden door Floris, graaf van Holland; maar dat stuk is voorlang als onecht erkend. En een ander stuk, door BUTKENS uitgegeven in de *Annales de la Maison de Lynden* †), waar heer Dirk van Brederode met Floris heer van Lijnden zegelde, voert door een schrijffout het jaartal 1190, daar het uit onderscheidene bewijzen blijkt, dat dit 1290 moet zijn §).

Dat JAN VAN LEIDEN spreekt van oude brieven van vóór 200, 250, 300 of 400 jaren bewijst niets, want hij deelt van den inhoud dier brieven niets mede; hij zegt ook niet, dat hij die oude brieven *gezien* heeft, maar alleen dat hij van heer Jan van Drongelen, landcommandeur der Duitsche orde te Utrecht, had hooren zeggen, dat die ze gezien had.

VELDENAER (of die onder zijn naam schreef) gaat verder en zegt *gezien* te hebben. De bewering, dat Brederode zou zijn „bij bastaardiën ghecomen van Hollant, van den eersten greef Willlem", wordt door hem bestreden en „logentaal" genoemd, en als bewijs daartoe voert hij aan, dat

---

*) I. bl. 121.

†) *Preuves* No. 5.

§) *Huisz. Leven*, II. bl. 3—5 en 31.

hij zelf *gezien*, *in handen gehad* en *gelezen* heeft oude bezegelde brieven, „die ouder zijn veel jaren, dan die eerste greef Willem", en welke brieven door heeren van Brederode bezegeld waren „mit grooten uithangenden zeghelen van witten was, sittende te peerde, gelijke der princen zeghel van Hollant, ende hadden die wapen van Hollant in den zeghel mit die barenstelen gebroken." Sedert lang weet men, dat VELDENAER niet vrij van beuzelarij is, — evenwel, hij zegt bepaald, brieven *gezien* en *gelezen* te hebben, en beschrijft de zegels die er aan hingen, en, moge hij elders beuzelen, zoo behoeft daaruit nog niet te volgen, dat hij ook hier geen geloof verdient.

Doch: 1.) indien hij die brieven had gelezen, als hij zegt, dan zou hij er ten minste iets uit hebben kunnen mededeelen, althans de *namen* hebben genoemd van de heeren van Brederode, welke die brieven bezegeld hadden. In 't algemeen te spreken van heeren van Brederode, *zonder één enkelen te kunnen noemen*, bewijst niets. 2.) Hij wil bewijzen, dat de Brederodes reeds in aanzien waren lang vóór de regering van graaf Willem I. 't Ware dan in 't belang der zaak, die hij voorstaat, geweest, de *jaartallen* dier brieven te noemen. Niets ware meer overtuigend geweest, dan dit, en ook — zoo hij de brieven *gèzien* en *gelezen* heeft, — ware niets hem gemakkelijker geweest. En toch, hij doet het niet: — en daarom kan men ook niet gelooven, dat hij de brieven *gezien* heeft, — want, had hij ze gezien, hij zou zeker, in plaats der algemeene uitdrukking „veel jaren", de bepaalde jaren hebben opgegeven. 3.) Zijne beschrijving der zegels, die aan de brieven hingen, geeft aan zijn beweren nog al eenigen schijn van waarheid. Evenwel beteekent de beschrijving van een zegel ook al weêr zeer weinig, wanneer er het randschrift niet bij opgegeven is; dit is bij zegels van 't grootste belang. 't Gemis dier opgave bij VELDENAER ontneemt aan zijn zeggen de voornaamste kracht van bewijs. — Waaruit blijkt het, dat het werkelijk zegels van Brederode waren, die hij zag?

Maar er is meer tegen te zeggen. Als die brieven, waarvan hij spreekt, VEEL JAREN *ouder waren dan de eerste graaf Willem*, zoo zouden zij moeten geweest zijn uit de twaalfde eeuw; zij kunnen althans niet veel jonger ondersteld worden dan van 1190. Aan die brieven zouden dan gehangen hebben zegels van Brederodes, waarop het wapen van Holland te zien was, gebroken met den barensteel. En nu vragen we, hoe dit mogelijk zou kunnen zijn, daar het wapen van Holland zelf niet vroeger voorkomt dan 1198, op een zegel van graaf Dirk VII? *)

II.

Ten tijde van Ada en Lodewijk van Loon, in den aanvang der dertiende eeuw, toen in Holland alles op de been was om de erfopvolging in 't graafschap, vindt men telkens Teylingen, Egmond, Haerlem, Wassenaer, Voorne, Altena, Banjaert, Persijn en anderen, maar geen Brederode; — die naam schijnt toen onder den Hollandschen adel nog niet bekend geweest te zijn.

Het Kennemerlandsch geslacht Banjaert komt reeds in 1162 voor, en sommigen hebben daaraan den naam Brederode toegevoegd. Doch 't moet worden opgemerkt, dat dit althans geen der oudsten deed, zelfs ook JAN VAN LEIDEN niet; hij spreekt onderscheiden van Brederode en van Banjaert. De eerste, die deze beide geslachtnamen te zamen voegde, was de *Divisie-kronijk* †), een werk der zestiende eeuw, welks schrijver bij de verschillende gissingen, die men toen reeds over de afkomst der Brederodes gemaakt had, ook iets van zijne vinding heeft willen voegen.

Over 't spreukje: „ik zal hem breede roeden geven", behoeven wij niet meer te spreken: 't is al voorlang *dwaasheid* genoemd. En evenmin zal men uit het bekende *brocardicum:*

---

*) KLUIT, *Hist. Crit.* p. II. t. II. tab. V. — Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Grondtrekken der Nederl. Zegel- en Wapenkunde*, Tweede druk, bl. 3.

†) VAN WIJN, *Huisz. Leven*, Voorber. bl. VIII.

„Brederode de edelste, Wassenaer de oudste,
Egmond de rijkste, Arckel de stoutste"

een bewijs ontleenen voor de hooge oudheid van Brederode: vooreerst, omdat dit huis daarin niet *oud* genoemd wordt; en, ten andere, omdat het rijmpje zelf niet zeer oud is; — dit bewijst onder anderen het noemen van Egmond als „de rijkste," hetgeen aan het laatste der vijftiende eeuw doet denken, zoo niet aan de zestiende.

III.

Vóór 1244 geen brief noch kronijk, waarin een Brederode voorkomt. Binnen- en buitenlandsche charterkamers zijn doorzocht, maar, welke moeite, zoowel VAN SPAEN en KLUIT als VAN WIJN, zich gegeven hebben, zij hebben geen enkel charter of ander echt stuk kunnen ontdekken, waarin vóór 1244 de naam van Brederode gespeld is. VAN WIJN heeft niet alleen de Hollandsche en Zeeuwsche archieven, maar ook die der Rekenkamer van Rijssel, van Brussel, der Tresorie van Henegouwen te Mons, en ook die van Rupelmonde nagezien, maar zonder te vinden wat hij zocht. Hij heeft ook bijzonder een zeer fraai Egmondsch handschrift, dat alle giften bevat, zoo door Hollandsche graven als edelen, sinds de vroegste tijden aan 't klooster gedaan, geraadpleegd, maar ook daarin geen 't minste gewag van Brederodes gevonden vóór 1250 (of 1251, dit is in de tijdrekening van 't latijnsche charter eenigzins onzeker), in welk jaar onder de getuigen van koning Willem voorkomen Wilhelmus de Brederode en Thiericus de Brederode: derhalve weêr dezelfde Willem van Brederode, die in 1244 het eerste voorkomt. Wie nu die Dirk van Brederode was — Willems zoon of wel een jonger broeder, — behoeven wij thans eigenlijk niet te onderzoeken. Willems zoon, Dirk, overleed in 1318, op zijn terugkomst van eene reis naar 't Heilige Land, en hij zou dan toen ten minste 88 jaren oud moeten geweest zijn, 't geen zeker wel eenige verwondering mag baren, de moeijelijkheid van 't reizen in die tijden in aanmerking genomen. Deze

Dirk kan eerder Willems jonger broeder geweest zijn, — daar de vader Dirk heette, is het zelfs zeer waarschijnlijk. — VAN SPAEN houdt hem ook voor „een broeder van Willem en stamvader van 't geslacht van Doortoge" *) — op welken grond dit laatste, zegt hij niet. Doch wij kunnen 't in 't midden laten: of Dirk zoon, dan wel broeder van Willem was, is voor ons onderzoek van geen belang. 't Is ons genoeg te weten, dat vóór 1244 geen Brederode in charters en brieven gevonden is; dat ook de oudste Hollandsche kronijk, evenmin als MELIS STOKE, eenigen heer van Brederode vroeger noemt, en dat er ook tot heden toe nog geen ouder charter is aan den dag gebragt betreffende eenen Brederode.

Op 1244 dus voor 't eerst „Dominus Wilhelmus de Brederode", maar deze toen nog geen *heer* van Brederode, dewijl het woord *dominus* vóór den doopnaam staat, en alleen aanduidt, dat hij ridder was. Daar wij nu uit den Procurator, die 't zoo zeer als iemand weten kon, en uit het *Necrologium* weten, dat deze Wilhelmus was *filius domini Theodorici Drossaet*, en dat deze Theodoricus Drossaet geweest is *primus dominus*, en Wilhelmus *secundus dominus;* — daar we bovendien uit de charters weten †), dat Willem zich het eerst uitdrukkelijk heer van Brederode noemde den 4 September 1252, terwijl hij den 18 Junij van dat jaar nog eenvoudig Willem van Brederode heette, — zoo blijkt het, dat de eerste heer van Brederode heeft geleefd tot in den zomer van het jaar 1252, en kan men alzoo met de meeste waarschijnlijkheid den aanvang der heeren van Brederode stellen omstreeks het jaar 1220, althans niet veel jaren vroeger.

IV.

En wat nu de oudheid van het slot te Brederode betreft, waarvan men weleer de grondslagen liet leggen door

---

*) *Huisz. Leven*, II. bl. 61.

†) VAN MIERIS I. p. 267 en 269.

graaf Arnoud, om het door Sicco te laten voltooijen *), dat slot is wel zeer zeker door geen Sicco gebouwd.

Wel behoeft men hem niet als een „held der Sage" te beschouwen; want het historisch bestaan van dezen zoon van graaf Arnoud is buiten twijfel. „Dat er een Sigefried geëxteerd heeft (zegt prof. KLUIT) is ontwijfelbaar uit de charta A[i] 1083 en uit zijn grafschrift: „Sicco genus Comitum"" etc. In den giftbrief van graaf Dirk V, waarbij hij, in 1083, al de giften van zijne voorzaten aan de kerk van Egmond bevestigde, wordt van Syphridus of Sicco gewag gemaakt †). En die giftbrief is nog oorspronkelijk en geheel gaaf in wezen, op perkament met het zegel er aan, en berust thans in het Rijks-archief §). Maar, dat hij het slot te Brederode gebouwd zou hebben, daarvan is geen schijn noch blijk. Tusschen hem en den eersten heer van Brederode ligt een afstand van meer dan twee eeuwen.

Wij zijn het met den heer HOFDIJK volkomen eens, wanneer hij zegt, dat het bestaan van het kasteel te Brederode met zekerheid eerst in de veertiende eeuw kan worden aangenomen; doch dat het waarschijnlijk door Willem of door zijn vader zal gesticht zijn ⁎). Daar de naam in 1244 genoemd wordt, mag men vermoeden dat het slot toen bestond.

Ongegrond is het beweren van OUDENHOVEN, dat het slot in Kennemerland niet het stamhuis zou geweest zijn, maar dat dit in den Alblasserwaard gezocht moet worden ✝). — Men heeft nimmer een huis Brederode in den Alblasserwaard kunnen vinden, en daarom besloten, dat het door het water verzwolgen moest zijn. Maar den tijd, wanneer dat verslinden door de baren heeft plaats gehad, of de plaats, waar 't huis gestaan zou hebben, heeft men evenmin

*) Mr. J. V. LENNEP *en* W. J. HOFDIJK, *Merkwaardige Kasteelen*, 1 Serie, bl. 50, 52.

†) KLUIT, *Hist. Critica*, t. II. p. I pag. 122.

§) Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Grondtrekken der Ned. Zegel- en Wapenkunde*. Tweede druk, bl. 3, 70, 85.

⁎) *Het kasteel en de edelen van Brederode*, bl. 12.

✝) *Beschr. van Zuid Holland*, bl. 289, 290.

kunnen aanwijzen. De bezittingen der heeren van Brederode in den Alblasserwaard waren wel aanzienlijk, maar zij hebben nimmer, noch afzonderlijk noch gezamenlijk, den naam van heerlijkheid van Brederode gedragen.

Als graaf Floris V in 1283 die landen en dorpen aanduidt, noemt hij ze één voor één op, elk als een afzonderlijke „hooge heerlickheyt ende gerechte". Als de heeren van Brederode in 1366 en 1387 die landen noemen, zeggen zij, „onsen landen ende vrijer heerlijkheden van Brederode", dat is: de *landen* en *vrije heerlijkheden*, die in Zuid-Holland aan den heer van Brederode toebehooren. En wel noemen zij die landen te zamen in 1387, „in der heerlijckheit tusschen Lecke ende Merwede", maar niet: heerlijkheid Brederode. Deze laatste naam hoort bepaald in Kennemerland te huis, waar men meer namen vindt, die op *rode* uitgaan, doch die men in den Alblasserwaard te vergeefs zoeken zal. In Kennemerland ook stond het stamhuis. Dáár wordt in 1321 vermeld *„die woninghe tote Brederodeland"*; — en als graaf Willem III in 1333 de bezittingen van Brederode optelt, noemt hij slechts één *huys*, dat in Kennemerland; — bij „dat goet ende al die manscippe, hoet genoemd es, of so wairt dat gheleghen es in Zuut Holland, ende nu ter hofstede van Brederode toebehoirt", wordt van geen huis gesproken.

DERDE HOOFDSTUK.

IS BREDERODE UIT TEYLINGEN GESPROTEN?

I.

De stam van Brederode is dan niet ouder dan het midden van de eerste helft der dertiende eeuw; die van Teylingen daarentegen bestond reeds in het midden der twaalfde eeuw. Onmogelijk is het dus, wat men vroeger geloofde, dat Teylingen uit Brederode gesproten was *); maar daaren-

*) Nog in de *Merkwaardige Kasteelen* van Mr. J. V. LENNEP en W. J. HOFDIJK, leest men (1 serie bl. 53), dat Simon, de tweede zoon van Dirk van Brederode, de stamvader van het geslacht van Teylingen was.

tegen zou het eene mogelijkheid zijn, dat Brederode een zijtak van Teylingen was.

En dit nu was het gevoelen van den rijks-vrijheer VAN SPAEN. Hij achtte 't niet alleen mogelijk, maar zelfs volkomen bewezen; hij oordeelde, dat zijn gevoelen daaromtrent *„buiten alle tegenspraak"* gesteld was *). En in het voorberigt van zijne *Historie der heeren van Amstel* zegt hij, zonder eenig voorbehoud: „Brederode was een jonger tak der Heeren van Teylingen" †). VAN WIJN stemde het gevoelen van VAN SPAEN ten volle toe; de hoogleeraar KLUIT vereenigde er zich, half onwillig, mede. Later trad de baron D'IVOY op, om het te bestrijden.

Zien we, op welke gronden het gevoelen van VAN SPAEN berustte. 1.) WILHELMUS PROCURATOR zegt, dat Dirk Drossaet een broeder van den heer van Teylingen was, — *„quod primus ibidem dominus, frater domini de Theylinge, Theodoricus Drossaet dicitur,"* — en op dien grond zegt VAN SPAEN: „de vader van Dirk Drossaet was een heer van Teylingen." §) 2.) VAN SPAEN houdt dezen Dirk Drossaet voor denzelfden persoon, die als Theodoricus Dapifer, broeder van Willem van Teylingen, voorkomt in een charter van 1226, en in latere brieven Theodoricus de Teylingen genoemd wordt ⁎).

II.

De Procurator zegt, dat Dirk Drossaet een broeder van den heer van Teylingen was, en daaruit trok VAN SPAEN het besluit: „de vader van Dirk Drossaet was een heer van Teylingen."

Maar die gevolgtrekking is onjuist. Immers VAN SPAEN haalt zelf brieven aan, waarin Dirk van Brederode en Jan

---

*) Zijn eerste brief aan prof. KLUIT, Mei 1801, in het *Huiss. Leven*, deel II. bl. 22.

†) Bl. x.

§) *Huiss. Leven*, II. bl. 46.

⁎) Ald. bl. 22.

van Renesse *broeders* genoemd worden; nogtans was de vader van Dirk van Brederode zeker geen Renesse, en de vader van Jan van Renesse even zeker geen Brederode. En even zoo kon ook Dirk Drossaet een *broeder* van den heer van Teylingen zijn, zonder dat daaruit behoeft te volgen, dat zijn *vader* een Teylingen was. Even als Jan van Renesse de broeder van Dirk van Brederode was, omdat hunne moeder, Hillegond van Voorne, tweemaal is getrouwd geweest — eerst met Jan van Renesse, bij wien zij twee zonen had, Jan en Kostijn; daarna met Willem van Brederode, uit welk huwelijk Dirk van Brederode geboren is; — even zoo kan ook Dirk Drossaet de broeder van den heer van Teylingen geweest zijn, omdat hij de zoon was van dezelfde moeder uit een ander huwelijk.

Ja, nog meer. Hij zou onder die benaming ook wel een *basterdbroeder* van den heer van Teylingen kunnen geweest zijn. Hij zou, bij voorbeeld, hebben kunnen zijn een basterdzoon, door een graaf van Holland verwekt bij eene jonkvrouw, die naderhand met een heer van Teylingen getrouwd is, en aan wier onechte zoon den *toenaam* *) van Drossaet gegeven is, — in welk geval dan die basterdzoon, *zonder uit Teylingen gesproten te zijn*, toch een *broe-*

*) Volgens den baron D'IVOY is het waarschijnlijker, dat *Drossaet* een toenaam was, dan dat daardoor eene ambtsbediening werd aangeduid. Zoo wel de Procurator als de steller van het *Necrologium*, die beiden in het latijn schreven, lieten dit woord onvertaald. „Weinige voorbeelden" zegt D'IVOY, „zal men uit latijnsche charters of kronijken kunnen bijbrengen, waarin de *ambtsbedieningen* in eene andere dan in de latijnsche taal staan uitgedrukt, en integendeel zeer weinige plaatsen aantreffen, waar de Hollandsche *toenamen* in het latijn zijn overgezet." Daarbij toont hij met vele voorbeelden aan, dat in het *Necrologium* alle *toenamen niet in het latijn* gesteld zijn, ofschoon zij vertaald konden worden; terwijl daarentegen de namen, die de *ambtsbedieningen* der personen uitdrukken, in het latijn voorkomen. Hij gelooft niet, dat *Theodoricus Drossaet* alleen hierin eene uitzondering zou moeten maken; en begrijpt niet, wanneer *Drossaet* wel een ambtsbediening ware, en zulks *Dapifer* moest beteekenen, waarom de steller van het *Necrologium* dit laatste woord dan hier niet gebezigd heeft, even goed als hij er zich, zeven bladzijden later, van bediend heeft, waar hij eenen Bertoldus *Dapifer* vermeldt. Bl. 66, 67.

der van den heer van Teylingen kon genoemd worden. Dit echter slechts als een „*bij voorbeeld*", en niet eens als eene *gissing;* want wie Dirk Drossaet geweest is, is volkomen onzeker, — even onzeker als het is, of de naam Drossaet eenvoudig een *toenaam*, dan wel een *ambtsbediening* te kennen geeft, — en even onzeker als het nog blijft, hoe hij de heerlijkheid Brederode verkregen heeft, en van waar hem of zijnen zoon Willem die uitgestrekte bezittingen in Zuid-Holland aangekomen zijn. Dit alleen is zeker, dat de benaming *broeder* van Teylingen geen bewijs oplevert, dat hij ook een *zoon* van Teylingen was.

III.

Van Spaen achtte de afkomst van Brederode uit Teylingen *volkomen bewezen*, omdat hij Theodoricus Drossaet hield voor denzelfden persoon als Theodoricus Dapifer in het charter van 1226. „Op deze wijs" zeide hij, „komt alles goed uit"; doch verklaarde tevens niet te weten, hoe *Theodoricus Drossaet frater domini de Theilinge* aan de heerlijkheid van Brederode gekomen was. Dit laatste zal dan ook wel niet zoo gemakkelijk uit te vinden zijn; maar de belangrijkste vraag is voor 't oogenblik, of werkelijk die twee Dirken één Dirk waren? — Want indien de veronderstelling van van Spaen eens onjuist ware, en die twee Dirken niet dezelfde, maar integendeel *twee verschillende personen* mogten geweest zijn, dan ligt ook de geheele gevolgtrekking aangaande de afkomst van Brederode uit Teylingen in 't water, en de oorsprong der Brederodes blijft nog even onzeker als vroeger.

De baron d'Ivoy voerde een aantal bewijzen aan tegen het gevoelen van van Spaen; men vindt ze in zijne verhandeling, bladz. 62 tot 82. En na wikken en wegen zal er wel geen twijfel kunnen overblijven, of Dirk Drossaet is *niet* dezelfde persoon als Dirk van Teylingen geweest.

Een tweetal bewijzen slechts zal voldoende zijn, om dit overtuigend te doen blijken.

1.) Van de twee Dirken, die VAN SPAEN voor één persoon hield, is de een gestorven in 1252, en de ander in 1281. — Dat Dirk Drossaet overleden is vóór den 4 September 1252 zagen we reeds vroeger. — Dat Dirk van Teylingen overleden is in November 1281 leert ons het *Necrologium*. (Zijn broeder Willem, met wien hij dikwijls voorkomt, stierf in Januarij 1283.)

2.) Van de twee Dirken, die VAN SPAEN voor één persoon hield, had de een tot zoon Willem van Brederode, en de ander tot zonen: Willem van Teylingen en Jan van Teylingen. — Over Willem van Brederode hebben we reeds herhaaldelijk gesproken; hij stierf in 1285. Willem van Teylingen nam in 1296 deel in de zamenzwering tegen graaf Floris V *) en was vervolgens bij Velzen op het slot Kroonenburg. Jan van Teylingen was een der edelen, die naar Engeland aan graaf Jan I afgezonden waren in 1296 en 1297 †).

Daar alzoo Theodoricus Drossaet en Theodoricus Dapifer blijken twee verschillende personen te zijn geweest, komt de vraag, of *Dapifer* hetzelfde beteekent als *Drossaet*, vrij overtollig voor. En het gevoelen dat Brederode een zijtak van Teylingen was, mist allen grond.

IV.

Ook het wapen van Dirk van Teylingen, vergeleken met dat van Brederode, kan zulks bewijzen.

Ware Brederode een zijtak van Teylingen geweest, dan hadden de Brederodes het wapen van Teylingen gebroken moeten voeren. Nu voerde Teylingen: van goud, met een leeuw van keel, en een zilveren lambel met 3 punten; — dit moesten wij dus ook in het wapen van Brederode terug vinden, met bijvoeging van eene of andere brisure.

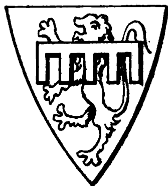
Ja, het wapen van dien zelfden Dirk van Teylingen,

---

*) D'IVOY bl. 77; AREND, *Alg. Gesch. des Vaderlands*, dl. II. 1 stuk bl. 369 en 383.

†) Ald. bl. 77; AREND, t. a. pl. bl. 388.

die, ware VAN SPAENS gevoelen waarheid, de stamvader der Brederodes zou zijn geweest, is ons volkomen bekend; wij vinden 't in zijne zegels *).

Hij voerde den leeuw met een lambel met 5 punten. En dit is ook juist in den regel: als jonger zoon van een huis, dat reeds den lambel met 3 punten in zijn wapen had, voerde hij als *sous-brisure* den lambel met 5 punten †).

Ware nu werkelijk die Dirk van Teylingen = Dirk Drossaet, de eerste Brederode geweest, dan zou het bovenstaande wapen dat van den eersten Brederode geweest zijn, en dan zouden, na hem, ook de heeren van Brederode den zilveren lambel met 5 punten hebben gevoerd. 't Is genoeg bekend, dat zij dit wapen *niet* hebben gevoerd; en dit bewijst, zoo duidelijk als een wapen het bewijzen kan, dat de Brederodes geen afstammelingen van Dirk van Teylingen waren.

VIERDE HOOFDSTUK.

HET WAPEN VAN BREDERODE.

I.

't Is zeer opmerkelijk, dat het huis van Brederode, welks naam in den aanvang der dertiende eeuw nog onbekend

---

*) KLUIT, *Hist. Crit.* t. II. tab. XIV et XV.

†) Dezelfde regel wordt ook nog gevolgd bij ons Koninklijk Huis. Volgens art. 3, 4 en 5 van het koninklijk besluit van 24 Augustus 1815 voeren de jongere zonen des konings den barensteel van *drie* stukken; doch, volgens art. 6, de kleinzonen den barensteel van *vijf* stukken.

was, op eens, in 't midden dier eeuw, in vollen aanzien en luister te voorschijn treedt, terwijl zijn oorsprong in een nevel ligt.

Kan het wapen ons eenige inlichting geven aangaande den oorsprong van het geslacht? — Ongelukkig is de geschiedenis van dat geslachtwapen evenzeer met moeijelijkheid doorweven, als die van het geslacht. Ik zal echter trachten er een overzigt van te geven.

De heraldische geschiedenis van Brederode laat zich verdeelen in drie tijdperken:

1.) het wapen der vier eerste heeren van Brederode;

2.) van Dirk den vijfden heer, die met de erfdochter van Valkenburg huwde, hetgeen aanleiding gaf tot de kwartilering met Valkenburg, tot Reinoud III den elfden heer, die de kwartilering met Valkenburg verliet;

3.) het latere wapen van Brederode, zoo als 't is vastgesteld door Karel V in 1534.

Met het eerste dier tijdperken hebben wij ons vooral bezig te houden; — op de beide anderen hebben wij slechts een vlugtigen blik te werpen.

II.

Het wapen van den *eersten* heer Dirk Drossaet is onbekend; — men heeft hem nog in geen charter gevonden *), en dus ook geen zegel van hem ontdekt. Wel zegt HOFDIJK, dat „dese Diedryc in zijn wapen den liebaart voerde, door den lambel in den kop geraakt" †), — doch dit is slechts eene dichterlijke vrijheid.

Het wapen van den *tweeden* heer, Willem van Brederode, is twijfelachtig. Volgens opgave van KLUIT zegelde hij in 1274 te paard, en stond op zijn schild een leeuw met een lambel §). Men moet vertrouwen, dat KLUIT dat zegel naauwkeurig heeft onderzocht; hij zegt duidelijk:

*) *Oud en Nieuw*, II. bl. 82.

†) *Het kasteel en de edelen van Brederode*, bl. 12.

§) *Hist. Crit.* t. II. p. 804.

„*Leo cum lambello*", en andermaal bij het tegenzegel: „*Scuto cum Leone lambellato*". Maar VAN SPAEN vond het toch *zeer bijzonder*, en D'IVOY noemde het *onbegrijpelijk*, en *bijna eene onmogelijkheid*, omdat het zeker is, dat zijn zoon een ander wapen voerde.

Jammer is het, dat KLUIT niet vermeldt, of het een lambel met 3 of met 5 punten is; — nog meer jammer, dat hij van dit zegel geene afbeelding heeft medegedeeld; — allermeest is het jammer, dat van de zes zegels, die aan den brief hingen, juist dat van Brederode het eenige was, dat zoo zeer geleden had, dat er niets meer om te lezen was. Daardoor wordt het twijfelachtig, of KLUIT wel duidelijk genoeg heeft kunnen onderscheiden, wat er eigenlijk op stond.

Het oudste wapen van Brederode, dat wij met voldoende zekerheid kennen, is dat van Dirk den Goede, den *derden* heer, want zijn zegel met dat wapen hangt aan brieven van 1307 en 1312. De eerste berust in de archieven der abdij van Bedbur, beginnende: „Nos Theodoricus, Dominus de Brederode"; op zijn zegel, dat daaraan hangt, ziet men zijn wapen, *un lion avec un filet brochant sur le tout.* De andere behoort aan de abdij van Rijnsburg en is door KLUIT uitgegeven, met de afbeelding van het zegel *). Dit zegel van 1312 is volkomen gelijk aan dat van 1307, en het wapen, dat Dirk van Brederode daarop voert, is: *een leeuw met een filet.*

Dit wapen bewijst ten duidelijkste, dat hij, die 't voerde, niet uit een zijtak van Teylingen gesproten was, want in

*) *Hist. Crit.* t. 11, tab. XVI.

dat geval zou hij het *filet* getrokken hebben over den Teylingschen leeuw. Ik wil er nu niet op wijzen, dat een *filet* doorgaans geldt voor een kenmerk van *bastaardij*, want het *kan* soms ook een jonger linie aanduiden *), — maar het wapen moet ons overtuigen, dat Brederode, op welke wijze dan ook, gesproten is uit een huis, dat een enkelen leeuw voerde, — dus *niet* uit Teylingen.

Opmerking verdient het hierbij, dat de vader van dezen Dirk door den Roomsch-koning Willem van Holland *bloedverwant* genoemd is; — 't een zoo wel als 't ander doet ons denken aan 't oude gevoelen, dat de Brederodes onmiddelijk uit het bloed der graven van Holland gesproten waren, — schoon wij niet kunnen ontdekken, hoe?

Wij kunnen van de zegels en het wapen van dezen Dirk niet afstappen, zonder daarover nog eerst een drietal opmerkingen mede te deelen.

Ten eerste. Men weet, dat hij in 1290, 1291 en 1296 ook een ander zegel gebruikte, waarop een mans- en een vrouwehoofd elkander aanziende, met het omschrift:

„S' secretum dom. de Brederode",

een zegel, dat de verwondering van VAN SPAEN opwekte, en waarvan KLUIT verklaarde, dat hij „daar altijd mede verlegen geweest" was. Zóó vreemd is evenwel dat zegel niet, maar daar het geen wapen vertoont, behoeven wij er ons hier niet mede bezig te houden.

Ten tweede. Denzelfden Dirk van Brederode, van wien wij hier spreken, vinden wij in BUTKENS, *Annales généalogiques de la Maison de Lynden*, onder de twaalf heeren, die in 1290 door graaf Floris V tot ridders van s. Jacob verheven werden; en wij vinden hem tevens in het extract uit het „Tournoy-boek" genoemd als den eersten „campejoen", en hij „droech een gulden schilt met een bloedroodigen leeu, met een blau tonge en crijtsen, met een

---

*) VAN SPAEN verzekert, dat hij het meermalen aangetroffen heeft, dat het filet geen bastaardij, maar een afgegoeden zijtak aanduidde. *Huisl. Leven*, II. bl. 8.

blau barenstel, en riep: Hollant!" Mogten we dit als bewijs aannemen, dan was de zaak uitgemaakt. Dirk van Brederode was dan reeds onder Floris V openlijk erkend als wettig afstammeling van het gravenhuis. Maar 't is onmogelijk, die woorden zoo gaaf aan te nemen, als een getuigenis uit de dertiende eeuw.

Ik laat de kwestie van de instelling der s. Jacobs-orde onaangeroerd, want die behoort niet tot mijn onderwerp. Maar aangenomen, dat Floris V werkelijk in dat, of in een ander jaar, die ridderorde heeft ingesteld; — aangenomen, dat het extract uit het Tournooi-boek volkomen echt was, — dan weten we toch ook, hoe de tournooiboeken, zoowel als de genealogiën, door latere handen, om den hoogmoed te vleijen, ik wil niet zeggen, vervalscht *), maar opgesierd zijn, en dat de beschrijvingen van wapens, die er in voorkomen, allerminst te vertrouwen zijn, als dikwijls later bijgevoegd. En zeker althans is de blazoenering van Brederode, die we hier vinden, geen werk van de dertiende eeuw. Dat bewijzen de woorden: „bloedroodigen leeu" en „barenstel", waarvoor men in de dertiende eeuw zou gezegd hebben: „leeu van kelen", en „palesteel"; dat bewijst ook de opgave van „een blau tonge en crijtsen", een fijnheid die onze heraldiek in de dertiende eeuw nog niet kende. De blazoenering in dit Tournooi-boek is zeker niet ouder dan de vijftiende eeuw; — eene eeuw, waarin men zelfs aan Sicco den Hollandschen leeuw met den lambel toekende! — en zij kan ons dus niet dienen als bron voor de kennis van het wapen van Dirk van Brederode. Bovendien kennen wij dat wapen met volkomen zekerheid uit zijn zegel — eene echte bron, waartegen geen tournooi-boek opweegt.

Ten derde. Vreemd mag het schijnen, dat VAN WIJN verhaalt, te Mons een zegel van Dirk van Brederode gezien te hebben, waarop, „in plaats van den Hollandschen

---

*) L. PH. C. VAN DEN BERGH, in deze *Bijdragen*, deel IV. bl. 246.

leeuw, *drie* leeuwen, twee boven en een onder, hebbende alleenlijk de twee bovenste een lambel van drie palen aan den hals" *). Daar VAN WIJN echter verzuimd heeft het randschrift aan te teekenen, zou men aan vergissing mogen denken. Maar dit wordt tot zekerheid, als men opmerkt, dat de brief, waaraan 't zegel hing, „een borgtogt van Diederik heeren Simonszoon van Teylingen" was, en dat het zegel van dien zelfden zoon van Teylingen, nog op 't rijks-archief bewaard wordende, *drie leeuwen* vertoont †). VAN WIJN heeft dus, bij vergissing, dat zegel van Dirk Simonszoon van Teylingen voor een zegel van Dirk van Brederode gehouden.

De *vierde* heer van Brederode, Hendrik, voerde, volgens de opgave van VAN SPAEN: *„un lion au lambel en coeur"* §). Een afbeelding van zijn zegel heb ik te vergeefs gezocht; maar allerwaarschijnlijkst wordt hier bedoeld, dat de lambel over den hals van den leeuw ging, hetgeen de gewone plaatsing was. Want de onderscheiding, tusschen *lambel en chef* of *lambel en coeur*, waaraan zoowel VAN SPAEN als D'IVOY nog al waarde schenen te hechten, zoowel als de aanduiding, of de punten van den lambel al of niet over den kop van den leeuw gaan, kunnen we gerust ter zijde stellen; — althans daar van wapens der dertiende en veertiende eeuw sprake is. In later tijd moge men aan zulke onderscheidingen beteekenis hebben gehecht, in de middeleeuwsche heraldiekniet.

Komt de lambel soms als een zelfstandige wapenfiguur voor, dan is de plaatsing vrij; zelfs kunnen er dan meerdere bij elkander gesteld worden, zoo als bij voorbeeld, Overstolz in Westfalen in keel drie gouden barensteelen boven elkander voert ⁂). Maar strekt de lambel tot brisure — en dit is zijne meest gewone functie — dan is

---

*) *Huisz. Leven*, II. bl. 79 noot *t*.

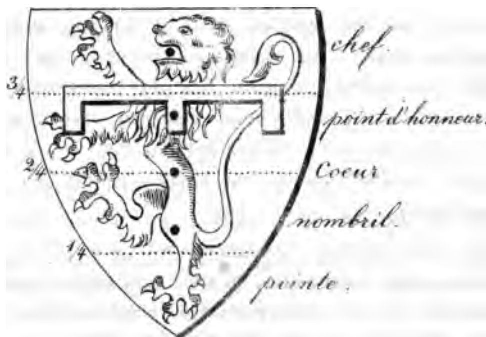
†) Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Grondtrekken*, bl. 89.

§) *Huisz. Leven*, II. bl. 54 en 66.

⁂) RIETSTAP, *Handboek der Wapenkunde*, bl. 136.

zijne plaats in het bovenste gedeelte van het schild, ongeveer op $^3/_4$ der hoogte.

De nieuwere heraldisten plaatsen hem hooger. DE ROUCK zegt, dat de lambel wordt gesteld *in het midden van het chef* *); en de Franschen leeren hetzelfde †). Maar de wapens, die men op middeleeuwsche zegels vindt, bewijzen, dat de lambel geplaatst werd ter hoogte van het *point d'honneur*. En daar nu de lambel in het wapen geplaatst werd, om dat te breken, is het natuurlijk, dat hij ook dikwijls over een of meer der wapenfiguren heen ging. Evenwel stelde men den lambel doorgaans zóó, dat de figuren er zoo min mogelijk door verduisterd werden, en daarom ziet men ook gemeenlijk in de oudere zegels den lambel gaande over den hals van den leeuw, zoodat de kop vrij blijft §).

In lateren tijd schijnt men deze plaatsing der brisure, *gaande over de wapenfiguren heen*, te hebben willen be-

*) TH. DE ROUCK, *Nederl. Herauld*, 1645.

†) EYSENBACH, *Hist. du Blason*, p. 360; PAUTET DU PAROIS *Nouveau Manuel*, fig. 63.

§) Mogelijk heeft dit ook aanleiding gegeven tot de benaming van *tournooikraag*, — een naam die blijkbaar van Duitschen oorsprong is. VON HEFNER (*Grund-Sätze der Wappenkunst*, p. 33 en 43) wil zelfs, dat de eigenlijke gedaante van den tournooikraag (onze barensteel) geheel rond is geweest; dat hij aldus door jongere zonen bij tournooijen en in ge-

schouwen (schoon ten onregte) als een teeken van bastaardij, en daarom werd de lambel door de nieuwere heraldisten *en chef* gesteld.

III.

Dirk, de vijfde heer van Brederode, en bekend als het eerste hoofd der Hoeksche partij, trouwde de erfdochter van Valkenburg. Dit gaf aanleiding om den leeuw van Brederode te kwartileren met dien van Valkenburg, en tevens tot het aannemen van het cimier van Valkenburg: twee armen, die elk een paardepoot vasthouden *).

Bij deze kwartilering met Valkenburg voerden de Brederodes hun leeuw soms *zonder*, soms *met* den lambel.

In de kerk te Mariënwaard in „een zeer audt gelass in een koirken" stond nog in 1568 een wapen van Reinoud II. zonder den lambel: „met vyer roode leuwen, die twe leuwen in een gulden velt, ende die ander twe in een silveren velt." En ALKEMADE had een zegel van Walraven II. van 1485, waarop ook de 4 leeuwen zonder lambel voorkwamen †). Reinouds broeder, Gijsbrecht, elect van Utrecht, voerde in zijn zegel ook het wapen met 4 leeuwen zonder lambel, en op een koperen munt één leeuw zonder lambel §).

vechten om den hals gedragen werd, en dat daaraan het gebruik te danken zou zijn, dat die figuur als breuk voor jonger zonen dient. En de afbeelding, die VON HEFNER van dezen cirkelvormigen tournooikraag geeft (fig. 261) is die van *een molenrad zonder spaken.*

Daar evenwel reeds in de dertiende eeuw — en VON HEFNER zegt zelf: „vor der Mitte des XIII. Jahrhunderts ist ein Einfluss der Turniere auf die Wappenkunst nicht ersichtlich" (*Grund-Sätze*, p. 6.), en ook in Nederland kan men den oorsprong der erfelijke geslachtwapens bezwaarlijk hooger stellen, (Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, in deze *Bijdragen*, IV. bl. 249.) — daar dan reeds in de dertiende eeuw de barensteel of tournooikraag *in den regtlijnigen vorm* bestendig voorkomt, kunnen we aan die bewering van VON HEFNER niet veel geloof schenken.

De lambel is ook geen *kraag*, maar een *stok*, zoo als de oud Hollandsche naam *palesteel* ook aanduidt, — een *steel* met drie of meer *palen*.

*) VAN MIERIS, *Bissch. Munten en Zegelen*, bl. 253; D'IVOY bl. 88, 93.

†) *Huisz. Leven*, II. p. 301, 302.

§) VAN MIERIS, *Bissch. Munten en Zegelen*, pl. VIII fig. 10 en 11.

Daarentegen ziet men in het wapen van Reinoud II, hangende onder die der vliesridders in de Groote kerk te 's Gravenhage den lambel boven den leeuw van Brederode *). Ook geeft Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH een zegel op van „Reinoud van Brederode [welke?] ridder: een leeuw met een barensteel aan den hals." †)

Kennelijk streefden de Brederodes er in dit tijdperk naar, om zich te doen erkennen als wettig uit den stam van Holland gesproten, doch werden daarin gedwarsboomd door de Kabeljaauwschen, die „hertoch Philips informeerden ende seyden, dat de heer van Brederode gecomen was van bastardien uyt Hollant, ende dat men sijn wapen solde breken mit den stock, als men den oerden hielt van 't gulden Vlies." De hertog zond hierop „tot Egmond in 't clooster ende in den Hage, om alle die oude schriften te overzien, ende doe vant men 't al t'samen gelogen."

Zoo geheel en al was 't echter niet gelogen. Dirk de Goede voerde in 't begin der veertiende eeuw werkelijk een *filet* over den leeuw. Intusschen, 't gevolg was, dat Reinoud verpligt werd den lambel te voeren.

IV.

En wat nu eindelijk het latere wapen der Brederodes betreft, — Reinoud III, die van 1531 tot 1556 heer van Brederode was, verliet de kwartilering met Valkenburg, en nam het volle wapen van Holland, en zelfs den titel „geboren graaf van Holland", aan. Hij werd deswege aangeklaagd en gevonnisd §); en den 11 Mei 1534 werd zijn wapen door den keizer vastgesteld: „d'or au lion de gueules, armé et lampassé d'azur, au lambel à trois pendants du même, posé en chef."

Sedert is het wapen van Brederode zoo gebleven, en zóó staat het ook in goud en kleuren afgedrukt op het

---

*) D'IVOY, bl. 88, 91, 92.

†) *Grondtrekken*, 2e *druk*, bl. 82.

§) J. KOK, *Vaderl. Woordenboek*, deel VIII. bl. 1007.

titelblad van HOFDIJKS boek: *„Het kasteel en de edelen van Brederode*, 1861." — En, hetzij Reinouds opvolgers *den leeuw alleen* voerden, hetzij gekwartileerd met Vianen, zij hebben steeds den lambel *boven* den leeuw behouden. Reinouds zoon, de beroemde Hendrik van Brederode, kwartileerde met Vianen en Ameide, en voerde dus *):

1. 4. *Brederode*: de lambel in het schildhoofd, *los boven* den kop van den leeuw. Deze plaatsing van den lambel, waarbij de leeuw geheel vrij bleef, werd toen aangemerkt als een bewijs hunner *wettige* afstamming uit het huis van Holland, — een afkomst waarvan Reinoud III, na 's keizers sententie, openlijk verklaard had, die, tot den laatsten adem, tegen ieder te zullen staande houden †).

2. 3. Weder gekwartileerd: a. d. *Vianen*: b. c. *Ameide*.

Het schild gedekt met twee gekroonde helmen; regts het cimier van Brederode, links dat van Vianen.

V.

Beschouwen wij nu de beide wapenschilden van Teylingen en Brederode, — en wel, wat Brederode betreft, niet het latere, maar het oudste, dat wij kennen, dat dus naast bij den oorsprong ligt, — Teylingen: de leeuw met een lambel, Brederode: de leeuw met een filet; — dan zal men niet kunnen beweren, dat Brederode het wapen van Teylingen gebroken voert, hetgeen toch het geval zou moeten zijn, indien Brederode een zijtak van Teylingen ware. Veeleer zal men moeten aannemen, dat beiden twee afzonderlijke takken waren van denzelfden stam, die een leeuw voerde.

En daar nu beiden den *leeuw van keel op het veld van goud* voerden, zal men ook wel bij beiden aan een oor-

*) P. O. V. D. CHIJS, *Munten van Holland en Zeeland*, bl. 547 en pl. XL.

†) J. KOK, *Vad. Woordenb.*, t. a. pl. bl. 1008.

sprong uit Holland moeten denken, 't geen ook door de eeuwen-oude overlevering bevestigd wordt.

Evenwel blijft de ware afkomst van Brederode nog volkomen onzeker. Wij weten niet, wie de vader van Dirk Drossaet, den eersten heer van Brederode, geweest is. Naar zijnen leeftijd zou hij wel een zoon van graaf Willem I hebben *kunnen* zijn; maar, daar het hier aan alle bewijs ontbreekt, achten wij het gissen noodeloos. De verhouding van den eersten Brederode tot het Hollandsche gravenhuis, zoowel als zijne verwantschap met Teylingen, blijft nog een onopgelost raadsel.

JOHAN NIEUHOF,

DOOR

Mr. J. T. BODEL NIJENHUIS.

Ter plaatse waar in den Indischen Oceaan aan de oostkust van Afrika een eiland gelegen is, alwaar de fransche natie den weleer door haar bezeten grond zoekt te herwinnen en beschaving en christendom, op barbaarsche wijs door vervolging en moord daaruit gebannen, allengs weder tracht in te voeren, op het eiland Madagascar namelijk, niet ver van de Moordenaars-baai, die ons veel vroegere wreedheid herinnert, dáár vond, voor twee honderd jaren ongeveer, door moordende handen een reiziger zijn einde, van wiens verspreide, doch nooit bijeen verzamelde levensberigten, en vooral van wiens min bekende talenten, wij hier iets naders willen mededeelen.

JOHAN NIEUHOF *) of NIJHOF, of NIJHOV, zoo als hij, blijkens zijne handteekening zich zelf noemde †), als reiziger sinds lang

---

*) Zie over J. N., zeer kort, N. G. VAN KAMPEN, *Gesch. der lett. en wett. in de Nedd.*, namelijk: als ontdekkingsreiziger, d. I. 330; als aardrijkskundige, II. 75 en III. 142. Voorts dezelfde, *Geschied. der Nedd. buiten Europa*, II. 116, vooral 121 de noot. Uittreksels zijner reizen zijn geplaatst in *Nederlandsche Reizen*, d. X, XI, XIV. — Over de uitgaven zijner werken, zie ter loops en gebrekkig, JÖCHER, *Gel.-Lex.*, III. 879; ADELUNG, *Fortsetz. z. Jöch.*, V. 554, beiden op *Neuhoff.* Meer volledig EBERT, *Bibliogr. Lex.* No. 14804—09, op *Nieuhoff.* — Op onze nasporingen doelden de *Handd. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk.* 1857, bl. 59. 1860, bl. 26, 27.

†) De Gelderschen en aangrenzende Duitschers zeggen *Nij* —, waar wij *Nieuw* — zeggen.

bij alle beschaafde volken bekend, was eigenlijk geen geboren Nederlander. Hij was den 22 Julij 1618, op de grenzen onzes lands, in 't graafschap Bentheim, te Uelzen geboren, waar vroeger zijn vader, later een zijner broeders en een zwager burgemeesters der plaats waren *). Hij had dus zeker eene beschaafde opvoeding genoten. Doch het schijnt uit eene en andere uitdrukking te blijken, dat een verlangen naar het vreemde, groote reislust, en de ruime gelegenheid die destijds het naburig Nederland daartoe en tot het verzamelen van aardschen voorspoed aanbood, hem naar Holland, naar Amsterdam, dreven.

Daar gekomen raakte hij, denk ik, onder anderen met het invloedrijke geslacht der Witsen's bekend. Niet alleen dat in 1665 aan Cornelis Witsen en in 1682 aan Nicolaes Witsen zijne reizen werden opgedragen, maar C. W. was bewindhebber der W. I., gelijk zijn zoon der O. I. Compagnie, en Hendrik Nieuhof, Johan's broeder, gewaagt ook in het laatstgemelde jaar †) van „de eere en vriendschap, waarmede het de heeren Witsen den schrijver en de zijnen al overlang gelieft had te begunstigen." Op ruim twintigjarigen leeftijd stond aan Johan Oost en West gelijkelijk open; doch C. Witsen was bewindhebber der W. I. Compagnie, en de veelvuldige vaart op de zooveel meer nabij gelegene

*) Eene nicht van hem was het waarschijnlijk die, Esther Nieuhof geheeten, als jongedochter uit het Bentheimsche stadje Schuttorf, te Leiden in 1675 trouwde. Zie de trouwregisters, Leidsch stedelijk Archief. — Was ook de schilder *A. R. Nieuhoff*, te Leeuwarden in 1658 zich ophoudende (zie 't portret van Mr. J. de Veno), van zijn geslacht? Zie ook de volgende noot.

†) *Inleiding* tot J. N's *O. en W. I. Zee- en Lantreise*. Het is deze broeder, aan wiens pen wij de uitvoerige opdragten en voorredenen van Johan's drie reisdeelen te danken hebben. Bij mij is een portret van hem voorhanden. Zijn gelaat is met een krulparuik gedekt. Het is in zwarte kunst, door zekeren *Theodorus Nieuhoff* gemaakt (*fecit*), door hem geteekend en gesneden? — De kaarten en platen der in 1682 verschenen *Reisen* zijn van veel beter gehalte dan die van de Chineesche, van 1665. J. N. heeft al de *kaarten* als teekenaar gewaarmerkt. Van de platen zijn sommigen door *J. Kip*, anderen door *C. Decker*, de groote beelden door *Gilliam van der Gouwen* en *Henr. Cause* gesneden.

West-Indiën, en vooral op het vruchtbare Brazil, schijnt hem derwaarts te hebben gelokt. Hij had in dat land ook een bloedverwant. Straksgemelde H. Nieuhof toch gewaagt *) van zijnen oom Alexander Picardt, die in het hoogste van zijne eer en in 't heetste van den oorlog in Brazil sneuvelde.

Wij vinden Johan in October d. j. 1640 op reis naar dat gewest, om als koopman in dienst der W. I. Compagnie zijne fortuin te beproeven. Hij had op die uitreis een zwaar gevecht tegen twee turksche schepen te verduren, waarbij, wijl anderen zich onttrokken, 't geheele bestuur op hem nederkwam; de uitslag was gelukkig. Hij bleef in Brazilië negen jaren. Ik zal niet mededeelen wat hij in dien tijd aldaar op onderscheidene plaatsen, hetzij in 't bestier des gouvernements en van 't Nederlandsch bewind, zoo in 't burgerlijke als in 't krijgskundige, 't zij ook voor de aardrijksbeschrijving en de natuurlijke geschiedenis, opmerkte †). Hij heeft dit zelf nedergelegd in zijne *Brasiliaense Zee- en Lantreize*, een boekdeel in-folio van 240 bladz., dat hij echter, door zijne bezigheden en reizen verhinderd, niet zelf uitgaf, maar 't welk na zijnen dood door zijnen broeder Hendrik, ten jare 1682, uit des overledenen nalatenschap, te Amsterdam bij de wed. Jacob van Meurs in het licht gezonden werd. De vele platen van de landbewoners en voortbrengselen waren zeker naar zijne teekeningen gevolgd; want groot was voor zijnen tijd zijne belangstelling in en kennis van de natuurlijke geschiedenis, waarin hij aan een Piso en een Marcgraf niet toegaf. — Hendrik had reeds

*) *Opdracht van* J. N's *Reize naar China*. In de *O. I. Z. en L. reize*, bladz. 116 b. gewaagt *Johan* van zijn neef Johan Pikkart, kapitein-luitenant.

†) Door deze zijne betrekking tot de W. I. Comp., kamer Amsterdam, zoude er over zijne persoon en werkzaamheden welligt iets te vinden zijn in hare archieven, voor zoo ver die nog in 't Rijks-archief voorhanden zijn. Mijne daartoe bij de bevoegde archivale beambten reeds in 1856 ingestelde nasporingen waren echter dus ver vruchteloos. En te Batavia zullen uit zijn later Oost-Indisch leven wel geene rapporten enz. meer overig zijn.

negen jaren vroeger op de uitgave dezer *Reize* octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland verzocht en verkregen. Het geschrift werd aan den destijds al meer en meer in aanzien stijgenden Nic. Witsen met eene uitvoerige rede opgedragen.

Wij keeren tot West-Indiën weder. Nadat in Brazil de zaken door verschillende oorzaken gestadig meer achteruit waren gegaan, verliet Johan in 1649 dat werelddeel. Hij begaf zich over Nederland naar zijn vaderland, Bentheim, terug. Doch, na ruim drie jaren oponthouds aldaar, ontbrandde in hem, zegt hij, de begeerte om ook de Oost-Indiën te bezigtigen. Op den 23 Augustus 1653, in het felst van den eersten Engelschen oorlog, voer hij weder uit Tessel uit, zekerlijk op een koopvaardijschip, en, achter Engeland om stevenende, bereikte zijn schip de Kaap de Goede Hoop, alwaar de kommandeur Van Riebeek eerst sinds ettelijke maanden bezig was de Nederlandsche kolonie op vasten voet te brengen. — Hij weidt over Zuid-Afrika in zijne *O. I. Zee- en Lantreize* *) uit en geeft ook eene kaart der kolonie, naar zijne eigene teekening (t. a. pl.), gelijk trouwens al de kaarten door hem gewaarmerkt zijn.

Den 30 April 1654 landde hij eindelijk te Batavia aan en nam er zijnen intrek bij zekeren Gerrit Eppink, een Ulsenaar, en dus zijn landgenoot. Welhaast leerde men den werkzamen man kennen en waarderen; dermate dat, bij het eerste gezantschap, door den gouverneur-generaal Maetsuyker om handelsbetrekkingen met China aan te knoopen afgezonden, en waarin Jacob de Keizer en Pieter de Goijer Nederland als gezanten vertegenwoordigden, Nieuhof tot eersten hofmeester benoemd werd. Hij bleef in China van 14 Augustus 1655 tot 31 Maart 1657. Deze reis is door hem zelven op last van de Bewindhebbers der O. I. Compagnie uitvoerig beschreven en later met vele (meer dan 150) platen van landstreken, natuurtooneelen en voortbrengselen in het licht gezonden. Dit laatste echter liet hij

*) Bl. 6 en volgg.

zijnen boven vermelden broeder over, die het, bij Johan's afwezigheid, in 1665, te Amsterdam, in een boekdeel van 258 bladz. in-folio in de wereld zond *). Deze droeg, naar tijdsgewoonte, het werk, dat weldra in het hoogd. (1666 4⁰ en herdrukt 1669 fol.), fransch (1665 fol.) en ook in 't latijn †) overgezet werd, aan een paar Amsterdamsche Maecenaten met eene uitvoerige opdragt op: hij koos er voor de burgemeesters Hendrik Dirksz. Spiegel en Cornelis Witsen, den vader van Nicolaes. De boekhandelaar Jacob van Meurs (zie dien naam hier boven) had er ten vorigen jare 1664 octrooi voor verzocht en verkregen. Het is, gelijk men weet, de meest vroegtijdige en trouwste bron over het China der zeventiende eeuw, nog op waarde geschat in de tegenwoordige. Nieuhof's gelaat, in jongeren, naauwelijks veertigjarigen leeftijd, door een onbekende gesneden, met een zesregelig vers van Jan Vos §) voorzien, bevindt zich hier voor.

Uit China in 1657 teruggekeerd, bleef hij niet lang te Batavia. Met de retourvloot van zeven schepen keerde hij, onder het oppergezag van den heer Koenes, eersten raad van Indië en later schepen der stad Leiden *), naar Nederland terug. Onderweegs echter hield men zich op. De vloot zag zich genoodzaakt, twee maanden lang (einde van Maart tot einde van Mei 1658) op het eiland Sint-Helena

*) De Nederd. tekst is herdrukt in 1670.

†) Door prof. G. HORNIUS overgezet, Amst. 1668. fol.

§) Dus ziet men Nieuwhof, die de godsdienst, wetten, zeeden
En staat van China toont, door zijn geleerde schacht.
Een loffelijk bedrijf verdient onsterflijkheden,
Zijn staatkundt rijk van roem, en krijgsmoet, groot van kracht,
Twee zuilen voor Koylan, zijn waardt om hem te sieren.
Wie *wijs* en *dapper* is, past dubbelde laauwrieren.

De kaart van China is van zijne eigene hand. De platen zijn van verschillende hand gesneden. Doch bij de vervaardiging van zoo vele platen wilden de kunstenaars niet altijd voor vaders van al hun werk te boek staan; en 1665 staat ten dezen opzigte merkbaar bij 1682 ten achter.

Onder zijn portret ook zijn wapen: drie hulstbladeren tusschen een keper of geer.

*) Zie *Zee- en Lantreize door versch. gewesten van Oost-Indië*, bl. 20.

te vertoeven, tot herstel der aan scheurbuik lijdende vlotelingen. Nieuhof maakte zich dezen tijd ten nutte. Wij komen er straks op terug.

In Amsterdam aangekomen, onthield hij zich bij zijnen destijds reeds aldaar, waarschijnlijk in handelszaken, gevestigden broeder Hendrik. Hij bleef er gedurende drie maanden, en „ik had," zegt hij, „dagelijks groot bezoek van verscheiden liefhebbers om de Sineesche schriften en teekeningen, die ik met mij uit Sina gebragt had, te zien en daarvan te spreken" *). Hij had destijds ook zaken in Zeeland te verrigten.

De uitgave van dit alles zijnen broeder, als gezegd is, overlatende, had hij alweder aan wal geen rust, maar spoedde zich om den 22 October 1658 naar O. Indiën terug te keeren. Hij vertrok met eene, onder den heer Adr. van Aelmonde uitzeilende vloot, op het schip Arnhem. Hij gewaagt destijds van de gelegenheid die hem de edele heeren bewindhebbers der Compagnie deden opdragen en aanbieden. (Vrije overtogt als gewezen lands-ambtenaar?) Het was een half jaar nadat ook een ander Nederlandsch reiziger, wiens reisontmoetingen mede geboekt en alom verspreid zijn, de Haarlemsche heelmeester Wouter Schouten, naar de Oost-Indische gewesten vertrokken was.

Den 18 Julij 1659 †) landde hij wederom behouden te Batavia. Hij bereisde sinds vele hoeken der O. Indiën: eerst Sumatra's westkust, later Amboina, Boero, de Piscatoren, en Formoza, alwaar hij de eerste is, die de geschiedenis van Ds. Hambroek vermeldt §). Ook Malakka, Perzië, Gamron, Ceilon, Madura, Tutucoryn en de westkust van Hindostan liet hij niet onbezocht. Geen wonder dat de Compagnie, in wier dienst hij zich naar alle die plaatsen heen begeven had, den regtschapen, kundigen, ijverigen man, die als zelf een Nederlander geworden was,

*) *O. I. Z. en L. reize*, bl. 23 a.

†) Er staat, klaarblijkelijk onjuist, 1658. Zie *O. I. Zee- en Lantreize* bl. 23 kol. b.

§) *O. I. Zee- en Lantreize*, bl. 45, 46.

ten laatste in December 1661 *) tot opperhoofd in de toen juist den Portugezen ontweldigde vesting Coylan op de Malabaarsche zeekust benoemde. Hij was er tot Julij 1666. Het was deze aanstelling, die hem nog te meer in de gelegenheid stelde om, zoowel door verdragen met inlandsche vorsten de handelsbelangen zijner heeren en meesters te bevorderen †), als de binnenlanden aldaar in oogenschouw te nemen, zeden, gewoonten en natuurvoortbrengselen te leeren kennen, te beschrijven en de laatstgenoemden af te teekenen, ja ook, om eene *Landkaart van de cust van Malabaar*, *Madura en Cormandel* op te maken, later ook, bij zijne *Reize* §), in 1682 aan 't licht gebragt.

Van 20 Julij 1667 tot 17 December 1670 bleef hij buiten Compagnie's dienst op Batavia ⁎), en besteedde er dien driejarigen tijdkring, deels om die plaatsen en omstreken te beschouwen en te schetsen; deels om alle boomsoorten en kruidgewassen, omtrent en verre buiten de stad in de bosschen groeijende, af te teekenen, en dit „niettegenstaande men zich destijds nooit alleen verre weg durfde begeven, uit vrees voor 't wild gedierte en de wreede Javanen" ✝).

Een derde gedeelte van zijne *O. I. Zee- en Lantreize* *) is dan ook aan die beschrijving van Java, met menigvuldige afbeeldingen van plaatsen, planten en dieren, gewijd, gelijk ook eene kaart van *Batavia en hare onderhoorigheden* (bl. 197) naar zijne teekening gesneden is.

Den 17 December 1670 ging hij uit O. Indiën voor de tweede keer naar het vaderland onder zeil †) en kwam

---

*) Blijkens de *Zee- en landreizen* van genoemden W. SCHOUTEN, 1e boek, bl. 199 en van den herdr. 196. Hij heet er *J.* (Giovanne?) *Nijhof.*

†) Bij zijne *staatkundige wijsheid* wordt in 't boven aangehaalde lofvers de *dapperheid* en *krijgsmoed* van het Coylansche opperhoofd geprezen.

§) Bladz. 106.

⁎) *O. I. Z. en L. reize*, bl. 194.

✝) Ald. t. a. pl.

*) Namelijk van bl. 195—297.

†) *O. I. Z. en L. reize*, bl. 297.

behouden den 9 Junij des volgenden jaars aldaar aan *).

In Nederland had hij o. a., misschien te 's Gravenhage, eene zamenkomst met graaf Johan Maurits van Nassau, bijgenaamd *de Brasiliaan*, die destijds zich gemeenlijk reeds sinds jaren te Kleef onthield. Deze hield met hem een lang gesprek over den stand van Brazil en van Oost-Indiën, waarop Nieuhof hem alles toonde wat hij over beide landen door schrift en teekenpen ontworpen had.

Intusschen, nog altijd nam hij zijne ruste niet. Zijn reislust zou hem ten laatste duur te staan komen. In het uiterste najaar toch van den jare 1671, December, begaf hij zich op nieuw, als koopman, in dienst der O. I. Compagnie, naar de Oost-Indiën, ditmaal om nimmer weder te keeren, ja zelfs om die gewesten niet te bereiken.

Trouwens, nadat men, op de noordkust van Madagascar om ververschingen te erlangen aangekomen, aan de bogt van Antsgoa, ook wel Moordenaarsbaai geheeten, geland was, ging Nieuwhof met den stuurman en eenige andere maats den 8 October 1672 landwaarts in, om met de inboorlingen koophandelsbetrekkingen aan te knoopen. Doch niemand hunnĕr kwam terug. Men hoorde wel eenige schoten, ten blijke van ongelegenheid; men voer met eene tweede boot landwaarts, en wachtte aldaar twee à drie dagen. Doch toen er na dit tijdsverloop niemand opdaagde, hield de scheepsbevelhebber Hugo het er voor dat Nieuhof vermoord was, en ging, tegen het besluit van den scheepsraad, onder zeil naar Mauritius.

Bewindhebberen der kamer Amsterdam, met dit jammerlijk uiteinde des ijverigen mans begaan, besloten eindelijk, op verzoek van zijnen broeder Hendrik, die steeds te Amsterdam gevestigd schijnt geweest te zijn, een jagt van de Kaap de Goede Hoop naar de plaats des onheils af te zenden, om te vernemen of ook iemand nog in leven mogt zijn, ten einde dien van daar af te halen. Doch de vorst des lands was wel genegen slaven te verkoopen,

---

*) Bl. 303.

maar wilde van de vermiste manschappen niets weten. Ze zijn zeker — zoo besluit N's broeder dit verhaal *) — door de inwoners doodgeslagen. Zoo treurig eindigde hij, na ruim dertig jaren reizens en zwoegens, zijn 54jarig leven.

Beter lot viel aan dien anderen Nederlandschen, evenzeer de wereld door bekenden reiziger, Cornelis de Bruin, te beurt, die ook ruim dertig jaren in allerlei gewesten gereisd hebbende, later de noodige rust mogt genieten, om die reizen in een paar boekdeelen, mede met eigen geteekende platen over land-, natuur- en volkenkunde verrijkt, der wereld in te leiden. Dit had ook Nieuhof zich zeker voorgesteld.

Het is vóór Nieuhof's *O. en W. I. Zee en Lantreize* dat de broeder andermaal des broeders afbeelding geplaatst heeft. De graveur ook van dit portret is onbekend. Gelijk de eerste plaat hem op nog geen 40jarigen leeftijd voorstelt, zoo schetst deze hem op ruim 50jarigen; veelzins verouderd, maar ook in oordeel gerijpt en nadenkend geworden. Hij is als kommandeur van Coylan met een rol in de hand afgebeeld, waarop de woning, door hem als opperhoofd aldaar bezeten, vertoond wordt; daaronder een zesregelig gedicht van D. Lingelbach †).

Toen hij nu voor het laatst Batavia verliet, beijverde een en ander aldaar gevestigd Nederlander zich, om zijn lof, ook als schrijver over de Oost-Indische gewesten, waar hij nu zeventien jaren had doorgebragt, te verkondigen.

---

*) Waarbij zijn hart meer gevoeld zal hebben, dan zijne pen kon wedergeven. *O. I. Z. en L. reise*, bl. 308.

†) Hier zijt gij Nieuwhof na het leven afgemaald,
Een held die zelf de faam vermoeid heeft door zijn daaden;
Een die bekend is daar het daglicht rijst en daalt,
Voor opperhoofd, gezant, met luister overladen.
Zijn reislust, kloek verstand en onvermoeide geest
Blinkt uyt aan iedereen die zijne schriften leest.

D. Lingelbach was een treur- en blijspeldichter uit de laatste helft der 17e eeuw. (Witsen Geysbeek, IV. 203; Catal. v. d. M. d. N. L., I. b. bl. 136.) Misschien een broeder van den nederl. schilder Joh. Lingelbach, in 1625 te Frankfort a. d. Mein geboren; dus mede een Duitscher.

De inzage van het handschrift zijner dertigjarige reize in beide Indiën stelde die landgenooten in staat, met kennis van zaken te oordeelen. Het waren P. Ketting en Jacob Steendam *), die beiden te Batavia in October 1670 hunne verzen ter zijner eere opstelden, verzen, welke broeder Hendrik in 1682 voor de *Oost-Indische Reize* drukken liet. Zoo liet hij ook aan 't hoofd der *Braziliaansche reize* (het eerste deel der *Zee- en Lantreize*) een gedicht van zekeren J. D. L. drukken, die Johan's teekenkonst, schrijftrant en poëzij roemt. Het was misschien Johan de Laet, de jonge, mede als dichter bekend. De Laet, de vader, had over West-Indiën geschreven.

Ziet daar de hoofdlijnen van 's mans leven. — „Hij was," zegt zijn broeder †), „begaafd met een goed verstand en andere deftige hoedanigheden, lustig en vrolijk van aart en aangenaam in omgang; een liefhebber ook van de musijk; hij sprak verscheiden talen." Doch bij dit een en ander komen nu nog een paar oogpunten, waaruit ik den man kortelijk wilde beschouwen.

Maakte men een en andermaal een lofdicht op hem, hij zelf was ook een niet onbevallig dichter. Behalve een zesregelig vers onder het portret van zijnen straks genoemden vriend Steendam §), vinden wij in zijne reizen van zijne hand een en ander lied.

Een *Saizoendicht op de twaalf maanden des jaers, gepast op de lantstreken der stad Batavia, op 't eilant Groot Java* ⁎).

Een ander gedicht, *op de stad Batavia en de omliggende*

---

*) Zie over J. Steendam, zeer kort A. J. VAN DER AA, *Woordenboek der Nederlandsche dichters*. En veel uitvoeriger, in den aanvang van 1861, de toenmalige Amerikaansche gezant in Nederland H. C. MURPHY, in zijn: *Jacob Steendam, a memoir of the first poet in New-Netherland, with his poems descriptive of the colony*. The Hague, 1861 8o. 59 pp.

†) *Zee- en Lantreize*, slot der voorrede.

§) MURPHY, t. a. pl. bl. 17.

⁎) *Oost- en West-Ind. reize*, (1682), deel 1. of *Brasil-Reize*, voorwerk.

hooven en landerijen *) is, voor den tijd waarin hij leefde, niet minder welluidend; te opmerkelijker nog, als wij bedenken, dat hij geen geboren Nederlander was, waarschijnlijk in het Bentheimsche zijne opvoeding erlangde en zijn leven niet in dichten of in 't bestuderen van dichters, maar in reizen, doorgebragt had.

Een vierde gedicht was dusverre *nimmer uitgegeven*, maar in handschrift, laatstelijk onder mij, berustende. Het werd gemaakt — en nu komen wij tot het verblijf op Sint-Helena — het werd gemaakt, toen hij zich in het voorjaar van 1658 op dit gezond en heerlijk eiland ophield. De vlootvoogd der retourvloot Koenes, op wiens schip onze reiziger zich bevond, had deze klip gekozen om er zich met zijne manschappen te ververschen en te herstellen †).

Men had trouwens destijds nog niets dan zwaar gezouten spijzen aan boord, hetgeen bij eene langdurige zeereis, gelijk de Indische destijds waren, veelzins scheurbuik veroorzaakte. Een toevlugtsoord als dit eiland was dus zeer gewenscht. Zij verkwikten er zich, en Nieuhof maakte bij zijn vertrek uit dankbaarheid de navolgende dichtregelen §):

Op de gelegentheyt van Sant Helena.

Nu deelt de vruchtbaarheid van Sint Heleen
Haar gaven milder uit, als ooit voorheen:
Wanneer de vloot van Draak, off De l'Hermyt
Off andre helden van d' aaloude tijtt

Hier quam ten anker, uit het woeste meyr,
En sloech op 't land haer legertente neer.
Al wat men doe met moeit' en arbeit zocht,
Dat werd onz nu goedgunstig toegebrocht.

d'Oranjeboom ontlast zijn groen gewey
Van 't gulden ooft, in menige valley;

---

*) Aan 't hoofd der *Zee- en Lantreise van Oost-Indië*, (2e deel der *Reize*), voorwerk.

†) *O. I. Zee- en Lantreize*, bl. 21, waarbij eene afbeelding der kerkvallei, thans die waarin St. Jamestown zich bevindt.

§) Zijn toon heeft van de natuurbeschouwing van Steendam, als deze Nieuw-Nederland roemt. Zie MURPHY, t. a. p. bl. 32 en volgg.

Al 't aardgewas, al 't onbezielde kruyt,
Breid(t) zich verheucht, voor zoo veel menschen uit.

Het water, dat men zoo zorgvuldig spaard,
Schoon dat men in en op het water vaard,
Komt ongevercht, en les(ch)t den heten dorst
Van menig braaf en rustig adelborst.

't Schuimbeckend everzwijn vergeet zijn kracht
En woest geweld, in 't midden van de jacht;
d'Onnozle duif verroert haar vlerken niet,
Schoon zij het roer omtrent haar blinken ziet.

Het koude visjen hapt staâg na de lijn
En wil met kracht van 't staal gevangen zijn:
't Onkuische berghoen wordt op éénen tyt
Terwijl het schreit, de stem en 't leven quyt.

Men ziet geen wolken, die der bergen kruin
Verdommelt, in den damp van driftig bruin.
De klare zon verzilvert bergh en dal:
't Is lieflik weêr en zomer overall.

O Sant Heleen! ik dank u voor de gunst
En zou mijn dankbaarheit graag door de konst
Doen blijken, maar verschoon mijn slecht verstant;
Tot dat ik koom in 't waarde Vaderlandt.

Dan zal ik, na de mate van mijn geest,
Verzorgen dat men u aanschout, en leest
Hoe gij den hallef dooden weêr verwekt,
En 't varendt volk ten paradijs verstrekt.

J. NIJHOV fecit. 1658.

Men oordeele of deze man verdiende, alweder noch bij WITSEN GEYSBEEK noch bij A. J. VAN DER AA vermeld te worden!

Maar — er is nog iets van hem te vermelden.

De vroegere en latere Nederlandsche reizigers, Van Noordt, Van Neck, Van Linschooten, Spilbergen, Cornelis de Bruin, andere gelijktijdigen, hebben in hunne reisverhalen afbeeldingen geleverd, die door Nederlandsche graveurs in het koper gesneden en aldus bewaard gebleven zijn. Doch hunne oorspronkelijke teekeningen schijnen te zijn verloren gegaan. Ook Nieuhof heeft er voor zijne werken honderden bij honderden geteekend. Waar zijn ze?

Al mijne pogingen tot opsporing dier schetsen bleven vruchteloos. Intusschen, het is mij te beurt mogen vallen een tweetal *nimmer gegraveerde teekeningen* van Sint Helena, door Nieuhof ontworpen, magtig te worden en reeds voor jaren in mijne verzameling in te lijven.

Op de eerste dier teekeningen is het eiland geschetst zoo als het van de noordwest-zijde uit zee gezien wordt. Zij is met O. I. inkt uitvoerig ontworpen en toont de ligplaats der retourvloten op de reede, de hutten door de jagers van het admiraalschip *de Peerel* in eene der bekoorlijkste valleijen neêrgeslagen, en de jagers zelve, die zoo wel bij de zoogenaamde vallei *der twee watervallen*, als op andere punten het wild verrasten, in de nabijheid van het boschrijk Longwood onzer eeuw, van 1815 tot 1821 zoo bekend geworden. Het personeel op den voorgrond toont een anderen tak van winst, de visschen uit de talrijke beken der valleijen gevangen *).

Van de tweede teekening, mede onuitgegeven, is een juiste afbeelding op een vierde der grootte hierbij gevoegd. Zij is, zoo wel als de eerste, door NIJHOV's handteekening gewaarmerkt en vertoont, insgelijks met O. I. inkt gewasschen, en evenzeer op een folio-blad vervat, „de Kerckvalley van 't Eylant Sant Helena A°. 1658"; niet uit zee, gelijk hij in de *O. I. Reize* †) dit punt koos, maar van uit het land, van de hoogere heuveltoppen, waar de tenten der jagers en andere manschappen op den voorgrond staan, de vogels door het schot verrast worden, een buit gemaakt „everzwijn", — als de groote wijndruif der Israë-

*) Eene uitvoerige toelichting of legende, benevens 't vers van zoo even, door N. eigenhandig geschreven en onderteekend, verzellen deze teekening. Naar deze schets schijnt een gravure van het eiland bij Nieuhof's leven nog gevolgd te zijn in het werk van O. DAPPER, *Beschrijv. der Afrikaensche eilanden* (Amst. 1668 fol.), bl. 77 van den herdruk 1676 fol. Doch al het bijwerk op den voorgrond, zoo wel als 't vers, is er daar afgelaten.

†) Zie bladz. 20. Hij heeft dus die Kerkvallei tweemaal afgebeeld, eens uit zee, eens uit het land. Dit doet mij vermoeden, dat hij juist daar den langsten tijd zijns verblijfs gesleten heeft.

litische verspieders van weleer, — aan een staak gedragen wordt en het varensvolk zich langs heuvelen en dalen verspreidt om gezonde berglucht in te ademen. Het verschiet vertoont al de Nederlandsche schepen op de reede. — Dit zijn talent als teekenaar is ook door niemand, zelfs niet door zijnen broeder, met woorden opgemerkt.

Als we ons zoo levendig de natuur van Sint Helena geschilderd zien, kunnen we ons nog te meer voorstellen, dat het verblijf, aan den grooten banneling van 1815 op dit zelfde eiland aangewezen, van de bekoorlijkheden des levens gansch niet ontbloot zou geweest zijn, zoo hij er slechts zijne eigene persoonlijkheid niet had medegebragt. Nieuhof toch, de regtschapen, deugdlievende reiziger, had op Sint-Helena genoten; Napoleon vond daar ergernis, wegkwijning, den dood.

1856—1861.

Zoo ver had ik voor eenige maanden geschreven, toen ik het hier voorafgaande opstel in handschrift aan mijnen vriend, Mr. IS. AN. NIJHOFF, opzond. Intusschen had men, op mijn verzoek, op het Rijks-archief niet stil gezeten. Lang was deze nasporing vruchteloos, gelijk ik boven aanduidde. Eindelijk vond de ijverige Jr. Mr. J. C. J. DE JONGE aldaar eene opgave of *Rapport* over J. N., en, later, nog een brief van denzelfden. Doch het een en het ander was, tot ons leedwezen, niet geschikt om eenen nieuwen krans aan den zwervenden reiziger om het hoofd te vlechten. Men zegt wel: *de mortuis nil nise bene;* intusschen, nu men de waarheid schijnt te weten, mag ze niet verzwegen worden. Onze eeuw zoekt steeds naar zuivere waarheid, ook al doet deze ons leed.

Ik had reeds flaauwelijk iets vermoed uit zijn eigen schrijven (*Zee- en Lantreize naar O. I.*, bl. 194 *a.*), waar wij lezen: „Nu de Heer Van Goens in de plaats van J. Hustart te Koylan gekomen was, raakte ik met hem (eerstgenoemden) over de regering van Toetecoryn in krakeel;

waarover ik door last van den Heer Van Goens wederom van Koylan naar Colombo op Ceilon moest vertrekken, — alwaar ik den 18 Augustus 1666 behouden aankwam." En na zich een geheel jaar aldaar opgehouden te hebben, vertrok hij in Julij 1667 naar Batavia.

Het uitvoerig rapport, zoo even vermeld, is getiteld, „Rapport en verrichtinge gedaan en gehouden bij den Capitein Hendrik van Reede tot Draeckensteyn en de Coopman Laurens Pijl, hooft des Comptoirs Tutucoryn, ende Capitein der zeeven zeehavens op de cust van Madura, over den handel en wandel van den Coopman Johan Nijhoff, geweesen hooft op Tutucorijn, hiertoe van den Ed. Hr. Rijckloff van Goens, Ordinaris Raat van India, Superintendent ende Gouverneur des Eylandts Ceylon, de Custe van Madura en Mallebaer expres gecommitteert ende gemachtigt, overgelevert den 7^{den} Octobr. anno 1665", fol.

Dit rapport, zijnde slechts een notarieel afschrift, komt voor in een bundel, geheeten: „Appendix aencomende Batavia's Briefboeck voor de Camer Amsterdam van den jaare Ao. 1665, het 3^{e} deel, No. 15 bl. 1169—1179", in-folio.

Daaruit blijkt vooreerst, dat bereids in October 1665 dit rapport of bezwaarstuk is opgemaakt. Het schijnt dus, dat Nieuhof reeds eenigen tijd te voren, van Tutucoryn, waar hij als hoofd des Comptoirs der Compagnie een half jaar vroeger heen gezonden was, door zijn chef te Koylan, op vermoeden van eenige malversatie, naar Koylan is ontboden. Het rapport klaagt over verheimlijking van een deel der vangst van pareloesters en parelgruis of stampparelen op de banken van Tutucoryn voorhanden; ook over onjuistheden in zijne rekening met de Ed. Comp. en andere grieven, te veel om hier uiteen te zetten. Deze bezwaren zouden, ook uit een ander oogpunt (dat van de geschiedenis der parelvisscherij namelijk), der mededeeling niet onwaardig zijn. Men ontnam hem zijne boeken en registers, en hij bleef daarop eerst een jaar te Koylan, later een jaar te Colombo in arrest. Of men hem, van zijne boeken beroofd, later nog gelegenheid gegeven hebbe

zich bij de Compagnie te verantwoorden, hiervan blijkt niets.

Zoo veel intusschen is zeker, dat hij, te Batavia teruggekeerd, ofschoon niet weder in bediening gesteld, zich daar geheel ongehinderd drie jaren lang (1667—1670) bleef ophouden, gelijk ik in den tekst reeds aanmerkte. Of dus alles in het rapport waarheid was, dan of er eenige animositeit tegen hem, die eigenlijk geen landskind maar een vreemdeling was, ontstaan zij, en hier een hoogere in rang, dan hij, werkzaam geweest zij en hem zijn overmagt gevoelen deed — wie zal dit na twee eeuwen ontwarren? In een later stuk, den gevonden brief van 9 October 1667 (boven vermeld), doet N. ons zoo iets wel vermoeden. Er is in de Oost-Indiën zooveel onregt gedaan, de verzoeking daartoe was zoo groot; maar er is ook zooveel onregt geleden, dat wij hem liefst niet veel bezwaren. Ik beschouw deze zijne handelwijs niet als een geheel alleen en op zich zelf staand vergrijp. De wijze, waarop vaak de Indische schatten gewonnen werden, was niet altijd de edelste en eerlijkste. Intusschen, aan deze beschuldigingen kleefde bij J. N. geen *bloed*, geene onderdrukking. Doch ik houd het er voor, dat hij als vreemdeling onder sterker contrôle stond en men een voorbeeld stellen wilde. Ware hij van aanzienlijke geboorte geweest, men zou hem niet hebben nagerekend. Maar dan zou hij, die getuigt „een arm man te zijn", de behoefte ook niet gevoeld hebben om zich te verrijken; de minder rijke stand toch levert m. i. grooter verzoeking op. Daarbij, de diefachtige aard der Manaarsche parelvisschers spoorde hem, den tijdelijken chef, misschien aan om dit voorbeeld te volgen. Ter zijner verontschuldiging geven wij ten slotte dit zijn eigen schrijven, eene hulpinroeping van de bewindhebbers van de kamer der O. I. Compagnie te Amsterdam, luidende als volgt.

Aan d'Ed. Heren Bewinthebbers
der Geoctr. Oost Indische Comp.
ter Camer Amsterdam.

Edele, Eerentveste, Wijze, Manhafte, Voorzienige, en seer Genereuze Heeren!

Mijne Heeren!

Naa dat ik de meeste quartieren van Indiën, ten dienste van de E. Compagnije hadde bezocht, en d'ontfangene cargasoenen en kostelijke Retouren, overall, behoorlijk verantwoort, zoo ben ik ten lesten, in den trein van Rijkloff van Goenss geraakt, alwaar ik mij in de belegering der steeden op de Cust Malabar, en 't Gouvernement der Comptoiren Koylan en Tutucoryn (zonder roem gesproocken) zoodanig hebbe gedraagen, dat ik de bevorderinge tot koopman, binnen de verbondene jaaren hebbe te wege gebracht: dies niettegenstaande, en tegen 't getuigenis van alle vromen, die mij kennen, soo ben ik valslijk achterhaaldt, en schandig getracteert, en van alle mijne middelen ontbloot; naadat ik te Colombo, hooftstadt van 't Eyl. Ceylan elff maanden tijdts, in gevangenis was gehouden; en eindtlijk (ter naauwernoodt) noch verloff verworff, om van daar naa Batavya te vertrecken, op hoope dat mijn onschuldt haar Ed. zoude bewegen, tot herstellinge van schaade, en geweldt, dat mij door den genoemden Rijkloff van Goens, Gouverneur van Ceylon, is aangedaan. Maar hoe weynig dat ik hier hebbe opgedaan, is daaruit off te meeten, dat ik mijn vertreck na 't Vaderlandt niet eer kan verwerven, voor dat ik 250 R. aan de wed. van d'Edle Heere Jacob Hustaardt *) zal hebben voldaan, twelk mij niet mooglijk is te doen, nademaale mij all mijne middelen zijn ontnoomen. Tschijnt off de liefde en 't goet gevoelen dat een iegelijk Christen tot zijnen evenaasten behoorde te hebben, hier, zoowel als te Colombo, bij de meeste menschen, ziek en doodtkranck is, zoodat men zich elders heen moet keeren, en zorge dragen voor de behoudenis van dieselve eer ze teenemaal werdt verdruckt. De veiligste uit-

*) Van dezen gewaagt Nijhof zelf als van den voorganger van Van Goens in 't bestuur over Ceylon, *Zee- en Lantreize naar Oost-Indiën*, bl. 194 *a*, en F. Valentijn, als van een ambtenaar der Compagnie sinds 1648, opgeklommen tot raad extraord. van Indiën, in 1663 voor Cochin.

vlucht is ons Vaderlandt, en zoo veel eerlijke luyden, die de welvaardt van de E. Compagnije door Godts genadigen zeegen, met haar raadt en daadt noch onderstutten, en staande houden, tegen 't geweldt van zoo veell heimlijke en openbaare vijanden, als er daaglijcks uit den afgrondt komen opdonderen, om dat heerlijk gebou van desen Staat te ondermijnen. De hulpmiddelen werden ver gezocht, die men zoo ver van over zee moet verwachten; dat ons verstant bijkans stille staat, en peinst, off de tijdt oit zall ommekomen? Dies onaangezien, zoo vindt ik mij zoodanig beschanst, dat ik geen andre middelen zie om er door te breecken en mijn lang versochte verlossinge te verwerven. Weshalve ik met mijne gedachten ben te raade gegaan, en hebbe mij ten lesten verstout, aan Uwer Edle te schrijven. Alle besonderheden van mijne gelegentheyt te verhaalen, daar zouden we een geheele riem pampier me beschrijven. 't Is dan zoodanig dat ik sonder recht of reeden, van Koylan, gevangelijk ben wechgevoert, na 't Eylant Ceylon, en na elff maanden sittens, zonder datter iemandt, als soldaaten die mij bewaarden, mochte omtrent komen, aldaar ter audientie geroepen zijnde, heeft den fiskaal Montanier zoodanigen ongefondeerden en valschen eisch tegens mij weten te formeren, dat ik beschaamt ben zijnen naam alhier te bekennen. En niettegenstaande mijne schrifftlijke verantwoordiging, waaruit mijne oprechticheit genoegsam is te zien, en hoe getrou ik de Ed. Comp. hebbe gediendt, gelijk alle vroome Ministers die de E. Compagnie onder mijn gehoorsamheit, te Koylan en Tutucoryn hebben gediendt, genoegsam hebben gekent; zoo ben ik van ampt en gagie ontbloot, en gecondemneert te betaalen, een somma van 8227 Re., welke overgroote somma van pennongen ik noit machtig ben geweest, en derhalven ook niet mogelijk, om dieselve te voldoen, schoon dat alle mijne middelen, tot mijn zijdgeweer en rotting toe, bij openbare vendatie an den meestbiedende zijn uitgeveildt en verkocht. Daar beneffens alle mijne maandgelden, en gesloten Rekening, bedr. omtrent 9000 gl., die ik sedert mijn vertrek uit het Vaderlandt, met swaren arbeydt hebbe verdiendt (en waarop ik tot heden toe niet hebbe genooten, als in mijne gevangenis op Colombo, omtrent 25 Rd.) konnen op verre naa 't gecondemneerde niet ophaalen. De schelmstucken en valsheden, die hier onder zommige menschen in zwang gaan, zijn

ongelooflijk. 'k Sorge voor onheil van 't Gemene best: en zal Godt bidden, dat hij tselve van ons afkeere, en den vromen beschutte. 'k Heb nu (hoewell tegens dank) bijkans drie jaaren buiten dienst der E. Compie. geweest, en veel hoon en smaat geleeden, zonder gagie off kostgeldt, en zie noch geen kans om hier van dan te raaken, als door expresse last van Uwer Edle. Weshalven ik versoecke, Uwer Ed. gelieven haar van mijne saake te laaten informeren; en zoo er werdt bevonden dat ik de E. Compie qualijk heb gedient, dat men mij zoodane straff oplegge, als er werdt vereist. Maar laat niemant voor een ander lijden; en veel geweldt onderdruckt werden. Mijne boecken en pampieren, van Koylan en Tutucoryn, bewijsen van mijnen handel en wandel aldaar, mitsgaders de getekende Transporten, van 's Compagnijes Koopmanschappen en Contanten, en Briefboecken, en Dagregisters, zijn mij alle ontnomen. Zoo dat ik van alle hulpmiddelen ontbloot ben, en geen middelen hebbe om hier langer te leven, ten zij het God (die geen middelen ontbreekt) versie. 'k Wil niet denken, dat de grootheit in Indiën, van imandt meer bij Uwer Ed. zall gelden, als de waarheit en oprechticheit van dese eenvoudige en slechte letteren; anders zou de hoope tot mijn verlossinge hoopeloos en doodt zijn: het tegendeel stell ik vast, en zall tselve met verlangen te gemoete zien. Inmiddels beveel ik Uwer Edle tgene haar lieff en aangenaam is, in de bescherminge Godts, en blijve na mijne seer needrige eerbiedenis, en presentatie van alle mijne diensten,

Edle, Eerentveste, Wijze, Manhafte,
Voorzienige, en seer bescheydene Heeren.

Mijne Heeren,

Uwer Edle dienstw. Diener
J. NIJHOF.

Batavya, den 9den 8ber
Anno 1667.

Dit stuk is mede onlangs door den heer DE JONGE onder een hoop onbeduidende papieren in het Rijks-archief ontdekt. Weinige dagen daarna, toen dit blad op het punt was afgedrukt te worden, zond hij mij een ander pas in 't Rijksarchief opgespoord oorspronkelijk document, waarvan ik

hier nog met een woord gewagen moet. Het is door denzelfden J. N., uit dezelfde hoofdstad van Neêrlands Indiën, aan dezelfde bewindhebbers der kamer Amsterdam gerigt, vijf vierendeeljaars na de voorgaande missive, welke ook woordelijk als bijlage daaraan weder is vastgehecht. Dit herhaald schrijven draagt de dagteekening van 15 Januarij 1669 en doet ons N. kennen als die, zonder door het stilzwijgen der Amsterdamsche heeren op zijn vroeger schrijven afgeschrikt te zijn, nu veel uitvoeriger zijne belangen blootlegt in eene memorie van 35 bladz. in-folio. Het is merkwaardig voor 's mans levensgeschiedenis in het Oosten. Trouwens, tot regtvaardiging van zijn verlangen weidt hij (wat hij wel vroeger had mögen doen) uitvoerig uit over zijne *fata* op zijne beide reizen naar Oost-Indiën. Vooral gaat hij in bijzonderheden na, hoe hij op die tweede reize, zoo in het administratieve als in het burgerlijk beheer, steeds op elken zijner togten, zoo naar Amboina, naar Formosa (eigenlijk een mislukte naar Japan), naar Perzië, als naar de kust van Malabaar, en laatstelijk te Koylan, het meeste vertrouwen van wege zijne opperhoofden genoten had, totdat hij, te Tutucoryn zijnde, door laster vervolgd en beschuldigd werd, gelijk het andere stuk van 9 October 1667 reeds beknoptelijk inhield. Hij ontkent geheel en al zijne schuld en bekleedt deze ontkenning met redenen, maar lascht een verhaal in van de harde en wreede behandeling, die ook een ander Nederlandsch ambtenaar destijds onschuldig van den gezagvoerder van Cochin, gelijk hij van den toenmaligen gouverneur van Ceilon te Colombo, te verduren had. Dit met redenen gestaafde smeekschrift schijnt eindelijk, òf heeren bewindhebbers, òf althans eenigen hunner, de Witsen's vader en zoon, van zijne onschuld overtuigd en tot het overzenden der verlangde gelden aangespoord te hebben. Althans, gelijk wij boven zagen, in Junij des volgenden jaars 1670 was hij in het vaderland terug. In ons oog staat hij, na de lezing dezer memorie, die wij hier om hare uitvoerigheid niet inlasschen, genoegzaam geregtvaardigd voor ons.

OUDHEIDKUNDIGE REISBERIGTEN

UIT

DUITSCHLAND, HONGARIJE, BOHEMEN EN ZWITSERLAND.

DOOR

Dr. L. J. F. JANSSEN.

(*Vervolg van bl.* 315—359.)

Nog denzelfden dag verliet ik de Saale-stad en spoorde naar Leipzig. Niet onopgemerkt bleef onderweg de plek, waar voor omstreeks eene halve eeuw de groote en bloedige *volkeren-slag* geslagen werd, die het krijgsgeluk van den eersten Napoleon verbrak, en waarvan de hoofdfeiten mij onderweg nog tijdig door BÄDEKERS reisboek in herinnering gebragt waren. Ernstig stemde mij wel de gedachte aan de duizenden, die, om de eer- en heerschzucht van een enkelen te bevredigen, op deze velden hun graf vonden. Daar rusten zij nu, onder het golvend graan, op akkers, door hun bloed gedrenkt. Weelderig tiert er het graan: het is als of die akkers zóó te treffender den zegen des tegenwoordigen vredes verkondigen. Maar zal die vrede duurzaam zijn, vroeg ik mij zelven. Reeds had Napoleon III zijne legerscharen in Italië vereenigd; overal zag men opgewondenheid, troepenbeweging en verplaatsing. En toch kon men toen nog niet van verre vermoeden, dat eerlang Italië's vruchtbare en liefelijke velden betrekkelijk niet minder door bloed en tranen zouden worden bevochtigd, dan die van Stötteritz, Probstheide en hoe de plekken verder heeten, die hier door opgerigte gedenkteekenen de drie droevige, maar in gevolgen heilrijke dagen van den Leipziger slag in herinnering houden.

Te Leipzig trachtte ik het eerst prof. OVERBECK, directeur van het archaeologisch museum, te ontmoeten, doch trof hem tot mijn leedwezen niet te huis. Intusschen begaf ik mij alleen naar het museum. Dit was gesloten. Men was met schoonmaken en met oprigten van nieuw aangekomen afgietsels bezig; maar op mijn verzoek erlangde ik van de vrouwelijke custode de vergunning om er door te wandelen. Méér scheen, tot kennismaking er mede ook niet noodig. De jeugdige verzameling bevatte slechts een klein getal antieken. Het waren p. m. 25 beschilderde vazen, enkele grieksche terracotta's, een paar bronzen beeldjes en etruskische spiegels, eenige romeinsche lampen, enkele intaglio's, een egyptische sarcophaag (die mij bekend of uitgegeven toescheen) en eenige kleine egyptische lijkbeeldjes. Een en ander bevond zich in eene kamer, bij de verzameling van afgietsels van antieken. Bij deze was blijkbaar in het oog gehouden, om uit verschillende tijdperken der kunst eenige beeldwerken te hebben. Men kon het de verzameling, ook in hare schikking, aanzien, dat zij vooral aangelegd was ten behoeve van kunsthistorische voorlezingen, gelijk die dan ook door OVERBECK, naar men weet, met vrucht gehouden worden, en waarvan zijne *Geschichte der griechischen Plastik* eene vrucht is. Sedert mijne aanwezigheid te Leipzig heeft deze geleerde een catalogus van het museum uitgegeven, getiteld *Die archäologische Sammlung der Universität Leipzig* (Leipzig, Hinrichs, 1859, 8°) die, wat de afgietsels betreft degelijk is, en er beter uitziet dan zijn op jeugdiger leeftijd geschreven *Katalog des Königl. Rhein. Museums vaterländischer Alterthümer zu Bonn* (Bonn 1851, 8°). In de voorrede van den catalogus der Leipziger verzameling wordt over het ontstaan (1834) en den aanwas des museums uitvoerig berigt gegeven. Het etruskische kommetje, waarvan boven (d. II. bl. 350) sprake was, is in den catalogus wel gekenmerkt als „voorzien van een etruskisch opschrift", maar het opschrift zelf is niet vermeld, gelijk met de grieksche en latijnsche opschriften wel plaats heeft. Dat

de schrijver zich in zijne *griechische Plastik* vergiste toen hij den beroemden Apollo van Tenea nog als te Athene aanwezig vermeldde, is vroeger door ons aangestipt *); het bevreemdde ons eenigzins, dat hij nu nog, S. 2 van den catalogus, blijft berigten, dat dit stuk in bezit zou zijn van den heer PROKESCH VON OSTEN; het bevindt zich sedert lang in de koninklijke verzameling te Munchen.

Te Leipzig zou juist de beroemde mis beginnen. Er waren reeds kramen opgeslagen en er kwamen onophoudelijk vreemdelingen aan. Maar de toenemende oorlogsberigten gaven weinig hoop op goede zaken. Een juwelier uit Praag, die met mij in hetzelfde hôtel logeerde, liet onder tafel eenige fraaije stalen zien; het waren versierselen van in goud gevatte boheemsche granaten; braseletten, broches enz., alles solied bewerkt en betrekkelijk goedkoop, maar niet zeer smaakvol, te veel met granaten bezet. Opmerkelijk kwam mij te Leipzig voor, dat vele groote benedenhuizen van kooplieden donkere bazars waren, ter weêrszijde met koopwaren opgehoopt. Zij worden eigenaardig „Höhlen" genoemd, hebbende met rotsholen eenige overeenkomst. In die „Höhlen" worden gedurende de mis, gelijk men zeide, de groote zaken gedaan.

Den 29 April kwam ik 's middags met den trein te Dresden. Het weder was gunstiger geworden. Ook de weg van Leipzig op Dresden was bevalliger dan die van Halle naar Leipzig. Hier en daar heuvelen en dalen; — bekoorlijk waren de gezigten bij Würzen (waar twee bruggen over de Mulde voeren), bij Oschatz en de „Weintraube", het laatste station vóór Dresden. Een tunnel door het rotsgebergte van p. m. twee minuten sporens geeft hier eene treffende afwisseling. Maar een prachtig gezicht levert de intrede in Dresden op, aan weêrszijde van de brug, over de statige Elbe.

Terstond na mijne aankomst zocht ik den germaanschen oudheidkundige Dr. KLEMM op, en dezen niet vindende begaf

*) In onze aankondiging van dat werk in den *K. en L. bode* 1858.

ik mij tot den klassieken archaeoloog Dr. HETTNER, directeur der *Antieken-gallerie.* Dezen trof ik te huis en bragt een aangenaam uur met hem in zijne vriendelijke tuinkamer door. Er werd afgesproken 's anderdaags te zamen de Antiekengallerie te bezoeken. Eene wandeling naar de algemeene wandelplaats aan de Seestrasse mogt te Dresden niet verzuimd worden. Maar wegens het koude weder waren er weinig wandelaars. Mijns inziens wandelt men te Dresden ook wèl zoo aangenaam op de breede trottoirs, langs de kolossale woonhuizen en winkels, waar het op verre na niet zoo levendig en drok is, als te Leipzig en te Berlijn. 's Anderen daags begaf ik mij vroegtijdig naar een boekhandelaar, om den mij onbekend gebleven cataloog van het Museum, door HETTNER vervaardigd, aan te koopen; maar vruchteloos zocht ik hem bij twee boekhandelaars. Eindelijk vernam ik dat hij enkel in het museum te koop was: wèl eene vreemdsoortige geldspeculatie. Het museum was p. m. een half uur van mijn hôtel verwijderd. Eenigzins ontstemd over de teleurstelling begaf ik mij op weg, maar eene vriendelijke ontmoeting bragt mij weêr in goeden luim.

Onder de wandeling over de *Alt-markt*, waar in open kramen allerlei eetwaren, vleesch, groenten, vruchten enz., verkocht werden, zag ik eene lange rij tafeltjes vol afgeknipte bloemen en loover, waarbij vrouwen en meisjes drok bezig waren met kransen te vlechten en ruikers te maken. Zij legden daarbij eene groote handigheid en veel smaak aan den dag. De eerste bij wie ik dat werk eenige oogenblikken toekeek was een vriendelijk boerinnetje, dat reeds vele bevallige ruikertjes gereed had, en vlijtig met het vervaardigen van andere voortging. Daar men veronderstellen mag, dat die menigte kransen en ruikers koopers vonden, mag men er wel uit afleiden dat de bewoners en bewoonsters van het bevallige Dresden veel met bloementooi op hebben. Misschien is echter eene hoofdreden van het groote debiet gelegen in de daar heerschende gewoonte, om bij huwelijken, begrafenissen en andere plegtigheden kransen tot eere-sieraden te gebrui-

ken. Mijn bloemenmeisje bood mij een fraai bouquet aan, waarin vooral amandelbloesems prijkten. Het speet mij, te ver van vaderland en vrienden verwijderd te zijn, om het als aandenken derwaarts te zenden, want voor mij zelven, op weg naar een museum, was het een wezenlijke ballast. Ik zeide haar dit, maar zulks scheen haar niet teleur te stellen; vrolijk zette zij haren arbeid voort, terwijl zij bij haren groet nog de vriendelijke woorden voegde: „kommen Sie bald zurück." Een vreemde wensch, die ik zeker als satire zou aangemerkt hebben, zoo mij niet gebleken was, dat overal waar men te Dresden iets koopt, of ook zonder te koopen in een winkel naar iets vraagt, men bij het heengaan met de woorden „kommen Sie bald zurück" begroet wordt.

De verzamelingen van antieken en afgietsels bevinden zich (sedert het jaar 1785) in ruime zalen van het beroemde japansche paleis, ook wel „grüne Gewölbe" genaamd. De naam „grün" is denkelijk van het koperen en met kopergroen overtogen koepeldak afkomstig. — Hier kon ik eindelijk de catalogussen dier beide verzamelingen koopen. De eene bevat de oordeelkundige beschrijving der *Bildwerke der Königl. Antikensammlung* (1856), de andere heeft den titel: *Das Königliche Museum der Gypsabgüsse* (1857). De catalogus der antieken, waarvan de voornaamste reeds sedert eene eeuw door beschrijvingen en uitgaven, vooral door BECKERS *Augusteum* (1804—1811), algemeen bekend waren, behoort tot de beste. In de voorrede vindt men eene beknopte geschiedenis der verzameling, en achteraan zijn op p. m. 20 plaatjes de belangrijkste beeldwerken in houtsneden van GABER, naar teekeningen van KIRCHBACH, voorgesteld, terwijl in een aanhangsel ook nog een overzigt voorkomt van de verzameling der vaderlandsche oudheden, afkomstig van wijlen den oudheidvorscher PREUSKER. Onder geleide van prof. HETTNER de zalen doorwandelende en bij enkele beeldwerken meer bijzonder stilstaande, kon mij dit bezoek niet anders dan leerzaam en aangenaam zijn. De onjuiste restaurering van het hoofd

der beroemde Ariadne werd mij door HETTNER toegestemd. De algemeene indruk, dien de eerste beschouwing dezer collectie op mij maakte, kan ik niet beter uitdrukken dan met de woorden van HETTNER zelf, S. II. van de voorrede van zijn cataloog: „deze verzameling, ofschoon heden ten dage door andere hier en daar (in dezen en genen opzigte) overvleugeld, kan zich toch met regt beroemen, in historisch opzigt eene der belangrijkste van de gansche wereld te zijn." In haar werd, reeds in 't begin der vorige eeuw, de door BEGER's *Thesaurus* beroemd gewordene brandenburgsche verzameling ingelijfd; daarbij kwam later de collectie van den kardinaal ALBANI, die met WINCKELMANN's vorming in Italië zoo onafscheidelijk verbonden en door dezen zoo beroemd geworden is. Vóór WINCKELMANN en RAFAEL MENGS te Rome „de grondleggers werden van geheel de nieuwe kunstontwikkeling", hadden zij zich in deze Dresdensche verzameling geoefend; hier was hun eerste kunstleven opgewekt, hier waren de grondslagen hunner kunstkennis en ontwikkeling gelegd. Daarom mag zij in historisch opzigt wel de belangrijkste der wereld heeten.

Toen na den afloop van dit museum-bezoek het weder gunstiger was geworden, gevoelde ik mij opgewekt een uitstap naar buiten, in de zoogenoemde „Sächsische Schweitz" te doen. Gesprekken, aan tafel gevoerd, over de schoone natuur bij de „Bastei", gaven er bijzondere aanleiding toe. Te 2 uren kon ik met den trein derwaarts vertrekken, en te 9 uren 's avonds terug zijn. Zoo gebeurde het. Van Dresden ging de togt naar het dorp Rhaten; dáár stak men in een bootje de Elbe over, om het rotsgebergte te bestijgen, dat den naam Bastei draagt. De spoorwegreis van Dresden naar Rhaten, over de hoogte, langs de Elbe, die beneden door een dal van groene weiden en bloeijend geboomte kronkelt, levert schilderachtige gezigten op. Treffend is ook de aanblik der soms steile bergrotswanden, van gelen en graauwen zandsteen, aan de overzijde der rivier; terwijl, aan deze zijde zacht hellende bergen het oog verrukken en door hunne afwisse-

lende gedaanten ons onwillekeurig de bevallige heuvelen te Beek en Ubbergen herinnerden; maar zij zijn vruchtbaarder dan deze laatste en meer gecultiveerd; toen prijkten zij met bloeijende vruchtboomen. Zoo was het links van den weg de stoute trotschheid der natuur, in hare hemelhooge rotsgevaarten, waar de Elbe zich met eeuwen heugend geweld eene breede baan door gebroken heeft; regts de betooverende aanminnigheid eener vruchtbare vegetatie, die de ziel beurteling met verhevene en liefelijke aandoeningen vervulden. Dat is geen arm, neen een rijk, een vruchtbaar land, die breede vallei, waar de gele Elbe door heen stroomt. De landman is er nijver en welvarend, naar het schijnt. De nijverheid valt vooral in het oog bij de steen- en houttransporten, van de bergen, in schuiten en aan vlotten, die den stroom afzakken, en nu en dan door eene stoomboot voorbij gesneld, eene levendige afwisseling geven. — De Elbe overgestoken, besteeg ik de 600 voet hooge Bastei langs eene menigte in de rots uitgehouwen trappen. Dat ik daarbij niet altijd zonder huivering was, lag zeker niet in het gevaarlijke van den togt, maar in het ongewone, het ijzingwekkende der afgronden en rotsspleten die men heeft voorbij te gaan, en waardoor ik zelfs op de fraaije steenen viaduct, p. m. 400 voet hoog, en waarvan men de treffendste uitzichten over de rotsen heeft, de oogen onwillekeurig moest nederslaan. Maar de onbevangen kloekmoedigheid van een jongen geleider, een knaap van omstreeks twaalf jaren, benam mij weldra de vrees; deze wist ook op eene naïve wijze en in volle overtuiging van de waarheid de namen te noemen van de onderscheidene rotspunten, die door natuurspeling of verweering van verre eenigermate op menschelijke aangezichten, dieren en andere voorwerpen geleken; dit was *het schaap*, dat *Maria Theresia*, een ander *het locomotief*.

Inmiddels was ik zeer tevreden, eindelijk het toppunt bereikt te hebben. Hier verraste het mij niet weinig, een wèl ingerigt hôtel aan te treffen, waar, even als in de

grootste stadshôtels, wèl gekleede kellenaren, met hunne serviët om den arm, u begroeten. Te midden eener verhevene, romantische wildernis, heeft een modern hôtel, waar bijna alles te bekomen is wat aan de verschillende behoeften en wenschen kan voldoen, op het eerste gezigt iets stuitends, iets teleurstellends; ofschoon ik gaarne geloof, dat het voor de meeste bezoekers na zulk een vervaarlijken togt aangenaam is eene inrigting van dien aard aan te treffen. Ik heb evenwel den huisvloer niet betreden; buiten, onwillekeurig aangetrokken door de prachtige vergezichten, die men aan de zuidzijde en uit de houten koepeltjes genieten kan, vleide ik mij neder op eene ruwe bank tegen den buitenwand van een rustiek tentje, een verkwikkelijk zitplaatsje, beveiligd tegen den guren noordoostenwind en waar men de stralen der lang ontbeerde lentezon volop genieten kon. Grootsch en bevallig tevens waren hier de vergezichten, soms gebroken door zware, zwarte takken der pijnboomen, waarmede de bergtop omkransd is; nu in afgronden, dan op gele, graauwe en witte rotspunten, met duizendjarig mos overdekt, of op het eerste lentegroen der beuken en berken, of op den met klokbloemtjes bezaaiden mosgrond der bosschen. Is hier dan niemand, dacht ik, met wien ik over al die heerlijkheid gedachten wisselen, gevoelens mengelen kan, dan deze door dat natuurgenot reeds lang verzadigde kellenaar? Naauwelijks was de klagt opgerezen, of ik hoorde geritsel tusschen de groene bladeren, en zag weldra eene bonte, veelkleurige menschengolving; het was een naderend gezelschap, dat zich eindelijk, ongegeneerd, op dezelfde bank niet ver van mij nederzette. Een gesprek werd aangeknoopt; er bleek uit, dat het eene poolsche familie was, bestaande uit vader en moeder, twee volwassen zoons en twee dochters, naar het scheen. De meisjes hadden handen, ja armen vol met versch geplukte bloemen, in groote ruikers zaâmgevat, en zetteden zich aan een afzonderlijk tafeltje om ongehinderd kransen te vlechten; de heeren verwijderden zich weldra. Ik onderhield mij toen eene wijl met de oude

poolsche, waarbij echter af en toe een der meisjes voor tolk moest spelen, daar ik geen poolsch, zij geen duitsch en slechts gebrekkig fransch verstond. De meisjes verstonden het duitsch en fransch des te beter; zij waren op eene kostschool te Dresden, waar buitengemeen goede gelegenheid moet bestaan voor de opvoeding van jonge jufvrouwen. De bewijzen werden door deze lieve dames geleverd. Nadat de heeren teruggekeerd waren, begon het gezelschap zich prozaïsch te restaureren. Niet lang daarna naderde een bejaard heer, met zijne dochter, de plaats waar ik zat, en zette zich weder even ongegeneerd op dezelfde bank neder. Ook deze waren hoogst beschaafde en innemende menschen; een Oberpostrath uit Dresden, die dikwijls hier een uitstap kwam maken. Zij kenden alle fraaije punten der „Bastei" gròndig, zoodat ik hun o. a. ook nog de aanwijzing te danken had van een der fraaiste panorama's. Wij spraken af, elkander 's avonds aan den spoorweg, te Welen, weder te ontmoeten, hetgeen ook gebeurde.

Toen ik van de „Bastei" afklom, om, beter dan bij het opstijgen, alles goed in oogenschouw te nemen, trof mij een opschrift, boven in eene rotswand, met groote letters uitgebeiteld. Het luidde:

ZUR ERINNERVNG AN
TIEDGE
DEM SÄNGER DER
VRANIA.

De kolossale letters van het opschrift, de rots waarin het was aangebragt en de eenvoud van den inhoud vereenigden zich om het treffend te maken. Het was er voor eenigen tijd door eene vereeniging van kunstenaren op aangebragt. Bij die gelegenheid was er een groot feest gegeven; eene welverdiende, maar bescheidene hulde aan den grooten dichter; de namen van hen die ze bragten waren er niet bij vermeld.

Wanneer de groote kunstkenner WINCKELMANN in zijn tijd het beklaagde, dat de Dresdensche antieken zoo slecht

geplaatst waren, dat zij „als haringen op elkaâr gepakt, slechts gezien maar niet beschouwd konden worden", — hoe zou hij, indien hij de tegenwoordige smaakvolle en doelmatige expositie kon gadeslaan, opgetogen zijn bij het aanschouwen der ruime, heldere, zalen, welks muren, niet minder dan te Berlijn, in pompejaanschen stijl, onder de leiding van den beroemden kunstenaar SEMPER, beschilderd zijn, en van hetwelk aan den te vroeg gestorven oudheid- en kunstkenner W. H. SCHULZ de eerste verdienste toekomt (zie HETTNER's Cat. *Vorrede*, S. 9). Alles is in negen zalen ten toon gesteld, terwijl in ééne tevens kleinere grieksche en romeinsche voorwerpen, huisraad, wapens, versierselen, gemmen, en in eene andere terracotta's en beschilderde vazen, benevens enkele egyptische voorwerpen, meerendeels in afzonderlijke kasten, geplaatst zijn. Tot de beste marmeren beelden behooren de voortreffelijke groep van den Hermaphrodiet die zich tegen een Sater verweert (n. 305) en waarover o. a. ook te raadplegen CLARAC, Mus. de Sc. IV Pl. 1735 A; de bekoorlijke Venus-torso, overeenkomstig met, en welligt nog meer idealisch dan, de mediceïsche (n. 383); een hoofd van een Apollo (n. 101) en van eene Niobide (n. 115); de treurende Ariadne, misschien uit de school van Praxiteles (n. 386), doch waarvan het (antieke, maar niet oorspronkelijke) hoofd te gemanierd geplaatst is. Ook twee vrouwenbeelden uit Herculanum verdienen, vooral wegens de goede draperie, de meeste opmerkzaamheid (No. 259, 260). Deze behoort ook vooral geschonken te worden aan den zeldzamen en veelbesproken drievoet, waarop o. a. de strijd van Apollo met Heracles om den pythischen drievoet gezien wordt (n. 201); het is eene romeinsche imitatie in archaïstischen stijl, doch wordt door HETTNER als „alter Tempelstil" bestempeld. De jongste proeven van verklaring van dit beeldwerk zijn van STARK, in GERHARD's *Denkmäler und Forschungen*, 1858, No. 111 (cf. Taf. CXI) en daartegen van BÖTTICHER, terzelfder plaats No. 116, 118 (cf. Taf. CXVI, CXVII), en HETTNER in den *Archaeol. Anzeiger*, 1858, S.

203* u. f. Den Amor, die met een leeuw speelt (No. 197), voer ik enkel aan, omdat zijn (van een ander antiek beeld afkomstig) hoofd eene haarvlecht en haarkrans vertoont, die eenigzins overeenkomen met die van de Lüttingensche statue te Berlijn. Onder de borstbeelden kwam mij bijzonder merkwaardig voor een vrouwelijk portret uit de Chigi'sche verzameling (No. 348). Onder de terra-cotta's en kleine bronzen vazen waren enkele fraaije, ook etruskische. Mij boeide o. a. eene bekleede vrouw, tegen eene zuil leunende en op het omkransd hoofd eene liggende vaas dragende (terra cotta). Hier hoopte ik ook twee halve landslui, die ik sedert jaren verloren geacht had, *in natura* weder te vinden; het waren twee romeinsche schilden, met medaillons, van gebakken aarde, *imagines clypeatae*, eertijds, volgens BEGER, *Thes. Brand.* III. p. 355, bij Xanten gevonden, en daarna in de brandenburgsche verzameling overgegaan; het eene van een mannelijk, het andere van een vrouwelijk borstbeeld in reliëf voorzien, en waarvan het mannelijke een laurierkrans om het hoofd heeft en door BEGER voor keizer Probus gehouden wordt, terwijl het vrouwelijke zijne gemalin zou zijn. Prof. HETTNER verwijst in zijn cataloog (S. 116) naar (VON BUGGENHAGEN) *Nachrichten über die zu Cleve gesammelten — Alterthümer* (Berlin 1798, 8⁰), S. 89, Taf. XVII. Maar dáár komen wel twee soortgelijke, maar niet dezelfde schilden voor. Reeds het verschil in de afbeeldingen der *Nachrichten* en van den *Thesaurus* van BEGER zou kunnen bewijzen, dat het twee paar onderscheiden schilden waren. Maar wat meer afdoet is, dat de Dresdensche schilden reeds in de zeventiende eeuw waren ingelijfd in de brandenburgsche verzameling, terwijl de Kleefsche eerst in de achttiende eeuw te Emmerik ontdekt zijn. Deze werden toen eerst gevonden in den muur van een oud huis; de ontdekker was zekere GUSE, een phantastisch oudheidliefhebber, die ze terstond aankocht. Na diens dood werden zij voor de toenmalige oudheidkundige verzameling te Kleef verworven, en in mijne

kindsche jaren zag ik ze nog op den Zwanentoren. te Kleef; later zocht ik ze daar vruchteloos terug, maar vernam, dat zij gebroken en van de hand gedaan waren. Gelukkig, dat men er nog vrij goede afbeeldingen van bezit, veel betere dan in VON BUGGENHAGEN's *Nachrichten* voorkomen; zij zijn te vinden achter het zeldzame geschrift van voormelden GUSE: *Kurze — Beschreibung zwoer, von gebakner Erde sehr raren Schilder aus dem zweiten Jahrhundert*, etc. *Dessau und Leipzig, in der Buchhandlung der Gelehrten*, 1784, 8⁰. De schrijver tracht daarin, hoewel zonder grond, te betogen, dat het de portretten van den beroemden Tacitus en van zijne vrouw zijn; en, terwijl VON BUGGENHAGEN t. a. pl. aanmerkt, dat zij „als voorwerpen van zeer oud vaderlandsch aardewerk altijd van waarde blijven", gelooven wij, dat zij in oudheid niet hooger dan de zestiende eeuw opklommen. Daar nu de Dresdensche schilden gezegd worden uit dezelfde landstreek af te stammen, en de traditie, bij BEGER, „dat zij in een ouden *sarkophaag* gevonden zijn", zeer bedenkelijk is, bevelen wij het onderzoek naar de echtheid der Dresdensche schilden op nieuw aan den heer HETTNER aan. Wij doen dit te meer, omdat ons de stijl der draperie en vooral ook de haardragt der vrouw zeer suspect zijn voorgekomen. Van deze schilden zijn te Dresden afgietsels te bekomen tegen den prijs van 10 Thlr., reeds duur genoeg wanneer de originelen echt, maar zeker te duur, wanneer zij onecht zijn. — In deze galerij bevindt zich ook de hoogstmerkwaardige romeinsche maat-kan, de beroemde *congius farnesianus*, van tin, met opschriften voorzien, uit den tijd van keizer Vespasianus; zie daarover vooral *Dr.* HASE, *ueber den Farn. Congius* etc. in *Abhandll. der Berl. Akad. d. W. hist. phil. kl.*, 1826, S. 149.

Onder de gegraveerde steenen zijn er misschien 300 stuks, die wegens goede bewerking of minder algemeene voorstelling meer bijzondere opmerking verdienen; maar daaronder is er zeker geen, die in fraaiheid ook maar van verre vergeleken kan worden met eene antieke camé, tusschen de

koninklijke schatten in het oude „grüne Gewölbe", het borstbeeld van Augustus voorstellende.

Over de afdeeling „vaderlandsche oudheden", hoofdzakelijk uit de Preuskersche collectie bestaande, heb ik weinig te zeggen, daar zij genoeg bekend is door PREUSKER's werk *Blicke in die vaterländische Vorzeit* (Leipz. 1830-1844, 3 deelen met 530 afbeeldingen), en den catalogus, die van afbeeldingen voorzien en getiteld is: *Uebersicht der — Preusker'schen Sammlung vaterländischer Alterthümer; in Commission* bei Fritzsche in Leipzig, 1856 (door den heer PREUSKER zelf vervaardigd, maar na zijn dood uitgegeven). Bijzonder opmerkelijk kwamen mij hier voor: drie ruwe platte steentjes aan één einde doorboord (No. 263, 269, 295), hoogstwaarschijnlijk amuletten (*Uebersicht*, fig. 55); voorts doorboorde wolfstanden, denkelijk als halssieraad gedragen; twee urnen van gebakken aarde, van binnen door twee middelschotten in drie deelen afgedeeld, zoodat de oorspronkelijke bestemming schijnt geweest te zijn er drie onderscheiden soort van voorwerpen in te bergen (*Uebersicht*, fig. 37); uit KLEMM's *Germ. Alterth.* Taf. XIV, 14-16, waren soortgelijke, doch slechts van één middelschot voorziene, bekend; een bekervormig reukvaatje. Twee der laatstgenoemde stukken moeten afgebeeld zijn in de *Abhandlungen der Oberlausitzer Gesellschaft*, of in PREUSKER's *Oberlausitzer Alterthümer*; eindelijk een steenen gietvorm, van gneis (8 saks. duim lang), gediend hebbende voor het gieten van bronzen gereedschap, en wel ter ééne zijde voor eene sikkel, ter andere voor eene lanspunt, alsmede voor eenen platten knop, naar het schijnt. Dit fragment werd onder het ploegen te Grossenhain gevonden, is afgebeeld in *Uebersicht*, fig. 61, en zal wel eenig in zijne soort zijn.

Over de verzameling van afgietsels, vooral van antieke kunstwerken, zal ik even min uitweiden als over de Berlijnsche geschied is; in rijkdom en orde kan zij met de Berlijnsche wedijveren. In de voorrede van zijn cataloog zegt HETTNER er te regt van: „wie van beeldwerk tot beeldwerk

wandelt, heeft een overzicht over de geschiedenis der plastiek, van de assyrische beginselen af tot op het allerjongste heden." De groote RAFAEL MENGS was de grondlegger van die verzameling. Dat dit museum geen dood kapitaal is, niet slechts nu en dan door vreemdelingen aangesproken, maar levenwekkend en rentegevend, door voorlezingen over de geschiedenis der kunst, waarmede HETTNER belast is, behoeft naauwelijks opmerking, omdat alle soortgelijke inrigtingen in Duitschland door die practische rigting gekenmerkt zijn. Door vreemdelingen echter worden de koninklijke schatten van middeleeuwsche en latere kunst, in het oude Grüne Gewölbe, meer bezocht dan de verzameling van antieken en van afgietsels. De kostbaarheid en de pracht van gouden, zilveren en uit andere stoffen bestaande voorwerpen, hier ten toon gesteld, schijnen het gewone publiek meer aan te trekken. Er zijn echter wezenlijk voortreffelijke kunststukken tusschen, zoo van middeleeuwschen als van lateren tijd: beeldhouw,- snij- en drijfwerk, daaronder niet weinig ook van nederlandsche meesters. De zalen zijn, op ouderwetsche wijze, overrijk gemeubeld, en het mobilair strookt meerendeels zeer wèl met de architectonische inrigting van het gebouw. De stof, waaruit de meubels, de daarin ten toon gestelde voorwerpen bestaan, is tot hoofdgrondslag van de schikking gemaakt, zoodat b. v. eene zaal *gouden*, eene andere *zilveren*, eene derde *bronzen*, eene vierde *ivoren*, eene vijfde *porseleinen* en *glazen* bevat. Behalve den genoemden camée van Augustus, merkte ik nog eenige andere antieke gemmen op, die ingevat waren in twee gouden drinkbekers van lateren tijd. Het ware te wenschen, dat men van die antieken eene beschrijving bezat, of dat er afgietsels van verkrijgbaar gesteld werden, daar den bezoeker niet vergund is langer bij de voorwerpen te vertoeven dan de gids, die als uitlegger dient, goed vindt. De bezigtiging dier schatkamers is voor het overige nog al duur. Dat kijkje kost drie Thaler wanneer men alleen is; gewoonlijk echter maakt men met vier of vijf personen partij, en

dan wordt die som onderling omgeslagen. Daar zich dikwerf vreemdelingen ter bezigtiging aanmelden behoeft men zelden lang bij het paleis te wachten, om partij te maken; zulk eene partij mag echter nooit uit meer dan zes personen bestaan. — Te Dresden toefde mij nog een hartelijk welkom bij den oudheidkundige KLEMM, die zich, gelijk men weet, reeds in 1837 aangaande de germaansche oudheidkunde groote verdienste verwierf door zijn *Handbuch*, en later de vruchten zijner vergelijkende volken-studie en van zijn verzamelaars-ijver in grootere werken, vooral in zijne *Culturgeschichte* en *Culturwissenschaft*, heeft nedergelegd. Wij hadden elkander persoonlijk nog niet ontmoet. Daar de germaansche oudheidstudïe bij hem, even als bij mij, de eerste lievelingsstudie geweest was, bestonden er vele punten van aanraking. Zijne vriendelijke woning, in de Königsbrücher-strasse, was als een buitenverblijf te beschouwen; zóó waren ook de meeste huizen in die straat. Ik kon den wensch niet onderdrukken, dat ook in andere steden de nieuwe straten aangelegd mogten worden als deze, de huizen niet belendend aan elkaâr gebouwd, maar een weinig afgezonderd, door kleine of grootere tuinen gescheiden of omringd, gelijk Tacitus als reeds bij de oude Germanen in zwang berigt heeft. Daardoor zou het kolossaal-stijve, eenvormige, doodsche, dat thans de breede straten in de nieuwe gedeelten der steden van Duitschland vertoonen, opgeheven worden en voor bevalligheid wijken. — Van binnen had KLEMM's woning meer van een bazar dan van een woonhuis, zoo letterlijk opgepropt was het van allerlei oud- en zeldzaamheden, uit alle tijden en van alle landen en volken, en het ontbrak hem zeer aan ruimte om die uitgebreide en nog dagelijks toenemende verzameling uit te stallen, of zelfs maar aan vreemdelingen naar behooren te vertoonen. Voor mij werd met buitengewone krachtinspanning en welwillendheid wat in den weg stond opgeruimd, om althans datgene goed te kunnen bezien, wat mij bijzonder belang inboezemde. De belangrijkste voorwerpen evenwel van die verzameling zijn reeds uit zijne voor-

noemde werken door afbeeldingen bekend; en aangezien in die werken ook tevens op hunne zeldzaamheid of merkwaardigheid opmerkzaam gemaakt is, zal ik er hier slechts kort bij stilstaan. Onder het bezigtigen en spreken met den hooggeschatten eigenaar bespeurde ik, dat hij aangaande de afkomst der germaansche bronzen eene soortgelijke zienswijs was toegedaan, als door mij in het 3e stuk der *Oudheidkundige verhandelingen* is voorgestaan. Die zienswijze heeft echter bij mij later, ten gevolge van bezigtiging van andere verzamelingen, nog eene wijziging ondergaan, aangeduid in den *Konst- en Letterbode*, 1861, No. 20—21, bij gelegenheid van het gegeven verslag van TROIJONS *Habitations lacustres.* — Zeer opmerkelijk kwamen mij in deze verzameling een paar bronzen overblijfsels voor. Een helm, die op den kruin puntig bijliep (No. 2625), gevonden in een turfveen te Peitsch (Preusische Lausitz), ter diepte van 20 voet, nevens twee bronzen armringen en een dolk. De helm was, volgens mededeeling van den bezitter, reeds in 1846 in de *Illustrirte Zeitung* uitgegeven, en een soortgelijke zou te Dorvardin, in Meklenburg, opgegraven zijn. Hij hield hem, wegens den vorm, voor aziatisch. Zeker is, dat men op oude monumenten Assyriërs, Perzen en Sarmaten afgebeeld vindt, die van soortgelijke helmen voorzien zijn (vergelijk afbeeldingen bij WEISS, *Kostümkunde*, fig. 126, 216, 218, 219); maar dit bewijst onzes oordeels nog niet den aziatischen oorsprong van dezen helm. Ook is die lausitsche helm niet zoo peervormig en puntig als de voormelde aziatische. Hij staat meer in het midden tusschen deze en de eivormig-ronde helmen uit Stiermarken, waarvan er twee, van etruskische opschriften voorzien, in het museum te Weenen bewaard worden. WEISS heeft in zijne *Kostümkunde* (9e Lief. S. 1062, fig. 436), aan deze laatstgenoemde oud-italische helmen min juist een aziatischen vorm toegekend; daar komt de lausitser helm naderbij. Teregt maakte KLEMM de opmerking, dat de stiermarksche helmen meer overeenkomen met echt etruskische, waarvan hij er zelf een uit Florence voor zijne collectie bekomen

had. Het andere zeldzame stuk was een bronzen romeinsche armring (No. 2307), naar het scheen, van zeer vreemden vorm, niet gesloten noch sluitbaar, maar op ééne plaats, ter breedte van 2 duim, open; ten deze eenigzins overeenkomstig met twee ringen op het harnas van den romeinschen grafsteen van Q. Cornelius te Wiesbaden; zie de afbeelding bij O. JAHN, *Die Lauersforter Phalerae.* Bonn, Marcus, 1860, 4°. Taf. II, 2.

Enkele kolossale steenen wiggen, ruw en weinig bijgewerkt, trokken mijne aandacht, omdat soortgelijke in oude haardsteden te Hilversum opgegraven waren; zie onze *Hilversumsche oudheden* (Arnhem 1856, 4°) Pl. VII. KLEMM hield die stukken voor ploegscharen. Hierbij wordt ondersteld, dat in de zoogenaamde steenperiode, waarin het gebruik van metaal nog niet bekend was, reeds akkerbouw gedreven is: eene onderstelling die nu, na de ontdekking van tarwe en brood in de oude zwitsersche paalwoningen, meer dan vroeger gewettigd is. KLEMM's collectie afbeeldingen van oude overblijfselen, bepaaldelijk van germaansche, celtische en slavische, is zeer aanzienlijk, en het was te wenschen dat zijne geheele verzameling in een ruim lokaal bij het koninklijk, of het stedelijk museum gevoegd en openlijk ten toon gesteld werd. Hiertegen bestonden echter toen, gelijk hij mij zeide, nog groote bezwaren. Dat heden ten dage in het Hartzgebergte door bergwerkers nog in 't geheim afgoderij gedreven wordt was mij een nieuws, dat KLEMM mij mededeelde. Hij bevestigde het door vertoon van een afgietsel van een klein bronzen beeldje, door hem ook reeds uitgegeven en voor een maan-god verklaard, en welke beeldjes door die bergwerkers thans nog in stilte vereerd werden.

Nadat ik met KLEMM nog de bibliotheek bezocht en daarna de prachtige galerij van schilderstukken doorgewandeld had (welker bezigtiging op zich zelve dagen zou vereischt hebben) verliet ik de fraaije Elbestad, om de reis naar Praag voort te zetten.

Op den 30 April van Dresden met den middag-spoor-

trein naar Praag vertrekkende, bleek mij eerst onderweg dat die trein niet doorging, maar aan de oostenrijksche grens verbleef, zoodat de reizigers eerst met den nachttrein verder konden. Dit noopte mij om, na één uur sporens door de heerlijke saksische Schweitz, aan 't station Krippen af te stappen en het overige van dien dag te besteden aan een uitstap naar den wijdvermaarden *Kuhstal.* Na te Krippen met een schuitje de Elbe overgestoken te zijn, vernam ik in het stadje Schandau, dat de *Kuhstal* nog wel twee uren ver was; ten gevolge daarvan nam ik mij een aldaar spoedig en goedkoop te verkrijgen fiacre, om dien romantischen weg zoo af te leggen, dat ik vóór het donker werd van den *Kuhstal* te Krippen terug zijn kon. Nimmer heb ik eene streek doorgereisd, zoo heerlijk schoon als dit Elbedal, van Schandau naar den *Kuhstal.* De rijweg, hard en glad als gemacadamiseerd, kronkelt door het dal langs berg- en rotswanden, terwijl regts eene heldere beek over rolsteenen ruischt en nu en dan een eenzamen watermolen in beweging zet. De rotswanden, soms verweerd tot pilaren, van gelen zandsteen en donkeren graniet, waren alom, zelfs op kale plekken, bekransd met rijzige pijnboomen, die van der jeugd af beschut voor den wind loodregt hemelwaarts streefden en hunne breede donkere takken, gelijk een arend zijne vlerken, horizontaal uitbreidden. De rotsmuren helden soms zóó ver over den rijweg, dat zij nederstortende zeker al wat zich op den weg bevinden mogt verpletteren zouden; en wanneer die dreigende gevaarten soms een kleinen schrik aanjoegen, gaf weldra een onverwachte waterval weder aangename rust. Bij een inham in het rotsgebergte, de *Kroaten-Schlucht* genaamd, maakten wij een oogenblik halt. Hoe eenzaam en somber die plek ook was, zij zou, naar mij dacht, uitstekend geschikt zijn om er een hôtel te bouwen, hetgeen echter misschien de concurrentie niet zou verduren met het goede logement gelegen op de plek waar men den *Kuhstal* begint op te stijgen. Binnen een groot kwartier was de rotstop bereikt, waarin de *Kuhstal* zich ver-

toont; een ruim rotsgewelf, speling der natuur, een weinig door menschenhanden bijgewerkt, eene *Neanderhöhle* in het groot, waar men als door een diorama doorziet, niet gelijk door de *Neanderhöhle* in eene enge rotsvalei waar een bergstroom doorschiet, maar over een wijd uitgestrekt dal, met donkere pijnboomen bezet en in de verte met blaauwe bergen omkransd; een vergezigt, dat van eene hoogte van p. m. 800 voet, een eenzaam en woest natuurtafereel aanbiedt, zonder bevalligheid, zonder leven, dan mogelijk van een verschrikten uil of eene vledermuis die uit eene rotsspleet wegvliegt, of van een enkelen sperwer die boven de pijnboomen zwevend zijne buit bespiedt. Er ontbreken nog maar een paar roovers daar beneden, om den somberen indruk van het geheel te verhoogen. Niets natuurlijker, dan dat in deze rotsen (gelijk mijn gids mij zeide) eertijds roovers gehuisd hebben. Van hunne bijna ontoegankelijke holen toonde de gids nog overblijfsels van trappen en sluitdeuren, en bragt mij zelfs bij eene plek waar (*horribile dictu*) de rampzalige slagtoffers door die roovers in de diepte werden nedergestort. God dank, dacht ik, dat die tijden voorbij en — deze merkwaardigheden door mij afgezien zijn! Maar nabij deze plaats der verschrikking was eene plaats van verkwikking. In het goed ingerigt logement, naast den *Kuhstal*, verpoost men gaarne. In den rotsmuur van den *Kuhstal* is ook een lief kamertje of kastje uitgehouwen, waarin eene vriendelijke koopvrouw allerhande achter glas te ziene souvenirs aanbiedt, b. v. albums van de saksische Schweitz, snuisterijen van glas, been en hout met den *Kuhstal* er op, enz.

Na hier op de houten bank, buiten, eenige oogenblikken gerust en, volgens algemeene gewoonte, mijn naam behoorlijk naast die van duizenden op den rotswand geschreven te hebben (om even als de hunne spoedig uitgevaagd of vergeten te worden), nam ik afscheid van den beroemden *Kuhstal*, die mij zeker langer zou geboeid hebben, wanneer het gezicht mij niet te ruw en eentoonig was geweest, of zoo ik er slechts één be-

schaafden reiziger had aangetroffen met wien ik gedachten had kunnen wisselen. Waarom, dacht ik, heeft hier de scheppende menschenhand niet een weinig bijgeholpen? Waarom in die digte onafzienbare bosschen, daar beneden in het dal, niet hier en daar openingen gemaakt, vlakten geschapen, parken aangelegd en door een bergstroomtje (hier zoo gemakkelijk te vinden) besproeid. Misschien zijn er niet vele oorden zoo geschikt als deze wildernis, om een kolossaal park aan te leggen, waardoor de eentoonige wildheid der natuur op liefelijke wijze gebroken en getemperd zou worden. „Dat alles was wel te doen," zeide mijn gids, „uit de bergen daar ginds is ook water genoeg voor eene beek te krijgen die van zelf door het dal zou stroomen, maar de koninklijke opzigter der bosschen zou het tegenwerken; deze is een te groot liefhebber van bosschen, dan dat hij ook maar eene gedeeltelijke opruiming der boomen zou goedkeuren." Mogt immer aan den saksischen koning dit denkbeeld worden kenbaar gemaakt, dan zal hij de beoordeeling er van wel niet aan een opzigter der bosschen overlaten, maar aan mannen, die smaak aan kunde parende, weten wat het ware belang des lands vordert. Wat zou niet een vorst als PÜCKLER MUSKOU van deze woestijn kunnen maken. Toen ik later hierover mijnen vriend KLEMM onderhield, gaf deze mij bijna hetzelfde antwoord, als mij door den gids gegeven was: „dat woud naar uwen wensch in een park te veranderen is onuitvoerbaar, omdat men, ten gevolge daarvan, ook vele andere partijen in dien kring zou moeten opnemen, en er alzoo een te groot gebied aan 't boschdomein (Forstwirthschaft) onttrokken zou worden." Minder prozaïsch is hetgeen hij daarop, als herinnering zijner jeugd, over die toen veel ruwere streek liet volgen, en dat men zeker met symphatie voor zijn gevoel zal lezen: „Ik zag de Saksische Schweitz voor veertig jaren, toen er nog geen gebaande wegen of vaste bruggen waren. Ik heb op den Kuhstall overnacht, toen er nog geen hut op stond. Wij namen uit den Lichterhainermolen stroo mede om op te liggen, stook-

ten een groot vuur aan, en kampeerden zoo onder den blooten hemel. Toen was er alleen op de Bastei en op den grooten Winterberg een houten huisje. De streek was nog ongecultiveerd en schaars door vreemdelingen bezocht. En waar thans gedresseerde kellenaren den reizenden koffij, thee, bier enz. toedienen, zag men toen slechts het wild spelen, en den boschwachter en houthakker. Toen was men daar in het gevoel van vrijheid en woud-eenzaamheid; er lagen nog rotsen in den weg, waar men overheen klouteren moest; het was toen nog mogelijk te dolen, en zonder gids zou men op zeer gevaarlijke plaatsen en in groote ongelegenheid geraakt zijn. Ik herdenk met innig genoegen die reis in de Saksische Schweitz. Men ging niet uit zonder brood in den zak en eene welgevulde jagtflesch; gij kunt dus wel nagaan, *dat ik met die oude woestijn dweep.*"

Op en in den *Kuhstal* was het dien dag zeer koel; op de enge en kronkelende rotstrappen zoo koud en winderig, dat ik, die mijn reismantel beneden gelaten had, niet wagen dorst het hoogste rotsplateau op te klouteren.

Aan den voet des bergs teruggekomen, haastte ik mij ten terugtogt naar Schandau, en werd niet minder dan vóór eenige uren door het *riante* van den weg getroffen, vooral bij den fraaijen watermolen *Heidenmühle* genaamd. Nabij dien molen vormen groote rotsblokken eene soort van zitbank, die allezins door menschenhanden bewerkt of bijgewerkt scheen, en waarbij tevens een vooruitstekende rotssteen, die er eenigzins uitziet als eene tafel, mede door menschenhanden bijgewerkt. Dit gezicht, gepaard aan den naam *Heidenmühle*, deed het vermoeden opkomen, dat deze plek in heidensche tijden wel eene gewijde vergaderplaats geweest kon zijn.

Hieraan paarde zich van lieverlede eene andere gedachte, die zoo ongezocht opkwam, dat zij daardoor misschien verdient voor vergetelheid bewaard te blijven. Wanneer men (vooral bij het vallen van den avond) van den weg uit op sommige rotsen tuurt, vertoonen

zij (even als ik zulks vroeger bij de Bastei opmerkte) bizarre figuren, soms van kolossale menschelijke, soms van dierlijke gedrochten, overeenkomstig b. v. met oud-indische en amerikaansche afgodsbeelden. Wanneer thans door de bewoners dier streek in deze figuren gelijkvormigheid met menschen en beesten erkend wordt (gelijk ik ondervonden heb), vraag ik, of zulks niet meer nog in den allervroegsten tijd zal hebben plaats gehad, toen de bewoners dier gewesten nog op een lageren trap van ontwikkeling stonden, en mogelijk de fetisdienst nog waren toegedaan? Naarmate de beschavingstrap geringer is, naar die mate pleegt de phantasie levendiger te zijn en sterker te werken, en zóó ligt het denkbeeld nabij, dat de vroegste bewoners die rotsgedrochten als bezield gedacht en als *fetissen* vereerd zullen hebben. Toen later de *fetissen*, in afbeeldsels nagemaakt, tot den rang van goden verheven en in den vorm van godenbeelden gefatsoeneerd werden, was het natuurlijk, dat die beelden de kenmerken van het gedrochtelijke der oorspronkelijke *fetis* bleven behouden, en zoo zou zich misschien beter laten verklaren, waarom zich tusschen de afgodsbeelden van sommige oude en zelfs van nieuwere volken, Indiërs, Amerikanen, Assyriërs en Egyptenaren, zoo vele gedrochtelijke, afzigtelijke, schrikverwekkende gedaanten bevinden.

's Avonds te 9 uren stak ik te Schandau de Elbe weder over, om te Krippen den nachttrein naar Praag af te wachten, die te 2 uren 's morgens aankomen zou. In de niet geriefelijke wachtkamer was het koud; in weerwil hiervan en van den houten divan waarop ik mij neêrvleide, sliep ik, gehuld in de pleet en de handzak tot peluw, tot men mij te twee uren wekte. Het was nog donker toen ik den waggon binnentrad; maar van lieverlede begon de morgen door te breken, en ofschoon de lucht bewolkt was, leverde hij een treffend gezigt op de bergtoppen links ter overzij der Elbe in nevelen gehuld, terwijl het overig gedeelte der bergen zich nog zwart en donkergroen vertoonde, en hoe die nevelen toen, allengs tot wolken

zich vormend, even als de stoomwolken onzer locomotief, zich langs de rotswanden en door de bergpassen en spleten langzaam heenwentelden.

De streek was overigens niet zoo verrukkelijk schoon, als die van Dresden tot Krippen, doch in de nabijheid van Praag werd zij liefelijk, vooral wegens de heerlijke vruchtboomen, bloeijende appelen-, pruimen- en kersenboomen, die aan weêrszijde van den spoorwegdijk, zoo ver het oog reikte, als het ware met bloembouquetten vol aangename geuren, ons den morgengroet bragten, en ons als door eene zee van ruikers deden stoomen. Zoo vlogen wij als in een triomftogt het oude Praga binnen.

Grootsch en schilderachtig is de ligging van Praag, deels op heuvelachtige eilandjes in de breede, statige, ruischende Moldau. Reeds van verre wordt het oog getroffen door de menigte van kerken en paleizen, en de breede soms op markten gelijkende straten, misschien viermaal breeder dan de leidsche Breêstraat. Te regt schrijft BÄDEKER, dat men verrast wordt door de prachtige ligging en den ouderwetschen bouwtrant dezer stad. Paleizen aan paleizen, torens aan torens (meer dan zestig) rijzen als het ware omhoog uit eene zee van huizen, die zich uitstrekken aan beide oevers der Moldau, in een dal, door heuvelen en bergen omheind.

Hoog boven die allen steekt de Hradschin uit, het groote koninklijke paleis, met de domkerk en de regtshuizen. Die heerlijke ligging en belangrijke geschiedkundige herinneringen verleenen aan Praag eene eigenaardige aantrekkelijkheid. Hare verzamelingen daarentegen zijn niet van evenredig groote beteekenis. Ten aanzien van deze is evenwel op te merken, dat het boheemsche *National-Museum*, in de Neustadt, allezins verdient gezien te worden. Na in het uitstekend hôtel *Zum schwarzen Ross* logis gevonden te hebben, ging ik naar prof. HOEFLER, aan wien mijn vriend KLEMM te Dresden mij een groet had medegegeven. Daar echter niet deze, maar prof. WOCEL met het bestuur der oudheidkundige afdeeling des museums belast was, en ik enkel die afdeeling wenschte

te bestuderen, werd ik door HOEFLER bij WOCEL ingeleid. Dit werd te meer door mij op prijs gesteld, omdat het dien morgen stortregende, en de publieke verzamelingen wegens den zondag gesloten waren. WOCEL, als grondig archaeoloog genoeg bekend, o. a. door zijne *Archaeologische Paralellen* en zijne *Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde* (Prag, 1845), toonde zich met alle heuschheid bereid mij naar het museum te vergezellen, waar ik toen onder zijne leiding verscheiden uren besteden en alles goed in oogenschouw nemen kon. De afdeeling die de vóórchristelijke oudheden bevat, en waarbij ik mij grootendeels bepaalde, bestond uit: 200 wiggen, bijlen en andere gereedschappen van steen, 400 vazen en urnen van gebakken aarde, 600 gereedschappen, vazen enz. van brons, en 40 stuks versierselen uit edelgesteente, glas, pâte, enz., alles voor 't grootste gedeelte in Boheme gevonden. Eenige steenen voorwerpen uit Zweden, en enkele bronzen uit Hallstadt, maakten daarop uitzondering. Ik kan mij van eene uitvoerige karakterisering dier verzameling thans onthouden, omdat er sedert een gedrukte catalogus van verschenen is, onder den titel: *Die archaeologische Sammlung im Museum des Königreichs Böhmen zu Prag. Erste Abtheilung: heidnische Altherthümer* (Prag, 1859, 8°). Daarin zijn alle voorwerpen kort beschreven, met aanwijzing van de grootte en, zoover het bekend was, van de vindingsplaatsen. Ik wil enkel opmerken, dat in dit museum onderscheidene voorwerpen aangetroffen worden, die met in ons vaderland ontdekte overeenkomen en waarvan daarom bijzondere aanteekening door mij gehouden werd. Vooral troffen mij eenige *schijnbaar onbeduidende* voorwerpen uit Radbör (10 mijlen oostelijk van Praag), gevonden in eene oude steenen kist, die twee ronde molensteenen van graniet, een boven- en onderstuk, tot deksel had (Catal. p. 10, No. 196). In die kist had men gevonden: drie vaasjes en twee schotels van fijn bewerkte aarde, zwartachtig en blinkend van kleur, zonder beenderen; zij hadden gezeten in eene groote asch-urn, die tusschen over-

oude molensteenen op zulk eene wijze geplaatst was, dat één dier steenen haar tot deksel had gediend. (Catal. p. 32, No. 392 cf. No. 393—397); voorts, een spinsteentje van gebakken aarde, eene platte kraal van lichtgroen glas, een koperen ringetje, vermoedelijk oorring (Cat. p. 52, No. 584), een ronde rolsteen van witte kwarts en daarbij eene ruw bewerkte pijlpunt van kiezelschiefer, zeer overeenkomstig met vele te Hilversum, in de bekende oude haardsteden opgegravene; zie fig. 12 Pl. VIII onzer *Hilversumsche oudheden*. De boheemsche pijlpunt is het eenige stuk van dien aard, door mij in het praagsche museum gevonden, terwijl ook in geen der overige door mij bezochte museums van Duitschland, Hongarije en Zwitserland soortgelijke aangetroffen zijn. Het belang dier boheemsche pijlpunt is hierin gelegen, dat zij, gevonden zijnde met voorwerpen van brons en glas, met een spinsteen en met handmolensteenen, een nieuw bewijs oplevert, dat het volk, of de volkstam, waarbij zulke ruw bewerkte voorwerpen in gebruik waren, niet noodzakelijk tot die hooge oudheid en dien allervroegsten beschavingstrap behoort terug gebragt te worden, waarin metalen- en glaswaren, akkerbouw en huiselijke nijverheid nog niet bekend waren. In onze *Hilversumsche oudheden* werd zulks reeds opgemerkt, en overblijfselen uit oude zwitsersche paalwoningen hebben daarvoor mede bewijzen opgeleverd. Wocel zeide mij, dat er geene verbrande beenderen in de steenen kist gevonden waren, en er dus geen bewijs voorhanden was dat die kist als doodkist behoorde beschouwd te worden. De benaming intusschen van „asch-urn", in den catalogus, geeft aanleiding om te denken, dat de urn (waarvan in het museum nog slechts scherven aanwezig waren) oorspronkelijk verbrande menschenbeenderen bevat heeft.

Wocel heeft zich ook aangaande het onderzoek der bronzen gereedschappen van het praagsche museum verdienstelijk gemaakt. Hij heeft de alliage dier bronzen in het chemisch laboratorium der hoogeschool laten onderzoeken, en de resultaten daarvan, in verband beschouwd

met de afkomst der voorwerpen, in zijne *Archaeologische Parallellen* medegedeeld (zie *Sitzungsberichte der kais. Akad. der Wissensch.* Nov. 1853 en April 1855). Daaruit blijkt, dat de oudste praagsche bronzen voorwerpen uit koper en eenig tin bestaan (het koper varieert tusschen 100 en 85 pct.). Deze soort van bronzen wordt door WOCEL voor celtisch gehouden. Het brons uit eenigzins lateren tijd bestaat uit koper, tin en lood, eene alliage, die, volgens WOCEL, tot den oudsten germaanschen en oudsten slavischen tijd behoort. De laat-heidensche, tot aan de christelijke middeleeuwen grenzende periode, kenmerkt zich, volgens WOCEL, door een aanmerkelijk bijvoegsel van zink. Wanneer deze onderzoekingen overal met dezelfde naauwgezetheid werden voortgezet, wanneer de bronzen ook van andere museums aan een chemisch onderzoek onderworpen werden, waarbij echter echt grieksche, etruskische en romeinsche uit verschillende tijden mede behoorden in aanmerking te komen, zou men een nieuw hulpmiddel erlangen om de afkomst en den ouderdom uit te vorschen van vele nog niet historisch opgehelderde bronzen voorwerpen, die in celtische, germaansche en slavische landen van Europa gevonden zijn. Het is opmerkelijk, dat de boheemsche oudheidkundige KALINA VON JÄTHENSTEIN, in zijn reeds ten jare 1836 uitgekomen geschrift, *Böhmens heidn. Opferplätze* etc., tot soortgelijke resultaten kwam als WOCEL, maar enkel naar aanleiding van antiquarisch-historisch onderzoek.

Heeft WOCEL, even als vroeger LISCH te Schwerin, de chemie tot opheldering der oude volks- en kultuurgeschiedenis te hulp geroepen, een ander zijner volksgenooten, naar ik meen de heer E. KRÖGER, heeft daaraan de craniologie trachten dienstbaar te maken. Hij heeft een groot aantal schedels uit oude-boheemsche graven onderzocht en vergeleken, en kwam tot de uitkomst, dat de meeste dier schedels (dus ook van de graven) slavisch waren, in dier voege, dat van de 19 schedels er 17 van Slaven en slechts 2 van Celten of Germanen waren; zie

deze uitkomsten vermeld in den *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 1859, S. 52.

WOCEL hield, even als KLEMM en anderen, de keurigst bewerkte bronzen gereedschappen voor aziatisch van oorsprong, waarmede dan de celtische afkomst naar zijn oordeel niet strijden zou. Over de germaansche bronzen had hij dezelfde zienswijs als door mij in het 3e stuk der *Oudheidk. verhandelingen* werd voorgesteld.

Men zal uit het aangevoerde bespeurd hebben, dat de Bohemers in de wetenschappelijke beoefening der vaderlandsche oudheidkunde niet ten achteren zijn. Over het praagsche museum vindt men vele berigten in de *Verhandlungen des Museums des Königreichs Böhmen*, Prag 1851-1856, terwijl in den voormelden cataloog des museums nog aangevoerd werden de (vermoedelijk in 't boheemsch geschreven) werken: *Casop. Mus.* 1858, S. 573 etc., en *Památky archaeol.* III Th. St. 1 (1858). Een afzonderlijk werk over de Boheemsche oudheden is mij, na het vrij oppervlakkige van KALINA VON JÄTHENSTEIN, *Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer*, waarin echter vele vroegere schrijvers over de boheemsche oudheden zijn aangevoerd, niet bekend geworden. Het zal wel aan de weinige bekendheid der boheemsche taal, en dus aan de geringe verspreiding van boheemsche werken toe te schrijven zijn, dat vele archaeologische geschriften van geleerde Bohemers bij ons te lande onbekend zijn gebleven. De door WOCEL tot in 1853 uitgegeven werken vindt men opgenoemd in den Almanak der Keizerl. Akad. van wetenschappen van Weenen, 1854. — Sommige boheemsche werken, als van den geleerden SCHAFFARIK, toen aan het hoofd van de praagsche bibliotheek, maar sedert aan de wetenschap ontvallen (zie zijn levensberigt in den *Konst- en Letterb.* 1861, No. 26), zijn in andere meer bekende talen overgezet, b. v. SCHAFFARIK's beroemd werk over de slavische oudheden. Met dezen geleerde kon ik slechts kort kennis maken, want niet de bibliotheek met hare vooral voor boheemsche geschiedenis en letteren belangrijke schat-

ten, maar het museum was het doel van mijn bezoek te Praag. SCHAFFARIK leidde mij intusschen met de meeste heuschheid de bibliotheek rond. Zij bevindt zich in het door de Jezuïten in de zeventiende eeuw gebouwde *Clementinum*, waarin ook nog andere akademische verzamelingen bewaard worden. Van de 130000 boekdeelen, waaruit de bibliotheek bestaat, zijn er p. m. 10000 in het boheemsch geschreven. SCHAFFARIK toonde mij een nog niet bekenden magdenburgschen druk van een Psalterium van het jaar 1483, in-fol., alsmede een exemplaar van Schöffers bijbel van 1462, en zeide, dat de incunabelen dezer bibliotheek nog niet voldoende door een deskundige onderzocht waren. Iets dergelijks had WOCEL mij van de prachtige miniaturen in handschr. der bibliotheek des museums en ook van andere kleine boheemsche bibliotheken gezegd; hij zelf was intusschen daarmede bezig, en heeft er sedert uitstekende proeven van uitgegeven in 't *Památky archaeologické*, en in de verhandeling *Miniatury ceské* XVI *stoleti*. (Boheemsche miniaturen uit de zestiende eeuw.)

Met de akademische bibliotheek is, hoewel afzonderlijk geplaatst, de vorstelijke Kinskysche verbonden; maar deze is er, naar ik meen, slechts in gedeponeerd. De eigenaardige stijl van het bibliotheekgebouw brengt mede, dat de boeken op sommige plaatsen te donker staan. Het lokaal, met zijn hoog en bont beschilderd gewelf, heeft meer van eene kerk dan van eene bibliotheek, en komt in dit opzigt eenigzins overeen met de hofbibliotheek te Weenen. Het was mij aangenaam onder de gesprekken met WOCEL te vernemen, dat hij met ons vaderland persoonlijk niet onbekend was. Voor omstreeks twintig jaren had hij er geruimen tijd, als Mentor bij de vorstelijke familie te Anholt, vertoefd. Van de aangename indrukken dier aanwezigheid had hij ter tijd zelfs rekenschap gegeven in boheemsche tijdschriften; van die mededeelingen heeft hij mij op mijn bijzonder verzoek eene opgave verstrekt. Daar het niet geheel onbelangrijk is te weten, wat een vreemdeling, die zonder bijoogmerken, enkel voor zijne landgenooten, over ons land en volk opmerkt

en opteekent, laat ik hier die opgave volgen. In het boheemsche tijdschrift *Kwĕty*, van het jaar 1839, gaf WOCEL *Reisbeelden uit Holland*, en handelde daarin over de eigenaardigheid van het land, het belang zijner geschiedenis, de ligging van Nijmegen enz. In den boheemschen almanak *Wesna* van het jaar 1838, deelde hij *Fragmenten* mede *uit de reis van een Slavoniër*, *van de Karpathen naar de Noordzee*, bevattende berigten over Rotterdam, de nationaliteit en de taal der Hollanders, over Delft, over Piet Hein, Maarten Tromp, Leeuwenhoek, de graftombe van Prins Willem I, Hugo de Groot, over het museum en de Koninklijke galerij van schilderstukken te 's Hage en over Scheveningen. In het tijdschrift *Moravia* (Brünn) van het jaar 1838, gaf hij *Reisbeelden uit Holland;* hij berigtte daarin over Leiden, Katwijk, Haarlem, over Laurens Coster, Amsterdam, Zaandam, Naarden met eene herinnering aan Amos Comenius. Voorts, berigten over ons vaderland in het tijdschrift van het boheemsche museum. „Die berigten mogen", zoo schreef hij mij in 1859, „na zoo vele jaren van luttel belang zijn; toen ter tijd hebben zij bij het boheemsch publiek veel opzien gebaard, en hebben zelfs nog daarna hunne uitwerking getoond, vooral, omdat ik vergelijkingen gemaakt had tusschen de hollandsche en boheemsche taal, als nationale talen; vergelijkingen, die onder de toenmalige tijdsomstandigheden bijzonder geëigend waren om opzien te verwekken. Tot voorbeeld veroorloof ik mij eene plaats uit de *Wesna* (p. 112) vertaald aan te voeren :— De Nederlander is met alle regt trotsch op zijn vaderland, want het is het erfgoed zijner vaderen, door deze met volhardenden moed aan den bodem der zee ontworsteld, een erfgoed, dat zij met hun hartebloed tegen de overmagt van tallooze vijanden verdedigd en gehandhaafd hebben. Daarom zijn ook die derdehalve millioen Nederlanders tot eene krachtige natie verbonden, en wanneer men de materieele welvaart, de verstandelijke en zedelijke kracht van dit gering aantal inwoners vergelijkt met de magt en de beteekenis van andere, zelfs in

getalsterkte, grootere natiën kan men de Nederlanders met mathematische zekerheid het betrekkelijk magtigst volk van Europa noemen. En wat is het, dat aan dit zoo beperkt getal inwoners zulk eene kracht verleend en bewaard heeft? Het is voornamelijk de taal. Ja, de taal eener natie is de sterkste, de heiligste band, die de harten des volks met het dierbaar vaderland verbindt, — de taal is de grondslag der vaderlandsliefde, het middelpunt, waarin alle stralen der geestelijke kracht eener natie zamenstroomen. Men vernietige de nationale taal, en de stralen verdeelen zich en gaan uiteen; de betoovering is vernietigd, de kracht is gebroken. — Een weemoedig gevoel maakte zich van mij meester, toen ik vernam, dat in Holland, jong en oud, arm en rijk, in deze, tot eene kleine uitgestrektheid beperkte taal denkt en spreekt, — toen ik ontwaarde, dat op den disch van hooge ambtenaren en geleerden en in de boudoirs der dames hollandsche boeken en tijdschriften opengeslagen lagen. Mijne weemoedige stemming had eene zeer bijzondere oorzaak, — het was de herinnering aan mijne eigen moedertaal, aan onze rijke, schoone boheemsche taal, die eertijds in aanzien en heerschende, nu veracht is en in het stof getreden door hare eigene zonen en dochteren." Bij dit laatste merkt hij echter aan: „Sedert twintig jaren heeft zich inmiddels — dank zij onzen tegenwoordigen edelaardigen monarch! — wat de taal betreft, in Boheme veel ten goede veranderd." Mij scheen in Boheme het patriotisme even levendig te zijn als het anti-napoleontisme. De Bohemers zijn, zoo veel ik uit eene korte kennismaking meende te kunnen opmaken, een degelijk, krachtig, moreel volk; ik betreurde slechts de landtaal niet te verstaan, en daardoor van het eigenaardige des volks niet meer te leeren kennen; want bijna al wat u ontmoet, passeert, of in den spoorwagen met u zamenzit, spreekt boheemsch, en geenszins allen verstaan duitsch. — Eer ik Praag verliet bezocht ik nog even den zeer gezochten tuin der villa Kasinsky. Die bekoorlijke tuin ligt aan de helling van een hoogen bergheuvel,

digt bij de stad. Tegen eene kleine fooi is hij voor ieder toegankelijk, — eene groote wandelplaats voor het fatsoenlijk publiek. Van de berghoogte aldaar de gansche stad overziende, erlangt men den indruk, dat Praag in ligging en grootschen bouwtrant eene der prachtigste steden is.

Den 2 Mei verliet ik Praag, om na p. m. vier uren sporens in het stadje Pardubitz den avondtrein naar Weenen af te wachten. Te laat bedacht ik, dat het wenschelijk geweest was te Brünn halt te maken, omdat zich daar nog eene kleine verzameling van oudheden bevindt, in het Mährensche national-museum. 's Avonds te $10^1/_4$ uren stoomden wij van Pardubitz af, en kwamen 's morgens te 8 uren te Weenen aan. Ik was nu voor goed van het nachtreizen genezen. De geheele nacht was slapeloos doorgebragt, wegens de telkens afwisselende volheid der rijtuigen. Intusschen trof mij zeer het majestueuse van Weenen bij de intrede, en zulks in weêrwil dat de heerlijke ligging van Praag nog versch in het geheugen was. Weenen was in dien tijd drok bezocht. Daartoe droeg zeker bij de uitgebroken oorlog in Italië. Ten gevolge daarvan hadden vele familiën het zuidelijk gedeelte van Oostenrijk verlaten en zich naar de hoofdstad begeven; bovendien verkozen vele reizigers, vooral Engelschen, die voornemens geweest waren Italië te bezoeken, of er zich reeds bevonden, zich liever in die gevaarvolle dagen in het veilige en vrolijke Weenen op te houden. Vruchteloos vroeg ik om logies aan drie der door BÄDEKER als zeer goed gekenmerkte hôtels in de binnenstad. Eindelijk kwam ik in de minder drukke Leopoldstadt in een hôtel van den tweeden rang teregt, en ik kon daarvoor nog dankbaar zijn; want kort na mij steeg eene dame, uit Verona komende, in hetzelfde hôtel af, en verhaalde mij later, dat zij bij *acht* hôtels vruchteloos om onderkomen gevraagd had. Het was eene officiersweduwe van goeden huize, die, na haren man te Verona verloren te hebben, naar hare geboortestad Praag reisde, om daar hare dochter, een meisje van 13 jaren, op eene kostschool

te doen, en er zich met der woon te vestigen *). Op mijne gansche reis zag ik zoo schoon een meisje niet als deze dertienjarige; rijzig en fijn van ligchaamsbouw, met donker golvend haar, blaauwe oogen, blanke tint en rooden blos op de wangen, bovendien eene harmonie van beweging gepaard aan eene rustige kalmte, gelijk men die slechts zelden en dan nog maar bij rijperen leeftijd pleegt aan te treffen. Ik dacht toen aan hetgeen onzen beroemden landgenoot TOLLIUS voor anderhalve eeuw in die zelfde streken wedervoer. Hij zag te Weenen in eene kerkelijke processie, eene zoo schoone vrouw („forma et vultu adeo modesto, adeo venusto ut nihil supra"), dat hij aan de beschrijving dier ontmoeting niet minder dan twee bladzijden van zijne geleerde brieven opofferde. (*Epist. Itin.* p. 113.) Dit voorbeeld zal nu door mij niet gevolgd worden, maar ik kan mij niet weerhouden te herinneren, hetgeen TOLLIUS terzelfde plaats over de vroege ontwikkeling der vrouwelijke kunne in die gewesten mededeelt, te weten, dat de vrouwen reeds op haar dertiende en veertiende jaar huwbaar zijn en op dien leeftijd plegen te huwen, terwijl zij, die op twee en twintig jarigen leeftijd nog jonkvrouwen zijn, reeds geacht worden tot de *wanhopigen* te behooren. (*Epist. Itin.* p. 149.) TOLLIUS bevond zich, dat schrijvende, in het nabij gelegen Hongarije.

Mijn eerste gang te Weenen was naar onzen gezant, om mijn pas te laten viseren; zulks was mij te Berlijn, wegens de in dien tijd strenge politie, dringend aanbevolen. Maar door onvolledigheid van het adresboek van Weenen (het kende slechts „Stadsbehörden", fabrikanten en kooplieden) en door de onduidelijke nummerering der huizen, verloor ik anderhalf uur eer de woning van den gezant door mij gevonden werd; en toen ik haar

(*) Wie over Praag en hare merkwaardigheden, en in 't algemeen over Boheme, beknopt onderrigt verlangt, mogen wij wel aanbevelen de opstellen van onzen te vroeg aan de letterkunde ontvallen landgenoot, Dr. H. RIEHM, in de *Gids* 1848, d. II, 623 en 1849 d. I. 35, getiteld: *Uit Bohemen. Een blad uit mijn dagboek.*

vond, bleek het dat hij juist verhuisd was. Het was niet onnatuurlijk, dat ik nu deed wat terstond had behooren gedaan te worden, namelijk den pas door een commissionair ter visering te laten aanbieden. Niet veel gelukkiger was ik in het opsporen van de twee geleerden, die mij den toegang tot de oudheidkundige verzamelingen zouden ontsluiten, de heeren ARNETH en BERGMANN. Noch het adresboek, noch de commissionair, noch de naastbij wonende boekhandelaar BECK, wisten hunne woningen aan te wijzen. Toen besloot ik een commissionair naar het akademiegebouw te zenden, om de adressen dier heeren te vragen.

Dit gelukte; intusschen was het morgen en avond geweest den eersten dag; en men kan er uit zien, dat het voor een vreemdeling, die geen gedetailleerde adressen bezit, tijdroovend is, personen, die hij spreken wil, in het groote Weenen op te zoeken. Een klein inconvenient is hier ook de bijzondere hoogte en omvang der huizen, waarin doorgaans verscheidene familiën wonen tot op de derde verdieping toe. Op de trapdeuren kan men wel de namen der bewoners lezen, maar de opsporing en lectuur veroorzaakt, vooral des avonds, nog al oponthoud. Ik vond evenwel nog op dien zelfden avond de woning van ARNETH; hem zelven echter trof ik eerst den volgenden morgen te huis. Met de meeste heuschheid werd ik door hem en zijne vriendelijke echtgenoot opgewacht. Het was hun blijkbaar aangenaam te bespeuren, dat ik mij van het duitsch als conversatietaal bedienen kon. Er bestond in die dagen, wegens den oorlog met Frankrijk en de bestendige verliezen aan de zijde van Oostenrijk, te Weenen een groote afkeer van al wat fransch was. Dit ging zoo ver, dat men in dagbladen voorstellen deed tot afschaffing van alle fransche modes, kleederen, galanteriën, parfumeriën enz., en om dat alles door inheemsch te doen vervangen. Men wilde zelfs de fransche namen van openbare inrigtingen, als: *hôtel*, *restauration*, *café*, geschrapt en tegen echt duitsche verruild hebben. Zulke teekenen van ver-

hoogd nationaliteitsgevoel hebben iets indrukwekkends; zij kunnen ook nuttig op volksgeest en krachtsontwikkeling werken; maar het besef van 't overdrevene dier eischen en de overtuiging van het onpractische persten mij wel eens een glimlach af. Nadat ik eene vriendelijke noodiging van mevrouw ARNETH, om 's anderen daags te harent te dineren, aangenomen had, begeleidde haar echtgenoot mij naar het museum van oudheden, op de *Josephs-Platz.*

De antieke kunstmonumenten, waarop Weenen te roemen heeft, zijn in drie verschillende gebouwen verspreid, en bestaan uit vier verzamelingen, te weten: 1) het keizerlijk munt- en antieken-kabinet op de Josephs-platz, in vijf zalen; zie daarover ARNETH's catalogus: *das kaiserlich-königl. Münz- und Antiken-Cabinet*, 2e *Aufl.* Wien 1854; 2) de keizerlijke verzameling van beelden enz., op het slot Belvedère, in drie zalen; zie ARNETH's cataloog: *Beschreibung der zum k.k. Münz- und Antiken-Cabinete gehörigen Statuën*, 7*te Aufl.* Wien 1859, 8°; 3) de keizerlijke Ambraserverzameling, insgelijks op het slot Belvedère, in zes zalen, meerendeels middeleeuwsche en latere gedenkstukken bevattende (zie J. BERGMANN's Cataloog: *Uebersicht der k.k. Ambraser-Sammlung*, 4*te Aufl.* Wien 1858, 8°); 4) de romeinsche gedenksteenen, in de k.k. Hofbibliotheek in de trapmuren ingemetseld, waarvan, zoo ver ik weet, nog geen afzonderlijke catalogus bestaat.

Aan beide zijden van den ingang des museums op de *Josephs-Platz*, staat als wachter een kolossaal egyptisch beeld der godin Pascht, het ééne voorzien van den naam van koning Amenophis III (p. m. 17 eeuwen vóór Christus), het andere van dien van Schischak (p. m. 1000 jaar vóór Christus). In het museum zelf bragt de directeur, prof. ARNETH, mij in kennis met de geleerde custoden prof. BERGMANN en Bon. SACKEN, alsmede met enkele assistenten. Het publiek heeft hier slechts tweemaal in de week vrijen toegang, en moet zich daartoe vooraf aanmelden. De vijf zalen, waarin deze verzameling ten toon gesteld is, dienen tevens tot studeerkamers van het voornoemde wetenschappelijke personeel.

In de eerste zaal bevinden zich eenige bronzen en grieksche en romeinsche vazen, alsmede de zoogenoemde celtische oudheden van Hallstadt; in de tweede, de antieke bronzen; in de derde, de middeleeuwsche en moderne munten en penningen; in de vierde, de grieksche en romeinsche munten; in de vijfde, de gouden en zilveren kostbaarheden, antieke en latere, alsmede de gegraveerde steenen. In sommige dezer zalen bevinden zich bovendien nog collectiën van oostersche en van oostenrijksche munten, van cinquecentisten en van oudheidkundige boeken. De tentoonstelling van het geheel is smaakvol. Bij de bronzen en de vazen heeft men in de rangschikking minder eene wetenschappelijke orde gevolgd, dan het behagelijke op het oog gehad. Maar ook hier ontbrak het aan de vereischte ruimte tot expositie. Het licht was voldoende; bij de vazen veel beter dan te Berlijn.

Behalve door doelmatige catalogussen, heeft zich de directeur ARNETH omtrent deze afdeelingen zeer verdienstelijk gemaakt door de uitgave en beschrijving van eene keur der daarin aanwezige antieken, in de navolgende werken:

Die antiken Cameën des k. k. Münz- und Antiken- Cabinetes. Wien 1849, fol. met 25 Pll.

Die antiken Gold- und Silbermonumente des etc. Wien 1850, fol. met 41 Pll.

Das k. k. Münz- und Antiken- Cabinet. Wien 1845. 2te Aufl. 1854, met 4. Pll.

Dezelfde geleerde, die ook op het gebied der middeleeuwsche kunst zich met eere bewogen heeft, en wiens studiën over de cinquecento's en over Benvenuto Cellini algemeen bekend zijn, houdt zich thans, op ver gevorderden leeftijd, nog met jeugdigen ijver bezig met de uitgave van een groot plaatwerk. Op p. m. 60 platen zal door hem eene keur der klassieke beelden worden bekend gemaakt.

Het zou mij te ver voeren wanneer ik in bijzonderheden wilde treden van al het fraaije en zeldzame, dat in deze verzamelingen wordt aangetroffen en deswege door mij opgeteekend werd. Slechts veroorloof ik mij op

te merken, dat geene verzameling in Duitschland zoo rijk is aan kleinere grieksche en etruskische bronzen. Die kunstschatten verdienen eene langdurige studie, en wij verblijden ons daarom te meer dat ARNETH er een werk over voorbereidt. Eenige door mij geziene teekeningen boezemen deswege goede verwachtingen in. Onder deze beeldjes munt wegens fraaiheid uit, een strijdende grieksche held (Menelaos of Hector?), $^1/_2$ ned. el hoog, van eene grieksche meesterhand. Zeldzaam zijn: eene etruskische Pallas, een Hermes en eene Spes. Eene Venus en een lampdragende Hermes komen treffend overeen met soortgelijke etruskische beeldjes in het leidsche museum. De catalogus is voldoende om, den kenner althans, te doen vermoeden wat hier aangetroffen wordt. Onder de bronzen voorwerpen zijn hoogst gewigtig een *twaalftal* helmen, te Negau in Stiermarken opgegraven, en een *zestigtal* bronzen emmers en vazen, te Hallstadt, in het Salzburgsche, gevonden. Over die zeldzame voorwerpen ware een boekwerk te schrijven, en zeker zullen zij nog lang de ingespannen studie van oudheidkundigen bezig houden. Die studie verdienen zij in te hooger mate, omdat zij bijdragen om een sleutel te vinden tot verklaring van de afkomst van vele andere, in Duitschland en belende gewesten gevondene oude bronzen gereedschappen, nu eens voor oud-celtisch, dan voor oud-germaansch, dan voor scytisch-aziatisch, dan wederom voor slavisch verklaard, maar die, onzes oordeels, meest naar oud-italische fabrieken terugwijzen.

Een enkel woord zal voldoende zijn om dit in het oog te doen vallen. Tusschen de bronzen helmen (in het jaar 1812 door een boer ten getale van 20 stuks gevonden en waarvan er vijf in het Johanneum te Gratz gekomen zijn) zijn er twee van etruskische opschriften voorzien. Die opschriften zijn nog wel niet verklaard, maar toonen toch duidelijk genoeg aan, dat de helmen van etruskischen oorsprong zijn. Zij zijn herhaaldelijk uitgegeven; het getrouwst, naar ik vermeen, door STEINBÜCHEL in *Steiermärk. Zeitschrift*, Band I. S. 446 Taf. III. (Gratz 1826),

de opschriften het naauwkeurigst door MOMMSEN in zijne *Nord-etrusk. Alphabete*, Taf. I, 12—13 B. cf. p. 203 (in de *Mittheilungen der antiquar. Gesellsch. in Zürich*, VII B. 8 st. S. 208, 209. Daar ik er zelf afschriften van gemaakt heb, kan ik met grond over het voldoende der afbeeldingen bij MOMMSEN oordeelen; de eer dier goede afbeeldingen komt toe aan den heer A. SCHINDLER, die ze, onder toezigt van Prof. J. BERGMANN, vervaardigde. (Zie BERGMANN, *Pflege der Numismatik* u. s. f., S. 21.)

De etruskische opschriften zijn, met eene vlugge hand, zeer fijn ingesneden. Op den éénen helm bevindt zich, naast het etruskische opschrift, doch omgekeerd en in gepunkteerde letters, een ander opschrift, waarvan de letters meer met oud-grieksche dan etruskische overeenkomen, maar waarvan de taal toch de grieksche niet is; dit laatste kan hieruit blijken, dat het, volgens MOMMSEN, moet gelezen worden: *ϑu ϑniϑanuaϑi*, of, zoo als ik zou lezen: *uϑniϑanuaϑi*, want het eerste teeken schijnt mij geen letter, maar een aanwijzing- of merkteeken te zijn. MOMMSEN leest het etruskische opschrift van dezen helm: *Siraku: ϑusi. iarseisvi.* Ik zou lezen: *Siraku: tuschi: iarscheisfi.*

Het etruskische opschrift op den anderen helm luidt *harichar titei faiiup*, en daarna viermalen het getal XII. MOMMSEN deelt dit aldus af: *haricharti teifaiivp.* Wij zouden liever *titei* bij elkaâr houden en daar den naam *Titus* in zien. Maar het behoeft onze opmerking naauwelijks, dat de kennis van de etruskische taal nog niet zoo ver gevorderd is, dat die opschriften zouden kunnen verklaard worden; vergelijk het door ons aangevoerde in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Akademie van wetenschappen*, *afd. Letterk.*, d. IV. 94.

Over de bronzen vazen, en de omstandigheden waaronder deze te Hallstadt gevonden zijn, vindt men kort berigt in ARNETH's cataloog, p. 51—52; zij zijn daar als „keltisch-römisch" gekenmerkt. Uitvoeriger handelt er over GAISBERGER, *die Gräber von Hallstadt*, Linz 1848, en vooral SIMONY, *die Alterthümer vom Hallstadter Salzberg*

etc. Wien 1850. (*Beilage zu den Sitzungsberichten der philos. hist. Klasse der k. k. Akademie der Wissensch.*, B. IV S. 335.) De afbeeldingen bij dit laatste werk zijn vervaardigd naar teekeningen van den heer RAMSAUER, die in het jaar 1846 deze merkwaardige oudheden, met geheel het begrafenisveld waarvan zij afkomstig zijn, ontdekt heeft. Van dezen heeft het museum ook van tijd tot tijd dien rijken schat van voorwerpen ontvangen, dien men thans voornemens is, gelijk hij verdient, in zijn geheel uit te geven. In de laatstgenoemde werken worden die bronzen vazen voor celtisch verklaard. Reeds voor tien jaren, toen ik er de eerste afbeeldingen van bij GAISBERGER leerde kennen, kwam mij dit onaannemelijk voor, en nu, na de oorspronkelijken gezien te hebben, is mijn twijfel nog meer versterkt. Ik geloof dat zij, even als de voormelde helmen, een etruskischen, althans oud-italischen, oorsprong hebben. Daarvoor pleiten, mijns inziens, zoowel de vorm en bewerking, als de versieringen op sommige dier vazen aangebragt. Ééne vertoont op zijde eene naad, loopende van boven naar beneden, maar met kleine spijkertjes toegedigt; deze is geheel gelijk aan eene andere, die van een etruskisch opschrift voorzien is en zich bevindt in het museum Giovanelli; zij is te Trente gevonden in „val di Cembra" en afgebeeld bij MOMMSEN, *Nord-etr. Alph.* l. c. Taf. I, fig. II A. Volgens MOMMSEN, l. c. p. 207, treft men vazen, die op soortgelijke wijze aaneen geklonken zijn, in de streek van Este en Modena aan; soms zijn zij van verbrande beenderen voorzien; ook worden zij in Zwitserland ontdekt, zie *Mittheilungen der antiq. Gesellsch. in Zürich*, I. Taf. 2 fig. 7. De vorm van de meeste hallstadtsche vazen is gelijk aan die van oud-italische emmers, overeenkomstig o. a. met die van het bronzen emmertje uit Cortona in het leidsch museum, gemerkt II, 867. Enkele vazen hadden de hoogte van $^{3}/_{4}$ ned. el; eene, van de hoogte van $^{1}/_{2}$ el, heeft den vorm eener amphora zonder ooren. Ook de versieringen op sommige vazen komen met etruskische overeen, b. v. eene van staande

watervogels, denkelijk zwanen, afgewisseld door rosetten.

Over de hallstadtsche oudheden heeft ook WEINHOLD gehandeld, in zijn werk *Heidnische Todtenbestellung*, II, 175, naar het dagboek over die ontdekkingen door RAMSAUER gehouden en loopende tot het jaar 1854. WEINHOLD meldt o. a. dat tot den 30 September 1857 te Hallstadt over het geheel 837 oude graven ontdekt zijn, deels overblijfselen van bijgezette, deels van verbrande lijken bevattende. Daar het oordeel van dezen oudheidkundige, over den aard en de afkomst dier merkwaardige bronzen, eenigzins verschilt van het boven, onafhankelijk van hem, door ons uitgesprokene, mogen zijne woorden hier volgen: „De indruk, dien de hallstätter zaken op mij gemaakt hebben, was die van eene technieke vaardigheid, die van goede meesters geleerd, maar uit gebrek aan kunstzin in de eigen ontwikkeling gestuit was. Ik twijfel wel niet, of de meeste dezer bronzen zaken zijn te en bij Hallstadt gemaakt, maar ik neem ook hier, even als elders, zamenhang aan met en afhankelijkheid van de smelt- en gietkunst der Alpenvolkeren van Italië, met name van Etrurië. Dit valt bij eenige voorwerpen onwedersprekelijk in het oog van een ieder, die zijn gezigt niet door de grootceltische bril bedorven heeft en niet de zelfstandigheid van dien volkstam in alles wil terug vinden." Men ziet hier uit intusschen, dat WEINHOLD den oud-italischen kultuurstempel bij deze bronzen erkent. Nog duidelijker valt dit in het oog, bij zijne mededeelingen over de zeldzame bronzen schilden enz., in een grafheuvel te Klein-Glein (in Stiermarken) gevonden, afgebeeld en opgehelderd in de *Mittheilungen des Hist. Vereins für Stiermark*, Gratz, Hesse, 1861, 8°, S. 267 u. f. Hij verklaart daar wel, S. 282 en 296, de hallstädter bronzen, even als die van Klein-Glein, voor inheemsche, oud-norische kunstproducten (uit den vóór-romeinschen tijd, dus vóór 739 u. c.), maar houdt ze toch vervaardigd naar zuidelijke, etruskische voorbeelden (S. 286, 295 en 226). Inmiddels vertoonen zij ook, volgens zijne eigen bekentenis, S. 295, eene grootere

kunstvaardigheid in de versieringen, dan die van Glein.

Wij achten het mogelijk, dat vooral deze laatste als een nieuwe schakel te beschouwen zijn in de keten der kunstbeschaving die Etrurië met de duitsche Celten en de noordsche volken verbindt; maar het onderzoek is nog niet gesloten, en wij meenen regt te hebben om te vragen, of niet deze stiermarksche bronzen even zoo goed in noorditalische fabrieken vervaardigd en door handel derwaarts gebragt kunnen zijn, omdat zij in hunne vormen, in de soort van beeldvoorstellingen en in de versieringen, geheel met etruskische overeenkomen, al is ook hunne uitvoering ruwer, dan men zulks aan etruskische bronzen, althans uit den ontwikkelden kunsttijd, gewoon is? In elk geval wordt door de ontdekking te Glein aan het gevoelen dier noordsche en andere oudheidkundigen, dat de in het Noorden en in Duitschland gevonden oude bronzen gereedschappen regelregt uit Azië zouden afstammen, een nieuwe slag toegebragt, want onder de schilden van Glein is er één, dat in vorm, in techniek en in soort van versiering zóó volkomen met een der noordsche te Copenhagen overeenkomt, dat men genoodzaakt wordt aan eene en dezelfde fabriek, zoo niet aan denzelfden bewerker, te denken. Dat schild is afgebeeld op Taf. II, 1 van voormelde *Mittheilungen* uit Stiermarken. Over dit onderwerp, betreffende de afkomst der fraaije bronzen gereedschappen, uit klassieke, vooral oud-italische werkplaatsen, moeten wij thans verwijzen naar hetgeen is aangevoerd door den heer L. LINDENSCHMIT in zijn werk, *Die vaterl. Alterthümer der fürstl. Hohenzollerschen Sammlungen zu Sigmaringen.*, Mainz 1860, 4°.

Tusschen de bronzen vazen is er eene, naar ik meen in Etrurië zelve gevonden, van hoogst zeldzame versiering. Deze bestaat in twee galopperende ruiters, die schilden dragen met opschriften, in oud-grieksche karakters, even als die van een der helmen uit Stiermarken; en voorts twee vrouwen, die met omhoog geheven handen elkaâr steenen toewerpen. Deze vaas is vermeld in ARNETH's *Ca-*

tal. p. 58, waar ook de opschriften (hoewel niet volkomen juist) opgegeven zijn. ARNETH heeft echter, naar ik meen, deze vaas elders en in haar geheel uitgegeven. Onder de bronzen gereedschappen troffen mijne bijzondere aandacht eene fraai bewerkte spoor, in een pin uitloopende, stellig antiek, romeinsch of etruskisch (*Catal.* l. c. p. 67), en een zeldzame halsring (*torques*) uit Zevenbergen, zeer overeenkomstig met een der bij ons te lande, te Ubbergen, gevondene, die afgebeeld is in onze *Oudheidk. Verhandelingen*, 2e stuk.

Met groote belangstelling zal men hier ook zien het originele senatusconsult over de afschaffing der Bacchanaliën, van het jaar 186 vóór Christus, gevonden in Calabrië, alsmede de afscheidspassen voor romeinsche militairen, en de fragmenten van romeinsche wetten, in onderscheiden epigraphische werken, deels door ARNETH zelven (*Zwölf röm. Militär-diplome*, Wien 1843) uitgegeven.

Met betrekking tot de vondsten van paalwoningen in zwitsersche meren, en het zamenvinden van gereedschappen uit steen met soortgelijke van metaal, is hier opmerkelijk eene vondst van het eilandje Donau-Wirbel (in den Donau, 12 mijlen boven Weenen). Die vondst bestaat uit eenige steenen bijlen, van een doorboord gat voorzien, uit p. m. 20 bijlen van brons (zoogenaamde *celts*), uit drie bronzen zwaarden, uit bronzen en ijzeren lanspunten, uit bronzen sikkels, uit keizerlijke romeinsche munten, meest van de Antonijnen, alsmede uit enkele middeleeuwsche gereedschappen, alles op ééne plek bij elkaar gevonden. Maar het rijkste en zuiverste genot is den archeoloog beschoren in de verzameling der gegraveerde steenen. Reeds is aangestipt, dat ARNETH daarvan eene keur in zijne *Antike Cameën* heeft uitgegeven. Ik zal mij daarom slechts de opmerking veroorloven, dat het bezigtigen der originelen in deze verzameling mijne verwachting overtrof. Ook is hier uitmuntende gelegenheid zijn oordeel over antiek en modern te oefenen; want men vindt dikwerf antieke en moderne zamen in een kostbaar versiersel ingevat. Ik

heb er onder ARNETH's leiding eenen leerzamen morgen in doorgebragt. De oefeningsproef werd genomen met eene collectie moderne en cinquecento's of in antieken stijl gesneden steenen, waar tusschen zich eenige werkelijk antieken bevonden. Het examen had tot thema, de antieken er uit te zoeken, en de uitkomst aan het oordeel van ARNETH te onderwerpen. — Ik kon mij hier intusschen slechts bij de cameën bepalen, waarvan de grootste zijn, de onyxen: een romeinsche adelaar met palmtak en krans in de klaauwen (ARNETH l. c. Pl. II, 25), en de apotheose van Augustus (ARNETH, Pl. I, 19 cf. CLARAC, *mus. de sculpt.* V Pl. 1053 No. 3258, VISCONTI *Iconogr. rom.* Pl. 19 fig. 1); deze laatstgenoemde is van alle groote onyxen uit den keizertijd en die van gelijksoortige voorstellingen voorzien zijn, de voortreffelijkste; misschien van de hand van Dioskorides. ARNETH is van meening, dat hij niet de apotheose, maar den triumf van Augustus over de Marcomannen vereeuwigt, een gevoelen dat ik niet kon deelen. Deze beroemde camé werd in Palestina gevonden en door keizer Rudolf II voor twaalf duizend ducaten aangekocht. Een afgietsel er van bevindt zich o. a. ook op het Koninkl. Kabinet van gegraveerde steenen te 's Hage. Hoe fraai echter het werk, voor den tijd waaruit het afstamt, zijn moge, het wordt overtroffen door den onyx met de borstbeelden van Ptolemaeus Philadelphus en zijne gemalin Arsinoë (ARNETH, Pl. I, 21), een stuk van onnavolgbare fraaiheid, en, naar men zegt, het schoonste grieksche werk van dien aard, dat men kent; men kan zich aan de beschouwing daarvan niet verzadigen. Zie ARNETH's uitgave, Taf. V. Tot de voortreffelijkste grieksche cameën (bij deze classe heb ik mij wegens te beperkten tijd enkel kunnen bepalen) behooren nog: het onbekende vrouwen borstbeeld (*pâte*, ARNETH, XIV, 3), misschien uit den tijd van Praxiteles; de Antinous-buste (naar het schijnt) met de Silenus-maske (onyx, ARNETH, XVI, 2); de borstbeelden van Ceres en Proserpina (onyx, ARNETH, XVIII, 4); Adonis door Venus op haren met twee paarden bespannen

wagen geholpen (onyx, ARNETH, XIX, 14). Wanneer men bij de beschouwing dezer gemmen soms wenschen mogt, dat de antieken meer gescheiden waren van de lateren, moet men evenwel in aanmerking nemen, dat daartegen zwarigheden bestaan, die voor een deel onoverkomelijk zijn. Immers niet weinige werden reeds in vroeger tijd gemonteerd, en wel op eene zoo sierlijke en kostbare wijze, dat men, eene strenge scheiding beoogende, de vroegere voor de kunsthistorie zelve belangrijke monteringen zou moeten schenden of verstoren.

Aangaande de schatten van goud- en zilverwerken, waaronder vele romeinsche uit Hongarije en Zevenbergen, kan men volkomen onderrigt vinden in ARNETH's prachtwerk: *Die antieken Gold- und Silbermonumente des k.k. Antiken-Cabinetes*, Wien 1850, met 41 Pl.

Onder de meer dan 300 stuks beschilderde grieksche vazen en beeldjes van gebakken aarde bevinden zich uitmuntende stukken, en waarvan er meer, dan tot dusverre geschied is, verdienden uitgegeven te worden; zie den catalogus, S. 14—30. De afdeeling antieke munten (de ontelbare middeleeuwsche en nieuwere niet mede gerekend) is eene der rijkste van de wereld. Zij was als zoodanig reeds sedert den beroemden ECKHEL bekend, en is sedert nog aanmerkelijk toegenomen. Het aantal grieksche bedraagt ruim 26000, dat der romeinsche en byzantijnsche ruim 30000. Nadere inlichting hierover geeft ARNETH's *Synopsis nummorum graecorum-romanorum*. Dezelfde numismaat heeft ook den volledigen *Catalogus* dezer grieksche en romeinsche munten voor de pers gereed; deze bestaat uit zes boekdeelen in-folio, en is tevens bestemd om als vervolg op ECKHEL te dienen. Maar het is zeer onzeker of dat werk spoedig in het licht zal verschijnen, uithoofde van de daaraan verbonden kosten, in verhouding tot het zeker geringe debiet. Misschien echter neemt de *Akademie der Wissenschaften* die uitgave eens op zich. Dat er goed geschreven catalogussen van soortgelijke verzamelingen bestaan is geheel in de orde, is nuttig en noodig. Hoe het

mogelijk is, dat ARNETH zoo vele kostbare plaatwerken in het licht heeft kunnen geven, vindt, van materiele zijde, hierin zijne opheldering, dat de Akademie van wetenschappen de kosten van het teekenen bestrijdt, terwijl het afdrukken der platen en het drukken van den tekst kosteloos door de stad- of hofdrukkerij bezorgd wordt. Over de middeleeuwsche en latere munten heeft de custos prof. BERGMANN het toezigt. Ik trof hem te midden van drukke werkzaamheden, die hem evenwel niet beletteden mij zoodra mogelijk te geleiden naar de onder zijn bijzonder toezigt gestelde museums in Belvedère, waartoe de ambraser verzameling behoort. Deze laatste, die enkel bestaat uit middeleeuwsche en latere vooral vaderlandsche kunstvoorwerpen, als wapens, rariteiten, schilderijen en miniaturen, is, behalve door BERGMANN, uitvoerig beschreven door den custos C. Bon VON SACKEN, in een werk getiteld: *Die k.k. Ambraser-Sammlung*, Wien 1855, 2 Theile. De archaeologische studiën van dezen degelijken kunstkenner werden in den jongsten tijd meer uitsluitend op de middeleeuwsche kunst gerigt; men zie zijn met HEIDNER uitgegeven *Zeitschrift*. Hetgeen door hem, HEIDNER, ARNETH en andere bekwame Oostenrijkers op het gebied der middeleeuwsche archaeologie verrigt is, werd onlangs zeer goed in het licht gesteld door LÜBKE, in de *Allg. Zeit.* 1861.

Maar eer wij de verzamelingen op Belvedère binnentreden willen we een oogenblik verpozen. Daartoe is te Weenen uitstekende gelegenheid in de cafés, onder welke er zijn, die als modellen van smaak en comfort kunnen aangemerkt worden. Op een wenk wordt men er bediend; de verkwikkende mokka wordt in kolossale wijnroemers aangeboden; *mélange* heet de met melk vermengde, *noir* de zuivere koffij. Maar de afkeer, toen heerschende, van al wat fransch was, maakte het raadzaam zich van de duitsche benamingen *weis* en *schwarz* te bedienen. In enkele cafés springen verkoelende fonteinen tusschen sierplanten en bloemen, terwijl divans tot zachte rust noodigen en vlugge kellenaars ongevraagd de nieuwste dagbladen aan-

brengen, niet, gelijk bij ons te lande meest het geval is, vastgeschroefd in zware ijzeren of houten ramen, maar in ligte rieten houdertjes, die zonder vermoeijenis met twee vingers opgeligt en bestierd kunnen worden. Vele cafés hebben aan de buitenzijden groote waranda's of met glas overwelfde zitpleinen, versierd met oranjeboomen, heesters of bloemen, en waar, bij fraai weder, gemengde groepen van dames en heeren aan kleine tafeltjes zich regaleren of naar de muziek luisteren. Wil men zich met wandelen verpozen, en daarbij tevens een blik slaan op de weenensche aristocratie, men zal zich in den *Prater* met zijne fraaije bosschen, vijvers en breede wegen kunnen verlustigen, en er de vorstelijke rijtuigen en paarden, die daar in menigte voorbij snellen, kunnen gadeslaan. Ook de *Volksgarten* is eene aangename verpozingsplaats, met zijn dorisch tempeltje in het midden, in hetwelk de kolossale groep van CANOVA, „Theseus die den minotaurus velt" in wit marmer, eene aangename verrassing geeft. Nog noem ik de liefelijke *Schützen-insel* in de Donau, met zijn fraai bosschaadje en plantsoen, en die van eene restauratie is voorzien. Hier woonde ik een buitenconsert bij, waarvan mij opmerkelijk voorkwam, dat het programma meest stukken van hongaarsche of boheemsche componisten bevatte. Maar tot mijne aangenaamste verpozingen in Weenen behoorde het vriendschappelijk middagmaal ten huize van ARNETH. Daar was een klein, maar uitgelezen gezelschap zamen: een van ARNETHS zonen, reeds als geschiedkundige bekend, met echtgenoot en aangehuwde dochter, en een jong russisch geneesheer, met zijne beminnelijke gade, uit Petersburg; de laatste, ofschoon geboren Russin, sprak uitstekend hoogduitsch, en, die ik wel het eerst had behooren te noemen, de echtgenoot van ARNETH. Er heerschte aan dit diner vrolijkheid en luim, maar in de minnelijkste vormen; een waas van antieke gratie scheen mij over alles uitgespreid te zijn.

„Weet gij wel, vroeg mij mijn naaste buurman, terwijl hij toevallig een Weener bankje voor den dag moest halen,

„welk soort van rood dit is?" Ik antwoordde „vermiljoen rood." „Neen," zeide hij, „het is *banq-roth.*" Het was toen een zeer hachelijke tijd voor de oostenrijksche bank. — Aan spiegelgevechten ontbrak het aan tafel niet; mevrouw ARNETH plaagde haren echtgenoot, die door mij bijgestaan werd; de jonge ARNETH plaagde zijne bevallige behuwddochter AUGUSTE; de russische dokter zijne vrouw, die door mij gesecondeerd werd; eindelijk ontstond er een dames-aanval op mij, die na korte schermutseling ook weder in goede pays eindigde. De geheele tafelbataille liep uitstekend af; elk, overwinnaar of overwonnen, toonde zich volkomen tevreden, en ofschoon ik reeds den anderen dag de keur van spijzen, aan den gastvrijen disch toegediend, vergeten had, herinner ik mij nu nog haarklein wat er gesproken en verhandeld werd. Daarmede zal ik evenwel den lezer niet lastig vallen. Een goeden sleutel tot verklaring van dit geestvol zamenzijn in ARNETH's familiekring zal men vinden in de bijzonderheid, mij eerst later bekend geworden, dat mevrouw ARNETH de talentvolle bruid is geweest van Duitschlands beroemden dichter THEODOR KÖRNER. Na diens dood had zij hare hand aan ARNETH geschonken, maar nog als bruid van KÖRNER was zij als eene begaafde en hooggevierde kunstenares aan het tooneel verbonden geweest. In welk eene klassieke athmosfeer zulk eene vrouw toen en later geleefd heeft, kan men reeds hieruit afleiden, dat zij onder de gesprekken gewag maakte van CAROLINE PICHLER en andere beroemde vrouwen, als van hare bijzondere vriendinnen.

Mijn hôtel was ver van Belvedère en het museum aldaar verwijderd. Ik bediende mij daarom veelal, om tijd te winnen en niet te vermoeid of te nat aan te komen, van het gewone hulpmiddel eener fiacre. Wie bij dat gebruik teleurstellingen wil vermijden, door bedriegelijke koetsiers berokkend, behoort eenigzins de te nemen routen te kennen, want het gebeurt dat koetsiers, misbruik makende van uwe onkunde in de plaatselijke topographie, een omweg maken, ten einde meer loon te

kunnen eischen; want gelijk bekend is, men betaalt naar den tijd die tot rijden besteed wordt. Inmiddels geeft zulk een omrijden soms aanleiding dat men merkwaardigheden te zien krijgt, die men anders misschien niet zou hebben leeren kennen. Ik althans kreeg door zulk eene teleurstelling gelegenheid om kennis te maken met de kolossale steenen waterbekkens op enkele pleinen opgerigt, waaruit het heldere drinkwater met houten kannen door vrouwen geschept wordt in emmers, die daarna op den rug gedragen worden. Dit waterscheppen herinnerde onwillekeurig de patriarchale waterbronnen in het Oosten. Bevalliger wijze van transport is dat van de melk, die door melkmeisjes, in heldere kannen, in elke hand ééne, rond gedragen wordt. Maar, verschooning vragende voor den reeds te langen uitstap, keeren wij tot de kunstverzamelingen terug.

In de verzameling van antieken in Beneden-Belvedère, even als in de Ambraser-verzameling, werd ik door den reeds genoemden custos prof. BERGMANN ingeleid, en er met verpligtende heuschheid ook op buitengewone tijden toegelaten. De verzameling der antieken is in vier zalen ten toon gesteld en bestaat meerendeels uit groote beelden en gedenksteenen; de laatste met enkele grieksche, etruskische en egyptische vermengd, te zamen p. m. 250 stuks. Het voortreffelijkste hier bestaat in een paar reliëfs van den uit fragmenten gerestaureerden amazonen-sarcophaag (No. 167). Het is alom bekend dat die beeldwerken den strijd van Amazonen met Grieken voorstellen; zij schijnen allezins uit den bloeitijd der grieksche kunst. Men kan zich bij de beschouwing van zoo veel schoons naauwelijks verzadigen. Van edele schoonheid is ook eene gewonde Amazone, meer dan levensgroot, doch van onderen geschonden (No. 162). De heer ARNETH houdt het er voor, dat zij uit den hoogsten bloeitijd der grieksche kunst is; maar al was zij ook van iets lateren tijd, zij zal toch eene der uitstekendste plaatsen blijven bekleeden onder de gewonde Amazonen, die ons uit de oudheid zijn overgebleven.

Bijzonder fraai en geacheveerd is een klein attisch reliëf, voorstellende een tempeltje of heroön, waarvan bloemen en loover omneêrkronkelen, die door een hert afgevreten worden (No. 106). De verhevenheid van dit reliëf, de subtiliteit van bewerking en de ongeschondenheid zouden mij aan de oudheid doen twijfelen, wanneer niet de attische afkomst door den custos boven alle bedenking gesteld was. Goed, maar uit veel lateren tijd, is een levensgroot bronzen beeld van Mercurius (No. 155), voorzien van een romeinsch opschrift, dat epigraphisch groote bezwaren oplevert, maar tegen welks oudheid en echtheid uit een palaeographisch oogpunt wij geene bedenkingen hebben. Dat opschrift, op het regterbeen gegraveerd, luidt:

A. POBLICIVS. D. L. ANTIOC TI BARBIVS.
Q. PL. TIBER.

Het beeld schijnt uit den eersten romeinschen keizertijd, en is in den catalogus „*Germanicus?*" bestempeld. Het werd het eerst door APIANUS, *Inscrr.* p. 397 en 414, bekend gemaakt, als in 1502 in Kärnthen gevonden; zie de schrijvers, aangehaald in den catalogus van ARNETH, p. 25; daarbij is nu nog te voegen BERGMANN, in *Sitz. Berichte der kön. Akademie der Wissensch.*, B. XXVIII, 553, 569. — Geheel eenig is de levensgroote etruskische Pallas van gebakken aarde, volgens overlevering in 1717 bij Capua gevonden, en onder anderen uitgegeven door CLARAC, III, pl. 457, verg. MOMMSEN, *Unter-italische Dialecte*, IX, 175, aan welken laatsten geleerde door ARNETH eenige aanteekeningen er over verstrekt zijn. De armen en het schild zijn restauratiën; het etruskisch opschrift, in romeinsche karakters overgebragt, luidt aldus:

TANAS NIVMERIIS RVNTER.

Volgens de afbeelding bij CLARAC, is dit opschrift zoo ongelijkmatig van letters, dat er evenzeer oud-grieksche, oskische en latijnsche, als etruskische of umbrische karakters in zouden voorkomen. Hier viel mijn oog ook op een etruskisch

aschkistje van gebakken aarde (No. 178), op de voorzijde voorzien van een reliëf, voorstellende den zoogenaamden Echetlos, die in den slag van Marathon de vijanden met eene handploeg versloeg, en waarvan het leidsche museum er vijf bezit; zie *De grr., romm. en etrr. monum.* II, 3089 enz., en onze *Etrur. grafreliëfs*, Pl. III, 7—8.

Op de bovenlijst van gemeld kistje, stond een (vroeger niet opgemerkt) opschrift, bevattende naam en afkomst der overledene; het luidt: AIИVtƎIƧ IƎИIƧИAO AIO◁Aᒧ d. i. *Larthia Thansinia Sietunia.*

Deels als zeldzaam deels als fraai vielen mij nog in het oog: eene sfinx met vier hoofden, die vrouwen portretten voorstellen, uit den tijd der Ptolemeërs, laatstelijk uit Triëst afkomstig (No. 65); een mozaïk met de drie Horen, afkomstig uit Napels (No. 100), in den cataloog l. c. te onregte als modern gekenmerkt; een Centaur (No. 101); eene maske van Jupiter-Ammon (No. 17); een fragment van een grieksch basreliëf, voorstellende drie krijgslieden (No. 118); een doodsgenius (No. 130), overeenkomstig met den leidschen (*Cat. der grr. enz. monn.* I, 63), maar fraaijer; eene zeldzame Diana Ephesina, van romeinsche afkomst (No. 137); een kolossaal en geheel ongeschonden borstbeeld van Galba in porphier-steen (No. 148); een fraai hoofd van eene Maenade (No. 127), waarvan de haarvlecht o. a. overeenkomt met die van den bronzen knaap uit Luttingen; een zeer fraai hoofd van Julia, dochter van Augustus (No. 146); groep van eene Bacchante, in extase, door een Bacchant aangegrepen of ondersteund (No. 175); een groot Mythras-monument, gevonden te Stix-Einsiedel en merkwaardig wegens de fraaiheid der portretten en de bevallige en levendige houding der figuren (No. 230); eene romeinsche vrouw, van fraaije draperie en met een appel in de hand (No. 244); eene Euterpe (No. 156); eene priesteres van Isis (No. 157); een Amor (No. 158); een man in eene toga, in de linkerhand een caduceus en eene opengeslagen perkamentrol dragende; op de rol staat het opschrift:

ΚΑΛΛΗΑϹ | ΠΑΡΩΝ | ΑΝΕΘΗ | ΚΕΝ | ΕΠΑΓΑΘ d. i. *Kallias, tegenwoordig zijnde, heeft dit op goed geluk geplaatst.* Aan zijne zijde bevindt zich een cynocephalus met de zonneschijf op het hoofd. Uit goeden griekschen tijd en in stijl als de bekende marathonsche grafvazen, zijn twee grafreliëfs, die afscheidstooneelen voorstellen (No. 245a en 245b). De egyptische monumenten zijn deels in den bovengenoemden cataloog van ARNETH, p. 37 u. f., deels in een kleiner afzonderlijk *Verzeichniss*, hetwelk naar mededeelingen van BRUGSCH opgemaakt is, aangeduid.

De *Ambraser-Sammlung* mag als eenig en onschatbaar beschouwd worden voor de oosterrijksche regentengeschiedenis. Er zijn gedenkstukken van den vroegsten tijd af, die de heer BERGMANN tot in de kleinstc bijzonderheden weet op te helderen. Het speet mij zeer, hierop slechts een vlugtigen blik te kunnen werpen. Er bevinden zich echter ook enkele antieke tusschen, aangestipt in den cataloog van BERGMAN, S. 27, doch deze zijn van minder beteekenis; het is grootendeels romeinsch huisraad, gereedschappen en versierselen, in Tirol opgegraven. BERGMANN berigt, cataloog l. c.: „de antieke beeldjes van brons, de idolen, anticaglien van verschillende soort en model, bijzonder de cinquecentisten, ongeveer 170 stuks, gedogen geene gedetailleerde beschrijving". Ons schenen de meeste der bronzen beeldjes (p. m. 100 stuks) onecht toe; zelfs eene Venus, hoezeer in vorm en houding overeenkomstig met de twee echte uit Rhodos in het museum te Leiden (zie *De grr., romm. en etrr. monumenten*, V, 1—2, bl. 253), kwam mij verdacht voor. Eveneens de ruim twintig levensgroote bronzen borstbeelden van romeinsche imperatoren. Van de vele na-middeleeuwsche wapenrustingen hier aanwezig, trokken bijzonder mijne aandacht die van Filips II, van Alva en van Don Juan van Oostenrijk. De onaangename gevoelens die deze vroegere hulsels van wreede dooden opwekten, werden echter getemperd bij het aanschouwen der wapenrusting van onzen Maurits van Oranje. Hier zijn

voor den beoefenaar der krijgs-kostuumkunde van de middeleeuwen en van lateren tijd ontelbare hulpmiddelen. Voor de zestiende eeuw kan ook (wat althans Duitschland betreft) veel geput worden uit het daar aanwezige *Turnierbuch* van FREITALL, waarover men vergelijke BERGMANN's monographie *Erzherzog Maximilian I und Maria von Burgund*, in de schriften van het *Wiener Alterthumsverein*, en de *Wienerzeitung* 1859, No. 66, *Abendblatt*. BERGMANN toonde mij ook een latijnsch gebedenboek, van fraaije miniaturen voorzien en mogelijk afkomstig uit de bezittingen van Maria van Bourgondië, alsmede den jongsten codex van het Niebelungenlied (1517), waarvan de beide oudere zich te München en te Donau-Eschingen (bij den vorst van Fürstenberg) bevinden. Over deze *Ambraser-Sammlung* gaf Dr. KÖHLER reeds in het jaar 1735 eene van afbeeldingen voorziene beschrijving, getiteld: *Die Ambrasische Helden- und Rüstkammer*, Nürnberg, 4°; de jongste en beste beschrijving is van Dr. *E. Freiherrn* VON SACKEN, *Die k. k. Ambrasser-Sammlung; Wien* 1855, 2 *Thh.* In hetzelfde lustslot waar zich de verzameling bevindt woont ook haar geleerde custos. Hij heeft daar een heerlijk uitzicht over den wijd uitgestrekten tuin die Beneden-Belvedère van Boven-Belvedère scheidt. Beide paleizen zijn, in 't begin der achttiende eeuw, door prins Eugenius van Savoyen gebouwd. Van Beneden-Belvedère heeft men eene berghoogte te beklimmen om op Boven-Belvedère te komen. Dáár bevindt zich, gelijk men weet, de rijke keizerlijke galerij van schilderstukken, in twee en twintig zalen op de beide verdiepingen ten toon gesteld. Ik heb er slechts een blik in kunnen slaan; maar voldoende om verwonderd te zijn over den rijkdom van kunstgewrochten uit alle landen en scholen, vooral ook van nederlandsche, oude en nieuwere. In de benedenverdieping is, in zeven zalen de italiaansche en in zeven andere de nederlandsche kunstschool vertegenwoordigd, onder toevoeging van enkele spaansche en fransche stukken. Op de bovenverdieping zijn vier zalen aan de oudduitsche en oud-nederlandsche, en vier aan de nieuwere

duitsche school gewijd. Alle stukken zijn voorzien van etikettes, die den naam en den tijd der kunstenaars aanwijzen. Wie er zich verder over onderrigten wil, kan den uitvoerigen cataloog van KRAFFT raadplegen. Hoe groot het aantal nederlandsche stukken is, kan men hieruit afleiden, dat er zalen zijn, die naar Rembrand, Rubens, Van Dijk, Teniers genoemd worden. Onder de Rubensen echter scheen mij veel middelmatigs te zijn (mogelijk onechte?). Zelfs de Van Eycken, Memlingen en Engelbrechten waren door enkele stukken gerepresenteerd. Ik vertoefde het langst bij een paar Carlo Dolce's en Van Mierissen, bij eene oude dame van Rembrandt en bij een Adam en Eva van J. van Eyck. Verzadigd, vermoeid zelfs van zoo veel genot, keerde ik tot BERGMANN terug. Deze verhaalde mij, dat de Ambraser verzameling den naam draagt naar het vorstelijk slot *Ambras* of *Amras*, waarschijnlijk *Am Rasen*, bij Insbrück, in welk slot de aartshertog FERDINAND, die in 1557 de schoone PHILIPPINE WELSER trouwde, de verzameling had aangelegd. BERGMANN meende, dat zij welligt weder naar Ambras terug zou keeren, en hij haar dan vergezellen zou; dit uitzicht scheen hem aangenaam te zijn, omdat hij in het *Araler Vorgeberge* geboren was. Ik vernam van hem ook nog de bijzonderheid, dat de volkstaal aldaar zeer verwant is met onze nederlandsche, en hij achtte het der moeite waard, dat die verwantschap door een deskundige werd nagegaan. Hij moedigde mij zeer aan, op reis naar Zwitserland, er eenige dagen te vertoeven, om mij van de juistheid zijner meening te overtuigen; doch daarvan kon niets komen.

Te Weenen restte mij nog slechts de verzameling van oudheden op de hofbibliotheek. Deze bestaat enkel uit romeinsche outaren, gedenk- en grafsteenen, vrij onhandig in de muren langs den trap ingemetseld. Sommige waren zoo hoog en in zulk slecht licht geplaatst, dat de opschriften niet zonder bijklimming konden gelezen worden. Dit gold met name de steenen die afgesleten

waren. Die steenen, p. m. 50 stuks, waren meerendeels in Oostenrijk zelf gevonden. Ik zou waarschijnlijk de moeite niet ontzien hebben de opschriften van nabij te onderzoeken en af te schrijven, wanneer mij niet bekend was geweest dat kort te voren TH. MOMMSEN uit Berlijn alles onderzocht, afgeschreven of gecollationeerd had. Eertijds was men tevreden wanneer onder den tekst van een opschrift stond „Smetius vidit;" in onze dagen kan men op den tekst van een romeinsch opschrift vertrouwen, wanneer men weet, dat MOMMSEN het oorspronkelijke gezien, en daarnaar den tekst afgeschreven heeft. De arbeid van MOMMSEN was voor het *Corpus inscriptionum latt.* der berlijnsche akademie bestemd. — In de vestibule werd mijne aandacht getrokken door een kolossaal liggend mansbeeld van marmer, een stroomgod verbeeldende. Hij is naakt tot op het midden, leunt op de linkerzijde en heeft de beenen die met sluijergewaad bedekt zijn uitgestrekt; zijn linkerarm rust op een tonnetje met banden voorzien (denkelijk eene waterton), en de elleboog op een kleinen sterk gebaarden man, slechts ten halve lijve zichtbaar en die zijn linker arm als een overwonnene of hulpsmeekende om hoog strekt. De regterarm van den god ligt uitgestrekt over zijne beenen, en in de regterhand schijnt hij eene soort van cassette te houden, waarvan *fasciae* afhangen. Hoofd en voeten ontbreken, maar de bewerking is fiks. Indien dit beeld in Oostenrijk gevonden is (volgens berigt van prof. ARNETH is de vindingsplaats tot dus ver onbekend) zou het den Donau kunnen voorstellen. Het is zeer verkleind, en daardoor niet naawkeurig, uitgegeven door CLARAC, *Mus. de sculpt.*, IV, Pl. 751, No. 1825, die er den Nijl in vermoedt, op grond van eene antieke pâte bij Stosch. Buiten CLARAC is mij over dit beeld niets bekend; ook de heer ARNETH wist er niets naders over te berigten dan dat het, volgens zijne meening, den Danubius zou voorstellen.

(Wordt vervolgd.)

DE KEULSCHE MAÇONNIEKE OORKONDE
VAN 1535.

(*Mededeeling van* G. H. M. DELPRAT.)

Toen ik onlangs met belangstelling het aangenaam geschreven werk doorlas van den heer H. Q. JANSSEN (*Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend, geschetst in zijn lijden en strijden voor de Hervormingszaak.* Amst. 1862), viel mijne aandacht meer bijzonder op hoofdst. XII. (bl. 159), alwaar de schrijver van de betrekking gewaagt, waarin Jacobus Praepositus zou gestaan hebben tot de orde der Vrijmetselaren, en wel tot zekere bijeenkomst van afgevaardigden uit negentien maçonnieke loges, gehouden te Keulen op 24 Junij 1535, onder voorzitting van den [illegible] Herman van Wied, in het bijwezen, behalve van genoemden Jac. Praepositus, van Philippus Melanthon, [illegible] C. Banning uit Amsterdam, van A. Nobel uit [illegible] van De Coligni enz.

De afgevaardigden stelden, zoo men [illegible] den aard, de bedoelingen en den [illegible] der Vrijmetselaren eene verklaring op, [illegible] voerige oorkonde in maçonniek schrift. [illegible] verborgen en vergeten, is eindelijk, [illegible] daaromtrent, onverhoeds in Nederland [illegible] men, door B. B. Vrijmetselaars [illegible] klaard, met de daaronder [illegible] facsimile gebragt en hier en [illegible]

Te regt toonde men hooge [illegible] gedenkstuk. Door de [illegible] komt het een bij [illegible]

III.

oorkonde, waarin de openbaring is weggelegd van de overtuiging, de inzigten, den werkkring en de voornemens van hen, die men als de vertegenwoordigers van de meest gevorderde intellectuele beschaving van dien tijd mogt laten doorgaan. Geheel deel ik in de overtuiging van den heer JANSSEN, dat, indien er aan de echtheid van dit gedenkstuk niet te twijfelen valt, het eene belangrijke bijdrage oplevert tot de kerkgeschiedenis van de zestiende eeuw, en zelfs licht verspreidt over den oorsprong en de beginselen der kerkhervorming. De heer JANSSEN is geneigd, om zich te scharen aan de zijde van hen, die de authenticiteit aannemen. Hij erkent echter, niets dan geschriften in handen gehad te hebben, welke de echtheid veronderstellen, of zoeken te staven, „zonder het werk van tegenstanders te hebben kunnen lezen."

Hoe het eindoordeel over de echtheid ook zij, de verschijning der oorkonde is een merkwaardig geschiedkundig feit; en daar ik, ofschoon geen vrijmetselaar, een geauthentiseerd facsimile ten geschenke ontving, vind ik mij tot een naauwkeurig onderzoek zoo niet geregtigd, dan toch genoopt. De uitkomst daarvan onderwerp ik gaarne aan het oordeel van meer bevoegden.

Volgens den inhoud der bedoelde oorkonde, hier achter als bijlage gevoegd, werden daarvan negentien gelijkluidende afschriften vervaardigd, ten behoeve van de negentien loges, waaruit afgevaardigden waren verschenen (*). Vreemd is het, dat van al die afschriften er slechts één, en wel in Nederland, is overgebleven. In weerwil van de uitnoodigingen, aan al de daarin betrokken maçonnieke zetels uitgevaardigd, wordt mij verzekerd, dat men op het spoor van geen enkel ander afschrift heeft kunnen komen. Het Nederlandsch gedenkstuk, geschreven op zoogenaamd francijn in-plano, bestaat uit zeventig regels, oud maçonniek

---

(*) Namelijk uit London, Edinburg, Weenen, Amsterdam, Parijs, Lyon, Frankfort, Hamburg, Antwerpen, Rotterdam, Madrid, Venetië, Gend, Koningsberg, Brussel, Danzig, Middelburg, Bremen en Keulen.

quadraatschrift, waaronder negentien handteekeningen of namen. De overschrijver schijnt het latijnsche document slecht verstaan, of gelezen te hebben; althans op zijne orthographie van het Latijn valt veel aan te merken.

Toen, omtrent 1835, het driehonderdjarig jubileum der oorkonde aanstaande was, namen de B. B. Vrijmetselaren eene feestelijke viering in overweging. Men besloot tot het doen vervaardigen van eene toepasselijke medaille. Op den 24 Junij 1835 werd binnen Amsterdam een maçonniek feest ter herdenking gehouden. Een *Gedenkboek* zag daarvan het licht. Tevens benoemde men eene commissie van vijf B. B. Vrijmetselaren, belast met het verzamelen en uitgeven van bescheiden omtrent dit charter; zoo wij wèl onderrigt zijn, is men het verslag nog wachtende.

Inmiddels hebben, in Duitschland vooral, enkele schrijvers zich opgewekt gevoeld, om onderzoek te doen naar de echtheid van het stuk, daaronder velen, die tot de orde der Vrijmetselaren behooren. Zeer zeker bezitten deze laatsten boven mij en andere oningewijden groot voorregt. Zij zijn bij magt om den inhoud der oorkonde te toetsen aan de traditionele, hun bekende, beginselen der orde. Zij hebben toegang tot archieven, waarin belangrijke bouwstoffen tot het voeren van onderzoek zijn weggelegd. Zij kunnen zich vergewissen omtrent de waarde, of onwaarde, van daarin vermelde philosophische beschouwingen. Met de beoordeeling van den ganschen inhoud der oorkonde mogen zij zich inlaten, zonder den schijn aan te nemen van onbescheiden indringen in de geheimen der orde. Hier tegenover staat niettemin voor den profaan-beoordeelaar het genot van meerdere vrijheid. Zonder het belang der orde in acht te nemen, en zonder door aangegane verbindtenissen te worden weêrhouden, is de oningewijde tot een zuiver zelfstandig oordeel geregtigd. Hij kan dat onbezorgd uitspreken, en mag, geheel onafhankelijk, zijn blik op bloot geschiedkundig terrein vestigen. Zulk een geheel onpartijdig op zuivere historiegronden rustend onderzoek is, naar mijn bescheiden oordeel, tot heden vergeefs afgewacht. Het geheel

nieuw onderzoek, dat ik mij voorstel, is dus niet overbodig. Immers, op weinige uitzonderingen na, hebben voorstanders en bestrijders zich al zeer spoedig met oppervlakkige beschouwingen tevreden gesteld. Beiden zijn daardoor in tastbare dwalingen vervallen. Enkele voorbeelden wil ik daarvan bijbrengen.

Onder de voorstanders van de echtheid der oorkonde komt de eerste plaats toe aan den bekenden beroemden theoloog Dr. C. G. BRETSCHNEIDER. Hij heeft wel niet, zoo als de schrijver der aanteekening, bl. 79 van het *Gedenkboek der Feestviering ter gedachtenis van het charter van Keulen* opgeeft, een werk in het Latijn geschreven, getiteld: *Corpus Reformatorum*, maar wel aan gezegd *Corpus*, behelzende *Opera Melanthonis*, bij elk deel (t. I—IX) (*) toegevoegd *Annales vitae Melanthonis.* Onder dagteekening nu van den 24 Junij 1535 heeft BRETSCHNEIDER eene zeer uitvoerige behandeling ingelascht van de vraag: „Fuitne Melanthon hoc anno, die Joannis Baptistae, in conventu solenni liberorum Caementariorum?" Was BRETSCHNEIDER tot het geven van antwoord bevoegd? Ik zou meenen neen! want hij erkent het zelf: *Scriptum ipsum* (de oorkonde namelijk) *videre non potui.* Wat de echtheid betreft der handteekening door Melanthon daarop gesteld, gaat hij af op het getuigenis van den geleerden Deenschen bisschop FR. MUNTER. Deze heeft een facsimile van de oorkonde gezien, en, zegt BRETSCHNEIDER, *professus est se manum Melanthonis sibi satis notam agnovisse.* Daarbij moet BRETSCHNEIDER een foutief afschrift van het stuk voor oogen gehad hebben. Den bekenden Albertus Hardenberg geeft hij onder de onderteekenaars op; deze zal, meent hij, be-

(*) Deze *Annales* komen nogmaals in hun geheel in hetzelfde werk in herdruk voor; ik weet niet waarom: *Opera Melanthonis*, t. XXVIII. 4° (1860). BBRETSCHNEIDER heeft zijn betoog ten voordeele van de echtheid der oorkonde ook in de hoogduitsche taal in het licht gezonden in de *Allgemeine Kirchenzeitung*, uitkomende te Darmstadt, November 1836. De schriften voor en tegen de echtheid der oorkonde zijn opgeteekend door GEORG KLOSS, *Bibliographie der Freimaurerei.* (Fkf. a. m. 1844 8°.) S. 217. f. f.

hoord hebben tot de *mansio*, *quae est Fabirai*. Op die veronderstelling bouwt BR. een uitvoerig betoog over de naamverwisseling van *Fabirai* met *Bremen*, en over de betrekking alzoo, waarin Albertus Hardenberg tot die stad en de loge aldaar zou hebben kunnen staan. Maar.... nergens in de oorkonde vindt men eenige de minste melding van Hardenberg. Dit gedeelte van een schijnbaar zeer geleerd betoog valt dus geheel in het water.

Aan het hoofd van de bestrijders der echtheid van het stuk vindt men in Duitschland Dr. K. ED. FÖRSTEMANN, vroeger met BRETSCHNEIDER uitgever van de *Opera Melanthonis*, later aan die onderneming vreemd geworden. Hij heeft, bij zijne bestrijding van het gevoelen van BRETSCHNEIDER (te vinden in *Neue Mittheilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen* (Halle 1837), B. III. t. 3 S. 162), een gesteendrukt facsimile der handteekeningen, onder de oorkonde voorkomende, doen bijvoegen; doch op zulk eene wijze, dat men daaruit met gelijk regt *pro* en *contra* de echtheid der handteekeningen kan argumenteren, ten gevolge van den slordigen afdruk van dat zoogenaamd facsimile, als zijnde, niet uit de oorkonde zelf, maar, a secundâ manu, uit de authentieke kopij vrij gebrekkig overgenomen. Hetgeen FÖRSTEMANN daarbij als bewijs van vervalsching der handteekeningen bijvoegt, dat men omtrent dien tijd (1535) niet gewoon was de handteekeningen met krullen te versieren, of de voornamen met de enkele letter aan te duiden, zoo als op de oorkonde plaats heeft, is min naauwkeurig. Men vergelijke, bij voorb., de rij van handteekeningen uit het begin en uit het midden der zestiende eeuw bijeengebragt door FRIED. VON RAUMER, *Briefe aus Paris*, Th. II, alwaar men zien kan, dat keizer Maximiliaan, Filips II, Anton Perez en anderen die versiering niet vergeten *). De nabootsing van Melanthons handteeke-

*) Ik heb vóór mij liggen een arbitraal vonnis, uitgesproken in 1503 door ADRIAAN FLORIS (later Adriaan VI) als gemagtigde van het kapittel van s. Salvator te Utrecht over het regt van visscherij op de Lek, met de

ning op de oorkonde kan overigens, mijns inziens, in geen geval dienen, om over hare echtheid een beslissend oordeel uit te spreken. Wel komt de handteekening op het authentiek facsimile vrij wel overeen met Melanthons schrift, zoo als een brief van zijne hand (7 April 1544) onder de nagelaten papieren van S. A. GABBEMA in bewaring te Leeuwarden bij het *Friesch genootschap* die vertoont; maar niets is gemakkelijker, dan nabootsing van dergelijk schrift. Melanthons schrift onderscheidt zich op verschillenden leeftijd, en in hetzelfde jaar zelfs, door zeer groote ongelijkheid, nu eens zeer fraai, dan weder zeer slordig; soms schier mikroskopisch fijn, dan weder als met een zwavelstok neder gesteld, breed en grof. Men kan zich daarvan overtuigen bij het doorbladeren van de facsimile's uit Melanthons dagelijksch schrift, opgenomen in den fraaijen *Catalogue of the library of Dr.* KLOSS (London 8°. 1835).

Toen de redenaar bij het plegtige feest, den 25 Junij 1835 ter zake van de Keulsche oorkonde te Amsterdam gevierd, zich voorstelde de hooge waarde van het charter in het licht te stellen, zag hij zich verpligt de vraag omtrent hare echtheid te behandelen, en stelde zich daartoe de beantwoording voor van de drie volgende punten.

1°. Bestonden er zoodanige personen, als onder de oorkonde vermeld staan?

2°. Zijn hunne handteekeningen gelijk aan die, welke elders gevonden worden?

3°. Konden de onderteekenaars in Keulen verzameld zijn op dat tijdstip?

De behandeling dier vragen mag gepast heeten: zij omvat echter niet alles wat de historische kritiek regt heeft te verlangen. Reeds dadelijk rijst bij haar de vraag op naar de wijze, waarop het stuk gekomen is in handen van den

homologatie van keizer Maximiliaan I. De handteekeningen van beiden, ook die van den bekenden keizerlijken secretaris PH. MANETON zijn rijkelijk met krullen voorzien, en laatstgenoemde teekent met de voorletter van zijn naam *P.*

grootmeester nationaal der Nederlandsche maçonnieke loges. Daaromtrent toch schijnt groote onzekerheid te heerschen. Als bijlage tot de oorkonde en als daarmede verbonden geweest, worden de notulen vermeld van de loge *Frederichs Vredendall* van 1637 en 1638. Beide gedenkstukken zijn, volgens het berigt dat men leest bij Dr. FETSCHERIN (*Historisches Versuch über die Cölner Urkunde*, Bern 1838), aan prins Frederik der Nederlanden in 1816 toegekomen bij een brief door een vrouwenhand geschreven, get. C. v. T. Volgens FETSCHERIN duiden die initialen den naam van Van Teylingen aan. Uit mondelinge berigten heeft hij vernomen, dat de familie Van Teylingen eenen Boetzelaer onder hare voorzaten telde, door wiens tusschenkomst deze stukken den grootmeester nationaal der loges, zekeren heer Is. van Teylingen, kunnen zijn in handen gekomen. Anders luidt het verhaal, voorkomende in de *Annales maçonniques des Pays-Bas*, t. 1. livr. 3. p. 353, aangehaald door RUD. RICH. FISCHER (*Neueste Zeitschrift für Freimaurerei*, Altenburg 1839). Zoo men deze schrijvers gelooven mag, zijn de oorkonden vroeger in het bezit geweest van de familie Van Wassenaer, later (tusschen 1780—1790) door haar in die van den grootmeester nationaal Van Boetzelaer, terwijl deze laatste weder de gedenkstukken, vóór zijn vertrek uit 's Hage in 1795, ten gevolge van de toen plaats hebbende omwenteling van zaken, in bewaring opdroeg aan een broeder vrijmetselaar, die, getrouw aan zijnen daarop gedanen eed, de gezamenlijke oorkonden later aan prins Frederik zou hebben overgegeven.

Tusschen beide verhalen ligt nog al verschil. Veel ligt daarin, dat onbestemd, zoo niet tegenstrijdig, heeten mag. Ik kan althans daarop de betuiging niet beamen van den redenaar van 1835, als hij zegt (bl. 28): „Het is eene overbekende zaak, op welke wijze onze grootmeester nationaal het charter van Keulen heeft ontvangen, en dit reeds moet ons voor de echtheid van hetzelve gunstig voorinnemen," — of als in de opdragt van het Gedenkboek aan Z. K. H. gewaagd wordt van eene „*waardige* en bij hem

bekende hand, van welke hem de Gedenkstukken ten geschenke werden gegeven." Neen, veeleer volgt uit de daar beschreven toedragt der zaak, dat de grootmeester nationaal, zoo even genoemd, zich niet genoegzaam ingelicht, of gerustgesteld vond door de *wijze*, waarop de charters hem waren toegekomen, daar hij later verlangen heeft aan den dag gelegd naar een meer opzettelijk onderzoek omtrent de echtheid der stukken, inzonderheid ten aanzien der daaronder geplaatste handteekeningen. Er blijft een geheimzinnig waas hangen over de lotgevallen der oorkonde en over hare vroegere bewaarplaats. De onmogelijkheid van vervalsching of onderschuiving is nog niet bewezen. Van belang ware het, dat de voorstanders der authenticiteit daaromtrent meer geruststellende getuigenissen konden of wilden overleggen.

Nog veel bedenkelijker is het, dat van de vragen, door den feestredenaar opgegeven, de twee eerste voor geene volledige beantwoording vatbaar zijn.

„Bestonden er zoodanige personen, als onder de oorkonde vermeld staan? Zijn hunne handteekeningen gelijk aan die, welke elders gevonden worden?" Zoo vraagt de feestredenaar, en hij schijnt er op te rekenen, dat er tegen een toestemmend antwoord geen bezwaar bestaat, ofschoon hij alleen ten aanzien van de handteekening van Melanthon verklaart volkomen zekerheid te bezitten. Hoe is het met de overige gelegen?

Negentien handteekeningen staan onder de oorkonde. Hoogstens *vier* daarvan zijn afkomstig van bekende personen of duiden die aan; namelijk HERMANNUS *(Herman van Wied*, aartsbisschop van Keulen), PH. MELANTHON, JACOBUS PRAEPOSITUS (de leerling van Luther, door den heer JANSSEN zoo treffend beschreven) en CORNELIS BANNING. Men leest ook den naam van *L. de Colligni.* Wie deze is weet ik niet: of hij een bloedverwant was, of voorstellen moet van Gaspard de Coligny (geb. 1517, dus in 1535 achttien jaren oud) is nog onzeker.

Cornelis Banning kan den naam aanduiden van Kornelis

Banninck, op het einde van 1534 burgemeester van Amsterdam, als zoodanig tegenwoordig geweest bij de executie van criminele vonnissen van 25 Februarij en 6 Maart 1534 en 2 Maart 1536, blijkens het Justitieboek, aan de griffie der regtbank van eersten aanleg te Amsterdam aanwezig, ann. 1524—1567, en die zich, volgens mij medegedeelde aanteekening, aldaar te vinden op bl. 150, in Mei 1547 van het leven zou hebben beroofd. Van Maart 1535 tot 2 Maart 1536 komt zijn naam op het register niet voor. Zijne tusschenreize naar Keulen in 1535 zou alsdan hebben kunnen plaats vinden. Het blijkt zelfs, dat hij in 1535 eene reis heeft ondernomen, maar met geen maçonniek doel. Ik vind in een uittreksel uit de *Nieuwe maren*, *begonnen in 't jaar duysent vijf hondert vier en dertig* (overgenomen in de *Kronijk van het Historisch genootschap te Utrecht*, jaarg. 1856 bl. 83), dat Cornelis Banning vertrok „in het einde van Januarij 1535 uit Amsterdam naar Brussel en van daar met de keizerlijke ambassaten naar den lande van Oistlandt om dach te houden met de rebellen van Lubec." Het zal de reis zijn, waarvan AERT VAN DER GOES in zijn *Register* *) gewaagt, toen ook deze naar Brussel toog met den pensionaris Andries van Amsterdam, om te spreken met Melchior Rantsau, ambassadeur van den hertog van Holstein, „omdat Rantsau, passerende door Amsterdam, verzocht had hulp en bijstandt van 't lant van Hollant, omme der welcker querelle (jegens den grave van Oldenburch ende van Lubeek, dar deur dit lant van Hollant lichtelicken in oirlogen zouden mogen commen dat de Sonde toegesloten soude worden) zynen Heere voirscr. in der oorlogen gecommen is" †). Of de burgemeester van Amsterdam deze gelegenheid van reis zoude hebben te baat genomen, om zich eenige dagen te Keulen op te houden, is wel niet volstrekt onmogelijk, maar toch, gelijk later blijken zal, zeer onwaarschijnlijk. Overigens is er te Amsterdam geene handteekening van Cornelis

*) AERT VAN DER GOES, *Register*, II. 441.

†) Over dit geschil verg. MEN WAGENAAR, *Gesch. v. Amsterdam*, III. 52.

Banninck aanwezig, waaruit dus eene vergelijking met de hier gestelde zou mogelijk worden. Van Hermannus van Wied en van Jacobus Praepositus zijn daarentegen onderteekeningen voorhanden. Van eerstgenoemden is mij ééne voorgelegd, waaraan men niet alle overeenkomst met die van de oorkonde ontzeggen kan; hier tegen over staat de verklaring van Dr. GUSTAPH SCHWETSKE op 3 Augustus 1842 in het *Thüringisch Sächsisch Verein* ter sprake gebragt (z. *Allgem. Hall. Litt. Zeitung*, 1842. *Ergänzungsbl.* August. p. 311), welke voor den dag komt met een charter door denzelfden aartsbisschop in 1524 te Keulen onderteekend, eene onderteekening, zoodanig verschillende van die, welke de oorkonde vertoont, dat men schier zou mogen veronderstellen, dat men niet eens de moeite van eenige nabootsing genomen heeft. Dr. SCHWETSKE scheen daarbij in het bezit van eene handteekening van Jacobus Praepositus, en volgens hem heeft de Keulsche handteekening ook daarmede geen de minste overeenkomst.

Omtrent vier der onderteekenaars is dus het onderzoek naar de echtheid van hun schrift (met uitzondering *misschien* van twee daarvan) ongunstig; maar wat nu met de vijftien overigen? Zij zijn volstrekt onbekenden, omtrent de mogelijkheid van wier zamenkomst te Keulen op 24 Junij 1535 noch ja! noch neen! te zeggen valt. Vraag No. 3: „Konden de onderteekenaars in Keulen verzameld zijn op dat tijdstip?" moet dus in den eigenlijken zin onbeslist blijven. — Maar neen: toch durf ik de volstrekte onwaarschijnlijkheid beweren, dat *op gezegd tijdstip* te Keulen eene maçonnieke bijeenkomst tot behartiging van geheel vreedzame belangen zou zijn gehouden. Men gelieve zich den toestand van Noord-Duitschland op het laatst van 1534 en in de eerste helft van 1535 te herinneren, en men zal moeten toestemmen, dat de omstreken van Keulen, van Westfalen, en in het algemeen die van den Rijn, door de treurige gisting, waarin de inwoners zich bevonden, eene voor uitlanders vooral hoogst afschrikkende gedaante aanboden, in wier midden het zeer ongepast zou geweest zijn, eene vereeniging

van vrienden des vredes uit gansch Europa te beschrijven. Het was toch tegen het einde van 1534 en in het voorjaar van 1535, dat de strijd tegen de Wederdoopers door gansch Westfalen op het hevigst woedde. De stad Munster was door de verdwaasde dweepers ingenomen. De verdreven bisschop, suffragaan van den aartsbisschop van Keulen, Herman van Wied, had des laatsten hulp ingeroepen tot herstel van regten. Zijn aanzoek vond dadelijk gehoor. De Keulsche strijdknechten snellen den bedrukten nabuur te hulp. Met hen vereenigt de hertog van Kleef zijne strijdkrachten. Afgevaardigden uit de Palz, uit Maintz, Trier, en Wurtsburg houden eerst te Oberwesel, later te Keulen, bepaaldelijk op den 19 Mei 1535 bijeenkomsten tot het beramen van geschikte middelen, om de bestrijding van het booze oproer krachtdadig voort te zetten. (LEOP. RANKE, *Gesch. der Deutsch. zur Zeit der Reform.* III. 551, en zijne bron KERSSEBROCH, *Bellum anabapt.* bij MENCKEN, *Script. rer. Germ.* III. 1586.) Uitgestrekte krijgstoerustingen beroeren het gansche land. Men besluit tot het beleg van Munster. Men is gelijktijdig alom ijverig bezig met het achterna volgen en het opsporen van gevlugte, of verdreven bondgenooten der ketters. De gevangenhuizen te Keulen en omliggende plaatsen liggen opgevuld met de dweepzieke slagtoffers. De maand Mei en de eerste helft van Junij worden in vruchtelooze onderhandelingen met de Munstersche wederdoopers doorgebragt. Aan moord- en gruweltooneelen van allerlei aard door het gansche aartsbisdom komt geen einde. Op gezag van aartsbisschop Herman worden op den 22 Junij (dus slechts drie dagen vóór de maçonnieke bijeenkomst) de onderhandelingen met de oproerlingen op nieuw aangeknoopt, doch zonder gevolg. Alzoo besluit men tot een hernieuwden aanval op Munster, den hoofdzetel des gewelds, op 23 en 24 Junij, en wel met dit gevolg, dat in den loop van laatstgenoemden dag de aartsbisschop en zijne bondgenooten hun doel bereiken. Munster wordt stormenderhand ingenomen, de stad nagenoeg geheel verwoest. Nu durf ik vragen, is het wel denkbaar, dat, te

midden van zoo groote verwarring, in de stad, van waar het bevel tot uitdelging van het Munstersche kettergespan uitging, in de stad, die men als het middenpunt der krijgstoerustingen, het hoofdkwartier van het leger der tegen Munster verbonden vorsten, beschouwen moet, de vreedzame bijeenkomst, door de oorkonde voorgesteld, zou zijn gehouden? Alom, ook in de Nederlanden, heerschte in dat jaar 1535 en in het vorige algemeene schrik voor de ondernemingen der Wederdoopers. Uit Amsterdam, men wist het, waren, in het begin van 1534, ten gevolge van een rondgaanden brief van uitnoodiging der Wederdoopers om de stad Munster te overmeesteren, dertig schepen met mannen, vrouwen en kinderen tot hulpbetoon afgevaren. (WAGENAAR, *Amsterdam*, III. 19.) Amsterdam zelf stond aan onderscheidene aanslagen der Wederdoopers bloot. Uit Rotterdam waren mede in Maart 1534 gansche scharen van dweepzieke herdoopers naar Westfalen heengetrokken. (S. LOIS, *Kron. van Rotterdam*, bl. 79.) Voor weerlooze vredelievende vrijmetselaars was het inderdaad niet uitlokkend, het brandpunt van het oproer zonder volstrekte noodzakelijkheid te naderen. Wat kon, gevolgelijk, de besturende leden bewegen, te midden van landstreken, waarop het christelijk Europa sedert meer dan een jaar met schrik het oog gevestigd hield, een geheimzinnige bijeenkomst te beleggen? Voor zulk doel was Keulen op dit oogenblik wel de minst geschikte verzamelplaats. Mij dunkt, dat op den beslissenden 24 Junij 1535, toen de veiligheid, de onafhankelijkheid en het kerkelijk gezag van een aanzienlijk deel van het aartsbisdom op het spel stonden, de kerkvorst Herman van Wied er niet aan gedacht kan hebben, om zich met de vergadering van gedelegeerde vrijmetselaren te bemoeijen, veel min die te presideren!

Al zijn dus vijftien van de negentien onderteekenaars der oorkonde volstrekt onbekende personen, zoo staat het bij mij vast, dat, de algemeene tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, de derde vraag, door den feestredenaar voorgesteld, in stellig ontkennenden zin moet worden beantwoord.

Ik veroorloof mij een stap verder. Aan de drie vragen, door den redenaar opgegeven, eischt gezonde kritiek, dat men eene *vierde* voege, door hem onvermeld gelaten; deze namelijk: Is de inhoud van het stuk in overeenstemming met de in 1535 gebruikelijke taal? Bevat het gezegden, of voorstellingen, die men redelijkerwijze van de onderteekenaars der oorkonde, voor zoo ver men die kent, verwachten kan, als niet in strijd met hunne van elders genoeg geopenbaarde denkwijze? Zie hier mijn antwoord.

De taal, of stijl, heeft in mijn gevoel veel, dat met de doorgaande Latijnsche schrijfwijze in de zestiende eeuw duidelijk strijdt. Enkele voorbeelden wil ik daarvan bijbrengen.

Reeds dadelijk wekt het opschrift A. M. G. D. O. bevreemding. Waarschijnlijk zullen deze initialen moeten beduiden *Ad majorem gloriam Dei omnipotentis*. Ik ben niet in staat om dit epigramma te vergelijken met opschriften, die andere maçonnieke oorkonden voeren kunnen, maar op *gewone* publieke akten, testamenten of plegtige bescheiden uit de vijftiende en zestiende eeuwen leest men die nimmer. Telkens beginnen zij: *In nomine sanctae et individuae Trinitatis feliciter*, *amen* (1411, 1466, 1493), of *Ad perpetuam rei memoriam* (1507, 1520), of met het meest gewone *In nomine Domini Amen* (1499, 1509, 1537). Van veel later tijd dagteekent de formule *Ad majorem Dei gloriam*; echte oorkonden, vóór het midden der zestiende eeuw, welke daarmede zouden beginnen, zijn mij onbekend.

Verder, wanneer men in die tijden wilde gewagen van wiskundige wetenschappen, dan gebruikte men de woorden *geometria* of *arithmetica*. Te weinig waren toen de verschillende onderafdeelingen, *optica*, *statica*, *mechanica* enz., beoefend, dan dat een lezer uit het begin der zestiende eeuw begrepen zou hebben, wat men bedoelde met *magistri mathematicas disciplinas exercentes*. De mathematici stonden toen in kwaden reuk. Eene kerkelijke wet (aangehaald bij DU CANGE in *Gloss.* ad voc.) noemt eenen mathematicus regtuit *invocator daemonum*. In de middeleeuwen bepaalde hun bedrijf zich tot astrologie; en Melanthon zelf

had voor de *ars* (niet *disciplina*) *mathematica* alleen daarom eenigen eerbied, wijl zij toch hulp gaf tot het maken van een almanak of tijdwijzer, iets dat hem zeer nuttig voorkwam (MELANTHONIS *Opera ed.* BRETSCHNEIDER, t. XX. 550); hij wilde toch wel wat van de toekomst weten!

Telkens is er in de oorkonde sprake van *cives*, van hunne *dissentiones et discordiae.* Men zocht de orde vrij te waren van de beschuldiging van hetgeen wij thans jacobinismus zouden noemen, van *odium* namelijk *in papam*, *in imperatorem omnesque reges.* Hoe vreemd! Staatkundige twisten zijn immers van lateren oorsprong; zij beroerden de wereld niet in de zestiende eeuw. Wel kende men toen *principes*, die met en tegen elkander oorlog voerden; vorsten, die, krachtens hunne privilëgien, tegen den keizer, of den paus in verzet kwamen; maar *politieke theoriën*, waarop onze oorkonde doelt, al mogten zij in het brein van een of ander geleerde broeijen, werden nog niet onder de volken verkondigd, en oefenden niet, zoo als hier wordt verondersteld, invloed op de algemeene denkwijze. Zoo als de taal hier luidt, meent men mannen te hooren uit het einde van de achttiende, en niet uit het begin der zestiende eeuw.

Het stuk gewaagt van *variae ethologiae christianae sectae:* — wat konde men in 1535 daarmede meenen? Wel wist men toen van *haereses* te spreken, van dwaalbegrippen, namelijk op *dogmatisch* gebied. Op dat gebied heerschte groote tweespalt; de zedenleer had daarvan weinig te lijden. Omtrent het onderscheid tusschen goed en kwaad was men het tamelijk eens; maar met de geloofsleer was het anders gesteld: omtrent haar was aanprijzing van verdraagzaamheid toen en ten allen tijde zeer gepast, en toch daalt de dogmatiek, in volslagen strijd met den geest dier eeuw, hier op den achtergrond.

Wil men echter het woord *ethologia christiana* in ruimer zin nemen, dan nog rijst de vraag, wat men in 1535 onder *sectae christianae* zou hebben verstaan. Luther was nog in leven († 1546). Noch zijne volgelingen, noch de weder-

doopers zelve, werden met den naam van *sectae*, veel min van *schismatici*, bestempeld, maar wel met dien van *haeretici*. Men kende het protestantismus op dat tijdsgewricht geenszins de eer toe, om, gelijk de oorkonde veronderstelt, een schisma op te leveren, maar wel eene ketterij. De toestand der Roomsche christenkerk tegen over de Grieksche; de strijd tusschen pausen en anti-pausen stelde schisma dáár. In het westen van Europa werd men in 1535 van de Grieksche scheuring weinig of niets gewaar: het overlijden van den laatsten antipaus Felix V († 1439) had allen schijn van andersoortig schisma vernietigd: de oorkonde doelt dus op een destijds niet bestaande oorzaak van onrust.

Op meer dan ééne plaats gewagen de zoogenaamde Keulenaars van *tolerantia* als synoniem van *charitas*, van *intolerantia* als het tegendeel van *verdraagzaamheid*. Men zal, zoo ik mij niet bedrieg, in de zestiende eeuw dus niet gesproken hebben. *Tolerantia* en *intolerantia* bezaten toen meer active dan passive beteekenis. De krachtoefening, noodig om tegenover opkomende bezwaren geduld te oefenen, heette *tolerantia*. Men sprak van een *subsidium tolerabile*, als men wilde aanduiden eene subsidie, geschikt en *krachtig* tot het voeren van oorlog; — van *tolerare et validare ordinationem*, bij eene benoeming, die men wilde bevestigd en bekrachtigd hebben. Bij de oude Latijnen klonk *intolerantia* gelijkluidend met *insolentia*, *arrogantia*. (CICERO, *Cluent.* c. 39. *Quintius si fuisset homo nobilis, quis eum cum illa superbia atque intolerantia ferre potuisset.*) Zoo ook *intoleranter dolere*, *intolerantius se jactare*. (*Tusc. Q.* II. 10. *Orat.* II. 52.) *Tolerantia rerum humanarum*, of, volgens eene lezing van RHUNKENIUS, *tolerantia fortunae*. (CIC. *Parad.* IV. 1.) Ons hedendaagsch begrip, geput uit het fransche *tolérance*, kwam daarbij niet te pas. Naar mijne overtuiging maakt men zich aan een bepaald anachronisme schuldig, door in het begin van de zestiende eeuw aan het woord *tolerantia* een staatkundige, of godsdienstige, beteekenis in bovenomschreven zin te verbinden.

„In wèl te doen nemen wij godsdienst noch vaderland

in aanmerking" zeggen de B. B. Z. *(Nullam religionis vel patriae rationem habemus.)* Behalve dat, gelijk wij reeds aanmerkten, er in het jaar 1535 geen aanleiding kon bestaan, om van verschillende *christelijke godsdiensten* te gewagen, nam men daarenboven het woord *religio* toen niet in de tegenwoordige beteekenis, maar in die van monniken-orde, of kloosterregel. Men sprak van *religionem eligere*, *religionis habitum accipere*, van *religionis vestimentum sumere*, van *religio nova*, zoo als bij voorb. de Cistercienser monniken-orde (SCHOEPFLIN *Alsatia*, diplom. No. 370. t. I. p. 311), als er keus moest plaats hebben tusschen geestelijke instellingen, geestelijk kleed of kloostergeloften; men stond vrije keus toe tusschen *religiones novae*, mits *per sedem apostolicam approbatae.* (*Conc. Constant.*, bij V. D. HARDT, t. III. p. 110.) Onmogelijk kon het in den zin van Hermans tijdgenooten vallen, om de nieuw opgekomen ketterijen met den naam van *religiones* te bestempelen.

Vreemd is het, in de oorkonde den oorsprong van kerkgeschillen en schismata aan de orde der Vrijmetselaren voor een deel te hooren toeschrijven. Mij is die beschuldiging in geen enkel document van die tijden voorgekomen; ook niet, dat minachting van 's pausen magt ooit als een uitvloeisel der vrijmetselaars orde zou zijn beschouwd geworden, en dat nog wel omdat men haar beschuldigd had van naar de geconfisqueerde bezittingen der Tempeliers te haken, zoodat zij, om die te verkrijgen, in opstand tegen het hoofd der kerk zou gekomen zijn!

Aan de ingewijden onder de ordebroeders laat ik de beslissing omtrent de vraag over, of er ten jare 1535, ook wel later, althans vóór de achttiende eeuw, een grootmeester of algemeen opperhoofd der Vrijmetselaren bestaan hebbe, zoo als de oorkonde § Γ. veronderstelt. Maar als zulk opperhoofd een man moet geweest zijn „uitmuntend in wijsheid en doorzigt" *(prudentissimus et providentissimus, prae caeteris excellens)*, — aldus toch wordt hij in de oorkonde beschreven — dan is de benoeming van Herman van Wied tot zulk eene belangrijke betrekking onverklaarbaar. De ge-

schiedschrijvers van beide partijen (Roomsch en Onroomsch) getuigen eenstemmig, dat Herman een goed, maar zwak man was, met bekrompen zielsvermogens. Hij heeft met groot onverstand de zaak der Hervorming in zijn diocese trachten door te drijven. „Wat wil toch," riep Karel V. uit, in het bijzijn van den landgraaf van Hessen, „die goede oude heer met zijne reformatie? Hij heeft in zijn gansche leven niet meer dan drie missen gelezen, waarvan twee in mijne tegenwoordigheid, en zoo gebrekkig, dat hij niet eens den *introïtus* glad weg kon voorlezen." (Zie de woorden van den keizer bij G. J. PLANCK, *Gesch. der Entstehung des Protestantischen Lehrbegriffs*, III. 2. S. 232.) Hij trad zonder tegenstand en zonder roem van het kerktooneel af, zoodra hem kennelijk werd, dat vriend en vijand hem gaarne vertrekken zagen. (Ald. S. 363.) Van zijne naïeve denkwijze, zijn bijgeloof en zwakken gemoedsaard kan men nog andere bijzonderheden lezen, voor een deel uit tot op heden onbekend gebleven bronnen bijéén̄gezameld door L. RANKE, in *Deutsche Gesch. zur Zeit der Reformation*, IV. 330 ff. Voeg daarbij de afgrijselijke teregtstellingen, op gezag, of althans onder toelating van dien Herman, te Munster over de ketters in 1535 aangerigt, en men komt tot het besluit, dat de oorkonde leerstellingen, of pligten, ter betrachting aanprijst, die lijnregt in strijd staan met de praktijk van den zoogenaamden Voorzitter der Broederen!

Even zoo wijkt de inhoud van Melanthons vertrouwelijke brieven, in dat zelfde jaar geschreven, zoo geheel en al af van de milde beginselen in de oorkonde uitgedrukt, dat ik zeer bezwaarlijk geloof kan slaan aan de medewerking van dien hervormer tot deze zoogenaamde maçonnieke besluiten van den 24 Junij 1535. Niet geheel ongepast kan het schijnen, enkele uittreksels over dit onderwerp uit zijne briefwisseling in dat jaar hier mede te deelen. Op 12 Januarij schrijft hij aan Brentius: „zoo er enkelen mogten opstaan, die omtrent de leer der triniteit, of omtrent andere leerstukken, van ons mogten verschillen, zal ik nooit met hen in eenig verbond treden; ik meen hen te moeten ver-

foeijen *(execrandos esse judico)* *). Het doet Melanthon goed (Febr. 1535), dat men strenge tucht in de kerk gaat oefenen. „Och, of dit bij ons met meer kracht kon geschieden!" †). „Ik oordeel, — zoo vervolgt hij op 22 April 1635 §) — „dat men dweepzieke geesten met alle magt moet bedwingen, met name hen, die booze meeningen voeden en tot oproer aanleiding geven." — „Wij hebben van hier een Franschman verdreven, die over de godheid van Christus als een schelm *(scelerate)* disputeerde. Ik oordeel, dat men dezulken strengelijk straffen moet" (9 Mei 1535) **). Op den 16 Julij 1535 geeft hij zijne goedkeuring te kennen over de gruwzame strafoefeningen, die men den Wederdoopers liet ondergaan ††). Bij deze aanhalingen uit Melanthons briefwisseling bepaal ik mij tot uitboezemingen over geloofsverschillen aan zijne gemeenzame vrienden omtrent het midden van 1535. Niet moeijelijk zoude het vallen, gelijkluidende verklaringen uit 's mans geschriften van vroegeren of lateren tijd bijéén te zamelen. Men weet, dat hij het verbranden van M. Servetus te Geneve door toedoen van Kalvijn voor eene wijze, pligtmatige handeling hield §§). Nu mag men vragen, of men den invloed van dergelijke doorgaande geestesrigting terug vindt in het voor ons liggend gedenkstuk, en of — de echtheid daarvan aangenomen — de liberale, echt moderne, verdraagzame zin, waarvan het de kenteekenen draagt, wel uit het gemoed heeft kunnen vloeijen van den man, wiens handteekening men zoo gaarne daaronder erkennen wil?

Dr. K. E. FÖRSTEMANN deelt een brief van Melanthon

---

*) Ed. BRETSCHN. t. II. p. 823.
†) Ibid. p. 854.
§) Ibid. p. 869.
**) idib. p. 875.
††) Ibid. p. 889.
§§) Op 14 October 1554 schrijft Melanthon aan J. Kalvijn over Servetus: „Tibi ecclesia nunc et ad posteros gratitudinem debet et debebit. Tuo judicio prorsus adsentior. Affirmo etiam vestros magistratus juste fecisse, quod hominem blasphemum, re ordine judicata, interfecerunt!" *Ep.* t. VIII. p. 362.

mede, gedagteekend Wittenberg 4 Julij 1535 *), uit welks inhoud men schijnt te kunnen bewijzen, dat hij, op den 28 Junij te Wittenberg tegenwoordig, alzoo in drie dagen, veel spoediger dus dan bij de toen bestaan hebbende reismiddelen mogelijk was, den terugtogt zou hebben moeten volbrengen †). Mij komt het mede hoogst onwaarschijnlijk voor, dat de zwakke, aan zijne studeerkamer tamelijk vast verbonden, geleerde Melanthon, in zulk een kort tijdsbestek, een vliegreisje naar het gevaarlijke, in staat van oorlog gestelde, Keulen zou hebben ondernomen; die onwaarschijnlijkheid vermeerdert, als men het berigt naleest van de wijze, waarop Melanthon zich, acht jaren later (1543), op sterk aandringen van bisschop Herman, naar Keulen heeft verplaatst. Dit geschiedde van de zijde van Melanthon met grooten weêrzin. Niet dan op herhaald schrijven van aartsbisschop Herman, laat hij zich overhalen om, op 17 April 1543, de reis derwaarts te aanvaarden. Eerst den 5en Mei is hij dáár. Tot het ondernemen en volbrengen van den togt was eene speciale vergunning van den keurvorst noodig geweest. Daartoe had men een verlofbrief verleend met wijdloopige omschrijving van voorzorgen voor Melanthons veilige overkomst. Dat wijdloopig gesteld officieel stuk vindt men onder de *Opera Melanthonis*, ed. BRETSCHN. t. V. 89. Eindelijk treedt Melanthon de aartsbisschoppelijke stad binnen. Het gezigt, dat Keulen hem aanbiedt, is hem ongewoon. Hij schrijft aan zijne vrienden van zijne bevinding aldaar, op den toon van een vreemdeling, die voor het eerst aldaar verschijnt. Hij staat verbaasd over het bijgeloof der inwoners. Het verblijf binnen de stad vindt hij zeer onaangenaam. Alles is er ellendig. Tafel, bed, kagchel, voedsel, wijn, alles vol stank! Neen, zulk een toestand had

*) Deze brief is niet opgenomen in de verzameling van BRETSCHNEIDER. Dr. H. E. BINDSEIL, zijn opvolger als uitgever der *Opera Melanth.* belooft in d. XX. p. 830, de nog ontbrekende brieven te zullen mededeelen; maar aan die belofte is in de daarop volgende deelen XX—XXVIII (1860) niet voldaan.

†) T. a. p. *Neue Mittheil.* 1843. B. V. Lief 3. S. 65 ff.

hij zich niet kunnen voorstellen *). En zoo spreekt de man, die, naar men wil, dáár reeds vroeger zou zijn onthaald, of in deftig gezelschap hebben verkeerd! Hoe komt het, moet men verder vragen, dat in de briefwisseling, waarbij Herman op Melanthons overkomst aandringt, hij wederkeerig tot hem spreekt als tot een vreemde, dien hij nimmer had ontmoet, alleen uit schriften kent, en tot wien hij geene enkele broederlijke maçonnieke vriendschapsbetuiging weet te rigten? Rijst uit dit alles niet zwaar vermoeden op tegen de mogelijkheid der veronderstelde verschijning van Melanthon te Keulen tien jaren vroeger?

Ten slotte: bij mij ontstaat groote verdenking tegen de echtheid der oorkonde, of tegen de wezenlijkheid der voorgewende maçonnieke bijeenkomst te Keulen, op het doorlezen van de lijst der steden, of loges, waaruit afgevaardigde Broeders zouden zijn verschenen. Waarom worden dáár Rotterdam en Middelburg genoemd, en niet Dordrecht, Delft of Gouda, veel magtiger in vermogen en volksontwikkeling? Vooral Rotterdam was in 1535 een weinig beduidend plaatsje, waarvan Erasmus zich schier schaamde den bijnaam te voeren. Rotterdam op gelijken rang gesteld met Venetië, Genua, Madrid, Parijs, Lyon: welk een vreemd verschijnsel! Het was de woonplaats van eenvoudige visschers, maar kon nog geenszins de hulpmiddelen opleveren vereischt tot opbouw van eene loge. En toch § M. der oorkonde geeft dat zelfde Rotterdam op als met Hamburg, Middelburg en Venetië in het bezit van eene merkwaardige bijzondere maçonnieke organisatie! Over de weinige waarschijnlijkheid van het bestaan eener loge te Madrid in 1535, — over het verzwijgen, of niet verschijnen op die bijeenkomst, van bekende hoofdloges, zoo als Straatsburg en York, zoude nog veel aan te merken, of te vragen zijn. Aan de behandeling van deze en soortgelijke vragen moet ik mij echter onttrekken, wijl daartoe eene kennis noodig is van den oorsprong, de ontwikkeling en den inwendigen toestand

---

*) *Oper. Mel.* t. V. 104, 105, 112, 118, 142.

der orde, die oningewijden en dus mij ontbreekt. Bijaldien ik over de daartoe noodige bouwstoffen beschikken mogt, zoude ik mij tevens aan de oplossing mogen wagen van de zeer natuurlijke vraag: met welk oogmerk heeft men dit onecht stuk pogen te vervaardigen? Waaruit is de opgang te verklaren, waarmede het in Duitschland, in Nederland en elders is ontvangen en vereerd? Kan men zich een redelijk doel voorstellen voor de inderdaad niet geringe, ofschoon ondeugende, moeite, besteed geworden om aan dit stuk een schijn van authenticiteit bij te zetten? Wel heb ik van voornemens en inzigten hooren gewagen, waaruit de verschijning van dergelijk document omtrent 1818 kan verklaarbaar worden; maar het is hier vooral: *Manum de tabula. Profanum vulgus et arceo.*

Het gedenkboek der feestviering van 1835 geeft te kennen, dat men met aanprijzend schrijven enkele facsimile's van de oorkonde in de maçonnieke wereld van het buitenland ter kennisneming heeft verspreid. Dit moet ik op mijn profaan standpunt betreuren. Men heeft toch hiermede, zoo als ik naar mijne overtuiging hier boven heb trachten te bewijzen, de Nederlandsche goede trouw in verdenking en onze ligtgeloovigheid, onder de geleerden in Europa, vrij roekeloos aan de kaak gebragt.

Rotterdam, Mei 1862.

A. M. G. D. O.

Nos electi magistri venerandae Ioannique sacrae societatis sive liberorum caementariorum ordinis socii moderatores mansionum seu tabernaculorum, quae Londini, Edemburgi, Viennae, Amstelaedami, Parisiis, Lugduni, Francofurti, Hamburgi, Antverpiae, Rotteraedami, Madriti, Venetiis, Gandavi, Regiomonte, Bruxellis, Dantsici, Medioburgi, Fabirai atque Agrippinae civitate constituta sunt capitulatim in eadem civitate Agrippinae anno mensi diebusque infra designatis tabernaculi hac in civitate fundati magistro fratre venerando viro

doctissimo prudentissimo et providentissimo praeside, unanimis nostris suffragiis huic ut negotiis praeesset cooptato, congregati: hisce ad omnes supra dictas mansiones transmittendis literis tam praesentibus quam futuris sociis, manifestamus; siquidem nobis attendentibus ad ea quae hisce temporibus calamitosis et per civium dissentiones et discordias turbatis nostrae supra dictae societati omnibusque, qui huic caementariorum liberorum vel Ioannis ordini adscripti sunt fratribus, imputantur consilia, opiniones, machinationes, tam occultae quam palam compertae, quae omnia uti a nobis, ita quoque ab indole, proposito, praeceptisque huius consociationis vel maxime sunt aliena insuper constitit: hosce ordinis socios eo praesertim, quod inextricabilibus, quae nos ligant quaeque sanctissime ab omnibus observantur arcanis atque pactis devincti sumus, utque certius ab exteris et profanis vituperemur et publicae execrationi devoveremur de redintegrandi templariorum ordinis crimine accusari, nosque publice ita vulgo designari, perinde ac si eo consilio essemus devincti et coniurati, ut huic quasi ordini adscripti eius bona atque dominia recuperare postremi qui fuit huic ordini praefectus: summi magistri necem in regum et principum, qui huius criminis rei, atque dicti ordinis exstinctionis auctores exstiterunt, posteros vindicare vellemus, hanc in finem in ecclesia schismata, in temporalibus autem imperiis et dominationibus conturbationem et seditionem moliremur, odio atque invidia in papam pontificem maximum, imperatorem, omnesque reges flagraremus, nullorum exterorum potestati, solis vero superioribus et electis nostrae consociationis, per omnem terrarum orbem disseminatae, magistris obtemperantes, secreta ipsorum mandata et clandestina consilia secretis epistolarum commerciis missisque nuntiis exsequeremur, nullis denique aliis ad nostra arcana aditum daremus, quam qui corporis tormentis explorati et pertentati exsecrando et horrendo sacramento se nostris ligaverint atque consecrarin tconclavibus; ea propter, omnibusque iis perpensis, utile atque perquam necesse visum esse, verum statum nostrique ordinis originem, quoque tendat ipsius charitatis institutum, sicut ea singula a praecipuis maxima in arte peritis et genuinis instituti scientiis illuminatis magistris comperta sunt et comprobata exponere, eaque ita exposita singulis nostrae societatis conclavibus vel mansionibus in exemplar, a nobis subscriptum obsignatumque, redacta atque exarata edere,

quibus in perpetuam rei memoriam de hoc nostro pacto renovato deque intacta propositi integritate constare possit; utque etiam, si qua civium gentiumque ad odia, invidiam, intolerantiam, bella proclivitate in diem increbrescente, haec nostra consociatio in posterum magis magisque gravaretur, quo minus statum substantiamque suam conservare, eam in quibusdam terrae regionibus dilatare seque ipsam temporum progressu minus incolumem, intactam et incorruptam servare possit, nihilominus meliori tempore tempestateque magis commoda, si non omnia, attamen vel unum alterumve harum literarum exemplar remaneat, quorum ad normam si labefactus restituatur sique corruptus vel a proposito consiliisque abalienatus sit, redintegraretur ordo; eas ob causas hisce literis *καθολικαῖς* secundum antiquissimarum chartarum et quae de instituti consiliis, ritibus et consuetudinibus vetustissimique secretissimi nostri ordinis extant monumentorum contextus redactis, nos electi verae lucis studio ducti magistri per sanctissimam fidem obtestamur omnes quibus hae literae nunc vel in posterum proveniant collaboratores ne se ab hocce veritatis documento segregent: insuper tam illuminato quam obscuriori orbi, quorum utriusque incolumitas nos tenet atque strenue agitat, nunciamus atque praedicamus.....

A. Societatem vel liberorum caementariorum S. Ioannis sacris adscriptorum fratrum ordinem neque ex equitibus templariis, neque ex ullo alio vel ecclesiasticorum vel secularium equitum ordine s. s. segregatam s. s. uno pluribusve juncto ortum ducere, neque cum iis vel directe vel quocunque vinculo intermedio ullam vel minimam habere communionem, omnibus vero huiusmodi equitum ordinibus esse antiquiorem, tamque in Palaestina et Graecia, quam in una alteraque imperii romani parte iam ante bella sacra equitumque supra memoratorum in Palaestinam demigrantium tempore exstitisse, idque nobis ex variis comprobatae vetustatis monumentis palam et cognitum evasisse, hancce nostram consociationem iam inde a tempore quo primum ob varias ethologiae christianae sectas pauci, vera ethices doctrina arcanorumque sana interpretatione imbuti, sese a multitudine segregarent adepti exorsam fuisse, tunc enim temporis docti et illuminati homines, veri illi et paganismi erroribus minime infecti christiani, quum existimarent per contaminatam religionem schismata non vero pacem, non tolerantiam et charitatem, sed bella nefanda

promulgare, seque sanctissimo sacramento devinxerunt, quo principia huius religionis ethica hominum animis insita melius et incontaminate servarent iis se devoverent, quo magis magisque vera lux e tenebris exoriretur prodessetque ad superstitiones debellandas, omniumque humanarum virtutum sectatione pacem atque salutem inter homines stabiliendam: hisce faustis auspiciis huius communionis magistros fratres Ioanni sacros esse dictos, exemplo et imitatione utentes Ioannis baptistae lucis oriundae praecursoris primique inter luciferos martyris: eos porro doctores scribasque consuetudine illorum temporum magistros esse vocatos ex peritissimis et optimis discipulorum collaboratores collegisse atque cooptasse, unde nomen socii exortum, quum caeteri collecti, non vero cooptati, more hebraeorum, graecorum et romanorum philosophorum discipuli appellatione designarentur.

B. Consociationem nostram ut olim ita et nunc tribus hisce, discipuli, socii magistrique gradibus, postremos autem magistris electis magistris summisque electis magistris constare; omnes vero consociationes vel fraternitates sic dictas, quae plures aliasve admittunt denominationes subdivisiones, aliamve sibi adsciscunt originem politicis vel ecclesiasticis negotiis se admiscentes, odium et invidiam cuipiam juratae, pollicentur atque obtestantur quibuscumque id tandem fiat titulis caementariorum liberorum, fratrumve Ioannis sacris adscriptorum aliisve, non ad nostrum pertinere ordinem, sed veluti scismaticas ex eo depelli atque ejici.

Γ. Illos inter doctores huiusque ordinis magistros, mathematicas, astronomicas aliasve disciplinas exercentes, post illorum per totum terrarum orbem dispersum, mutuum doctrinae atque lucis commercium constitisse, quo factum est ut ex iis quidem electis magistris unus insuper eligi coeptus sit veluti prae caeteris excellens, qui ut summus electus magister vel patriarcha veneraretur, solis electis magistris cognitus, simulque et visibile et invisibile totius consociationis nostrae caput et princeps haberetur, quemadmodum et hodie hoc pacto supremus magister atque patriarcha, siquidem paucissimis notus, re vera exstitit.

Hisce igitur praemissis, ex vetustissimis membranorum ordinis ipsiusque chartarum congerie collatis, nostri patriarchae auctoritate sanctis cum documentis, in posterum praesidis eiusque successorum fidei commissis, sedulo comparatis, eiusdem illustris

simi patriarchae auctoritate muniti, statuimus atque praecipimus.

Δ. Societatis nostrae regimen modus atque ratio, quibus lucis igneae radii ad illuminatos fratres sicuti et in orbem profanum deferantur atque promoveantur, sunt penes summos electos magistros; iis vigilandum est et videndum, ne quid contra vera societatis nostrae principia moliantur cuiuscumque status et ordinis socii; iisdem etiam ordinis proceribus incumbit societatis defensio, ipsiusque incolumitatis conservatio atque tutamen: hanc, si casus inciderit, suarum fortunarum devotione vitaeque periculo contra omnem instituti nostri aggressoris quoties et ubicunque conveniat, tueantur.

E Neutiquam nobis eluxit, hanc fratrum consociationem ante annum millesimum quadringentesimum quadragesimum post Christum natum alia quam Ioannaeorum fratrum denominatione notam fuisse, tum vero primum, ut nobis patuit, fraternitatem liberorum caementariorum nomine, sicque quidem speciatim intra Valenciam Flandrorum vocari coepisse, quo tempore in alioquibus Hannoniae plagis, eorum fratrum ope et opibus, hospitia ad egenos, qui igni sacro malo sancti Anthonii dicto laborarent, sanandos aedificari coeperunt.

Z. Quamvis in benefaciendo nullam religionis vel patriae rationem habeamus, necesse tamen et tutum adhucdum putamus non alios, quam qui se, in profanorum vel obscurorum coetibus, christianos profitentur, ordine nostro recipere; in inquirendo et periclitationes instituendo eorum, qui se primi gradus initiationi, qui discipulorum est, offerunt, nulla corporis tormenta, sed ea sola quae ad inquirendum de novitiorum ingenio, voluntatibus et indole juvant, tentamina abhibenda sunt.

H. Iis quae iubentur et solemni sacramento obtestanda sunt officiis, adnumerantur fidelitas et obedientia secularibus et legitime nobis praepositis imperantibus.

Θ. Principia nostrorum actuum et omnia ea, quo quorsumque tendant nostra molimina hisce duobus praeceptis enunciantur: omnes homines veluti fratres et propinquos ama et dilige: Deo quod Dei, imperatori quod imperatoris est tribuito.

I. Secreta atque arcana, quibus nostra conamina occultantur, huic unico scopulo inserviunt ut sine ostentatione benefaciamus et absque turbatione agendo nostra proposita ad extremum prosequamur.

K. Sancti Ioannis praecursoris et communionis nostrae patroni memoriam quotannis celebramus.

Λ. Hae instituti ceteraque huic consentanea cerimoniae, dum in fratrum coetibus vel designando vel dicendo aliisve modis peraguntur, ab ecclesiarum ritibus nihilominus sunt alienissimae.

M. Solus is quidem Ioanneae societatis frater vel caementarius liber reputatur, qui legitimo modo auxilio praesidioque cuiusdam magistri electi, adiuvantibus ad minimnm septem fratribus, nostris mysterijs est initiatus, aptusque sit signis et tesseris, quibus caeteri utuntur fratres, suam adoptionem comprobare; quibus tamen signis et verbis et ea complectuntur, quae mansione vel tabernaculo Edimburgensi ipsiusque affiliatis nec non Hamburgensi, Rotteraedamensi, Medioburgensi et eo quod Venetiis extructum invenitur tabernaculis in usu sunt, quorum ministeria et labores, quamquam Scotorum more ordinati, in eo tamen, quae originem, propositum et institutionem spectant, non ab iis, quibus nos utimur, divergunt.

N. Haec dum nostra societas uno tamen et generali principe, diversa autem magisteria, quibus constat variis superioribus magistris pro variarum regionum regnorumque ratione atque egestate regantur, nihil magis necesse est quam conformitas quaedam omnium per totum terrarum orbem dispertitorum, quasi membrorum unius vere corporis compositi, sicuti etiam nuntiorum et literarum commercium ubicumque locorum sibi suisque doctrinis consentaneum: quam ob rem hae praesentes naturam atque indolem nostrae societatis testantes literae ad omnia singulaque ordinis quae adhucdum extant collegia mittentur.

Harum itaque ob supra memoratas causas huncce in modum confectarum literarum novemdecim exemplaria unisona eiusdem plane tenoris, nostris subscriptionibus et subsignationibus confirmata et munita, data sunt Coloniae Agrippinae ad Rhenum anno millesimo quingentesimo tricesimo quinto die vicesimo quarto mensis iunii, secundum aeram quae christiana inscribitur.

(*Get.*) Hermanus † Carlton. Jo. Bruce. Fr. v. Upna. Cornelis Banning. L. (*of* S.) de Colligni. Virieux. Johan Schröder. Hofmann (1535.) Icobus Prepositus. A. Nobel. Ignatius del la Torre. Doria. Jacob Uttinhove. Falck. Niclaes van Noot. Philippus Melanthon. Huyssen. Wormer Abel.

EEN OUDE INVENTARIS.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. W. J. A. HUBERTS.

Onder de vele krijgsoversten, die, in de school van Alva en onder de uitmuntende Spaansche infanterie der zestiende eeuw geoefend, ons vaderland bezochten om zich in den krijg lauweren om de slapen te winden, bekleedt Juan Baptista de Tassis eene eerste plaats. Al beweert BOR, dat hij „van lagen state, door syne getrouheyt so hooch geklommen was", dan nemen wij de vrijheid hem op meer dan éénen grond tegen te spreken. Hij behoorde namelijk tot den Spaanschen tak van het beroemde stamhuis van Thurn en Taxis, hetgeen, behalve uit andere zaken, ook blijkt uit het wapen: in den inventaris verschijnt als eerste stuk zilverwerk een das, welk dier voorkomt in het wapenschild der familie Thurn en Taxis *); blijkbaar is dit een sieraad, hetwelk hij als zinnebeeldig voorwerp op een of ander meubelstuk te pronk had staan; en geen wonder dat wij iets dergelijks in den boedel vinden, want, zooals over het algemeen uit den inventaris blijkt, is De Tassis een zeer prachtlievend man geweest.

Wij hadden regt het huis van Taxis beroemd te noemen, want het werd gezegd in mannelijke linie af te stammen van Karel den Groote, terwijl de oude Bourgondi-

*) Tassis had een azuren schild met een das van zilver; dit wapen komt in dat der genoemde Oostenrijksche familie voor in het middelpunt van het wapenschild over alle andere deelen heen.

sche koningen de stamvaders zouden zijn in de vrouwelijke lijn; zulks schijnt ook nog te blijken uit het oude wapenschild van De Tassis, want daarin komen de drie gouden leliën op azuren veld voor. Wat deze afstamming aangaat, zij werd door keizer Ferdinand III in 1650 en door Leopold I in 1795 erkend, terwijl bij deze laatste erkenning de afstammelingen uit dit geslacht den titel van rijksvorsten kregen. In vroegere tijden waren er zeven leden uit dit geslacht heeren van Milaan geweest, doch zij leefden tot 1312 in voortdurende vijandschap met het bekende geslacht Visconti. Zij droegen evenwel toen slechts den naam van Thurn; de naam Tassis of Taxis werd in 1313 aangenomen door Lamoraal von Thurn, gehuwd met eene dochter van den heer van Bergamo, die zich zóó noemde naar den berg Tasso, op welken zijn slot gelegen was; zijne afstammelingen droegen nu den Italiaanschen naam *della Torre e Tassis*. De achterkleinzoon van Lamoraal, Roger I, trad in 1452 als opperjagermeester in dienst van keizer Frederik III, en sedert dien tijd stonden zijne afstammelingen in Oostenrijksche dienst. Rogers kleinzoon, Frans, was de eerste, die het postwezen in Oostenrijk in het leven riep, waarom de waardigheid van postmeestergeneraal tot op den huidigen dag in dit geslacht gebleven is. Toen Frans in October 1518 overleed en geene wettige afstammelingen naliet, naturaliseerde de keizer de vier zonen van Roger II, den broeder van Frans, die in Italië woonden, als Duitschers, en droeg aan den oudsten, Jan Baptista, de waardigheden en titels van zijn oom Frans op; de drie andere zonen heetten Simon, Maffeus en David. Simons zoon was Jan Baptista, de bekende veldoverste van Alva, wiens inventaris wij afschreven. Hij was waarschijnlijk in 1552 geboren *) en dus slechts twee jaren oud toen zijn oom, naar wien hij genoemd was, kwam te overlijden †).

*) Ik maak deze gissing omtrent zijn geboortejaar naar eene opgave in het vierde deel der Fransche vertaling van STRADA (Brussel 1727), bl. 407.

†) Een van diens zonen was de bekende Jan Baptista de Tassis, Spaansch gezant aan het Fransche hof, wiens brieven voorkomen in de *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, t. VI.

Of hij onmiddellijk met Alva in de Nederlanden kwam is ons onbekend; het eerste wat wij van hem vernemen is dat hij met zijn bloedverwant Kwarebbe naar Dordrecht gezonden werd om die stad voor een overval der Nederlanders te beveiligen, terwijl wij hem het volgende jaar aan het hoofd van twee vendels voetvolk en eene kornet ruiters Utrecht zien verlaten om den Gorinchemschen overste Adriaan Vijg uit het kasteel Gunterstein te jagen, hetgeen hem gelukte.

In de *Correspondance de Philippe II* van GACHARD vinden wij (III. bl. 147) melding gemaakt van eene instructie, door den koning op 6 September 1574 gezonden aan Jan Baptista de Tassis, *gentilhomme de sa maison*, waarbij hij hem gelast om naar Nantes te gaan, ten einde daar de vloot van Pero Menendez van al het noodige te voorzien, als zij soms genoodzaakt was in de eene of andere Fransche haven binnen te loopen; deze instructie is waarschijnlijk wel aan een in Nederland vertoevenden Tassis gerigt, want het stuk werd hem naar St. Laurens in Oost-Vlaanderen toegezonden, doch niet aan onzen overste. Dit vermoeden wordt bevestigd door een brief des konings van twee dagen later aan Requesens, waarbij hij hem eene memorie van J. B. de Tassis toezond. In dit stuk stelde Tassis voor, den krijg slepende te houden, en een groot legerkamp op te rigten, waaruit men Holland voortdurend verontrusten zou; dit kamp moest uit 20,000 voetknechten en eenige ligte ruiterij bestaan; door de vermindering des legers zou men tevens de buitensporige en voor Spanje ondragelijke uitgaven verminderen, welke tot nog toe noodig waren geweest. Daarenboven raadde Tassis aan, de zaken in de Nederlanden volgens de daar gebruikelijke wetten en gewoonten te behandelen, de muiterij der soldaten tegen te gaan, over het algemeen met zachtheid te handelen en de bewoners der Vereenigde Provinciën niet te wantrouwen. Wanneer de voorgestelde maatregelen niet van zulken zachtzinnigen aard waren geweest als hier het geval is, zouden wij het mogelijk aan den overste hebben moeten toeschrijven; diens geheele gedrag evenwel, gedu-

rende zijn verblijf in de Nederlanden, spreekt zulke woorden tegen, waarom wij dus bijna zeker kunnen aannemen, dat het stuk kwam van den later tot gezant te Parijs benoemden De Tassis, van wien wij reeds spraken. Wij vernemen niet of deze memorie ooit gevolgen gehad heeft.

De overste Tassis schijnt bijzonder in de vriendschap van Parma gedeeld te hebben; in 1578 en 1579 wordt hij ten minste opgegeven als zitting hebbende in den staats- en krijgsraad van den gouverneur; hij was toen ook kolonel geworden. In het laatstgenoemde jaar was hij bij de belegering van Maastricht tegenwoordig, en was toen, zoo het schijnt, een van Parma's vertrouwelingen; gedurende diens ziekte zelfs paste hij hem beurtelings met Robles de Billy op. Na de inneming der stad werd hem de last opgedragen om den twist tusschen de Walen en de Duitschers in het leger te stillen.

In het jaar 1581 werd Tassis aan Verdugo, den nieuw benoemden gouverneur van Friesland, als luitenant toegevoegd, waar hij op verzoek van Rennenberg zich al aanstonds van Aduarderzijl en Warsum meester maakte, terwijl hij op 16 September van dat jaar aan het hoofd van het regiment van Billy bij het gevecht van Noordhoorn tegenwoordig was. Wij kunnen hem van nu af aan bijna voortdurend in zijne krijgsverrigtingen op den voet volgen, want er gaat geen jaar voorbij waarin hij niet het een of ander belangrijke feit verrigtte of bijwoonde; de twee merkwaardigste echter komen in de beide volgende jaren voor. — Rennenberg had van October 1580 tot 23 Februarij 1581 Steenwijk met eene groote magt te vergeefs belegerd, waarom Verdugo besloot te beproeven, of hij deze vesting niet veroveren kon. Tassis kocht eene boerin voor dertig dukaten om, om hem te wijzen waar de gracht de minste diepte had, ten einde er over te kunnen komen; zij liet op die plek haar hoed in 't water vallen, en nu trok de kolonel in den nacht van 16 op 17 September 1582 door de gracht, overrompelde de wacht, welke, afgemat van de uitspattingen, waaraan zij zich bij gelegenheid van de feesten om het twee dagen te voren veroverde Hasselt had overge-

geven, in slaap gedompeld lag; er werden bijna drie honderd soldaten gedood, terwijl Tassis geen der zijnen verloor; de Steenwijkers moesten eene plundering voor eene groote som gelds afkoopen. Nu bleef de kolonel in deze stad zijn verblijf houden en brandschatte het omliggende land; in Januarij van het volgende jaar trok hij de Veluwe binnen en verbrandde er twee schansen; de vervolgde boeren moesten groot losgeld betalen. Deze plunderingen vielen hem vooral in den winter gemakkelijk, omdat hij over de digtgevroren rivieren overal heen kon. Kort daarop werd door Verdugo een aanval op het slechts door zeventig man bezette Zutfen bevolen; door verraad en nachtelijken overval beklom Tassis in den nacht van 22 September 1583 een bolwerk aan de Nieuwstadspoort, vermoordde de wacht en had zich in een oogenblik van de stad meester gemaakt; zij werd geplunderd en de ijverige Katholieken brandschatten zelfs kloosters en kerken. Het geldafpersen en pijnigen moede, liepen vele burgers de stad uit, waarop Parma uit 's konings naam den nog voorhanden pardonbrief uitreikte, welke eenigzins medewerkte om de stad voor geheele ontvolking te vrijwaren.

Tassis werd tot bevelhebber in Zutfen aangesteld en deed hetzelfde, wat hij vroeger te Steenwijk had gedaan, namelijk dat hij de stad tot middelpunt zijner krijgsverrigtingen koos en van haar uit allerlei togten ondernam. Eerst hield hij zich bezig met de zaken te Zutfen te regelen, doch reeds in het begin van het jaar 1585 trok hij op tegen het huis Hackfort, waar de bezetting vermoord werd; eveneens handelde hij met het slot Nijenbeek. Na weinige dagen weder te Zutfen vertoefd te hebben, ging hij over den IJssel, trok den 10 April Eemnes in Gooiland binnen, en overrompelde en plunderde dit dorp, even als Blarikum, Laren, Hilversum en Ankeveen; op de nadering van graaf Willem Lodewijk van Nassau trok hij echter ijlings terug. In het begin van Mei veroverde hij de huizen Rechteren en Schuilenburg en wierp zich in 't midden van Junij met 1600 man in de Veluwe; dáár wilde hij wederom aan het plun-

deren gaan, doch er was Staatsch krijgsvolk in de buurt, waaraan men het moet toeschrijven dat Tassis zich bij Woudenberg in de nabijheid van Utrecht verschanste. De Nederlanders lagen onder Nieuwenaar en Villers twee uren verder bij Amerongen, doch vielen, toen zij onder Maarten Schenk versterking hadden gekregen, op den vijand aan. Tassis had niet aanstonds al zijne troepen aan het gevecht kunnen doen deelnemen, doch dit was juist zijn geluk, want toen de kansen eindelijk vrij gelijk stonden, legden plotseling de versche Spaansche ruiters zulk een gewigt in de schaal, dat de Staatschen moesten vlugten en Schenk het zelfs ter naauwernood ontkwam. De kolonel trok met zijne benden naar Zutfen terug en bleef daar tot Januarij van het volgende jaar (1586), toen hij, het ijs te baat nemende, op den 23sten dier maand met 2500 voetknechten en 400 ruiters Friesland binnentrok. Hij rukte plunderend door de Zevenwolden, veroverde het dorp den Hommert, en wilde naar IJlst; dáár echter door de Friezen teruggeslagen, ging hij naar Heeg en brandschatte Workum, Koudum, Hinloopen, Makkum en Molkwerum. Op den 27sten ontmoette hij eene kleine Staatsche bende onder Stein van Malsem, een Deen, die in Friesland eenige troepen onder zijne bevelen had; hij viel hem aan en joeg hem bij Boxum op de vlugt, bij welke gelegenheid de jonge graaf Oswald van den Berg sneuvelde. Nu naderde hij het dorp Tjum, ten zuiden van Franeker, om, tusschen deze stad en Leeuwarden door, een inval in 't Bild te doen; naauwelijks echter was hij daar gelegerd, toen er een digte stofregen begon te vallen, die hem vreezen deed dat het ijs daardoor te zeer verzwakken en hem de terugtogt aldus afgesneden worden zou; hij keerde dus onmiddellijk door de Zevenwolden terug en ging op weg naar Nuys, hetwelk Parma voornemens was te belegeren; in Julij lag men daar voor, en Tassis, de vertrouweling van Farnese, werd een paar malen gebruikt om gedurende een wapenstilstand geheime zendingen in de stad te vervullen. Na de inneming werd hij met zes honderd voetknechten en twee kornetten naar Zutfen teruggezonden.

De gebeurtenissen van het volgende jaar zijn genoegzaam bekend: de beide Engelsche verraders Yorke en Stanley gaven de schans bij Zutfen en de stad Deventer aan de Spanjaarden over; Tassis speelde daarbij eene vrij beduidende rol; de schans tegenover Zutfen werd aanstonds door hem bezet, en eenige dagen later trok hij, op uitnoodiging van Stanley, met 600 man infanterie en 400 paarden naar Deventer om dat eveneens te bezetten.

Parma had sinds lang het oog op Bonn gevestigd, waarom hij in het begin van 1588 er het beleg voor sloeg. Tassis was daarbij tegenwoordig; bij eene verkenning werd hij door eenige knapen, die bij toeval buiten de stad gesloten waren, op den avond van den 20sten April met een geweerkogel doodelijk in het hoofd gewond. Zijn lijk werd naar Keulen gebragt en daar zes dagen later in de kerk der Franciskanen begraven. De graven van Manderscheit, de burgemeester, de raad der stad, de raadsheeren van den aartsbisschop, de officieren des konings en vele burgers volgden het lijk, dat gedurende die zes dagen bij den pauselijken nuntius in huis gestaan had. De goederen van Tassis, welke in Zutfen waren achtergebleven, werden na zijn dood geïnventariseerd en later door Maurits verdeeld; de geschreven inventaris, welke hierachter volgt, berust op het stedelijk archief te Zutfen.

Opten lesten May XV^c^LXXXVIII ten huyse van hopman Deckema *) geinventarisirt und opgeschreven veur H. Till und Haeck †) dese hiernae specificirte guederen tostendich wilen den h. oversten Johan Baptista van Tassis.

Silverwarck.

Ein dass inwendich und uitwendich vergult, stainde op einen ronden verheven voot van silver, in die eine klawe

---

*) Een kapitein die onder bevel van Tassis tot de Zutfensche bezetting behoorde.

†) Hendrik van Till en Frederik Haack waren van 1585 tot 21 Mei 1591, toen prins Maurits Zutfen innam, schepenen.

holdende ein vergulden spies, in die andere ein vergulden schilt, om den hals dragende ein ketten vergult.

Ein groten silveren verheven kroes mit ein deckell binnen und buiten wo den kroes vergult, wair op baven gesatt die personagie van Jupiter, holdende in die lincker hant ein schilt.

Ein silveren buten und binnen vergulden becker etwan geringer als die voirige, wair mit die statt Zutphen destits zijn gestr. verehret.

Twei vergulden schalen mit twie deckels, van einer sortiringe und eniger maten verheven, sonder wapens.

Twei vergulden schroven van einer groete tot glasen.

Ein grote silveren schale.

Twie silveren saltsvaten einiger maten groot.

Goltwarck.

Ein golden tantstaker geammilirt mit twelff diamanten groot und klein, beneden hangende eine grote ronde perle, verwaret in ein lehren custodi.

Vifftien golden ronde knope met gehle nestelen, an die vorn̄ custodi gebonden.

Flouwiel, Sidenwarck, Klider und Linenwaet.

Ein stuck swart vlouwiels van twie ellen und ein halff.

Noch ein elle swartt vlouwiels dair etwat wth gesniden.

Vier ellen und anderhalff vierendeel blauw gebloemt vlouwiell.

Noch vier ellen und anderhalff vierendeel vant selve vlouwiell.

Twie ellen breet blauw armeziens.

Ein stuck root gebloemtt flouwiells van sess ellen weiniger ein halff vierendeell.

Sestiende halff elle roitt damaiss.

Drie ellen incarnaits sattien.

Drie ellen witt collett gebloupt mit incarnait golt und zilver.

Vier ellen und ein halff witt sattien gedruckt und gestrijpt mit goltt.

Vier ellen und ein halff gehel sattien gedruckt mit silver gestrijpt.

Vier ellen und ein vierendeel witt sattien.

Sess ellen swart spains armesien.

Ein swarten flouwielen kappoit, besat mit spiegili *) korden und garnirt mit swarte zede.

Ein witten spains ledderen koller, besat mit brede golden und zilveren paszementen, wair onder gefourt witt armesien sonder knopen.

Viefftien ellen weiniger ein vierdendeell breit gold und silveren passement, gefriseert an ein stuck.

Noch achtentwintich ellen min ein vierdendeel van 't zelve paszement, oick an ein stuck.

Vier ellen und ein halff golt und silveren paszement smal.

Noch vier ellen und ein halff golt und silveren paszement in gelicken small.

Drie ellen golden und zilveren paszement smaler als die veurigen.

Twie ellen min ein vierdendeel golt und silveren paszement small.

Vier pair kleine zijden hosen, dair van het ein pair root, het ander incarnait, het darde gell, und het vierde pair witt is.

Drie parr grote ziden hosen, van coleur blauw, root und gell.

Ein root zampten kamkaker, mit golden und zilveren paszementen besatt, wair in dese hiernae beschreven parcelen ghesteken.

Ein kristelinen spieghel in silver gevatt.

Twie ivoren kammen.

Ein borstell.

Ein iseren scheer.

Ein packet doeck van kardine gefroicht †), mit drie noessdoecken oick also gefroicht.

---

*) Waarschijnlijk afgeleid van het Spaansche woord *espiguilla*, beteekenende een strook of band van borduursel, gebruikt wordende om kleederen te versieren en op te toomen.

†) *Gefroicht*] Gewrocht, bewerkt.

Ein noesedoeck mit groett speldenwarck.

Ein pampier mit einighe swarte spigilli korden, wairin oick gewonden etwat swarter und witter nayziden an twie offte drie strenxkens.

Drie samptene hangsels mit drie gordels, het ein hangsel mit golt und zilver geboirdeurt, het ander mit zilver allein, het darde mit golt und swarten grain.

Elff ellen camerix doeck.

Noch twie ellen und ein vierendeel van 't zelve.

Noch eins twie ellen und ein vierdell oick camerix doeck.

Noch twie ellen und ein vierdell camerix doeck.

Vieff ellen und anderhalff vierdendeel dun camerix doick.

Ein iseren gevest van ein rappier mit zijn to behoir, schoen vergultt.

Ein iseren gevest van ein poick mit ein priem und mess oick cierlick vergultt.

Twie vergulden edoch iseren sparen.

Ein kantoir kleet van perss, mit gele zide gevroicht.

Ein stuck fien doek van vifftich ellen, wo dair op geteikent.

Noch drie und twintich slechte noisedoeken, mit noch ein noisedoeck ronts omme gewarcket.

Ein kappoit van spains armesien, geboirt mit golt und silver, gefourt mit grauw armesien.

Ein kappoit van grauw spains armesien, geboirt mit golt und silver grauw sattien, gefourt mit gebloimpt grauw flouwiell.

Noch ein kappoit van swart spains armesien, besat mit swart sattien, gefourt mit kallef vlouti.

Ein pair swarte flouwielen boxen, mit zilver und swarte zijde geboirt.

Ein pair blauwe sattienen boxen, mit blau und silver gebloimpt, voll ziden nestelen van blauw.

Ein wit sattinen wambois geparst und gebloimpt mit golt, wair an knopen van silver und golt draitt.

Ein swarten spains leren kolner, besat mit zilveren passementen und gefourt mit witt armesien.

Soeven duisien ziden nestelen van diverse coleuren.

Acht mansshemder met spelttwarck gefroicht. Soeven slechte hemder.

Drie ellen und anderhalff vierdell root scharlaken.

Ein blauw ziden scherp, mit goltdrait und witte greinen gefroicht.

Dese zamptlicke veur gespecificerde parcelen van gueder, nit dairvan uitgesundert, zinnen verslaten in ein koffer averbeslagen mit drie iseren banden, wo oick an ider zijt mit ein bant van iser, stainde in die slaipkamer van hopman Deckema voorn̄.

Item in die zelve kamer befonden ein iseren kist wair in verslaiten verscheiden chartes, registers und cedulen oick to stendich wilen den H. overste Tassis die ums oirsaken veur ditmail ongevisitirt gebleven.

T'gene hier nae geteikent is up ein ander kamer ten huise des hopmans voorn̄ in ein kist oick verslaten bevonden to stendich wo baven.

Niegen vosse vellen, wair van die achte root und het niegende witt is.

Ein pair swart zampten boixen gefiguriert.

Ein pair rode karmoziensche boxen mit sniden, gefuirtt mit zilveren doick, geboirt mit zilveren und golden paszementen.

Ein swarte hoet van vilt mit golden und silveren spigillien.

Ein swarten sampten mandillie gefiguriert.

Ein Irlandoiss offt Engels hempt, gefroicht mit swarten ziden.

Ein zampten hoet.

Vieff ploemen, so wit, gehel als blauw.

Drie ellen root scherlakens.

Drie ellen root taffs.

Drie ellen wit taffs.

Drie ellen blauw taffs.

Ein flouwielen henxell und gordell mit korden besatt.

Ein spains leren kolner mit swarte korden besatt.

Ein beroentzell van ein veltbedde van groen wierschien, mit ghele und groene ziden fransen mit knopen und liszen.

Ein gedreit veltbedde stede wair to dit voorñ beroentzell hoeret.

Item noch up ein ander kamer ten huise voorñ bevonden:

Ein brabants koffer mit iser beslaghen, binnen gefourt mit linen doick, wair in verslaten:

Ein rode deken, sess rode kuszen, twie kleine stolen bekleit mit root laken und golden und ziden fransen.

Ein rointzell van ein beddestede van root scherlaken, rontzomme besat mit golden und rode ziden fransen, wair an oick liszen und knopen van golt und rode zide.

Item twie grote stoelen van faszoun als die veurige kleinen.

Ein schone beddestede: dese twie leste parcelen moicht men in die voorñ kiste nit packen.

T'gene hier na specificirt is upten irsten Junii, ten huise van Jasper Kreinck in presentie Heinrix van Till und Frederick Haix richteren upgeteikent.

Drie schone bedden.

Twie polluen.

Ein oirkuszen.

Ein tapeet, neuw.

Noch ein ander tapeet zierlick gewerckt.

Ein deckbett offt cultt mit boomwoll gefuiltt.

Ein taffell kleet van root stamett wesende ongeverlick thiende halff elle.

Vieff duisien pellen dwelen.

Ein olt ziden sattienen wambois deursneden.

Niegentien ellen pellenwarck an ein stuck.

Ein lanck pellen taffellacken.

Vier kleine pellen taiffellakens.

Tinnenwarck.

Dartien grote tinnen schottelen, up ider geslagen die naim und wapen van den oversten Tassis.

Ein duisien und twie tinnen tellers, wairop geslagen hett oversten voorñ grote wapen.

Soeven tinnen telluren, wairop het kleine wapen van den overste.

Acht kleine tinnen schottelen, geteikent oick met het kleine wapen.

Noch twie bancket schottelen.

Ein grote und twie kleine schottelen, geteikent wo baven.

Ein tinnen moirster schottel.

Vier tinnen vleszen mit schroven.

Ein grote tinnen vlesze ongeverlick van vier q^t. oick met ein schrove.

Kettelwarck.

Ein schoilder ketell.

Drie koperen potten.

Dri iseren paunen.

Kleder.

Ein blauwen flouwielen kaisseiack mit golt besatt.

Ein ziden groff greinen kaisseiack of mandillie, mit bont gefourt, besat mit golt, und zilveren paszement breet.

Ein pair blauw flouwielen boxen mit golt und zilver paszement, deursneden.

Ein pair purpure boxen, mit golden spiegillie besat.

Ein purpuren mantell mit drie spiegillie korden, twie van golt, die ein zilver.

Ein witt kanifas wambois.

Up ten 2 Junii zinnen dese hier nae beschreven registeren und pampieren in de iseren kisten verslaten, geinventarizist in iegenwoirdicheit Henrix van Till und Frederick Haix, richteren, und dess luitenants van den wolgheboren H. Harman grave to den Berghe und joncker t'overste von Tassis.

Ein register van 131 bladen beschreven, geteikent mit die Letter A, beginnende het ierste blat: Alles empfanges. So wihr von C^o M^{at}, enz. 1578. Eindende het leste blat: den 21 Aprilis Michel.

Ein register geteikent mit die letter B, van 58 bladen, dairin etwat geschreven, beginnende het irste: Lenungh register, so der hauptman enz. ad 78, eindende het leste: Alexander vester — 60.

Ein register geteikent mitt die letter C, geïntitulirtt: Gantzlicker empfanck und abrekenunghe der knechten etc. von den 1en Aprilis biss tot den 1 Januarii 87, entfanghen und bekennen.

Ein register geteikent mit die litter D, van 24 beschreven blade r, beginnende het irste: Rekeninghe van allerhantt, het leste eindende: underholt ghehabt, etc.

Ein rekeninghe in François geschreven, van 9 blader, geteikent mit die litter E, beginnende het irste blatt: Compte des grains, farines, etc, eindende het leste, Summa totalis de tous les pains monte à 8. 1. 48 pains.

Noch ein ander register, oick in François geschreven, van 9 bladen, beginnende: Compte des grains venans de Oldenzell; eindende: Jcy devant a mesme fuillet monta en tout 8062 pains, geteikent mit die litter F.

Ein rekeninghe geteikent mit die litter G, beginnende: Compte des deniers que Jehan de Lamswerde, van 8 bladeren, up het leste stonde beneden: Summa summarum, de toute la mise cy devant...... 20752 Gld. 11 st.

Noch ein register in François, geteikent mit die litter H, beginnende: sensuit ce que Jehan de Lamzwert etc., van drie blader. Het slott van het leste blatt was: Reste encore ici que je dois la somme de trois cens et zeise florins 17 1/2 st.

316 Gld. 17 1/2 st.

Ein rekeninghe beginnende: Descompte generale de toutes les compaignes tant Allemandes que Vallons et des garnisons de Zutphen, eindende: Item de Monz. de Taxis à Groll, etc. geteikent mit I.

Ein rekeningh mit die litter K geteikent, beginnende: Estat en brief de la recepte et mise de douze mille florins, etc., eindende Item au capne Sprimont en tant, etc.

Ein rekeningh geteikent mit L, beginnende: le troisième de Jung 1584, eindende: Item le 13 du mois.

Ein anteikeninghe van broot und gelt, mit die litter M geteikent.

Ein recepisz geteikent mit die litter N, beginnende: Ick Jacob Junger.

Ein rekeninghe van Bernt Willemszen besierder etc., beginnende den 2 Junii 85, onderteikent: by my Bernt Willems bezirder. Notiert mit die litter O.

Ein rest sedull geteikent mit die letter P, van 6 blater, beginnende: Belangende den olden rest.

Ein rekeninghe bij die hant van Andries Meltzer, des overste Tassis schrieber, geteikent mit Q.

Noch ein recepiss van Jacob die Jonghe mit R notiert. Verscheiden sedulen van rekeningh biden anderen ghebonden, mit die letter S geteikent.

Ein recepis mit die litter T geteikent beginnende: Bekenne ick onderbenenter. In dato den 8 dach Augusti 85.

Op den 4 Febr. 92 voir schepenen Kreinck, Bueker unde Lochteren *) sindt achterfolgende dat schriftlicke befell van sine princel. Ex. die kyste mit die geinventarizirde goden geapendt unde den capiteinen so tho Zutphen in garnison gedestinertt, gefolgtt worden.

---

*) Gerrit Kreynck, Willem Bueker en Lambert van Luchteren waren drie van de negen schepenen, die prins Maurits, volgens de daarvan nog voorhanden ordonnantie, op den 21sten Mei 1591 had aangesteld.

OUDHEIDKUNDIGE REISBERIGTEN

UIT

DUITSCHLAND, HONGARIJE, BOHEMEN EN ZWITSERLAND,

DOOR

Dr. L. J. F. JANSSEN.

(*Vervolg van bladz.* 104.)

Den 8 Mei verliet ik Weenen, om een uitstap in Hongarije te doen en vooral het Nationaal-Museum te Pest te leeren kennen. De directeur van dat museum, de keizerlijke *Kämmerer* A. VON KUBINYI, had in 1857 ons vaderland bezocht, was mij toen bijzonder bekend geworden en had mij meermalen genoodigd. Bovendien was mij tot dien uitstap nog eene zoo bijzondere aanleiding gegeven, dat van den aanvang der reis het besluit vast stond veertien dagen voor Hongarije te bestemmen. — Ofschoon men in negen uren van Weenen naar Pest spoort en men er met de boot op den Donau niet veel langer over pleegt te doen, bragt ik het op den eersten dag slechts tot Presburg, waarvoor mij van Weenen uit aanbevelingen waren medegegeven. Zeker zou, zonder deze, Presburg niet door mij zijn aangedaan, — in weêrwil van zijn alouden naam als krooningsstad der hongaarsche koningen. Maar te Presburg kon van mijne aanbevelingen geen gebruik gemaakt worden; de heer S. was op reis, en zou eerst over eenige dagen terugkomen. Er was in Presburg geen museüm of andere merkwaardigheid te zien, zoodat besloten werd met de eerstkomende boot, den volgenden dag, regelregt naar Pest te reizen. Inmiddels werd op dien dag, het was zondag, de overige

tijd besteed met de stad een weinig op te nemen. Presburg bevat ruim 42000 inwoners, waarvan $^1/_4$ van magyaarschen en $^3/_4$ van duitschen en slavischen stam zijn. De helft der bevolking is roomsch-katholiek, de andere helft is voor $^1/_3$ joodsch en voor $^2/_3$ protestantsch van de luthersche of augsburgsche confessie. Ik woonde er eene belijdenispredikatie bij, over „Jezus als kindervriend"; de kerk was slecht bezet en bevatte misschien geen 200 menschen, de predikatie was helder en verstandig, en werd door den leeraar, in de hoogduitsche taal, met kracht en ingenomenheid voorgedragen. Na kerktijd den redenaar bezoekende, bleek mij dat hij, ofschoon slavak van afkomst, een hevig magyarist was. Bij de intrede in het hôtel „*zum grünen Baum*", op de Radetzky-Platz, trof het mij, in zulk eene betrekkelijk kleine stad hôtels te zien, die voor de grootste van Weenen niet behoeven onder te doen; aan den achtergevel telde ik p. m. honderd vensters; van binnen waren de ruime zalen prachtig gemeubeleerd, de divans even smaakvol als gemakkelijk, en de beschaafde kellenaars lieten niets te wenschen over. De „Radetzky-Platz" is de publieke wandelplaats; zij bestaat uit vier regte lanen van jonge kastanjeboomen, en is hier en daar van zitbanken voorzien. Zij was dien dag, na kerktijd, drok bezocht, en zelfs de *hauté volée* (uit de mindere standen zag men er weinig) maakte veel gebruik van de zitbanken. Een andere, veel ruimere plek van ontspanning ligt aan de overzijde van den Donau; het is een boschachtig eiland, de *Au* genaamd, door eene fraaije brug over den Donau met Presburg vereenigd. Dit eiland is een der meest bezochte „Unterhaltungsplätze" der Presburgers. Het is voorzien van hoog en laag plantsoen, breede lanen, slingerwegen, fonteinen en kleine restauratiën; voorts van een houten tooneelgebouw, de *arena* genoemd, voor stukken die bij dag in de open lucht uitgevoerd worden; het intreêgeld was 20 kreutzer. Hier en daar zag men ook houten tenten in het bosch, waarin boeren en dienstboden uit den omtrek zich met dansen vermaakten. Bij het toezien dezer

verlustiging maakte het een aangenamen indruk, dat er de meeste welvoegelijkheid heerschte; geen zweem van die bacchanale uitgelatenheid, die in onze vaderlandsche danskroegen pleegt te heerschen. Nergens ook ontwaarde men sporen van dronkenschap; er werden geen sterke dranken, maar enkel koffij, bier en wijn geschonken. De Hongaren beminnen den dans hartstogtelijk; bevallige bewegingen in den dans, zelfs bij geringe standen, zijn algemeen, en worden blijkbaar op prijs gesteld; hierin ligt misschien ten deele de oorzaak, dat bij die vermaken minder bot gevierd wordt aan grovere prikkels der zinnelijkheid, dan ten onzent bij zulke volksvermakelijkheden pleegt plaats te hebben. Uit deze opmerking leide men evenwel niet het gevolg af, dat de mindere standen in Hongarije moreeler zouden zijn dan ten onzent; hierover zou ik mij, bij een zoo korte aanwezigheid en ondervinding, niet van verre een oordeel durven aanmatigen. Van de *Au* uit heeft men een fraai gezigt op en over de stad, terwijl verder in 't verschiet de hooge Karpathen blaauwen. Op dien dag werd ook nog eene kleine bedevaart gedaan naar den krooningsheuvel, digt aan den linker oever van den Donau. Dit is de plaats waar eertijds de koningen van Hongarije gekroond werden. Het is eene kleine hoogte, bij de Donau-brug, afgesloten door steenen palen en een ijzeren traliehek. Die afsluiting echter belette niet de grondvlakte te zien; zij was wild begroeid met distels en hoog gras, en zag er uit als een verlaten en in onbruik geraakt kerkhof. De eigenlijke *krooning* intusschen zou, gelijk men mij zeide, niet op dien heuvel plaats gevonden hebben; dáár had alleen eene symbolische plegtigheid plaats, hierin bestaande, dat de koning te paard den heuvel berijdt en het zwaard van den heiligen Stephanus naar de vier windstreken zwaait, ten teeken, dat hij het rijk tegen elken vijand verdedigen zal.

's Anderdaags morgens te 9 uren zou de boot aankomen, die ons reizigers van Presburg naar Pest zou voeren. De oevers van den Donau beloofden eene aangename afwisseling van het bestendige sporen. De trillende bewegingen

der spoorwagens, die onophoudelijk onwillekeurige schokken veroorzaken, laten aan de verbeelding geen rust om te scheppen of terug te roepen, en de geest wordt òf te levendig òf te slaperig om behoorlijk te denken. Te water, vooral stroomaf, blijft men kalmer; men blijft zonder spanning en inspanning, en de gewaarwording van vooruit te glijden op eene steeds kronkelende waterbaan, gelijk de Donau, is weldadig, terwijl voor het rustig waarnemen tijd overig is; de verbeelding wordt krachtig, om verwante tafereelen ter vergelijking aan te voeren, aan de tegenwoordige aan te knoopen en aan den geest stof tot herinnering en betrachting aan te bieden. De boot van Weenen, die ons te Presburg zou opnemen, kwam op dien morgen zeer laat te Presburg aan. Het lange wachten in de koude loots of wachtkamer zou nog vervelender geweest zijn dan het was, zoo het niet was afgewisseld door een israëlietisch koopman, een reisgenoot naar Pest, wien het veel moeite kostte zich van zijn zoontje, dat hem in de wachtkamer nog eens was komen opzoeken, te scheiden. De oude Israëliet, op zijn knapzak hurkende, nam zijn zoontje tusschen zijne knieën, vatte het bij de hand, en, terwijl hem de tranen langs de wangen vloeiden, sloeg hij zijne oogen ten hemel en legde de regterhand op het hoofd van zijn kind; aan zijne snelbewogen lippen kon men zien dat hij een gebed prevelde. Het scheen de handelwijze van den vaderlijken zegen, die aan de patriarchale gewoonten zijner voorvaderen herinnerde.

De Donau-reis naar Pest, ofschoon bijna een dag durende, was niet eentoonig. Hiertoe werkte veel mede; vooral het ongewone van een zoo snellen stroom en de uitgestrekte gezigten tusschen Presburg en Comorn, meest over weide- en akkerlanden, die veel afwisseling opleverden. Ook zijn de kronkelingen van den Donau niet zelden bevallig en vormen schilderachtige eilandjes. In de eenzaamste, onbewoondste streken, wordt men niet zelden verrast door malende korenmolens, op geankerde vlotten in den Donau gebouwd, soms vijf en meer achter elkander, en die, bij

de bestendige kracht van den stroom, onophoudelijk in beweging zijn. Over 't algemeen is de streek, die men doorstoomt, zelfs van Comorn tot Pest, meer vlak dan bergachtig, ofschoon somwijlen berghoogten, waarop ook wijn geteeld wordt, b. v. bij Gran en Alt-Ofen, het oog aangenaam aandoen. Maar de overtogt werd bijzonder veraangenaamd door het gezelschap van een overste met zijne nicht, die van Presburg naar Comorn verhuisden, omdat den overste het commandement over de vesting Comorn was opgedragen. Blijkbaar was hem die nieuwe betrekking aangenaam; welgevalliger dan om, gelijk zoo velen zijner kameraden, onmiddelijk naar de italiaansche armée gezonden te worden. Zijne beminnelijke nicht, die te Presburg zijn huishouden bestuurd had, was minder ingenomen met de verplaatsing naar Comorn. Zij kende de schaduwzijde dier vesting bij ervaring. Volgens haar was het eene stad zonder eenige conversatie (ofschoon 17000 inwoners tellende), zonder vreugde, zonder geluk; en wanneer haar oom misschien binnen kort mede naar de italiaansche armée zou gezonden worden, scheen zij het niet beter te zullen hebben. Zij zou dan bij verwanten te Grätz moeten verkeeren tot... wie weet hoe lang? Tafereel eener duistere toekomst, maar door de lijderes geschilderd en geschakeerd door allerlei naïve, geestige en gemoedelijke invallen, al naar aanleiding van wat ons op de snelle vaart vreemdsoortigs of afwisselends voor oogen kwam. Aan eene levendige opvatting voor de schoonheden der natuur paarde zij een goed oordeel, en haar kinderlijke eenvoud was te innemender, naarmate zij openhartiger was. Die gezindheid kwam vooral uit, toen het gesprek op Hongarije en het magyaarsche volkskarakter kwam. Van duitsche afkomst zijnde, had men haar zeker in de jeugd (die tot het tijdperk van den hongaarschen oorlog van 1848—1849 scheen te behooren) de Hongaren als een zeer boosaardig volk afgeschilderd. Zij had er een gruwel van, en verwonderde zich uitermate, dat ik, uit zoo verre streken komende, mij aan het gevaar bloot ging stellen mij alléén en zoo ver in

dat land te wagen. Het deerde mij soms, wanneer ik uit den mond van eene zoo goedhartige persoonlijkheid zoo veel onliefs over hare tegenwoordige landgenooten moest hooren. Alles te zamen genomen kwam het op niet minder neder dan dat het hongaarsche volk ruw, wreed, trotsch, koppig, lui en indolent voor al het uitheemsche was. „Hoe zal het hier ooit tot nationale sympathiën tusschen Duitschers en Magyaren komen, dacht ik, wanneer er bij de beschaafdsten in den lande zulke antipathieën bestaan, en reeds in de prille jeugd gevoed en aangekweekt worden?" Mijne tegenspraak bragt het niet verder, dan haar te doen toestemmen dat de Hongaren goede soldaten waren. „Ja, dat zijn ze," zeî de overste, „en de Franschen zullen vreemd staan te kijken als dat menschenras hen te lijf komt, want het klemt zich aan u vast en weet van geen loslaten. Een vreemd volk! op de muziek van hun geliefkoosden volksdeun, den *tsjarkas*, kunt gij den hongaarschen soldaat onmiddelijk laten dansen; dansend gaat hij waar ge hem geleidt, gij kunt hem dansend in een kanon laden."

Wij zijn te Comorn; noode en hartelijk namen we afscheid van elkander. Verplaatsing en transporten van militairen waren in dien tijd aan de orde van den dag. Naauwelijks had ik mijne nieuwe vrienden verloren, of er kwamen andere, maar minder aangename plaatsvervangers. Het waren slavakkische rekruten, door een oostenrijkschen officier begeleid, die het verdek letterlijk overstroomden. Deze tooneelverwisseling was meer verrassend dan bevallig. Want men moet weten dat die halfnaakte, geel bruin verbrande, armelijk gekleede en morsige jongelingschap er als halve wilden uitzagen. Hun grof gewaad bestond uit een buisje, wijde broek, ook wel uit een vrouwenrok met versleten franjes, onder de voeten sandalen, met vodden en riemen om de schenkels vastgemaakt; de meesten bovendien bloótshoofds, of van een afgesleten mutsje voorzien. Zij strekten zich terstond neder op het verdek, wanordelijk door elkander. Enkelen echter keken met verbazing naar de machinerie der

boot, terwijl zij aan een stuk oud brood knaagden. Volgens zeggen van den begeleidenden officier waren zij zeer aan den jenever verslaafd, die in hun land bijzonder veel gebruikt werd. De lage trap van beschaving waarop deze lieden schenen te staan, maakte op mij een pijnlijken indruk. Maar met welgevallen rustten de oogen op hetgeen in die streek de weidenrijke Donau-oevers opleverden. Beemden met grazend vee, bosschen, dijken, hutten, dorpen, kerktorens en 't landvolk spelend aan den vloed. Nu eens was het eene schaar witte ossen, groot van gestalte, deftig van gang en prachtig van vang, gelijk de meeste hongaarsche ossen, die ik later als trek- en ploegossen zag; zij zijn, gelijk ik van bevoegden vernam, van aziatische afkomst en komen treffend overeen met runderen op monumenten van p. m. 5000 jaren vóór Christus; zie LEPSIUS, *Denkmäler aus Aegypten und Nubien*, Abth. II. Bl. 66, Grab 17, vergelijk de *Landbouwcourant* 1852 N°. 22. Dan wederom was het een troep bruine buffels, die aan den oever kwamen drinken, of schichtig van verre bleven staan, den kop nieuwsgierig naar onze boot gekeerd; dan eene koppel half verwilderde paarden, die in deze onafzienlijke weidevlakten zich tot kudden vermeerderen, zelden onder dak komen en niet veel tot den arbeid gedwongen worden; deze waren rank, smal, niet fraai, tot loopen, minder tot trekken van zware lasten, geschikt; elders kudden schapen, met hunne origineel toegetakelde herders, in witte wollen jassen met eene schapenvacht voor het lijf, en ronde zwarte hoeden op het hoofd, van verre het voorkomen van vrouwen hebbende; eindelijk ontelbare troepen ganzen, onder geleide van een eigen herder. Bevallig was het gezigt op het oude Gran, het romeinsche *Strigonium*, dat den naam draagt naar een riviertje, digt bij die stad in den Donau vallende. Hier is de zetel van den primasbisschop der roomsche kerk van Hongarije, die toen juist op onze boot was. Aan den oever stonden vele geestelijken, in lange, zwarte japonnen, enkele gedecoreerd met een gouden kruis, dat aan een lang lint om den hals hing.

Zoodra de boot bij Gran had aangelegd, beijverden zij zich den afstappenden primas eerbiedig te begroeten. Opmerkelijk kwam mij voor, dat deze hooge geestelijke bijna geheel in burgerlijke kleeding was, zoodat ik hem op de boot niet voor een geestelijke had aangezien. Schilderachtig is daar de ligging der nieuwe domkerk, op eene hoogte; haar bouwtrant is vreemd; van onderen vierkant, van boven koepelvormig, nagenoeg als de Pieterskerk te Rome; het geheel in een zeer gemengden, bonten, barokken, doch meest op byzantijnsch gelijkenden stijl. Denkelijk is dit dezelfde kerk, waarvan bij BÄDEKER (*Oesterreich*, p. 270) is aangeteekend, dat zij „in 1821 op kosten van den vorst-primas, kardinaal RUDNAY, begonnen werd." Zij scheen nog niet geheel voltooid te zijn. Met de prachtgebouwen van Gran contrasteerden zeer de houten met stroo gedekte hutten, waaruit geheele dorpen aan de Donau-oevers bestaan, en uit welker bouwstof verklaard moet worden dat bij brand niet zelden geheele dorpen in de asch gelegd worden. Het verlies is voor den armen dorpbewoner betrekkelijk wel even groot als of zij van steen waren, maar dat er niet veel van waarde te loor gaat, kan men besluiten uit den armelijken en gebrekkigen toestand waarin vele dier hutten verkeeren; vele hadden blijkbaar sedert lang een deel van het dak verloren, of stonden als houten geraamten, ten spel van wind en regen. Met die armelijke woningen staan wederom de paleizen van Pest en Ofen in treffende tegenstelling. Welk eene grootsche ligging dier dubbele stad, ter weêrszijde van den Donau; links, aan den voet van zachtglooijende heuvels, het jonge, rijke, handeldrijvende Pest, met zijne 100,000 inwoners, breede straten, nieuwe paleizen; regts, langs en op het rotsgebergte, het oude, sterke, trotsche Ofen; beiden vereenigd door eene ijzeren brug, die tusschen twee 150 voet hooge pilaren hangt, en op kolossale ketens rust. De ligging van Pest-Ofen kwam mij fraaijer voor, dan die van eenige stad van Duitschland, en wanneer men van de Ofensche berghoogte op en over de beide zustersteden ziet, kan men

lang turen eer men verzadigd is, of zelfs maar door iets middelmatigs afgetrokken wordt; zóó veel afwisseling bieden de golvingen van het rijk beboomde terrein, de kronkelingen van den Donau, de kleurschakeringen van bosch, veld en akker, de blaauwe bergen in de verte.

Door den voornoemden directeur van het Nationaal-Museum werd ik in zijne gastvrije woning, in het museum zelf, hartelijk ontvangen. Hier was mij uitstekende gelegenheid beschoren om de verzamelingen te leeren kennen. Het gebouw draagt met regt den naam van National-Museum. De stichting dagteekent van het jaar 1813, toen het door de gunst van den palatijn en het besluit der hongaarsche standen werd opgerigt; de kosten bedroegen p. m. zes maal honderd duizend gulden, c. m. Het eerste denkbeeld echter en de aanvankelijke verwezenlijking van een Nationaal-Museum dagteekent reeds van het jaar 1802; het is afkomstig van den hongaarschen graaf F. Széchenyi, die, na zijne terugkomt als gezant te Napels (1792), zijne met veel kosten verzamelde boeken, handschriften, beeldwerken, munten, zeldzaambeden enz. ten behoeve van een hongaarsch Nationaal-Museum legateerde. Sedert werd de verzameling van tijd tot tijd door aankoopen en geschenken vermeerderd, voorál door den aankoop van de collectie van den heer JANKOVICH in 1836 en 1852, voor *f* 135000 c. m. Opzettelijke opgravingen, b. v. te Ofen (het romeinsche Acincum), leverden mede gewigtige gedenkstukken voor het museum op.

Het gebouw, in klassieken stijl opgetrokken, heeft twee verdiepingen, en eene fraaije façade met zuilen van korinthische orde; van binnen geven breede corridors toegang tót de verschillende zalen (meer dan veertig), die deels door de onderscheiden collectiën, deels door de ambtenaren, als woon- en werkkamers, ingenomen zijn. Rondom het gebouw is een open, met heesters en bloemen beplant park, welks slingerpaden zoo breed zijn dat zij met rijtuigen kunnen bereden worden. De verzamelingen bestaan uit deze hoofdafdeelingen: 1) De bibliotheek; 2) het

kabinet van oudheden; 3) de kabinetten van natuurlijke historie, landbouw en technologie; 4) de galerij van schilderstukken. Elke dezer afdeelingen heeft éénen, enkele meer dan éénen custos, en het geheel staat onder het administratief beheer van den heer KUBINYI, die met gelijken ijver de verschillende afdeelingen des museums behartigt. Zelf misschien meer natuur- en landbouwkundige, dan oudheidkenner, heeft hij toch als oudheidkundige geen gewone ervaring, en zich o. a. zeer verdienstelijk gemaakt door het in 1857 te Pest verschenen geschrift: *Szekszarder Altherthümer*.

Over de geschiedenis en ook over den gedeeltelijken inhoud van het museum van oudheden verwijzen wij naar de *Acta literaria Musei nationalis hungarici*, t. I. (Budae 1818, 4⁰), en de *Cimeliotheca Musei nationalis hungarici* (Budae 1825, 4⁰). Daarbij is echter op te merken dat, sedert het verschijnen van die werken de verzameling vier of vijf malen grooter geworden is. Van deze vermeerderingen kan men berigten vinden in F. VON KUBINYI *und* E. VON VAHOT, *Ungarn und Siebenbürgen in Bildern* (Pest 1854), S. 5—16: *Das ungarische National-museum*. De titelplaat van dit werk bevat ook eene afbeelding van het gebouw zelf.

Een belangrijk gedeelte van de verzameling van oudheden was toen nog niet voor het publiek toegankelijk gesteld, maar nog in de kelders geborgen, en dus meer verborgen dan geplaatst. Dit waren de romeinsche gedenksteenen: de mijlpalen, outaren, gelofte- en grafsteenen, in Hongarije, velen te Alt-Ofen, opgegraven. Hun getal beloopt meer dan honderd stuks, en zij bevatten voor de oude topographie en geschiedenis des lands hoogst gewigtige bijdragen.

In de donkere keldergewelven waren zij voor mij slechts met behulp van kaarslicht te zien en de soms zeer verduisterde opschriften en beeldwerken met moeite te erkennen. Om hierin behoorlijk te slagen en om, tevens goede afschriften, afbeeldingen en facsimilé's te vervaardigen, zou men er, naar mijne berekening, een veertien dagen bij te vertoeven hebben. Ofschoon mij op

verre na zoo veel niet overig was, zou ik dezen arbeid evenwel begonnen hebben, wanneer mij niet bekend was geweest dat TH. MOMMSEN voor eenigen tijd, ten behoeve van het *Corpus inscrr. latt.* al die opschriften gecopieerd en daartoe vele dagen bij deze monumenten doorgebragt had. Van eene meer bevoegde hand dus dan de mijne, zal men eerlang zeker eene goede uitgaaf dezer opschriften te gemoet zien, en mogt het blijken dat in zijne afschriften leemten of onzekerheden waren overgebleven (hetgeen bij den gebrekkigen toestand van sommige opschriften onvermijdelijk is), dan zal een deskundige met MOMMSENS uitgave ter hand, door collatie met de oorspronkelijke stukken, spoediger op den regten weg geholpen worden, dan door afschriften van mij. Ik meende daarom te moeten besluiten mijn tijd aan het onderzoek van het ten toon gestelde gedeelte des museums te wijden. De werken, waarin de in Hongarije gevonden oudheden vermeld worden, zijn niet zeer algemeen bekend. Aangezien daarin ook verscheidene der zoowel in het museum ten toongestelde als nog in de kelders geborgene monumenten opgehelderd zijn, moge hier eene opgave volgen van hetgeen deswege in de bibliotheek des museums te Pest voorhanden is. Die opgave maakt evenwel geen aanspraak op volledigheid, maar kon mogelijk nog aangevuld worden, daar mij de gelegenheid ontbrak nog den *Catalogus Bibl. Hungaricae Széchenyanae*, tom. I. (1803), en den *Index alter* te raadplegen.

ZAMOSSI (*S*) *Analecta lapidum veterum et nonnullarum in Dacia antiquitatum.* Petavii 1598.

SHWARTZ (*C. G.*), *Diatribe de monumento quodam Saloninae Augustae quondam dicato;* in 's mans *Miscellanea politioris humanitatis*, cap. I. Norimbergae 1721.

CARYOPHILI, *de Thermis Herculanis nuper in Dacia repertis.* Mantuae 1739, 4°.

TORKOS (*J.*), *Meletema — de vetere monumento sepulchrali romano inter Jaurinum et Comaromium invento.* Jaurini 1748, 8°.

Severini *Pannonia, veterum monumentis illustrata.* Lipsiae 1770, 8⁰.

Seivert, *Inscriptiones monumentorum romm. in Dacia inedit.* Viennae 1773, 4⁰.

Hohenhausen, *die Alterthümer Daciens u. s. f.* Wien 1775, fol.

Schönvisner, *de ruderibus laconici caldariique romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi, partim nondum evulgatis.* Budae 1778, fol.

Severini *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum, in qua de Acinco, Tauruno et Lingidone peculiariter disquiritur.* Posidonii 1778, 8⁰.

Schönvisner, *Iter per Pannoniam ripam. Commentarius geographicus.* Budae 1780.

Katancsich, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta.* Eszeki 1782, 4⁰.

Mannert, *Res Trajani ad Danubium gestae.* Norimbergae 1790, 8⁰.

Schönvisner, *Antiquitatum et Historiae Sabariensis ab origine usque ad presens tempus.* — Pestini 1791, 4⁰.

Engel, *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium.* Vindobonae 1795, 8⁰.

Filtsch, *Dissertatio de romanis in Dacia coloniis.* Cibinii 1808, 8⁰.

Schönvisner, *Notitia Hung. rei nummariae etc.* Budae 1801, 4⁰,

Schönvisner, *Catalogus nummorum Hungariae et Transsilvaniae Instituti Nat. Széchéniani.* Pestini 1807.

Schönvisner, *Tabulae nummismaticae pro catalogo nummorum Hungariae etc.* Viennae 1807.

Miller (f.), *Appendix ad catalogum Instituti Nationalis Schéchényani.* Pestini 1810, 8⁰.

Tabulae LXXXVIII nummorum Graecorum et Romanorum sine textu, collecta ab officiolatu Musei Nationalis Hungarici. Pestini 1816, 8⁰.

Cattaneo (g.) *Equejade, monumento antico di bronzo antico, del Museo nationale unghareze, etc.* Milano 1819.

KATANCSICH, *Isdri adcolae geographia veter. e monumentis, epigramm., marmoribus, nummis, tabulis eruta et commentariis illustrata.* Budae 1826—1827, 2 tomm. 4⁰.; waarin, volgens *Schafarik, Slavische Alterthh.* I. S. 7. Not. 1, eene rijke keur van opschriften voorkomt.

SCHÖNVISNER, *Abhandlnng über einige römische Säulen, welche bei dem Dorfe Promontorium entdeckt werden;* in *Windisch Ungor Magez.* III. S. 63—90.

NEIGEBAUR, *Iscrizioni di Transilvania. Ed. Henzen; in Bullet. di Instit. Arch.* 1848.

KUBINYI (A. VON), *Szekzárder Altherthümer.* Pest, 1857 4⁰.

ARNETH (J.), *Der Fund von Gold- und Silbergegenständen, auf der Puszta Bakód in Ungarn.* Wien 1860, 4⁰.

SEIVERT, *von neuentdekten römischen Steinschriften;* in *Ungrisch Magaz.* I. S. 49—53, 74—77.

MILLER, *Sexagena Inscriptionum, quae ex monumentis romanis in horto Musei Nationalis hungarici publice expositis transsumta sunt per* A. HALICZKY; in *Act. Literar. Mus. Nat. Hungar.* T. I. p. 305—278.

HALICZKY (A), *Equeias, Musei Nationalis Hongarici, cum Icone;* in *Act. Literar. Mus. Nat. Hungar.* I. p. 295—310.

ERDY (Dr. JÁNOS), *A Bosna es Szerb régi érmek.* Pest, 1858, 4⁰.

ERDY (Dr. JÁNOS), *Régiségtani Közlemények.* Pest, 1858, 4⁰.

IPOLYI (ARNOLD), *A Deákmonostori XIII Százedi Roman basilica.* Pesten, 1860 4⁰.

Archaeologiai Közlemények, I. Pesten, 1859 8⁰. II, 1861, 8⁰. III, 1862, 4⁰.

Bij het IIe stuk der *Archaeologiai Közlemények* (*Publicationes archaeologicae*) behoort een fraaije atlas met 55 lithrographische platen, bevattende: I. eenige rom. gedenksteenen en overblijfselen van middeleeuwsche bouwkunde, II. graven en daarin gevonden overblijfselen uit de brons- en ijzerperiode, ontdekt te Ofen, Erd en Ipoly Szob. III. Onuitgegeven hongaarsche munten en zegelringen uit de ver-

zameling van graaf E. ANDRASSY. IV. Byzantijnsche, geëmailleerde gouden plaatjes, in het dorp Nyitra-Ivánka gevonden. V. Steenen en bronzen gereedschappen in Hongarije gevonden. VI. Dito, te Lapeytó en Gomba, in Hongarije, gevonden. VII. Portretten van Mathias Corvinus, kon. van Hongarije. VIII. Wapenen van denzelfden. IX. Voorbeelden van oud-hongaarsch metselwerk; onder deze bevinden zich verscheidene der afbeeldingen door F. VON KUBINYI bewerkt en waarover bl. 165 berigt zal worden.

Bij het IIIe stuk schijnt ook te behooren eene afzonderlijke verhandeling, onder den titel „A hazai müemlekek ismerctenek elömozdítására", bevattende eene beschrijving en afbeelding van eene romaansche kerk te Kis Beny.

Terwijl wij de titels van de vier laatstgenoemde werken, die nu eerst ter onzer kennis zijn gekomen, er nog bijvoegen, meldt ons de directeur des nationaal museums, dat de geheele rangschikking van het archaeologisch kabinet, op het voorbeeld van het numismatisch gedeelte, thans bijna voftooid is, zoodat men veronderstellen mag, dat nu ook de gedenksteenen, waarvan bl. 155 sprake was, eene waardige plaats zullen erlangd hebben.

Hierbij komt nog de literatuur over de beroemde romeinsche schrijfbladen (*tabulae ceratae*) in de oude goudmijnen van Abrudbanya gevonden, en die het eerst, in eenigen omvang, het oude romeinsche cursiefschrift hebben doen kennen. Er zullen ruim twintig stuks van die bladen in het Pester museum bewaard worden, maar daarvan is het grootste gedeelte zeer slecht bewaard en slechts fragmentarisch overig. Het eerst heeft MASSMANN daarvan een paar bladen uitgegeven, in zijn geleerd boek *Tabulae ceratae* etc. Lips. 1840, 4°. Daarna heéft Dr. ERDY, custos van het museum, er van bekend gemaakt, in zijn geschrift *De tabulis ceratis in Transsilvania repertis*. Pest 1856, 8°. Eindelijk heeft Dr. DETLEFSEN er van uitgegeven in de *Sitzungsberichte der Wiener Akad. der Wissenschaften*, onder de titels: *Ueber zwei neu entdeckte römische Wachstafeln* (1857); *Ueber ein neues Fragment* etc. (Sitzungsberigte Th.

XXII, St. I), en *Ueber eine griechische Urkunde* (Sitzungsb. Th. XXVII. St. I).

De opschriften, in het museum ten toon gesteld, zijn meest romeinsche; het zijn afscheidsdiplomen van romeinsche soldaten (*tabulae honestae missionis*), die door den custos ERDY en door JOS. ARNETH, directeur des keiz. museums te Weenen, uitgegeven zijn. Voorts eenige kleinere opschriften, op metalen gewigten en ringen, en op huisraad van gebakken aarde. De laatstgenoemden zijn, voor zoo ver ik weet, nog niet uitgegeven. Opmerkelijk is een bronzen romeinsch gewigt, gevonden te Alt-Ofen, in de gedaante van een middeleeuwsch wapenschild; het is aan beide zijden van zilveren ingelegde letters en van getalmerken voorzien, die o. a. de zwaarte en den vervaardiger schijnen aan te toonen. Wanneer dat stuk werkelijk echt is, verdiende het uitgegeven te worden. De custos ERDY, een van de grootste kenners der hungaarsche numismatiek, meende dat prof. SCHIMKO dit gewigt ergens uitgegeven had. Het bleef mij onbekend waar; wel is mij bekend, dat SCHIMKO een paar andere belangrijke romeinsche gewigten, waaronder het beroemde pannonisch-norische gewigt te Weenen, van de *legio* I *italica* (10 librae), uitgegeven en opgehelderd heeft, in de *Sitzungsberichte der Wiener Akad. der Wiss.*, B. XI. St. 3. S. 625 u. f., maar dáár vindt men dit gewigt uit Ofen niet vermeld.

Ook een grieksch gewigt van brons, vierkant van gedaante, en ter eener zijde voorzien van het opschrift ΔIKAI / ON ter andere Δ[I?]KAI / ON TP verdient misschien nader onderzoek, ofschoon het mij zeer verdacht voorkwam; men verzekerde mij echter dat het in den bannaat tusschen Servië en Dalmatie gevonden was. Het woog $5^{23}/_{32}$ ℔ (hong.). Onder de p. m. vijftig stuks antieke gouden vingerringen, waarbij sommige van edele steenen voorzien, merkt men er een op die zwaar en ruw bewerkt is, maar uit fijn goud bestaat, prijkende met het opschrift FIDEM CONSTANTINO. Hij is volkomen gelijk aan eenen vóór p. m. dertig jaren te Snep-

penboom, in Rijnpruissen, gevondenen (uitgegeven in onze *Gedenkteekenen* enz. bl. 225); de pester ring was gevonden te Sirmium en is vermeld in de *Cimiliotheca mus. nat. hung.* (1825), p. 137. Een derde soortgelijke ring werd in den omtrek van Nijmegen opgegraven en bevindt zich thans in de verzameling van mevrouw de wed. GUYOT te 's Gravenhage; twee andere, maar met het opschrift: FIDES CONSTANTINO, zijn in Engeland gevonden, de eene te Birchington, in het bezit van den heer POWELL aldaar, de andere te Norwich (zie *Archeol. Brit.* XXI, 47, en *Literary Gazette*, 1860 d.d. 1 Sept.) Op grond van alle deze op verwijderde afstanden gevonden ringen, zal men wel mogen vaststellen, dat keizer Konstantijn (denkelijk de Groote) die ringen als geschenken, bij wijze van decoratiën, heeft verleend aan hoofden van barbaarsche troepen, om deze nader aan zich te verbinden; het fijne goud, maar vooral de zwaarte en ruwheid der bewerking, zullen naar den smaak der barbaren geweest zijn.

Op het schild van een anderen gouden ring leest men SA | TVR | NVS; op dat van een anderen, die als cachet moest gediend hebben, stond

TNA
VAq
qq

waarschijnlijk te verklaren: ANToninus Pius AUgustus Pater Patriae.

Onder de echte gegraveerde steenen, waarmede vele ringen nog versierd waren, verdienen als fraai gekenmerkt te worden: Herkules den nemeïschen leeuw doodende (robijn, intaglio); een jongelings borstbeeld (cameo); twee zeegoden, wier lijf in eene vischstaart eindigt (barnsteen, cameo); borstbeeld van Trajanus (onyx); borstbeeld van eene gesluijerde vrouw (agaat); borstbeeld van een gehelmden krijgsman (onyx). Onder de ringschilden trok ook een ovaal beenen schildje de opmerkzaamheid, waarop, in hieroglyphen, de titel van den egyptischen koning Toutmes III (van de 18e dynastie) gesneden was, een titel, dien men

dubbel, op twee naast elkaâr staande schildjes van beenen ringen, eveneens aantreft in het Antiquarium te München. In Hongarije zijn verscheidene egyptische oudheden gevonden; te Edjed, in het Oedenburger comitaat, een fraaije bronzen met zilver en goud versierde schenkkan (uitgegeven door ARNETH, in zijne *Gold. u. Silberwerke*); te Steinamanger onderscheiden kleine egyptische godenbeeldjes, scarabeën, kralen en andere voorwerpen, nevens romeinsche urnen, lampen enz. De custos F. VON KUBINYI verzekerde mij, dat daarbij tevens een, als mummie in een doek gewonden, menschenlijk gevonden was; zeker een allervreemdst verschijnsel.

Onder de vele in Hongarije gevondene en hier bewaarde sieraden van goud, behooren hals-, arm- en polsringen, borstnaalden en spiralen; van deze laatsten kwamen er in vorm en versiering zoo zeer met etruskische overeen, dat zij mijns oordeels van daar afkomstig moeten zijn. Hier trokken ook bijzonder de aandacht twee kolossale spiraalhandschilden, van goud met émail (zoogenaamde *Handbargen*), gevonden te Alt-Ofen en in vorm o. a. overeenkomende met die van Seitz, in het museum te Leiden. Vele dier sieraden waren ook van zilver, meerdere nog van brons. Deze laatste waren uit verschillenden kunsttijd en van verschillende afkomst; etruskisch, grieksch, romeinsch en later, doch het latere nog onder invloed van romeinsche kunst vervaardigd; dit was uit de vijfde tot de achtste eeuw onzer jaartelling. Eene schifting van al deze voorwerpen, met bepaling van afstamming en oudheid, zou wel te wenschen, maar geene gemakkelijke taak zijn.

Onder de bronzen wapen- en werktuigen verdienen vermelding p. m. 300 stuks bijlen of wiggen, zoogenoemde *celts;* daarvan waren er een paar honderd uit de rivier de Theise opgevischt. Voorts twintig stuks bronzen zwaarden. Bij deze is nog te onderzoeken, of zij regelregt uit Italië afstammen, dan, naar oud-italische voorbeelden en vormen, in het land zelf vervaardigd zijn.

Van de p. m. 150 stuks kleine bronzen beeldjes kwa-

men mij die welke uit de zoogenaamde *oude collectie* afstamden meerendeels onecht voor; ook een fraai borstbeeld van Pallas scheen onecht te zijn. Onder de echte behoort, als zeldzaam, een fraaije Jupiter, met eene bloemenkrans om het hoofd. De echte bronzen waren allen romeinsch of etruskisch, de laatstgenoemde echter van slecht werk.

Zeer zeldzaam is een mannelijk borstbeeld, van horens voorzien, en van binnen met lood volgegoten; het werd in 1804 in eene put gevonden. Het schijnt van een Bacchus-cornutus, maar het opschrift EQVEIAS, waarvan het voorzien is, heeft er algemeen bij de geleerden die er over geschreven hebben (zie de literatuur in de *Cimeliotheca mus. nat. hung.* Budae 1825, 4°. p. 107 n. 9), den naam eener onbekende godheid, EQUEJAS, aan verzekerd. Ik betwijfel evenwel de echtheid, en vermoed dat het een nagemaakt romeinsch *contrepoid* is van eene weegschaal; de namaker heeft denkelijk bij vergissing, EQVEIAS, in plaats van EQVITAS gegraveerd. Tusschen de bronzen anticagliën bevond zich een merkwaardig plaatje, langwerpig vierkant, maar aan een einde geschonden, en van een etruskisch opschrift voorzien. Men had er tot dus ver geene waarde aan gehecht, en het fragmentarisch opschrift voor oud-grieksch gehouden. Dit opschrift, voor zoo ver het nog aanwezig was, luidde: .↓JƎƎOИqA
ИqꝉᛋƎƎ

ARNTH VELCH VESTRN.

Achter elke der beide regels kunnen nog ééne of meer letters ontbreken. Volgens verzekering van den custos ERDY, werd het te Kurmania, in het Pester-comitaat, in het zand gevonden. Het vermoeden van onechtheid kon bij de beschouwing niet opkomen. Noch de staat van het brons, noch het fiksche karakter der diepingesneden letters gaven daar aanleiding toe. Te opmerkelijker is dit opschrift, omdat nog twee soortgelijke plaatjes met overeenkomstige opschriften bestaan; het eene opschrift is uitgegeven door LANZI, *Saggio di ling. etrusca*, II, N°. 414, dat echter,

volgens den tekst van Gori, door prof. Conestabile vergeleken, luidt: ↓ИƎƎ · OИ٩A!

IПI+A

*) AƧIИAИ<ƧƎƎ

Het andere werd door CONASTABILE gezien in het British museum en moet, volgens hem, door S. BIRCH, in *Gerhard's archaeol. Ztg.* uitgegeven zijn. Volgens de opgaaf van CONESTABILE luidde het opschrift daarvan:

IИI+A↓JƎƎOИ٩A

AŻIAП٩ŻƎƎ

(deze laatste regel moet waarschijnlijk zijn:

AŻIИAП٩ŻƎƎ)

Men ziet dat beide laatstgenoemde opschriften door meer uitvoerigheid van het pester verschillen, terwijl het door LANZI uitgegevene slechts door bijvoeging van een paar letters, die den zin of de gelijkluidendheid der opschriften wel niet wijzigen zullen, van het britsche verschilt. Wij hebben een oogenblik getwijfeld of het laatste woord van het pester opschrift VESTPN behoorde gelezen te worden, daar de vijfde letter , niet volledig zijnde, veel op eene P gelijkt; maar eene naauwkeurige bezigtiging van den afdruk gaf den heer CONESTABILE, even als mij, den indruk dat door dit letterteeken slechts eene R kon bedoeld zijn.

De heer CONESTABILE, wien we gaarne onzen afdruk ter uitgave hebben overgemaakt en die zich daarmede ook reeds onledig houdt, vermoedde, dat het pester plaatje een cachet zou zijn, zoo als een soortgelijk in de galerij van Florence, door hem uitgegeven in de *Iscrr. di Firenze*, N°. 202 *bis;* maar dit zou ons minder waarschijnlijk voorkomen, omdat op een cachet de letters in omgekeerde rigting zouden gegraveerd zijn, wat op ons plaatje niet het geval is.

Het schijnt ons veeleer toe een grafschrift te zijn, waar-

---

*) LANZI had: IПI+A : ↓ИƎƎ . OП٩A

AƧIИA · ИI٩+ƧƎƎ

van de namen ARNTH., VEL., ATINI en de uitgang LISA wél bekend zijn en elders voorkomen. In dat geval zou het metalen plaatje in of tegen een aschkistje of sarcophaag bevestigd zijn geweest.

Zeer rijk is dit museum ook in romeinsch glaswerk; het aantal glazen urnen, kommen, maat-, zalf- en reukflesschen beloopt ongeveer 600 stuks, en daaronder zijn fraaije en welbewaarde exemplaren.

Niet geheel onbelangrijk is ook het romeinsche aardewerk; dit werd meerendeels te Steinamanger opgegraven. Er waren kannen, schotels, kommen, flesschen, ook eenige tigchelsteenen, te zamen p. m. 500 stuks. Daarbij trekken ook eenige vormen, die gediend hebben om beeldwerken en opschriften af te drukken, de aandacht; b. v. twee schijven, op ééne van welke eene Victoria, die een schild houdt, waarop in omgekeerde letters het opschrift staat:

CONSERVA
TIOAVG,

terwijl op de andere eene Victoria gezien wordt, zittende op de *spolia* en een ovaal schild houdende, waarop staat: VI CTO RIA AV C (l. G) VS TI. Op eene derde schijf ziet men, in het midden een medaillon met het borstbeeld van Cybele of van eene stedemaagd, in een krans, tusschen twee horens des overvloeds; daarboven staat in omgekeerde letters:

SALVO AVO (l. AVG)
AVREA SECV
LAVIDEMVS.
beneden: HONORI.

De verzameling van munten is mede van niet geringen omvang; de reeks der hongaarsche munten zal wel nergens zoo volledig worden aangetroffen. De geheele verzameling bestaat uit ongeveer 30,000 stuks, waarvan 10,000 hongaarsche, 10,000 grieksche en romeinsche, 279 celtische en 9020 van verschillende landen en natiën. Ook van deze verzameling was graaf FRANZ SZECHENYI de grondlegger, en zij werd sedert verrijkt door aankoopen van de verzamelingen

van JANKOVICH, J. VEZERLE en J. KISS. Zij staat onder de bijzondere zorg van den heer ERDY, die zich toen nog met de rangschikking en tentoonstelling onledig hield, een arbeid, die thans voltooid is.

Hoe rijk ook deze pester verzameling van oudheden zij, men zou daarnaar niet mogen afmeten den rijkdom van hetgeen aan oudheidkundige schatten op hongaarschen bodem gevonden, maar thans deels naar Weenen overgebragt, deels in het buitenland geraakt, deels bij den jongsten oorlog met Rusland vernield geworden is. Van welonderrigte zijde werd mij medegedeeld, dat vele zeldzame en kostbare stukken op last der oostenrijksche regering naar het keizerlijk museum te Weenen waren overgebragt. De geleerde cutos der osteologische verzameling, FRANS VON KUBINYI, verhaalde mij, dat zijne eigene verzameling van oudheden, die hij voor vele jaren had bijeengebragt door opgravingen te Goldberg, in het Nograder Comitaat, en die in zijn voormalig paleis te Losoncs door hem ten toongesteld was, bij de verwoesting dier plaats door de Russen, in 1848, grootendeels vernield was geworden. Gelukkig dat hij vóór dien tijd het voornaamste in teekening had doen brengen. Daarvan vertoonde hij er mij eenige. Hij was van voornemen, deze teekeningen in de werken der hongaarsche akademie der wetenschappen uit te geven. Dezelfde geleerde deelde mij ook mede, dat de naar Londen uitgeweken hongaar Franz Pulszky, uit Eperies, wiens goederen in Hongarije geconfiskeerd waren, zijne rijke collectie oudheden, meest uit Hongarije en voor een gedeelte uit Etrurië en Rome afkomstig, met zich had genomen naar Engeland. Die collectie werd door VON KUBINYI op eene waarde geschat van p. m. *f* 150,000 oostenrijksch.

De directeur VON KUBINYI, wiens echtgenoot overleden en wiens kinderen elders gevestigd waren, heeft in het ruime museum vele zalen tot zijne persoonlijke dispositie. Daarover beschikt hij, tot herberging van vreemde geleerden, op onbekrompen wijze, gelijk door mij ondervonden werd. De gastvrijheid (een nationale karaktertrek van den hon-

gaar) te zijnent genoten moest door mij te hooger gewaardeerd worden, daar zijne gezondheid zwak, zijn leeftijd reeds gevorderd en zijne werkzaamheden vele waren. In weêrwil hiervan zou hij mij gaarne zoo vele weken bijzich behouden hebben, als ik dagen ter beschikking had. Hij had mij dan, gelijk hij zeide, met andere, echt magyaarsche, meer oostelijke en noordoostelijke gewesten willen bekend maken, en tevens met het hongaarsche landleven, waartoe ik eenigen tijd met hem op zijne landgoederen zou doorbrengen. Maar de bepaalde omvang mijner reis maakte dit ondoenlijk. Inmiddels werd er nog één dag besteed om sommige merkwaardigheden van Pest te bezigtigen en ook een bezoek te brengen aan het oude Ofen, met zijn koninlijk paleis. Te Pest werd eene tentoonstelling van schilderijen van levende meesters, ik meen in het Dianen-badhuis, met belangstelling bezocht. In evengemeld badhuis bevond zich een romeinsche mijlpaal, afkomstig uit Alt-Ofen; hij was van keizer Sept. Severus, en het vrij goed bewaarde opschrift nog niet uitgegeven, zelfs niet vermeld in de zaakrijke verhandeling van professor J. HEFNER, *über den röm Meilenstein im Antiquarium zu München* (München 1857), waarin eene lijst voorkomt van de tot dusver bekende opschriften der mijlpalen van Severus, Caracalla en Geta. Ik schreef daarom het opschrift af, en zou het hier laten volgen, wanneer niet TH. MOMMSEN mij later gezegd had, dat hij ook daarvan een afschrift genomen had, ten behoeve van het *Corp. Inscrr. latinarum*.

Een der dagen van mijn verblijf te Pest had de heer KUBINYI bestemd, om mij aan tafel in kennis te brengen met eenige pester geleerden, meest tot het personeel van het nationaal museum behoorende. Er waren tegenwoordig de reeds genoemde geoloog FRANS VON KUBINYI, de mineraloog Dr. KOWAZ, een oudheidkundige Dr. SZABO, de secretaris des museums Dr. SANJO, de numismaat Dr. ERDY en de bibliothecaris des museums Dr. MÁTRAY. De laatstgenoemde heeft zich verdienstelijk gemaakt door eene verzameling van hongaarsche volksliederen, met hongaarsch-duitschen tekst en

vergezeld van de melodiën; het werk draagt den titel *Magyar Népdelok;* het eerste deel (in 3 stukken, Pest 1852—1858, 4°.) was toen verschenen. Van muziek en dans leeft de Magyaar; hoort hij het volkslied of den nationalen marsch, dan geraakt hij in eene geestvervoering die zich niet laat beschrijven. Hiervan woonde ik een treffend voorbeeld bij. Den laatsten avond, in gezelschap van de professoren BALAGAY en TORÖK bij den superintendant SZEKÁS doorbrengende, drukte ik mijn leedwezen uit verzuimd of vergeten te hebben om vóór mijne afreis de Zigeuners van nabij te leeren kennen. Prof. BALAGAY zeide mij, dat hij mij nog denzelfden avond daartoe in de gelegenheid zou stellen, en gaarne nam ik het aanbod aan. Met den gewezen geheimsecretaris van GÖRGEY (in die betrekking had BALAGAY den jongsten revolutie-oorlog medegemaakt) wandelde ik naar de societeit *im Hopfengarten*, waar dien avond de beste troep Zigeuner-muzikanten spelen zou. Het was reeds bij tienen toen wij de societeit binnentraden. In eene groote, schitterend verlichte zaal zaten honderde pestenaren aan tafels en luisterden aandachtig naar de, in mijn oor vreemde en hartstogtelijke muziek van het Zigeunercorps. Dat corps bestond uit vijf of zes mannen, met een hooggeroemd violist, met name Tserdasch aan het hoofd. Zij speelden viool, contrebas, hoorn en eene soort van mandoline, zonder muziek voor zich te hebben, maar toch, naar men mij verzekerde, met verwonderlijke juistheid en eenstemmigheid. De muziek was nu eens zacht en tot weemoedigheid stemmend, dan wederom plotseling hevig en wild. Toen, op verzoek van mijn vriendelijken geleider, de nationale marsch aangeheven werd, rezen allen van hunne zitplaatsen op, en onder de levendigste gebaren van toejuiching stemden de aanwezigen luidkeels in met de nationale muziek; een oorverdoovend geluid dat geen einde scheen te zullen nemen. Deze Zigeuners waren beschaafde menschen, modern gekleed, van goede manieren en in niets van de overige Magyaren te onderscheiden, zoodat ik mij op dien verkenningstogt eenigzins teleurgesteld gevoelde. Wie

echte Zigeuners wil zien, behoort zich, naar men mij zeide, naar de dorpen te begeven, even als zulks in Bohemen het geval is; daartoe was ik niet meer in de gelegenheid.

Een der pester avonden werd, op voorstel van mijn gastheer, besteed aan het bezoek van een theater, en wel het nationale, d. i. magyaarsche, waar toen de „Rigoletto", met muziek van den beroemden VERDI, zou gegeven worden. Ofschoon ik geen woord van den magyaarschen tekst verstond, en mij bovendien onpasselijk gevoelde, bleek mij toch dat uitvoering, costumen, muziek en zang algemeene toejuiching weg droegen. Mij troffen in het bijzonder de prachtige costumes der dames in de loges; de dáár ten toon gespreide rijkdom van goud en edele steenen deed aan oostersche weelde denken.

De gehechtheid der Magyaren aan hunne nationaliteit gaat ver, is overdreven. Bij het jongere geslacht was afkeer zigtbaar van al wat naar duitsch geleek. In de societeit den *Hopfengarten* bragt prof. BALAGAY mij met een jong magyaarsch dichter in kennis, met wien ik mij eenige oogenblikken in de duitsehe taal onderhield. Toen hij vernomen had, dat ik geen Duitscher, maar Nederlander was, helderde zijn gelaat plotseling op; hij noemde mij gelukkig, dat ik in een land van ware vrijheid mogt leven, maar hij verzocht mij toen ook, het discours in 't fransch voort te zetten, daar hij zich reeds ongelukkig voelde, wanneer hij de duitsche taal moest spreken.

Buiten Pest bestaan er in Hongarije, zoo veel mij bekend is, nog geen openbare of plaatselijke verzamelingen van oudheden, met uitzondering van Oedenburg, het romeinsche Sopronium, en dat daarnaar in het magyaarsch Soprony heet. Deze stad, die p. m. 18,000 zielen telt, wordt gemakkelijk van Weenen uit bezocht; men spoort er in 4 uren heen. Ofschoon BÄDEKER verzekert, „dat Oedenburg niets oplevert wat tot een bezoek zou kunnen lokken", was mij toch bekend, dat er zich eenige niet onbelangrijke antieke overblijfselen van het oude Sopronium bevonden. Bovendien bestonden er voor mij rede-

nen om Oedenburg niet onbezocht te laten. Met den directeur van het gymnasium, den heer J. VON KIRALY, stond ik sedert jaren in briefwisseling. Er werd dus vóór het verlaten van Oostenrijk nog een uitstap naar Oedenburg gedaan. Oedenburg is een landstadje, vriendelijk, in eene vlakte gelegen. Het voornaamste vertier scheen afkomstig van den landbouw der omliggende dorpen, en verder op van de wijnbergen. De helft ongeveer der inwoners is roomsch; de overige zijn protestantsch en israëlitisch. Er is een bloeijend ober-gymnasium, benevens een seminarium voor schoolonderwijzers; het eerste onder bestuur van VON KIRALY, het andere onder dat van PALFY. Als BÄDEKER schrijft, „dat er van hongaarsche elementen weinig te bespeuren is", dan is dat niet volkomen juist, want, al schijnt het duitsche element er heerschende te zijn, er was evenwel eene krachtige neiging naar het magyaarsche zigtbaar. Zoo werd bij voorb. op het seminarium voor schoolonderwijzers — eene uit bijzondere fondsen ontstane stichting — alles zooveel mogelijk in 't magyaarsch onderwezen, en de magyaarschgezinde directeur vertaalde de duitsche leerboeken, die bij 't onderwijs gebruikt werden, uit nationaliteitszucht, in het magyaarsch. De eerste geleerde Oedenburger dien ik te huis trof was de dichter KOLBENHEYER (Moritz). Hij verwierf zich naam door zijne krachtige hoogduitsche vertaling van ARANY's magyaarsche heldendichten, *Toldi* (Pesth, 1855) en *Toldi's Abend* (Pesth, 1856). Ik vond den waardigen man op zijn studeervertrek, en werd met eene welwillendheid begroet en ontvangen, waarvan men zich bij ons te land naauwelijks eene voorstelling kan maken. Hij is in de volle kracht des levens, en sprak met warme belangstelling en groote kennis van zaken over den tegenwoordigen staat, de belangen en behoeften van het onderwijs in Hongarije. Een leeraar in de philosophie, ik meen zijn naam was DONIAUSKY, die binnen trad, werd mij voorgesteld. Toen deze vernam dat ik uit de Nederlanden, uit Holland, kwam, geraakte hij in

eene soort van geestdrift, kwam naar mij toe, reikte mij de hand en improviseerde eene toespraak, die bij ons te land voor een opgewonden toast zou gehouden zijn. Hij weidde uit over den roem, de vrijheidsliefde en vooral over de verdraagzaamheid onzer natie; stond inzonderheid bij de laatste stil, en deed uitkomen hoe die verdraagzaamheid ook aan wetenschap en ware verlichting in het algemeen dienstbaar was geweest, „want" zeide hij, „uwe vaderen hebben een Cartesius en Spinoza geherbergd." Ik behoef niet te zeggen, dat die toespraak mij zeer verraste en trof. Het gesprek werd daarna gedeeltelijk in het latijn voortgezet, van welke taal zich mijn gastheer in het gezellig verkeer met zijne geleerde vrienden gewoonlijk scheen te bedienen. Het gebruik dier taal, als conversatietaal, eertijds in Hongarije onder de beschaafde standen zoo algemeen, heeft zich thans, naar het schijnt, bloot tot geleerde kringen beperkt. Dat die taal in Hongarije thans nog als conversatietaal kàn gebruikt worden, wat elders ondoenlijk zou zijn, is hieruit te verklaren. Sedert de invoering der latijnsche taal in Hongarije door de westersche kerk is zij daar in zekeren zin als eene levende taal beschouwd en behandeld. De latijnsche kerk, die het volk tot het christendom bekeerd had, bleef ook door hare taal heerschen, niet slechts binnen de kerk, maar ook in de school, in de regtszalen, in zaken van bestuur; de taal, daardoor in 't maatschappelijk leven hoog geacht en door alle beschaafden gekend, moest noodwendig in het dagelijksch verkeer met nieuwe woorden en nieuwe beteekenissen en uitdrukkingen worden verrijkt, aan de ouden onbekend en vreemd. Zij ging alzoo met den tijd mede, en, ofschoon daardoor in verbastering toenemende, bleef zij een bruikbaar orgaan voor de zamenleving; want voor hetgeen de Romeinen nog niet gekend en dus ook niet genoemd hadden, waren namen en uitdrukkingen voorhanden. Bij het afnemen echter van den overheerschenden invloed der latijnsche kerk, — bij het doordringen van het protestantismus uit Zwitserland en Duitsch-

land, — bij de toeneming der civilisatie door den invloed van het duitsche element, werd de staat van zaken anders, en is de latijnsche taal, die voor dertig jaren nog bij vele hoogere familiën in gebruik was, bijna in onbruik geraakt; het scheen mij toe, dat zelfs de geleerden er zich meer van bedienden om zich in 't latijn spreken te oefenen, dan gemakshalve, en dat zij er zich vooral van bedienden, wanneer zij niet door het *vulgus* wilden verstaan worden, even als men zich elders, in tegenwoordigheid van dienstboden, wel van het fransch of engelsch pleegt te bedienen, welke beide talen in Hongarije op verre na zoo algemeen niet zijn onder de geleerden als bij ons te lande. Ofschoon ik twee volle dagen te Oedenburg vertoefde, is mij toch het aandenken er van onvergetelijk, door vele bewijzen van hartelijkheid, ook in huiselijke kringen ondervonden. Wanneer men in den vreemde ingenomenheid met zijn vaderland ondervindt, gelijk ik ondervinden mogt, gepaard met erkentelijkheid voor bewezen hulp in zake van school en kerk, kan zulks niet anders dan aangename indrukken achterlaten. Ik verzekerde mijne vrienden, dat ik, in Nederland wedergekeerd zijnde, bij mijne landgenooten, wien hun dank gold, de tolk hunner gevoelens zijn zou.

Bij de bezigtiging der oudheden te Oedenburg was, behalve KIRALY, de bekwame stads-notaris BERTÓK mijn gids; deze, een jeugdig oudheidminnaar, was dóór bekend met de plaatselijke gesteldheid, en plagt zijne administrative werkzaamheden door studiën en poezij af te wisselen. Juist was een bundeltje van zijne „Gedichte" uitgekomen, waarvan de opbrengst tot een weldadig doel bestemd was. Zijn „Jägers Morgenandacht" en „An Dr. Jemelka Grab" munten uit door oorspronkelijkheid en diep gevoel. Welk een geest er in heerscht kan men uit deze strofen, *aan den lezer*, afleiden.

»Und die Genien des Lebens,
Glauben der den Himmel öffnet,
Hoffnung die zum Glauben führt.
Liebe die das Auge trocknet,

Treue, die das Leben hält,
Echter Sinn für Recht und Wahrheit;
Menschlichkeit für Iedermann,
Deines Herzens feinste Saiten,
Deiner Kräfte Harmonie
Für des Staates Fortgedeihen,
Für des Staats' vereinte Kraft,
Wie das Lied sie angeklungen,
Magst Du freundlich sie behalten!

Als zulk een geest geheel het hongaarsche volk beheerschte, zouden het magyaarsche volksbestaan en volksgeluk beter dan thans gewaarborgd zijn.

Bertók wees mij de juiste plek aan in de stad, waar het oude Sopronium gelegen had; daar waren sedert onheugelijke tijden, steeds bij toeval, romeinsche overblijfselen opgegraven; soortgelijke waren er ook onlangs nog gevonden. Voor zoo ver zij overig waren, bestonden ze deels in romeinsche outaren en grafsteenen, van opschriften voorzien, en in muren van het stadhuis en van het lyceum ingemetseld.

Sommige opschriften en gedenkstukken hadden door den tand des tijds en door veeljarige overwittingen aan duidelijkheid zeer veel verloren. Men beloofde mij, het overwitsel te zullen laten afkrabben en mij daarna fascimilé's van de opschriften te zenden, wanneer het blijken mogt dat zij nog niet uitgegeven waren. Inmiddels schreef ik er een zestal af, waarvan de drie eerste van outaren waren aan Silvanus, Isis en Bubastis gewijd; de overige waren grafschriften. De tekst dezer opschriften moge hier volgen:

1.) SILVANO. AVG. SAC || TIB. IVL. QVINTILI. || ANVS. DEC. MVN || FL. SCARB. QVAES. || P. P. AEDILIS. || II VIR || ID. AVGVRATVS || AT. PRISTINAM || SPECIEM RESTITV.

2.) SILVANO || AVG || M. APPIANVS || VRSVV-SAC || C(?)LEG:::: PF || : LEG::::: || : [L]EG:::::

3.) ISIDI. AVG || ET. BVBAST || G. P. PHILINUS || POMPON || SEVERI:: || LIB, V. S.

4.) A TERENTIVS || AF DENTO. AN XX || A TERENTIVS AF || MARTIALIS AN XV || HPISS(?) NATIS ALO || NIS IVLIA TITIATF || MATER V FILIS SVIS || ET SIBI P.
Dit opschrift was door eene moderne hand geretoucheerd. Boven bevond zich het borstbeeld der moeder tusschen die van hare twee kinderen.

5.) C FERRACICI || ASCANIO ANL || H S || C FARRAX || IVCVNDVS PATRONVS || POSIT
Boven eenig reliefwerk was een krans, boven den krans een galopperend paard (?) enz., en op elken hoek een borstbeeld.

6.) M VIBIVS || GF : : IESIS || etc.
Deze steen en opschrift waren zóó zeer gemutileerd dat er met zekerheid niets verder op te onderscheiden was; de heer BERTÓK meende dat die schending dagteekende van een brand in het jaar 1676, want dat opschrift was daar reeds zeer lang ingemetseld geweest. Een moderne steen, daarnaast ingemuurd, bevatte hoogstwaarschijnlijk het opschrift hetwelk vroeger op den antieken steen te lezen was; het luidde: M VIBIVS || GFANIESIS || VET LEG XV || APOL. AN XXI || HSETFIARBI || TERLLARTI || ET MVRSFH

De collectie van kleinere voorwerpen, van tijd tot tijd bijeengebragt, was nog gering, en bestond mede, naar ik meen, enkel uit romeinsche overblijfselen. Uit Höggése, in het Eisenberger comitaat, waren er een paar lieve bronsjes, een Hercules, overeenkomstig met dien van Farnese, en een uit bladeren voortkomende naakte knaap, die in de eene hand een bekertje, in de andere een druiventros houdt. Op een romeinschen vloertegel bevond zich de stempel CIRA, en op romeinsche lampjes las men de fabriekantenstempels CRESCE || S, FESTI, APOLIVSTI, FORTIS. Deze laatste kunnen tot nieuw bewijs strekken van den uitgebreiden handel van aardewerk ten tijde der Romeinen, daar men aardewerk van dezelfde stempels ge-

vonden heeft in de meest verschillende gewesten van Europa, Nederland niet uitgezonderd.

Tot mijn leedwezen was een geacht oedenburgsch oudheidkundige, de heer S. PAUR, toen ter tijd afwezig. Deze heeft zich door opgravingen in de oude grafheuvels der Avaren en door mededeelingen over romeinsch cursiefschrift (in de *Sitzungsber. der Phil. Hist. Classe der Kais. Akad. d. Wiss. zu Wien*, XIV B. S. 133) verdiensten verworven. Later schreef hij mij, dat er in het gymnasiaalgebouw der Benedictijnen te Güns, een marmeren grafsteen bewaard werd, niet ver van *Stein am Anger*, in het dorp Ober-Kohlstätten, ten jare 1857 gevonden, en waarvan het opschrift, volgens de door hem genomen copij, luidde:

SAMVC: || RESPECTA || AN. VIVA. FSI || ET. VANNIO || VIVIBI. AN. L. CO.

Sommige letters waren in elkaâr gestrengeld, en opmerkelijk is (wat zelden voorkomt), dat aan het slot een punt staat. In dit opschrift, of afschrift, zijn voor het overige twee fouten op te merken: de eene, het ontbreken van een jaartal achter het eerste AN*norum;* de andere VIVIBI, in plaats van QVIBI of QVIVI; het geheel is kennelijk: *Samuca* (of *Samuconia*) *Respecta*, *annorum... viva fecit sibi*, *et Vannnio*, *qui vixit annos L*, *conjungi*.

Te Oedenburg hadden mijne vrienden KIRALY en KOLBENHEIJER mijn verblijf zoo weten te bezetten, dat vóór 't vertrek van den spoortrein naauwelijks een paar minuten overig waren, om mijn kleine zaken zamen te rapen en te pakken, en toen ik den spoorwagen bestegen had, verrasten zij mij nog door naast mij in denzelfden wagon plaats te nemen; zij vereerden mij met hun geleide tot aan het station te Neustadt.

Eerst was mijn plan, van Oedenburg niet over Weenen, maar regelregt over Brück, naar Munchen te reizen. Een gesprek evenwel in den spoorwagen, met eene dame, die beide routes goed kende en mij de postreis over Brück als moeijelijk schetste, bewoog mij, over Weenen

te retourneren, maar toch vooraf, van Neustadt uit, naar Gloggnitz te sporen en van daar een bezoek aan den beroemden Simmering, met zijne verbazingwekkende tunnels, te brengen.

Te Neustadt wachtte ik lang genoeg op den spoorwagen naar Gloggnitz om brieven te kunnen schrijven, hetwelk door gebrek van tijd en rust lang uitgesteld was. Als men den ganschen dag rondgeloopen, onderzocht, gediscutieerd heeft, ontbreekt het 's avonds veelal aan opgewektheid om te schrijven; bovendien waren mijne oogen in de laatste dagen door de scherpe noord- en noordoostewinden aangedaan. 's Namiddags te twee uren waren wij van Oedenburg gestoomd, en eerst twaalf uren later, den anderen morgen te twee uren, kwam de trein te Gloggnitz aan. Het was bijna pik donker, zoodat van dit romantische, aan den voet van den Simmering gelegen dorp, naauwelijks de huizen te onderscheiden waren. Met moeite vond ik iemand, die mij den weg naar eene herberg wees. Volgens den raad der bovengenoemde dame, bleef ik hier overnachten, om des morgens vroeg den majestueusen Simmering van onderen af te kunnen beschouwen. De korte nacht ging spoedig voorbij. Te zes uren 's morgens begaf ik mij naar buiten. Nu zag ik eerst, dat ik mij aan den voet van den Simmering bevond, wiens besneeuwde bergtoppen in de morgenzon schitterden, terwijl lenteluchtjes mij omgaven, die speelden aan zijn voet en alom verkwikking ademden. Zonder te weten waarheen, werd ik onwillekeurig tot een morgenwandeling in het gebergte gedrongen. Onbeschrijfelijk is de schoonheid dezer natuur. Het dorp ligt in een dal, doorsneden van bergstroomtjes, die kleiner en grooter watervallen vormen, waarvan het gemurmel en geruisch slechts afgewisseld werden door het gekweel der woudvogels en de luide morgengroeten der elkaâr voor 't eerst weêr ontmoetende dorpsbewoners. Het gebergte is hier duizende voeten hooger dan in de saksische Schweitz, en niet minder met boomen begroeid, die slechts zelden gedoogen, dat er het rotsgesteente der bergen door

komt kijken. Een paar oude kasteelen, op eene aanmerkelijke hoogte in de berghelling gelegen, maken uit de verte een treffenden indruk. Een dier kasteelen bezocht ik; het scheen een oud klooster; een groot van gaanderijen voorzien gebouw, met eene kerk in het midden, die mij evenwel niet vergund werd van binnen te bezigtigen. Slechts een paar dienstdoende geestelijken, naar ik vernam, bewoonden deze klooster-ruïne, die, van nabij beschouwd, voor den wetenschappelijken bezoeker niets boeijends had.

Na te Gloggnitz de heerlijke natuur volop genoten te hebben, werd de eerstkomende spoortrein bestegen, om den hoogen Simmering op te stoomen. Die togt, steeds bergop en kronkelend om de bergruggen, soms door tunnels en langs onmetelijke afgronden, ging langzaam en statig; in weêrwil hiervan heeft het iets ijzingwekkends, nu eens langs steile rotswanden te slingeren, dan door pikdonkere tunnels te schieten, waarin het water, dat uit de rotsspleten voortkomt, en niet volkomen kan gekeerd worden, u zelfs in den wagon besproeit. De togt beloont echter ten hoogste die kleine verschrikkingen. Soms staat men in twijfel wat meer te bewonderen: de menschelijke wetenschap en volharding, die zulk een werk wist tot stand te brengen, of de natuurtafereelen in al hare grootheid, stoutheid, verhevenheid. En wat al afwisseling op dien steeds stijgenden togt! een dorpje in een dal, eene verlaten bouwval, een landhuis, opgehangen als het ware aan een rotswand. Eindelijk zijn wij boven, of bijna boven, want de spoorweg gaat een paar minuten lager dan de hoogste top. Wij hadden er ongeveer twee uren over gespoord, en de afstand *linea recta* naar Gloggnitz scheen mij naauwelijks één uur gaans toe; een bewijs van de groote omwegen, langs welke de ijzerenbaan naar den Simmeringschen bergtop voert. Maar men heeft er bij op te merken, dat wij bij 't station Simmering ook 2800 voet boven Gloggnitz verheven waren. Langen tijd hadden wij zonneschijn en lentelucht, en tot op eene aanmerkelijke hoogte zelfs warm weder gehad, maar hier

boven, bij het afstijgen, sneeuwde het wakker en was het vrij koud. Intusschen verlangde ik nu ook het, naar mij toescheen, hoogste punt van het gebergte, dat nog p. m. 300 voet klimmens vereischte, te bereiken; een goede, breede weg leidt derwaarts. Hier is eene soort van herberg gelegen, *Erzherzog Johann* geheeten, die ik blijde was bereikt te hebben, om mij te drogen en te warmen. Was de lucht toen niet betrokken en bewolkt geweest, dan zou ik uit de vensterramen nog een gedeelte van 't pas verlaten Hongarije hebben kunnen zien. De waardin zeide dat hare uitzigten voor den aanstaanden zomer duister waren, uit hoofde van den uitgebroken oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk in Italië. Zij zag weinig vreemdelingen, maar veel verdrietelijkheden te gemoet. Van de laatste had zij voor weinig dagen reeds een voorsmaak gehad. Een troep croatische vrijwilligers, bij haar ingekeerd, had na het noodige gebruikt te hebben, alle flesschen en glazen medegenomen, zoodat zij bij slot van rekening veel schade had gehad. Nabij deze herberg is een eenvoudig gedenkteeken opgerigt, ter eere van keizer Karel VI, den aanlegger van den reusachtigen weg over en door den Simmering; in het opschrift heet die weg wel teregt *aditus ad maris adriatici littora*. Onze trein kwam dien dag laat te Weenen aan; het oponthoud onderweg was buitengemeen groot geweest, veroorzaakt door de vele treinen met troepen, die van Weenen naar Triëst en voorts naar het tooneel des oorlogs getransporteerd werden, en ons telkens te gemoet kwamen. Men rekende dat op dien dag alleen zes en vijftig treinen met militaire transporten van Weenen naar Triëst gestuurd waren, te zamen p. m. 25000 man bevattende.

(*Wordt vervolgd.*)

KLEINE BIJDRAGE
TOT DE
GESCHIEDENIS DER INQUISITIE.

Zeker behoorde het onder de zeldzame verschijnselen, dat onder de regering van keizer Karel V de vonnissen van inquisiteurs door het wereldlijk gezag gewijzigd of opgeheven werden. Een voorbeeld, ons daarvan voorgekomen, achten wij daarom der mededeeling niet onwaardig. De minute der deswege opgemaakte akte berust in het provinciaal archief van Gelderland, in een cartularium van *Oude Landzaken*, uit de kanselarij van het hof zelf afkomstig.

Die stadtholder, cantzler ende raeden des keysers onsers allergen. Heeren in Gelderlandt verordent, allen den ghenen die desen onsen bryeff sullen sien, doen te weten, dat alsoe hierbevoerens einer Johan Loer vnd Gheertruyt zijne echte huysfrouwe met eenige dwalinghe, abusen, quade lehereh vnd feiten van heresijen in onsen heyligen christen geloove besmet geweest sijn, daer voer oen bij den inquisiteur desselffs onses heylighen christen geloeffs eenige penitentie to doen gestelt; vnd wij nu durch heeren Jacob van Schueren, capellaen der moederkercken der stadt Nymegen, oiren sielbewaerder, geloefflick bericht, dat dieselue Jan ende Gheertruydt mit oiren kinderen aen gemelten heren Jacob te biechten geweest ende warachtelick vnd mit gantzer herten wedergekeert zijn tot onser moeder der heyliger kercke, yetz leuende als goede christen menschen; wy van wegen hoichst berumpter mats om die redenen bouengeruert hun lieden gantzlick ende geheelick vergheuen ende quijtgescholden hebben, vergheuen ende schelden quijt, soe voele in onsz is, mits desen alle alsullicke schulden ende penen, waerinne sij ter oirsaecken van de vurscr. dwalingen, abusen, quade leeringen vnd feiten van heresyen zijn off bisher vervallen geweest moegen hebben, dieselue Jan ende Geertruyt daeromme tot oir gueden naeme ende fame restituerende. Gegheuen tho Arnhem, onder hoichstgedachter key. mats. secret seghel opt spatium van desen gedruckt den XVen May XVcLIIJ.

LATERE TOEPASSING DER GALEISTRAF IN NEDERLAND.

Bij het doorbladeren van het derde *Crimineel-bouch* der stad Delft, trof ik het onderstaande vonnis aan, waaruit blijkt, dat de *galeistraf*, die in 1609 was afgeschaft geworden (verg. hierover: *Iets over de Galeistraf in de Nederlandsche Republiek, door Mr.* G. W. VREEDE, in *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, d. IV bl. 227), in den jare 1630 wederom was ingevoerd. Uithoofde der verschillende feiten en „ongebonde woorden", in het vonnis vermeld, meen ik het niet ongepast, de zaak in haar geheel mede te deelen, gelijk die p. 133 van genoemd *Crimineel-bouch* voorkomt.

Alsoo wte informatie byden here officier deser stadt overgeleyt tot laste van Leendert Aryensse van Vlaerding, jegenwoordig alhijer gevangen, bevonden is, datt hy op Delffhaven in seecker herberge, een kanne bijers off meer gedroncken hebbende, in slaep gevallen, ende weder wacker geworden sijnde, is doorgegaen sonder sijn gelach te betaelen, omtrent drije vuyren daer nae, daer weder comende versochte dattse hem weder souden tappen, t' welck hem geweygert zijnde, ende geseyt datt sij soo laet nijet en mochten tappen, hij gevangen wel ongeschicktelick daer op geseyt heeft: ghy sult tappen, off ick bruy de kannen door de glasen, de Duyvel haelt u, indijen ghij nijet en tapt, met andere dijergelijcke ongebonde woorden vlouckende ende swerende, sijn mesch opte taeffel gesteecken heeft, ende geseyt: daer staetet, isser yemant dije het hart heeft dije haelter off, *datts voor de Prins*, ende cloppende op zijn borst, *dats voor Bourgongien;* datt hy gevangen alsdoen mede een paer copere armen mett ringen dije voor de schoorsteen hingen van daer genomen ende wech gesmeten heeft, ende daer by geseyt: *Ick ben een Duynkercker in mijn hart, ick gaeder weder nae toe ende sall der noch een deel een rockgen wtschoppen, ende overt boort doen dansen.* Eyntelicken hij gevangen wten huysen mett hulpen van anderen geholpen, ende de deur toegesloten sijnde, met voeten daerop gestoten heeft, ende met een mesch over de deur gesneden, houdende alsoo andere luyden dije mede daer waeren, daer

binnen, scheldende dije voor schelmen, boggers ende fijelen, ende deselve wteyschende. Op alle 't welcke hy gevangen gehoort ende geëxamineert zijnde, seyde nergens van te weten, ende dat hy soo droncken was, datt hy van Delffhauen hijer gevangen gebrocht sijnde, nijet en wist hoe hij hijer geraeckt was, ende smorgens wacker wordende, datt hij meende wt zijn koy te kruypen; datt hij gevangen by zijn confessie mede bekent, datt hij eerst genomen sijnde van een duynkercker, doen weder mettet selve schip is genomen *) van de vloot van den overleden admiral Pijeter Heyn, ende tot Rotterdam ingebracht, daer hy wel drie vierendeel jaers gevangen gelegen hebbende, met meer andere wtbrack. Soo ist dat mijn heeren schepenen, gesijen de voorsz. informatie mettet examen tegens hem gevangen daer op gedaen, alsoo de voorsz. bedreven moetwille ende gewelt andere ten exemple nijet ongestrafft en behoren te blijven, den voorsz. Lenert Ariensse, gevangen, gecondemneert hebben *gestelt te werden op des gemene lants galeye*, omme *daer op te royen* den tijt van *drije jaeren*, condemneren hem mede inde costen zijnder gevanckenisse, ende myse van de justitie. Actum den XXVIJen September XVJc dertich."

Den 15 Januarij 1631 werd alhier de galeistraf voor *twaalf* jaren uitgesproken tegen zekeren Harman Harmansz. van Groningen, die reeds vroeger, wegens *bigamie*, met *twee spinrokken* op het schavot te pronk had gestaan. Voor dat hij echter op de galei gebragt werd, moest hij te Delft »opt schavoth gedresseert aent stadthuys" strengelijk gegeeseld en gebrandmerkt worden.

Den 10 November 1632 werden alhier twee dieven veroordeeld om, na voorafgaande geeseling en brandmerk, voor den tijd van *drie* jaren op 's lands galei te roeijen.

Het laatste vonnis, waarbij alhier galeistraf werd uitgesproken, is van den 15 Julij 1633. Zij werd voorafgegaan van strenge geeseling, terwijl de misdadiger, een groote gaauwdief, na de expiratie van zijn straftijd op 's lands galei, nog voor vijf en twintig jaren uit Holland en West-Friesland werd gebannen.

Delft, Junij 1861. Mr. J. S.

---

*) In den slag tegen de Duinkerkers, op den 18 Junij 1629, waarin Piet Hein sneuvelde. Zou de toen behaalde zege ook oorzaak geweest zijn van het wederinvoeren der galeistraf?

BRIEF VAN HOOGERBEETS

OP LOEVESTEIN GESCHREVEN,

medegedeeld door H. C. ROGGE.

Weinige zijn de brieven, die ons van Rombout Hoogerbeets zijn bewaard gebleven. Die, welke in druk zijn verschenen, werden reeds meermalen gebruikt *). Maar enkele zijn sedert gevonden en openbaar gemaakt †). Het volgend briefje werd uit de handschriften-verzameling van VAN VOORST, voor de remonstrantsche kerk te Rotterdam aangekocht. Ofschoon het geen adres voert, zoo lijdt het geen twijfel, of het is aan den op Loevestein gevangen predikant, Charles de Niëlles, gerigt, die toen, op het slot, de kamer beneden hem bewoonde §). Het is belangrijk in zoo ver het op nieuw bewijst, wat reeds uit andere brieven bekend is, dat er tusschen Hoogerbeets en de gevangen predikanten, die achtereenvolgens het vertrek onder hem betrokken, een middel tot heimelijke gemeenschap heeft bestaan ⁂).

Seer waerde heer, medebroeder in Christo.

Ick was verleden saterdach van harten verblijt, dat onsen aenslach so wel geluc̄te, hope dat God voorts sijn genade verlenen sal, dat wy onbelet van yemanden daerinne altemet sullen mogen continueren. Isser yet, dat in de handelinge is te verbeteren, laet myn dat doch weten, 't sy int cloppen, afsenden ofte anders, ic sal myn beste doen om sulx met den eersten te verbeteren. Laet myn ooc weten wanneer dat uwe E. het weder begeert afgesonden, anders ben ic van meeninge toecomende vrijdach 's avonts uwe E. eens weder by te comen, offer yet noch waer vergeten. Mijn dochter, die gister tot Gorcum geweest is, heeft gans niet mede gebracht, dan dat overal groote noot is vant opperwater, ende dat men seit, dat de verpondingen van de huisen in de steden in het lant, noch eens so hooch sullen gestelt worden, als se geweest sijn.

Hiermede mijn hartelijc gebiedende, sijt Gode almachtich bevolen. Desen 16 Januarij 1624. Uwe E. seer dienstwillige medebroeder,

R. HOOGERBEETS.

---

*) Zie mijne *Bezoeken op Loevestein in* 1624, bl. 1.

†) In het a. w. deelde ik, bl. 28, nog een onuitgegeven brief aan Maria Junius mede. Een andere, nog onbekende brief aan Dominicus Japma liet ik in het tijdschrift: *Licht*, *liefde*, *leven*, jaarg. 1859, afdrukken.

§) Zie a. w. bl. 52. ⁂) A. w. bl. 59 vv., 83.

AANTEEKENINGEN

OVER DEN OORSPRONG VAN

HET GESLACHT VAN BREDERODE.

Onlangs heeft de heer TER GOUW in deze „Bijdragen" het geschil over de afkomst van het doorluchtige geslacht van Brederode weder ter sprake gebragt, en een duidelijk en kritisch overzigt gegeven van hetgeen daarover, zoo door VAN SPAEN, KLUIT en VAN WIJN, als later door D'YVOY, was bijgebragt. Nieuwe bijzonderheden zijn, zoover ik zien kan, niet door hem aangevoerd, maar, door de argumenten der strijders duidelijk uiteen te zetten en toe te lichten, heeft hij het gevoelen van D'YVOY, dat hem het waarschijnlijkste voorkomt, eenigen steun gegeven, al kon ook hij niet tot een bepaald resultaat komen. Men weet, de staat van het geschil is deze: VAN SPAEN, die reeds vele verdichtselen van vroegere kronijkschrijvers en genealogisten afgebroken had, leverde een betoog, dat de afstamming der Brederoden uit Sigfrid of Sicco, broeder van graaf Arnoud, eene latere uitvinding was; dat zij integendeel eerst in 1244 bekend werden en uit het huis van Teilingen sproten, daar hun stamvader Dirk, bijgenaamd *drussaet*, een broeder was van Willem van Teilingen, met wien hij, in een charter van 1226, als *Wilhelmus de Teilingen et Theodericus dapifer, frater suus*, vermeld wordt.

Daarentegen meende D'YVOY, dat Dirk drussaet en Theodericus dapifer twee verschillende personen waren, en dat het wapen van den zoon des eersten, een leeuw gebroken door eenen stok er over heen, aantoonde, dat de Brederoden waarschijnlijk door bastaardij uit grafelijk bloed

gesproten waren. Dit laatste argument vooral wordt door den heer TER GOUW krachtig ondersteund.

Ik zal mij niet aanmatigen dit duistere vraagpunt voor goed te beslissen, maar bij het lezen dier verschillende pleidooijen kwam het mij voor, dat de argumenten voor en tegen niet uitgeput zijn, en dat ik eenige nieuwe bijzonderheden zou kunnen aanvoeren, die bij de beoordeeling der zaak van gewigt kunnen zijn. Ik moet overigens aannemen, dat de lezers, die hierin belang stellen, de vorige stukken, althans het artikel van den heer TER GOUW, gelezen zullen hebben, zoodat zij met den staat der kwestie genoegzaam bekend zijn.

Eene eerste bedenking van D'YVOY tegen het gevoelen van VAN SPAEN betreft den naam van *drussaet*, dien hij meent dat niet de vertaling van het latijnsche *dapifer* zijn kan, hetgeen veeleer *spijsdrager* beteekent. Die bedenking is ongegrond; het is waar, woordelijk kan men het aldus overbrengen, zoo als in later tijd dikwijls gedaan is, maar in de middeleeuwen heet dit *drussaet*. Zoo komt b. v. de bekende familie Truchsess von Walpurg herhaaldelijk in de charters als *dapifer de Walpurg* voor, en zoo ging het ook met eenige andere familiën. Zie ook BRINKMEIJER, *Glossar.*, i. v., en zelfs VAN WIJNS *Huiszittend leven*, II. bl. 84.

Ten andere legt hij er gewigt op, dat WILHELMUS PROCURATOR en het zoogenoemde *Necrologium van Egmond*, beiden in het latijn gesteld, den stamvader der Brederoden *Theodericus dictus drussaet*, niet *dapifer*, noemen, en hij besluit daaruit dat die naam geen titel, maar een toenaam was. Eene bedenking, die even weinig afdoet. Daar toch Theodericus dien titel behield, ook nadat hij zijn ambt verlaten had, zoo als wij straks zullen aantoonen, was er niets vreemds in, dat de kronijkschrijver hem den naam gaf waarbij hij onder zijne tijdgenooten bekend was. Het drossaatschap was namelijk een eerambt, waarvan men gaarne den titel liet klinken, even als nog heden. Misschien werden ook uit die hofbeambten veelal de baljuwen verkozen, en is het daaraan toe te schrijven dat die titel

dikwijls met dien van baljuw of ambtman gelijkluidend is, zoo als men b. v. drosten van Muiden, Vianen en andere plaatsen had.

Indien dit dus geene aanleiding geeft om Theodericus dapifer, den broeder des heeren van Teilingen, voor een ander te houden dan Theodericus dictus drussaet, die insgelijks een broeder des heeren van Teilingen heet, er is bovendien nog eene omstandigheid die de identiteit bijna zeker maakt, maar die tot nog toe over het hoofd gezien is. Het is deze: sedert de graven van Holland, magtiger geworden, zich als territoriaalheeren of souvereinen begonnen te beschouwen, dat is sedert het midden der twaalfde eeuw, hadden zij vaste hofambten opgerigt, namelijk eenen maarschalk, een houtvester of jagermeester, een drossaat, een schenker, een kempe (*miles*), een kanselier of notaris, en voor Zeeland ten minste een burggraaf en drossaat Zoo vindt men in 1156 en 1162 *Bertoldus dapifer;* in 1168 sneuvelde *Gerardus dapifer* en nog in dat zelfde jaar treden *Cristantius dapifer* en *Ernestus pincerna* op; van 1198 tot 1204 *Arnoldus dapifer* en in 1199 *Florentius pincerna;* dan, in twee brieven zonder jaartal, maar waarvan de een op den rug het jaartal 1212, van eene gelijktijdige hand geschreven, draagt, terwijl in een cartularium van Egmond beiden naast elkander geregistreerd staan, *Otgerus dapifer*, en in 1214 op nieuw *Arnoldus dapifer;* hierop volgt in 1215 en 1226 *Theodericus dapifer, frater Wilhelmi de Teilingen*, en eindelijk, in eenen onuitgegeven brief op het rijksarchief, in 1233 *Ghisbertus dapifer*. Voor Zeeland daarentegen is mij alleen in 1218 en 1225, in twee brieven bij KLUIT, zekere *Otto dapifer* voorgekomen. Sommigen dezer hofambten waren erfelijk, zoo als de heer van Voorn altijd kastelein of burggraaf van Zeeland was, en de heer van Velzen en daarna, door eene erfdochter, de heer van Naaldwijk, maarschalk van Holland. Van de overige ambten blijkt dit niet met zekerheid, zoo men ten minste den kastelein van Leiden niet daaronder rekenen wil.

Men ziet uit deze opgaven, dat er dus ten allen tijde slechts één drossaat van Holland was, even als één schenker en één houtvester, en daar er nu omstreeks 1225 geen ander als dapifer optreedt dan Dirk, broeder van Teilingen, of Dirk drussaet, kan men redelijkerwijs niet twijfelen, dat deze omstreeks dien tijd inderdaad die waardigheid bekleed heeft. Maar het heldert bovendien op, waarom Theodericus zich in geene vroegere of latere brieven dien titel geeft en alleen *Theodericus de Teilingen* heet; hij had namelijk het drossaatschap eerst na het aftreden van Arnoldus, derhalve na 1214, bekomen en reeds in of vóór 1233 was het, om welke reden dan ook, op Gisbertus overgegaan; dat hij echter onder zijne tijdgenooten den titel behield, zullen wij nu aantoonen. — Men heeft beweerd, dat hij in geene enkele oorkonde, buiten die van 1225, als dapifer of drossaat vermeld wordt; ik geloof dat men zich vergist. Vooreerst treedt hij in eenen brief van 1215 op, bij VAN MIERIS te vinden; men heeft daar de lezing betwijfeld, maar op het rijksarchief bezit men daarvan een vidimus van den bisschop van Zuden van 1321, en bovendien is die in een Egmondsch cartularium geregistreerd. Volgens het eerste luidt het onderschrift aldus: „Testes vero sunt Aleydis Hollandie comitissa, *Willelmus de Theylinghe*, *Theodericus dapifer*, Theodericus et Philippus de Wasnare fratres, Theodericus Bukel, Otierus de Vorscoth, Albertus Baniardi, Jacobus de Helighelo, Jacobus castellanus de Leyden, Arnulfus de Risuic, Johannes Persyn, Isbrandus de Harlem, Henricus presbiter de Emezekerka, Henricus sacerdos de Northke et Henricus persona de Flardinge *notarii curie Hollandie*." Het Egmondsche register heeft voor de laatste woorden *notarius Hollandensis*. Zeker is de melding van een hof van Holland in 1215 zeer opmerkelijk, maar aan de echtheid van het vidimus is niet te twijfelen. Maar ik meen hem ook nog te herkennen in twee brieven, bij VAN MIERIS te vinden, de een van 1272, waarbij de graaf aan Boudewijn van Noordwijk de hofstede Boechorst bij Noordwijk verkoopt, de ander van 1271. In den eersten brief heet het:

a meridionali terrae Boechorst jacet terra Theoderici dicti procomitis, militis *), waar dus het woord *drussaet* vertaald wordt en zooveel als *baljuw* geldt. In den tweeden brief, van 1271, verkoopt Philips van Wassenaer zijne goederen te Schiedam aan Aleid van Henegouwen, onder beding dat hij behouden zal *de schouwinge van des drussaten lande* †). Het schijnt dus wel, dat hij toen nog in leven, maar stokoud was, zoodat de heer van Wassenaer, mogelijk zijn schoonzoon, zijne zaken bestierde. Indien ik het nu wèl heb, dat in beide deze oorkonden van denzelfden persoon gesproken wordt, dan kan deze wel geen ander zijn dan Dirk van Teilingen, die in 1249 baljuw van Kennemerland en in 1266 van Holland genoemd wordt §), en die, volgens het *Necrologium* van Egmond, in November 1281 overleed, gelijk zijn broeder Willem in Januarij 1283, en dezelfde die door WILHELMUS PROCURATOR aangeduid wordt met deze woorden: *„primus ibidem dominus (de Brederode) frater domini de Teilingen, Theodericus drussaet dicitur"*, gelijk dan ook zijne goederen onder Noordwijk, digt bij de bezittingen der Teilingens, gelegen waren.

De zoon des drussaets en de eerste die onder den naam van Brederode optreedt was Willem, die in 1244 als geërfd in Waddingsveen (dus mede in Rijnland) voorkomt. In 1247 ontving hij van koning Willem het land Resveld bij Nijenrode (aan de Vecht?), hetgeen hem in 1256 nader bevestigd werd. In 1252 wordt hij heer van Brederode genoemd en op den 29 April 1255 kocht hij van den heer van Naaldwijk het ambacht van Velzen; in 1264 verwierf hij korentienden onder Alphen; in 1269 Gravenbroek onder Voshol van zijnen *neef* (consanguineus) Dirk heer van Teilingen, en in 1282 vinden wij hem in het bezit van uitgestrekte goederen in den Alblasserwaard.

Wij leeren uit deze berigten vooreerst, dat hij een bloedverwant der Teilingens was, wat het boven medegedeelde

*) VAN MIERIS, I. 357.
†) VAN MIERIS, I. 355.
§) VAN MIERIS, I. 345.

bevestigt, en ten andere, dat hij, en waarschijnlijk ook reeds zijn vader, het landgoed Brederode reeds in 1244 bezat, schoon deze er den naam niet van aannam. Dit was trouwens niets ongewoons: Boudewijn van Noordwijk kocht in 1272 de hofstad Boekhorst, maar eerst zijne nakomelingen ontleenden daarvan eenen toenaam. Ook is het zeer onzeker of toen het slot reeds gebouwd was; ik zou zelfs gissen dat dit eerst de zetel van het geslacht geworden is, nadat Willem in 1255 het daaraan palende ambacht van Velzen verworven had en zoo in het bezit van eene aanzienlijke heerlijkheid geraakt was, en dat men in 1252 met den bouw van het slot begonnen is.

—

Tot dusver gaat alles vrij goed, maar nu doen zich nog eenige zwarigheden op, die misschien niet geheel weg te ruimen zijn. 1°. Indien men al de opgaaf van JAN VAN LEIDEN verwerpt, dat Dirk drossaat in 1236 zou overleden zijn, zoo schijnt men in het *Necrologium* dien leeftijd te lang te rekken, namelijk tot 1281, daar deze Dirk (van Teilingen genoemd) reeds in 1205 als getuige voorkomt, zoodat hij eenen leeftijd van meer dan 90 jaar zou moeten bereikt hebben, terwijl daarentegen zijn zoon Willem reeds in eenen brief van 4 September 1252 heer van Brederode genoemd wordt. Het laatste argument laat zich ontzenuwen, door aan te nemen dat zijn vader hem (mogelijk bij gelegenheid van zijn huwelijk) Brederode afgestaan heeft; tegen de onwaarschijnlijkheid van het eerste staan de bovenaangehaalde brieven van 1271 en 1272 over, die hem als toen nog in leven schijnen aan te duiden, gelijk ook de opgave van WILHELMUS PROCURATOR, die hem in 1248 of 1249 ten minste nog als levend voorstelt *).

2°. In diezelfde plaats zegt deze kronijkschrijver, dat

*) Dit geldt in de veronderstelling dat Theodericus de Teilingen, wiens dood in het *Necrologium* op 1281 gesteld wordt, dezelfde was als Theodericus dapifer. Maar het is veel waarschijnlijker, dat daar bedoeld wordt Dirk heer van Teilingen, die, volgens JOANNES à LEIDIS, een kleinzoon was van Willem, den broeder des drossaats.

graaf Willem II *neptem suam*, *filiam videlicet nobilis viri Theodorici dicti Drossaet*, *tunc domini de Brederode*, aan den kastelein van Keizersweerd uithuwelijkte, en in twee brieven van 1247 en 1256 wordt haar broeder, heer Willem van Brederode, door den koning, bij gelegenheid dat hij hem met het land Resveld beleent, *nobilis vir*, *consanguineus noster* genoemd. Hoe is deze verwantschap te verklaren? — In later eeuwen was de koning van Frankrijk gewoon zijnen pairs den titel van *cousin* te geven, en het schijnt dat de graven van Holland dit ook reeds in de veertiende eeuw deden, maar ik twijfel of dit met den Roomsch-koning in de dertiende eeuw wel in gebruik was, en zal dus eene andere verklaring beproeven. Indien het woord *neptis* hier, gelijk in andere brieven uit dien tijd, broeders of zusters dochter beteekent, dan volgt daaruit, dat een der ouders van Catharina van Brederode in den tweeden graad aan Willem II vermaagschapt geweest is, of aan zijne gemalin Elizabeth van Brunswijk. Van het laatste blijkt volstrekt niets en evenmin dat Alveradis van Heusden, de vrouw van Dirk drossaat, met den koning eenigzins verwant was; men kan die maagschap dus alleen bij Dirk zelven zoeken. Dienvolgens moet deze een bastaardbroeder des konings geweest zijn, door graaf Floris IV in overspel gewonnen bij de vrouwe van Teilingen, en door haren man als zijn zoon, als een jonker van Teilingen, erkend, want, daar hij na zijnen broeder Willem zegelt, moet hij de jongste en dus staande huwelijk door den graaf geprocreëerd zijn. Ten aanzien van Floris IV is echter de tijdrekening in de war; volgens het huwelijkscontract van 1214 met Machteld van Braband, was hij op den 24 Junij 1210 geboren, en nu vinden wij hem in 1224 gehuwd en zijne vrouw *comitissa* genoemd *); hij zou dus reeds op zijn dertiende of veertiende jaar getrouwd zijn, wat niet te denken is. Ik zou daarom gissen dat BUTKENS, uit wien VAN MIERIS de huwelijksche voorwaarden ontleende, dat stuk vervalscht heeft. Maar al stelt

---

*) VAN MIERIS, I. 162, 193.

men zijne geboorte tien jaren vroeger *), dan nog is hier eene onmogelijkheid, daar Dirk van Teilingen reeds in eenen brief van 1205 als getuige voorkomt. Misschien heeft deze moeijelijkheid er toe geleid om graaf Willem I als vader van den drussaet aan te nemen, maar dan was Catharina niet de *neptis*, maar integendeel de *amita*, of eigenlijk de *consanguinea*, van Willem II. Evenwel, daar die benaming *neptis* alleen steunt op het gezag van WILHELMUS PROCURATOR, en haar broeder Willem van Brederode door den koning niet *nepos* maar *consanguineus* genoemd wordt, zou deze onderstelling niet geheel onaannemelijk wezen, want alles loopt te zamen om hier een familiegeheim te doen vermoeden.

Niet minder opmerkelijk is het, dat Willem van Teilingen, de broeder van Theodericus drussaet, in zulk een hoog aanzien stond bij graaf Floris IV, zonder dat wij hem nogtans bezitter zien van groote goederen, eenigzins met die der Brederoden te vergelijken. Niet alleen vinden wij den graaf gedurig op het huis Teilingen vertoevend, maar dikwijls zegelt hij belangrijke brieven alleen met zijnen gastheer, of deze zegelt ten minste vóór alle anderen. In eenen onuitgegeven brief van April 1233, waarbij Floris IV zijne bede te Waddingsveen verkoopt †), luidt het onderschrift aldus: „Hujus rei testes sunt: domina Machteldis comitissa Hollandiae, *dominus Willelmus de Teylinghe*, Ocko praepositus Daventriensis, Willelmus frater meus, Ghisbartus dapifer, Henricus Buffel, Martinus notarius, Willelmus de Vene, Choen de Zande, Th. frater ejus, Hugo Manfraet." Willem van Teilingen zegelt dus vóór eenen prelaat en zelfs vóór 's graven wettigen broeder. Geeft dit niet aanleiding om te denken, dat er eene geheel bijzondere betrekking tusschen den graaf en dezen Willem bestond, waarvan wij den sleutel missen, te meer

*) Zoo als D'YVOY voorstelt. Zie P. SCHELTEMA, *Oud en Nieuw uit de Vaderlandsche geschiedenis*, 299, aant. [3].

†) Register E. L. 32, No. 179, op het Rijksarchief, zijnde een authenthiek register.

daar wij geen bewijs vinden dat de laatste toen de betrekking van kanselier of stadhouder van 's graven wege bekleedde? De geslachtlijst der Teilingens geeft geen licht, die van GOUDHOEVEN en VAN LEEUWEN, en die door de latere familie van Teilingen aan het hof van Holland overgelegd, zijn beiden vervalscht, en uit de overgebleven charters laat zich de filiatie slechts zeer gebrekkig bewijzen.

3°. Eene derde vraag is: hoe kwam Willem van Brederode eensklaps aan de uitgestrekte goederen in den Alblasserwaard, die hij, volgens een charter van 1283, als vrijheer bezat *)? Wat meer is, de graaf verklaart daarbij, dat hij Willems regt als vrijheer en om 's graven ballingen te mogen houden betwist had, maar dat deze hem uit oude brieven, registers en waarachtige oorkonden zijn regt had bewezen, zoodat hij, overtuigd zijnde, hem als zoodanig erkende.

Ik giste eerst, dat heer Willem die goederen ten huwelijk kon verkregen hebben met Hildegonde van Voorn; thans bleek het mij evenwel dat die, althans gedeeltelijk, afkomstig waren van het kapittel van st. Marie te Utrecht, dat in die streken van ouds rijk geërfd was. Men vindt namelijk in het zoogenoemde *liber pilosus*, een oud register van gezegd kapittel, een nog onuitgegeven brief van 1251, waarbij heer Willem van Brederode erkent van het kapittel in erfpacht te hebben de helft der tienden in Papendrecht, dat eene der heerlijkheden was, door hem later in eigendom bezeten. Daarentegen was de heerlijkheid Goudriaan in 1260 zijn alodiaal goed; de Utrechtsche bisschop vergunt hem toen daar *op zijn eigen goed* eene dorpskerk en kerkhof te stichten. Slingeland behoorde in 1263 nog aan het huis van Arkel en moet eerst later door Willem verworven zijn. Van het overige vond ik geen narigt. Misschien heeft de huwelijksgift zijner vrouw gestrekt om deze goederen aan te koopen; van zijnen vader schijnen zij niet afkomstig te zijn, ofschoon men in 1282 reeds van een *ambacht van*

*) VAN MIERIS, I, 431.

Brederode aldaar gewag gemaakt vindt *), maar waarschijnlijker is het, dat dit naar den bezitter genoemd is, dan dat deze daarvan den toenaam ontleende. In die waarden was dit zeer gewoon, zoo als men bij OUDENHOVE zien kan.

4°. Eindelijk komt nog het wapen in aanmerking. Was Brederode, zoo redeneert men, uit een jongeren zoon van Teilingen gesproten, dan hadden zij het Teilingsche wapen met een breuk moeten voeren, doch dit gebeurt niet. Integendeel, Dirk van Brederode, Willems zoon, voert in 1307 en 1312 eenen leeuw, gebroken door eenen stok, wat gewoonlijk een teeken van bastaardij is, en in 1291 en 1296 twee elkander aanziende koppen: dit bewijst dus tegen de afstamming uit Teilingen.

Hierop moet ik antwoorden, dat het breken van het geslachtswapen door jongere zonen in theorie waar is, maar dat het op verre na niet altijd gevolgd werd. Ik zou, wanneer dit noodig was, verscheidene voorbeelden kunnen aanvoeren, dat twee of drie broeders een brief bezegelende, allen het wapen vol voeren, en zoo is het ook met de jongere takken. Voor het overige schijnt uit de oudste zegels der Brederoden te blijken, dat zij van den aanvang af met zichzelven verlegen waren en lang wankelden, eer zij een vast geslachtwapen aannamen. KLUIT heeft beweerd, dat heer Willem van Brederode in 1274 te paard zegelde en eenen leeuw voerde gebroken door eenen barensteel, maar het is zeer mogelijk dat hij zich vergist heeft, en het zou het eenige tot nog toe bekende voorbeeld zijn, dat dit geslacht een ridderzegel voerde. De Hollandsche huizen, die zóó zegelen, zijn niet talrijk; zoo ver mijne kennis reikt, vindt men dit alleen bij de heeren van Aemstel, Arkel, Haarlem, Heusden, de Leck, Persijn, Putten, Teilingen, Voorn en Wassenaer, mogelijk ook wel bij die van Strijen en Altena, maar ik heb er geen bewijs voor; van de Egmonden en Brederoden twijfel ik of men één enkel voorbeeld vinden zal.

---

*) Register E. L. 32, fol. 53, op het Rijksarchief.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat Dirk drossaat aanvankelijk het wapen van Teilingen zal gevoerd hebben, maar toen zijn nageslacht groote huwelijken gedaan had en rijk en magtig geworden was, terwijl de Teilingens, vooral na den moord van Floris V, geheel vervielen, hebben de Brederoden het vermoedelijk verkieslijker gerekend, door bastaardij uit grafelijk bloed te spruiten, dan de jongere tak van een vervallen en misschien zelfs onteerd huis te heeten (zoo dit althans in de beruchte zamenzwering gewikkeld was). Toch ziet men hen lang weifelen en meer dan één wapen voeren. Dat met de twee koppen was misschien een zinnebeeld, waarvan de sleutel thans verloren is, maar het merkwaardigste van allen en dat duidelijk op de afkomst van Theodericus dapifer, en wel bepaald als *spijsdrager*, terugwijst, is een zegel, door VAN WIJN in het archief van Mons ontdekt, en door hem aldus beschreven *): „Op het bevorens reeds gemeld archief van Henegouwen te Mons, trof ik in 't jaar 1805, onder losse en van hunne charteren beroofde zegelen er één aan, geprent in witten wassche, waarvan de oppervlakte wat geleden had, doch twee mannen verbeeldde, van welken de een, op een vouwstoel zittende en zich wat voorover buigende, iets, 't geen ik niet wel kon onderscheiden, maar mij aan *een overdekten schotel* deed denken, van den anderen tegen hem overstaanden scheen aan te nemen of aan denzelven toe te reiken. Op den rand las ik duidelijk genoeg, in de gewone oud-Duitsche letteren der 13e eeuw, S . FLOR . DE . BREDERODE . MILITIS. Uit het woord *Miles*, achter den geslachtnaam staande, besloot ik dat deze Floris wel uit het geslacht van Brederode, maar geenszins bezitter dier heerlijkheid was. In het charterboek van VAN MIERIS (I. 474 en 478) vindt men twee charteren, één van 20 Januarij en één van 2 Maart 1288, in welken heer Floris van Brederode achter heer Diederik van Brederode gemeld wordt" enz.

Men ziet dus, dat op het oudste thans bekende zegel der

*) *Huiszittend leven*, 267 aant.

Brederoden, in het laatst der dertiende eeuw, de afstamming van Dirk drossaat in waarde gehouden werd en dat men dien titel als *spijsdrager* opvatte; mij dunkt dit is een vrij sterk bewijs voor de identiteit van Theodericus dapifer en Dirk drossaat. Een tegenhanger van dit zegel levert ons dat van Philips van Wassenaer van 1293, die, waarschijnlijk als houtvester, een staanden jager met twee honden voert.

In de eerste helft der veertiende eeuw kwam er weder verandering in het zegel der heeren van Brederode. Hendrik, die in 1321 met Elizabeth of Isabella van Hennin, dochter van den heer van Fontaines, trouwde, voert den leeuw met een barensteel van drie punten over den hals; zoo treft men het in 1328 en 1343 aan. In het laatste is het schild gedeeld, regts een band, links de leeuw met den barensteel. Indien het eerste het wapen der vrouw is, zou het eigenlijk links moeten staan: is het dus welligt eene verplaatsing van den stok, die vroeger over den leeuw ging, maar waarover men zich allengs begon te schamen?

—

Vatten wij nu de aangevoerde argumenten kortelijk zamen. In de eerste helft der dertiende eeuw treedt een *Theodericus dapifer* en ook een *Diederik drussaet* op. Beide titels beteekenen in de taal van dien tijd hetzelfde. Sedert het midden der twaalfde tot in het midden der dertiende eeuw, vindt men telkens slechts éénen persoon in Holland met die waardigheid bekleed. Theodericus dapifer wordt in een charter van 1226 *frater Wilhelmi de Teilingen* genoemd; Dirk drussaet heet bij WILHELMUS PROCURATOR insgelijks broeder van den heer van Teilingen; Willem van Brederode en Dirk heer van Teilingen heeten in een charter van 1269 neven. De oudste goederen der Brederoden lagen in de nabuurschap van die van Teilingen. Floris van Brederode voert een *dapifer* op zijn zegel. Eindelijk: Theodericus dapifer sterft in 1281 en Dirk drussaat leeft nog in 1272 *). Men zal moeten erken-

*) Dat hij in 1236 zou overleden zijn, berust alleen op JAN VAN LEIDEN, en men weet wat dit beteekent. Dat er van zijn overlijden vóór 1252

nen, dat de overeenkomst treffend is en dat de identiteit, zoo niet zeker, ten minste hoogst waarschijnlijk geworden is.

De afkomst uit grafelijk bloed is evenwel eene oude overlevering. JOHAN VAN LEIDEN verhaalt zelf, dat de Kabeljaauwschen in het midden der vijftiende eeuw aan de Brederoden hunne afkomst uit bastaardij voorwierpen, en waarschijnlijk is die overlevering van de dertiende eeuw af levendig geweest. Het geslacht had er belang bij om dat familiegeheim te smoren, en zij hebben er al het mogelijke toe gedaan. Brederode was een overmoedig en heerschzuchtig geslacht, dat reeds sedert het midden der vijftiende eeuw het denkbeeld koesterde om te eeniger tijd zich in den gravenzetel te dringen, en daartoe moest de smet van bastaardij uitgewischt en zij als de laatste wettige nakomelingen van het oud nationale gravenhuis alom erkend worden. Daartoe hebben zij moeite noch kosten gespaard; valsche charters, valsche stamboomen, valsche kronijken zijn in omloop gebragt en het publiek werd allengs overtuigd. Reeds in 1448 was er onder het volk een oproerige leus in omloop, „Brederode hooge moed", en men kent het vermaarde proces tegen Reinoud van Brederode onder de regering van Karel V gevoerd, wegens het aannemen van den titel *graaf uit de graven van Holland* en het voeren van het volle wapen, en die aanmatiging was erfelijk. Ware Hendrik van Brederode een ander man geweest en had hij geen Willem van Oranje nevens zich gehad, wie zal zeggen of het doel niet eindelijk bereikt was?

—

Vraagt men nu, of met dit betoog eindelijk de zaak in staat van wijzen gekomen is, dan moet ik erkennen van neen. Tot waarschijnlijkheid meen ik het gebragt te hebben, tot zekerheid niet. Nemen wij eens eene andere hypothese aan. Het is mogelijk, dat een rijk geërfd geslacht uit den Alblasserwaard, dat toen nog geen vasten toenaam

geen bewijs is, hebben wij boven gezien. Men zou zelfs uit de brieven van 1282 en 1283 kunnen afleiden, dat zijn zoon Willem eenigen daarvan toen juist verkregen had. Zie echter de noot op bl. 188.

voerde, zich aan het grafelijk hof heeft opgehouden, dat eene weduwe van zoodanig edelman met eenen voorzoon, aan eenen heer van Teilingen hertrouwd is, bij wien zij nog een of meer zonen won. In dat geval waren dezen halve broeders, *fratres*. De voorzoon der vrouw (Theodericus dapifer of drussaet) kan een halven broeder (Theodericus de Teilingen) gehad hebben, maar diens zoon sticht zelf een stamhuis. Hiermede zou strooken het beweerde van GOUDHOEVEN, dat de oude heeren van de Leck uit het huis van Brederode waren; dezen voeren eenen leeuw, en zekere Theodericus de Lecca, van wien men later niets meer verneemt, verschijnt in 1220 *). Dit geslacht was overigens reeds in het midden der twaalfde eeuw bekend. Maar wanneer men deze hypothese aanneemt, vervalt men weder in andere moeijelijkheden, en de afkomst uit grafelijk bloed wordt dan geheel onverklaarbaar. Bij de eerste stelling daarentegen verdwijnen de meeste zwarigheden, en alleen de oorsprong der Zuid-Hollandsche goederen blijft nog duister. Misschien komt later nog een of andere oorkonde ons ook daaromtrent het vereischte licht aanbrengen. In onze tegenwoordige bronnen is slechts de waarschijnlijkheid te vinden, dat de Brederoden door bastaardij uit grafelijk bloed gesproten zijn.

L. PH. C. V. D. B.

*) *Invent. van het archief van Dordrecht.*

STUKKEN

BETREKKELIJK

CORNELIS EN FRANÇOIS VAN AERSSEN, OLDENBARNEVELT, PHILIPS WILLEM VAN ORANJE, EN DE XXIV REGTERS;

BIJDRAGE VAN

Mr. G. W. VREEDE.

Uit de, zoo door mij als door den archivaris der stad Brussel, den heer ALPH. WAUTERS, vóór eenige jaren in het *Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire* (*Acad. Royale de Belgique*, deuxième série, tome VII. Brux. 1855, p. 11—24), medegedeelde bijzonderheden aangaande den griffier der staten-generaal, Cornelis van Aerssen, blijkt, dat de *antecedenten* van dien staatsman, vader van den beroemden diplomaat, en dien wij als vriend van Justus Lipsius hebben leeren kennen *), desniettemin vrij duister waren gebleven. — Zelfs de plaats en het tijdstip van zijne geboorte had men niet kunnen uitvorschen. — Door de verpligtende toezending van eenige, meest oorspronkelijke bescheiden, uit het archief van zijn geslacht, mij door een nakomeling, Mr. W. F. E. baron VAN AERSSEN BEIJEREN VAN VOSHOL te Zwolle, aangeboden, zie ik mij thans in staat gesteld, over het eerste gedeelte van de loopbaan van den griffier eenig meerder

*) Door de zorg van den geleerden DELPRAT, wien wij de uitgave van de brieven van Lipsius aan Cornelis en François van Aerssen te danken hebben. — Zie wijders de *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederlandsche Diplomatie*, I. 73, volgg. — 79.

licht te verspreiden, en nog andere bijdragen tot opheldering van dat gewigtig tijdperk der Nederlandsche geschiedenis te leveren. — Al dadelijk wordt nu uitgemaakt, dat hij, wien men voor een Brusselaar hield, een Antwerpenaar was.

I. Meester Cornelis Aerssens gesworen clerc deser stadt, geboren van *Antwerpen*, sone van Cornelis Aerssens, voor den amman Dussen Cattenbroeck schepenen es wel ende wettelijck geworden poorter, hebbende daertoe acte 5 Martii 1578 ex reg. 1577 sub 7 Cattenbroek. (*Extracten uyt de registers der stad Brussel.*)

Zijne bekwaamheid werd eerlang in hoogeren werkkring beproefd en openlijk erkend.

II. Den 14 May 1580. *Commissie voor Mr. Cornelis Aerssen als pensionaris der stadt Brussel in absentie van den pensionaris.*

Opten veerthiensten dach der maendt van Meye anno XVc ende tachentich, hebben mijn heeren burgermeisteren, scepenen, rentmeisteren ende raedt der stadt van Bruessele gecommitteert ende committeren mits desen Mren Cornelissen Aerssens, greffier deser stadt, om voirtane in de absentie Mr. Willems van der Hagen, pensionaris derselver stadt, ende hen te assisteren en dienen in allen saecken die het collegie sullen te voeren comen ende voervallen, ende daermede die heeren hem sullen belasten; ende daerinne te doene alsoe hy tot meesten oirboir eere en prouffijte deser stadt best zal kunnen oft weten te doen, alzoe zy hem dat betrouwen navolgende den last die hem by de voersz. mijn heeren sal worden gegeven. Gelovende den voersz. Aerssens daervoere te doen geven behoorlijcken loon ende recompens naer advenant van den dienst die hy mijn voirsz. heeren ende deser stadt sal doen. Ende sullen voorts de voirsz. rentmeisteren deser stadt metten voersz. Aerssens overcomen aengaende den dienst die hy den voersz. heeren en deser stadt, in plaetsse van den voersz. pensionaris ende duerende zijn absentie tot noch toe heeft gedaen, zulcx dat hy dienaengaende sal hebben contentement. Aldus gedaen ten dage ende jaere als boven.

P. CASENS.

III. Den 11 September 1580. *Resolutie van de negen natiën der stadt Brussele in het regard van meester Cornelis Aerssens.*

Op heden den elliffsten dach der maent van Septembri int jaer XVc ende tachentich, hebben die goede mannen van den negen natien der stadt van Bruessele, overbringhende henne opinie op de propositie hen voergehouden, versocht ende begheert dat meester Cornelis Aerssens zal genyeten die vrijdicheyt, hem by mijn heeren van de weth derzelver stadt toegelaten om zijnen getrouwen dienst gedaen ende noch te doene. Aldus gedaen ten dage ende jaere als boven.

J. DE SMETH.

IV. Den 8 Junij 1582. *Commissie voor Mr. Cornelis Aerssens als pensionaris der stadt Brussel, boven het griffier- oft secretarisscap der selve stadt.* Diploma op perkament. Het schrift schijnt van de eigen hand van Van Aerssen.

Alzoo die pensionaris Meganck *) is by den staten van Brabant by voorgaenden consente van mijn heeren borghermeisteren, schepenen, rentmeisteren en raedt der stadt van Bruessele geassumeert als greffier van deselve staten in de plaetse van hunnen voorgaenden greffier Mr. Andries Hessels, nu ter tijt tresorier van finantien, ende dat den noot van den jegenwoordigen lastigen tijd uytheyst dat dese stadt werde gedient met *twee* pensionarissen, mits datter altijts eenen pensionaris ordinarie moet vacheren onder de voirsz. staten, ende voorts oock onder den staten-generael, soo wanneer die zijn vergadert, gelijck zy prima Julij naestcomende oock zullen vergaderen. Ende dat die voirsz. heeren bevinden by seker acte van haer voirsaeten van den XIV May anno XVc en LXXX, ondertekent Casens, dat Mr. Cornelis Aerssens greffier deser stadt is by borgermeisteren, schepenen, rentmeisteren en raedt derselver stadt gecommitteert, om voirtaene te assisteren hunnen pensionaris Mr. Willem van den Hagen, en te bedienen en t'exerceren het stuck van pensionarisschap in allen voorvallende saken, die het collegie van voirsz. heeren souden geraecken voor te comen, en daermede die voirsz. heeren hem souden belasten,

---

*) Verg. jhr. Mr. J. J. F. DE JONG VAN BEEK EN DONK, *Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en Landen van Overmase* (1591—1795) (Utrecht 1857), bl. 44.

ende daerinne te doene alsoo hy tot meesten oirboir, eere en prouffyte deser stadt best soude cunnen ende weten te doen; ende alsoo zy hem dat waren betrouwende naevolgende den last die den voorsz. Aerssens by den voorsz. heeren alsdoen is gegeven geweest. Ende dit al onder expresse beloefte dat die voorsz. Aerssens soude genieten behoirlijcke loon en recompense naer advenant van den dienst die hy den voorsz. heeren en deser stadt zoude doen. Belastende den rentmeisteren der voorsz. stadt doen ter tijt wesende metten voorsz. Aerssens te overcomen aengaende den dienst die hy den heeren en der stadt in plaetse van den voorsz. pensionaris en duerende zijne absentie tot doen toe hadde gedaen, zulcx dat hy dyen aengaende soude hebben contentement; al nae breeder uytwijsen van de acte daeraff den voorsz. Aerssens gegeven van der date en geteekent als boven; zoo dat daerby blijckt dat de voorsz. Aerssens van alsdoen is by den voorsz. heeren van der weth en rentmeisteren gehouden en geoordeelt voor nut en bequaem en voor zulcx oock zedert is gebruyckt geweest, om te bedienen het stuck van de pensionarisschap deser stadt, dwelck die voorsz. heeren by vele en langduerige experientie oock alsoo hebben bevonden, nyet sonder merckelijck voordeel van den dienst derzelver stadt. In opsien van de welcken en insunderheyt oock van de goede getrouwe diensten die de voorsz. Aerssens dese stadt en den gemeynen vaderlande heeft gedaen, nyet zonder merckelijck pericle van zijn lijfve, in de handelinge met die van Arthois ende Henegouwe, om die te houden aen de geunieerde provincien, ende in de dangereuse reysen die hy gedaen heeft in Vranckrijck aen onsen genadigen heere den hertoge van Brabant, ten eynde dat zijne hoocheyt zoude geliefven te aenveerden de heerschappie en regeringe van dese Nederlanden, en de uytweeringe oft verdrijven van den tyrannischen gewalde der Spaignairden en vreempdelingen, en dyergelijcke meer andere signale diensten, en de ghene die zij van denzelven noch lancx soo meer zijn verwachtende; Soo hebben mijne voorsz. heeren uyt dese en verscheyden andere redenen hun moverende, den voorsz. Aerssens geassumeert als pensionaris deser stadt in plaetse van den voorsz. Meganck, en op denselven voet en gaigien, gelijck denselven Meganck 't voorschreven pensionarisschap heeft bedient: in den verstande nochtans, dat zoolange als den voorsz. Aerssens sal bedienen het greffierschap oft secretarisschap deser stadt, dat zijne gaigien als pensionaris nyet

hooger en zullen wesen dan tegen drye hondert gulden tsiairs, en dat onder 't geniet van deselve gaigien voirtaen sal cesseren den loon en recompense van den dienst hem by de voorsz. acte van XIV May anno tachentich toegeseght. Aldus gedaen op den achtsten dach der maent van Junio int jaer XVc en tachentich. P. CASENS.

(*In dorso.*)

Op heden den negenthiensten dach der maent Junio int jaer XVc ende twee en tachentich heeft Mr. Cornelis Aerssens, secretaris der stadt van Bruessele, gedaen den behoirlycken eedt van den pensionarisschape derselver stadt, ende dat ter presentien van mijn heeren van de weth ende den goeden mannen van den negen natien der voirgen. stadt. Aldus gedaen ten dage en jaere als boven. J. DE SMETH.

V. Den 8 Junij 1582. *Acte voor den heer Cornelis van Aerssen als luytenant groot-bailluw off houtvester van de waranden en bosschagien in de landen van het graeffscap van Henegouwen, met macht van substitutie van een ander gequalificeert persoon.* Diploma op perkament.

A tous ceulx qui ces présentes lettres verront ou orront. Nous Jacques de Boussu seigneur de Haussy, grand bailly des bois du pays et compté de Haynnault, salut. Scavoir faisons que pour le sens, leaulté, preudhommie et bonne diligence que scavons estre en la personne de Mr. Corneille Aerssens, secretaire de la ville de Bruxelles, avons icelluy faict, commis, constitué et estably, et par la vertu et teneur de ces présentes lettres le faisons, commectons, constituons et establissons lieutenant de nre office des bois, pour par ledict Mre Corneille Aerssens exercer ledict estat de lieutenant, ensuivant que Jehan le Hardy, greffier de Hal, l' a possedé; la commission duquel avons cassé et revocqué comme la cassons et revocquons par cestes, pour tenir le party de noz ennemis. Auquel avons donné et donnons par cestes présentes lettres plain pouvoir, auctorité et maniement espécial dudict office et estat de lieutenant desdicts bois, le tenir, exercer et desservir aux honneurs et prouffictz accoustumez et appertenans; de *tenir siège de plaix, de faire bonne et briefve justice* à tous ceulx et celles dont il sera requis, de recepvoir tous namptissements que se feront vers ledict office, aussy tous dons, paines, loix, amendes, fourfaictures, quindz, demy-quindz et aultrement; de faire jugier loix toutes fois le cas echerra. —

Accordons et consentons aussy audict *Aerssens qu'il polra commectre et substituer en son lieu quelcque aultre personne qualifiée et idoine*, advenant que pour aultres ses négoces ou bien aultrement il ne polroit vacquer et s'employer en ce que dessus, lequel nous advouons et commectons comme ledict Aerssens; et générallement et espéciallement de faire tout ce au surplus que à l'office de lieutenant desdts bois souffisamment commis et estably selon la loy et coustume du pays et comté de Haynault veult et doibt appertenir, et jusqu'à nostre rappel commandant diligemment. Requerons à tous aultres ainsy le faire; car tout ce que par ledict Mre. Corneille Aerssens et par luy à commectre ou substituer sera faict et besoingné ledict office deuement exerçant nous l'aurons pour aggréable, ferme et stable, parmy le bon compte, payement et reliqua qu'il sera tenu nous rendre ou à nostre commis de tout ce qu'il recepvra touchant ledict estat et office toutes fois que requis en sera. Par le tesmoing de ces présentes lettres signées de nostre nom et cachettées de nostre cachet ordinaire pour ce que n'avons à la main nostre seel armoyré de noz armes. Le huictiesme jour du mois de Juing mil cincq cens quattrevingtz et deux. JACQUES DE BOUSSU. *)

VI. François van Aerssen, agent der staten-generaal te Parijs, aan Oldenbarnevelt.

Monsieur. Je viens de recevoir vostre lettre du 2e du passé, et vous ayant faict une longue lettre sur le publiq, la présente sera toute particulière, attendant l'esclaircissement qu'il vous plaist me promettre. M. de Cralingherpolder †) est depuis cinq jours entré en sa function; je l'ay miz en la compagnie d'un des plus qualifiez et adroictz gentilzhommes de toute ceste cour, qui en a entreprins la conduitte, mesmes par la recommandation du roy, pour le garentir de toute querelle, et le dresser en ses actions avec réputation. S'il suit ses instructions, et les miennes comme je le doibz

---

*) Jacques de Hennin Liétard, baron de Haussy of d' Auxy. *Kervyn de Volkaersbeke et Diegerick, Documents histor. inédits concern. les troubles des Pays-Bas* (1577 –1584) (Gand 1848), t. I. 301.

*) Willem van Oldenbarnevelt, de jongste zoon van 's lands advocaat, later heer van Stoutenburg. — Zie hierbij Mr. J. C. DE JONGE, *Nederland en Venetië*, bl. 469, en aldaar de dépêche van C. van der Myle.

croire, il se rendra capable de bien servir. Je ne scay sy son mesnage vous contentera de mesmes; il a de l'ambition et ne seroit pas volontiers des moindres en conche *); cela requiert de la despense: mais je l'en restreindray le plus qu'il me sera possible: quoy qu'en tout mestier il faut tousjours payer l'apprentissage. Secondez moy par voz remonstrances, et j'ose pleiger que sa jeunesse réussira à sa gloire; Dieu luy en face la grace, lequel je prie, monsieur, qu'il vous doint prospérité et longue vie. De Paris ce 1r d'Octobre 1608.

Vostre très humble et très
obéyssant serviteur,
FRANÇOIS D'AERSSEN.

A monsieur
monsieur d'Oldenbarnevelt, chevalier, seigr
de Tempel etc. garde de seaux, conseiller et
advocat d'estat d'Hollande et Westfrise etc.

VII. Ontwerp van eene verklaring van de eigen hand van Philips Willem van Oranje. — Brief van den prins dienaangaande aan François van Aerssen, als gemagtigde van den hertog van Bouillon, Henri de la Tour.

Je François d'Aerssens chevalier Sr. de Somelsdyck, ayant entier pouvoir de Mr. de Bouillon de vendre et aliener une sienne rente de quatre mille et cinq cens livres hipotequée sur messrs les estats généraulx, ayant reçu quarante mille livres de Mr. le prince d'Orange, je luy ay cedé, donné et vendu par le pouvoir absolu que j'ay de Mr. de Bouillon, la partie de la ditte rente qui luy pouroit competer en conformité de la ditte somme receue et selon que la rente a esté stipulée par lesditz estaz généraulx, assavoir de treize, quatorze ou quinze pour cent. En foy de quoy comme estant autorisé je proteste et promets de faire tenir la ditte vente asseurée et valable au dit sr. prince. Fait à la Haye le 25 de Febvrier 1617. Signé de mon nom et sellé de mon cachet.

Ook uit den brief blijkt, dat de prins een man was die kennis van zaken had, en zeer omzigtig te werk ging.

Monsieur d'Arssens. J'ay receu en un mesme jour deux vostres, l'une du 11 et l'autre du 15 de ce mois. Par la pre-

---

*) In kleeding en uitrusting.

mière ay veu la levée qu'avez fait à raison de six et un cart en la banque d'Amsterdam des 40000 flor. les ayant employé selon l'ordre qu'avions prins par ensemble *). — Dieu veuille que le fruit en puisse estre tel que je souhaite et conforme à l'affection que j'y ay apportée. — C'est pourquoy aussi je vous envoye la sedule de vostre seureté casi conforme à vostre project que je crois trouverez à vostre gré. Et pour pouvoir aucunement asseurer cest argent si d'aventure il se viendroit perdre, je voudrois que vous me donnassiez aussi un assurance, puisqu'avez plein pouvoir de Mr. de Bouillon, de disposer, vendre et aliener la dite rente qu'il a sur les estats-généraulx, de me laisser suivre ou laisser en proprieté comme m'estant affectée ou vendue celle part qui pouroit estre acheptée de la ditte rente pour les 40000 flor.; et ce jusques à ce que pouriez avoir recouvert laditte somme, laquelle si elle se viendroit à perdre, je demeurerois asseuré de la ditte rente, comme m'ayant esté affectée ou vendue; et cela aussi bien que l'autre *demeurera caché entre nous deux* †) jusques à ce qu'on verra le progrès des affaires. — Je suis marry que la pièce ne porte que pour un an et que si lors il me la faudra rembourser, il ne sera que fort à propos que j'aye cette asseu-

---

*) Eenigen tijd te voren was Van Aerssen bij den prins te Breda geweest. Zie den spijtigen brief van den Franschen gezant Du Maurier aan Richelieu, uit 's Hage, 6 Januarij 1617, bij GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, 2e série, tome II. 467, waarin de komst der gemalin van Philips Willem in Holland aan de inblazingen van Aerssen wordt geweten: »par le ministère *d'un brouillon* qui est icy, lequel a autrefois esté ambassadeur en France, qui ayant esté depuis huict jours à Bréda, demeure de monsieur le prince d'Orange, incontinent aprez son retour il a esté suivy de l'arrivée de cette princesse." — De prins van Condé namelijk, broeder der prinses, was in Frankrijk gevangen, Maurits en de staten-generaal moesten bewogen worden, zijne voorspraak te zijn en de hertog van Bouillon had er groot belang bij, de toezending van hulp, uit Nederland aan Lodewijk XIII en Maria de Medici, door Du Maurier verzocht, te dwarsboomen. Verg. de *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederlandsche Diplomatie*, tweede ged., eerste stuk, bl. 284—290. — Zie voorts AVENEL, *Lettres du cardinal de Richelieu*, I. 242 suiv.

†) Den 31 Januarij 1617 had Du Maurier gemeld, dat nu ook Philips Willem zelf naar 's Hage was gekomen, en in diep geheim met Aerssen gehandeld had. »Dès le lendemain de son arrivée on a veu le fils d'Aerssens (van den griffier, alzoo François) avoir de *grandes communications et fort secrettes avec luy*." — Zie GROEN VAN PRINSTERER, t. a. p. II. 474.

rance et vente de vous, qui se poura tousjours rendre nulle si recouvrez laditte somme. Envoyez me la donques au plustost avecq un extrait autentique de l'autorité et permission qu'avez de Mr. de Bouillon pour pouvoir vendre la ditte rente totale et en partie; car en ayant l'entier pouvoir de vendre, vous en pouvez disposer, puisque c'est à personne qui la peut achetter. Je vous envoye un petit project *que j'ay fait; il n'est couché en bon advocat*, mais bien selon mes intentions. Vous le pourez escrire selon la coustume en semblables affaires, *car je ne me suis servi de personne*, puisque tout cecy *doit demeurer caché entre vous et moy*, jusques à ce que la contrainte et les accidens de ce monde les fera reveler. J'espère que Dieu nous conservera jusques à pouvoir veoir l'heureux succès des affaires, qui le seront s'il plait à Dieu y vouloir mettre la main et délivrer ce povre royaume [Frankryk] des misères auxquelles il s'en va précipiter. — Par celle du 15 ay veu avecq celle que m'avez envoyé du marchant des armes tout ce que touche en ce particulier; je continue donques aussy la mesme volonté de faire porter les armes qui estoient mis en mon billet, assavoir deux cens mosquetz avecq leurs bandoulières et fourchettes et leurs morrions; les deux cens corceletz avecq leurs lascettes et morrions et leurs piques de bois rouge avecq le fer large comme ceux de la garde de mon frère *). Et quant aux canons, nous les laisserons pour un autre fois et les ferons faire à loisir de la façon qu'il conviendra: nous sommes en un temps qu'on ne sauroit estre assez sur ses gardes. Je vous laisseray donques traitter avecq le marchant au meilleur pris qu'il sera possible et de la manière que me mandez, de luy payer rente jusques à luy payer la somme totale, car argent contant il ne sera possible pour maintenant. Il faudra qu'il prenne le tout à sa charge et le délivrer seurement. Il en faudra escrire à Mr. de Chattillon: je vous envoyeray mes lettres et vous me ferez ce plaisir de luy en escrire aussi un mot: il sera bien aussi d'asseurer la marchandise: le marchant le poura faire si on tombe d'accort avecq luy. Et n'estant ceste à autre fin je prieray (Dieu) vous avoir, Monsieur d'Arssens, en sa ste garde. De Breda 20 de Febvrier 1617.

Vostre très affectné à vous faire service,
Le prince d'Orange.

*) Maurits.

VIII. Monsieur d'Arssens *). J'ay receu la vostre du 1 d'Avril, ayant veu par icelle comme avez satisfait le marchant des armes qui sont desia parties, ayant defalqué les picques qui arivarent trop tart, comme il apert par le recipissé dudict marchant qui demeure satisfait. Par vostre première me manderez la façon que desirez avoir de moy pour vostre asseurance et pour le payement de la rente de ces 1050 flor. jusques au remboursement. Et quant au particulier du conte Jean, je me suis remis à sa volonté, ne m'ayant déclaré autrement que luy dire que si ma fesme †) luy veut bailler de l'argent engagiant quelque bague, que je ne la contrediray point, comme je crois qu'aurez veu par celle que ma fesme vous a escrit. Il y va certes un peu de sa réputation, ayant receu de l'argent, encorres qu'il dit qu'il luy est dû beaucoup davantage et que ne l'ayant donné que pour lever une compaignie, qu'on la traitte indignement. Alant à la françoise, il ne luy manqueroit de la raison s'esmouvant par un despit comme c'est leur coustume d'en prendre pour peu de chose; mais estant Alleman il tesmoigneroit trop de ligiereté et iroit contre la coustume de l'observation de leur parolle qui est reputée inviolable. Certes on ne la traitte dignement. Vous verrés donques par ma procedure que je n'ay rien resolu avecques luy, encores qu'il m'aye donné toute asseurance, comme par mes dernières vous ay mandé qu'il me sembloit qu'il seroit asseuré; mais vous avez bien fait de le faire prendre conseill de mon frère §); je crois bien qu'il ne le fera; il avoit bien dit à ma fesme qu'il luy manderoit ce qu'il auroit traitté avecques vous, mais jusques ores il n'a rien mandé. Je ne pense faire davantage pour les princes ⁎), je n'ay pas peu fait selon la disposition

---

*) Nader over den koop der wapenen. Eigenhandige aanteekening van François van Aerssen: „Pour les armes acheptées au prouffit de monseigr le prince d'Orange, desquelles *je ne suis point remboursé.*"

†) *Femme:* Éléonore de Bourbon, met welke de prins in 1606 te Fontainebleau gehuwd was. — Richelieu duchtte hare list en haren woelzieken geest. Zie bij AVENEL, *Lettres du Cardinal de Richelieu*, eene dépêche aan Du Maurier, Januarij 1617, I. 241 suiv.

§) De raad van Aerssen om zich tot Maurits te wenden schijnt een vroegere gemeenzaamheid met dien prins aan te duiden, terwijl men in de *Archives* van den heer GROEN VAN PRINSTERER eerst den 27 Sept. 1618 (tome II. p. 554) blijken van hunne vertrouwelijkheid aantreft.

⁎) Condé en Bouillon.

de mes affaires. J'ay veu le Sr. Mybaise; je ne luy ay rien dit d'asseurance, sinon que j'ay fort bonne volonté, mais que je suis en un prédicament, que je ne puis tesmoigner ce que je voudrois et dessous ce, que je dois faire mes affaires secrètement et discrètement, que je trouvois mieux de n'escrire à Mr. de Bouillon, puisque je ne luy saurois mander rien de particulier que ma bonne volonté. Par où pourez cognoistre que je ne desire en tout que le secret; car comme dittes, si le succez est bon, le tout s'éclatera assez à temps; s'il est mauvais il vaudra mieux que le tout demeure ensevely et perdu, encorres qu'il ne sera du tout perdu, puisque je pouray demeurer avecques une partie de ceste rente de laquelle pouvez disposer et que m'avez asseuré. J'ay eu des nouvelles d'un qui est venu de Soisson, qui dit qu'il n'y a encorres rien de Retel *), car il n'a encorres esté assiégé, et que les princes n'attendent que l'arrivée du Sr. d'Oye pour se mettre en campaigne. Mr. de Mayenne a défait une compaignie qui estoit logée en un bourg où estoit Mr. de Roan. Ilz ne le savoient pas, autrement il eust esté prins; il s'échapa avecq une botc et sans pourpoint; ilz ont volonté de bien faire; Dieu les ayde pour un bien général, auquel prie vous avoir en sa sainte garde. — De Breda 6 d'Avril 1617.

Vre très affectné à vous faire service,
Le prince d'Orange.

Puisque les picques n'ont peu aller, je ne les auray de besoing: il en poura faire son prouffit. On asseure icy que le Sr. d'Oye est passé sans rencontre: il ne pouvoit l'avoir, car la cavallerie de l'archiduc ne bouge de ses garnisons.

A monsieur
monsieur d'Arssens Sr de Sommelsdieck.

IX. Over den toestand van Frankrijk en de kerk- en staatsgeschillen in Nederland. — Een gewigtige brief, die Philips Willem grootelijks tot lof strekt.

Monsieurs d'Arssens. Je suis esté bien marry de la longue persécution de vostre maladie et très aise d'entendre par la vostre

*) Na een' brief van Richelieu van 23 April 1617, volgt eene aanteekening, luidende: „Prise de Rethel" (zie bij AVENEL, I. 530, 522), door den hertog van Guise den 16 April bevorens veroverd.

un bon commencement de vostre convalescence, que Dieu veuille terminer en une bonne et solide santé. Vous dittes fort bien que les affaires de France demeurent en la confusion primière; elles ont changé de face par un nouveau masque *), mais la mesme est en son entier desous une belle couverte des plus anciens de la coronne qui savent par leur industrie tirer à soy les nouveaux intronisez qui ne considèrent assez bien qu'on les maine †) à la boucherie s'ilz ne se savent prévaloir d'un apui plus solide comme seroit la délivrance de ce prisonier §) par leur moyen. Ilz l'obligeroient à les conserver et à l'atacher toutte sa vie au service de leur maître ⁎); car il en seroit autrement curieux que ceux qui possèdent le gouvernement et qui ont plus l'oeuille à leur intérest particulier qu'aux nécessitez du service du maître et de son estat. Il semble qu'on tient bridez tous les grans par des craintes paniques qu'ils offenseront le roy s'ilz parlent tant soit peu de la liberté de Mr. le prince de Condé ⸸). Nous y avons envoyé le Sr. Florice pour un peu recognoistre l'estat de cest affaire, envoyant au roy des chiens d'eau, monstrant par noz lettres la grande confiance qu'avons de la bonté et clémence du roy. C'estoit en une saison bien mal propre pour en rien espérer. On luy a quasi volu intredire l'accèz au roy, luy mettant de la peur que le roy n'oyoit rien plus desagréable que le parler de cest affaire. Néanmoins il a cherché les moyens de luy parler et ouffrir les chiens, et rendre noz lettres sans y entremettre des personages de commandement. Il a parlé fort bien et a esté fort bien ouy du roy. On le vouloit déturbir: le roy s'en facha et le print par le bras et luy dit: »Dittes." Lors il poursuivit et supplia le roy de permettre qu'il puisse veoir Mr. le prince: il luy repondit: ***ouy, ouy, je le veux; j'ay pour agréable ce que mon cousin le prince d'Orange me demande, je l'ayme.***" — Tout le monde en fust estonné et plus que le roy commanda qu'on le menasse

---

*) Na den moord van Concini, maarschalk d'Ancre, op den 24 April 1617. †) mène.

§) Van zijn zwager, den prins van Condé.

⁎) Lodewijk XIII.

⸸) Maurits aan Willem Lodewijk van Nassau (*Archives* t. a. p.), bij GROEN VAN PRINSTERER (15 Mei 1617): »Den prince van Condé is noch in de gevangenisse" (tome II. 519).

veoir Mr. le prince. Il l'a veu tout seul, personne n'est entré avecq luy. Depuis tous ont volu faire paroistre qu'ilz y ont porté leur opinion. Ledit Florice se trouva présent à la délibération, mais recognust bien que Mr. le prince n'avoit guaires d'amis, mais n'osarent contredire à la volonté du roy, car il avoit dit publiquement qu'il le vouloit. — Enfin nous avons obtenu ce que personne n'a peu obtenir ni osé demander; il semble que ces messieurs sont un peu adoucis despuis, et on croit que l'inclination du roy y est porté, moyennant qu'il y ait quelqu'un, qui veuille ayder à son inclination. Mr. le prince s'est fort plaint de Mr. de Momorancy *) pour le peu qu'il a fait pour luy; enfin despuis le départ de Florice le dit Sr. a obtenu permission d'escrire à Mr. le prince. Le roy a fait encorres davantage pour la très-humble supplication de Florice, qui luy dit que Mr. le prince estoit si mal logé et mal acommodé. On a aussitost commandé de tendre touttes ces chambres. On l'a permis de se pourmener par les galeries qui sont à l'entour du donjon; de monter sur la terrasse de la tour, de façon qu'il y print si grand plaisir d'estre à l'air, voyant de là chasser les chiens de Mr. de Persan; n'en estant encor acoustumé, y demeurant jusques bien tard, cela luy a causé une défluction ceste nuit mesme qu'il en a esté fort mal: ça esté depuis le retour de Florice. Mr. de Persan en donna avis au roy sur la minuit. Sa Mté y fit aller ses medecins et commanda qu'on y demeurisse. Il a esté si bien asisté qu'il est du tout guairy †). Le roy l'a fait visiter par le Sr. de Cadenet, frère de Mr. de Luines §). Il semble que le voyage de Florice n'a esté infructueux: il a ouvert la porte et reveillé les endourmis. Le roy escoutte volontiers; nous avons bon espoir que continuant et par ceste assemblée pourions veoire quelque bon effect de la bonté et clémence du roy. Voilà les termes en quoy est demeuré cest affaire. Le roy m'a escrit qu'il a pour agréable mes demandes et qu'il me fera paroistre le soing qu'il a de son cousin. Les timides

---

*) Hendrik II, hertog van Montmorency, in 1612 (17 jaren oud) admiraal geworden, in 1630 maarschalk van Frankrijk, den 30 Oct. 1632 onthalsd. Zie AVENEL, *Lettres du Cardinal de Richelieu*, I. 400.

†) guéri.

§) De alvermogende gunsteling van Lodewijk XIII.

commencent à parler; Mr. le duc de Mayenne *) parle librement et d'autres qui peuvent promettent faire des bons offices et asseurent des bons effectz. Dieu y veuille mettre la main, car quant il luy plaira, le tout finira bien au despit des méchans. — J'ay desia sceu aussi ce que me mandez que les disputes de religion se transforment en celles d'estat. Pour celles de religion, ce seroit mon avis de les donner à tous mesure pleine par une liberté de conscience entière comme ayant esté le premier subject de la guerre †); et si on l'eust fait passé long-temps, l'estat en seroit plus affermi et plus uni, et Dieu eust operé à la vraye connoissance de salut ou la varieté des opinions et d'erreurs opiniâtrez luy pouroient oster la volonté et nous priver de ses graces infinies nous en voyant abuser. Et pour l'autre §), je ne trouve rien d'extraordinaire, car c'est l'ordinaire que chascun se veut maintenir en autorité et déprimer celluy des plus grands, encorres qu'ils ayent par leur valeur deffendu et conservé l'estat. Les désunions générales ne peuvent qu'aporter un grand branle à un estat. Ce lion qui tient en griffe ces flèches atachées comme devise de l'estat, les devroit servir de conseill; car en les séparant, elles n'ont la force qu'estant unies ensemble; et demeurant unies elles peuvent résister à tous ceux qui les voudront rompre. Un enfant rompera une, mais le plus fort du monde ne les poura rompre, demeurant unies et atachées ensemble. On voit assez où l'on bute; je n'en veux rien dire; *aussi on ne m'en dit rien*. Plusieurs taschent de desunir ceux qui devroient estre bien unis; les promptz remèdes y sont nécessaires; les délais y aporteront des plus grandes difficultez; il faut souvent reculer pour sauter plus avant; mais aussi il ne faut perdre terre pour avoir la course bonne et longue. Dieu les inspire le meilleur. — Et quant à ce qui touche vostre particulier, on y va mettant ordre affin que au plustost puissiez avoir satsifaction: j'auray soing de tout, car le principal que j'ay à coeur, c'est de payer touttes mes debtes; c'est en quoy mon conseill est principallement em-

---

*) Henri de Lorraine, zoon van het hoofd der ligue. Verg. AVENEL, *Lettres, instructions diplomatiques et papiers d'état du cardinal de Richelieu* (Paris 1853), tome I. 255.

†) Van den opstand tegen Spanje.

§) Over de verhouding tusschen Oldenbarnevelt en Maurits.

pêché en toutte ceste année qui vient *). Dieu aydant tous demeureront satisfaitz et payez, et vous en particulier plus que nul autre puisque savez que je désire vous tesmoigner en toutes occasions que je suis, monsieur d'Arssens †),

Vre très affecné à vous faire service,

Le prince d'Orange.

Pour ce que m'escrivez pour vostre frère nous en parlerons à nostre première entreveue, aymant mieux vous en parler que vous en escrire.

A monsieur monsieur d'Arssens.

Wie herkent niet in dien schoonen brief den vaderlandlievenden zoon van Willem I, die, even als de onsterfelijke grondlegger der Nederlandsche vrijheid, afkeerig van tweespalt, op den leeuw met den bundel pijlen, op de handhaving der Unie, als het plegtanker van den staat wees? — En toch, hoe heeft men niet scherpzinnig en met eene levendige verbeelding, gepolitiseerd over den toeleg van Oldenbarnevelt, om §) Maurits door Philips Willem te verdringen! — Hier hoort men den ouderen broeder betuigen, dat hij zelf wel gist en vermoedt, maar niets regelregt verneemt; dat men hem buiten het geheim houdt; hij vindt den wrevel van Maurits, wiens dapperheid de republiek verdedigd en gered had, maar wiens gezag aan die schitterende verdiensten niet evenredig was, gansch niet onnatuurlijk. Nogtans beveelt hij met nadruk eensgezindheid aan, en geen vervolging of dwang in zaken van godsdienst, maar vrijheid van geweten, voor welke men het eerst tegen Spanje de wapenen had opgevat. — Zoo men

*) Het einde van het aanstaande jaar zou Philips Willem niet beleven. Hij overleed den 20 Februarij 1618, en de prinses, veel jonger dan hij, reeds den 20 Januarij 1619: die snelle dood kwam verdacht voor. Verg. AVENEL, t. a. p. I. 243.

†) Van Aerssen, wien de politische bespiegelingen van den prins niet zeer welkom zullen geweest zijn, teekent op den rug des briefs aan: »Monseign. le prince d'Orange du 15e Novembre 1617; premièrement de payer les debtes et de vouloir avoir soin de mon particulier."

§) Verg. J. P. VAN CAPPELLE, *Filips Willem, prins van Oranje*, bl. 126—130, en prof. TYDEMAN, in de nalezing op BILDERDIJKS *Geschiedenis des Vaderlands*, d. VIII, bl. 272 volgg.

uit de briefwisseling tusschen den advocaat en den prins venijn heeft gezogen, hoe zal men dien argwaan jegens Oldenbarnevelt met den vertrouwden omgang tusschen Philips Willem en Van Aerssen rijmen?

—

Een woord ten slotte, over een uit het provinciaal archief van Utrecht bekend geworden voorval, dat, oppervlakkig weinig beteekenend, mijns inziens als uitdrukking der openbare meening in die dagen, over het regtsgeding tegen Oldenbarnevelt en diens zoogenaamde medepligtigen, geenszins van belang ontbloot is. — De geschiedenis des vaderlands en der letteren gewaagt van Petrus Scriverius en diens lofdicht op Hogerbeets, van den Palamedes van Vondel; van de verantwoording van H. de Groot, die al dadelijk zijne vijanden beschaamde. — De schrandere Maria van Reigersbergh had wel gelijk, toen zij den bekladders van Barnevelt, die in hare tegenwoordigheid dezen bezwaarden, terwijl zij betuigden haren man voor onschuldig te houden, met uitnemend gezond verstand toevoegde: „Waer *hy* doot zoowel als den *advokaedt* is, en hadde hy geen ghelegentheyt gehadt om zijn onschuldt aen den dach te brengen, dat zy van hem zouden gelooven, ghelijck zy van den advokaedt doen" *) — Al lang te voren, aan De Groot schrijvende met eene pen zoo scherp als hare tong, had de edele vrouw het hoofd der XXIV regters, met den titel van „president van den bloetraed" bestempeld †). — Doch nog veel vroeger, en wel in de hierna te melden stukken van 1620, vinden wij dien schimpnaam te Utrecht in bijzijn van eenige aanzienlijke personen, zonder tegenspraak van deze, in eene herberg geuit. — De feiten zelve mogen spreken, — uit de aangifte van een paar verklikkers, die het tooneel zwijgend hadden bijgewoond §).

---

*) Mr. H. VOLLENHOVEN *en* Dr. G. D. J. SCHOTEL, *Brieven van Maria van Reigersbergh* (Middelburg 1857), bl. 91 (11 November 1628).

†) *Brieven*, bl. 39 (12 Aug. 1624).

§) Deze en andere stukken zijn mij door den heer archivaris Dr. P. J. VERMEULEN welwillend verstrekt.

I. Alsoo sijn gen. graeff Ernst Casimir van Nassau veltmarschalc enz. op my onderteickent begeert heeft, te willen eygentlicke verclaringe doen van de propoosten, die ten huyse van den jongen Jacob van Schendel op den vijftienden December lestleden *), int bijwesen van den heere van Amerongen, den ontfanger Johan van de Poll, Floris Uttenengh, den onderschout der stadt Utrecht ende den dochter-man †) van burgemeester Poll, tusschen den ritmeister Moesbergen §) ende den voorn. burgemeester Poll zouden zijn gevallen, so ist dat ick gehoort hebbe dese navolgende propoosten. Namentlick, dat Moesbergen zeide, aensprekende den voorn. burgemeester Poll: »O Poll, ghy hebt so lange met mijn broeder ⁎) geseten int collegie: hebt ghy oyt connen mercken ofte vernemen, dat hy eenich landt-verraet dreeff ofte in den sin hadde ┼)?" Waerop den voorn. burgemeester antwoordde: «neen", daerby voegende: »dat hy den heere van Moesbergen hielt voor een vroom ende eerlick edelman, die hem veel vrientschaps ende goets hadde gedaen, ende dat hem van herten leet (was), dat hem dit ongeluc overcommen was", seggende daerby: »coste ick hem op mijne schouderen dragen, ick zoude hem niet laten gaen."

Dit geseyt zijnde, continueerde Moesbergen, seggende: »O Pol, so moet ghy bekennen, dat ghy verleyt bent geweest." Waerop Poll antwoordde: »ja, ja." Waerop Moesbergen zeide tegens het gantsche geselschap: »Hierop neme ick u altesamen tot gethuyghen, dat Poll bekent verleyt geweest te zijn." Vorders zeide den ritmeister Moesbergen (aensprekende van de Poll): »Ick denck, ghy sult uw woort houden staende, dat ghy dese dingen **) van dien man geseyt hebt?" waerop Poll insgelijks »ja, ja" antwoordde.

Onder alle dese voorz. propoosten, badt den heere van

---

*) In de *Snippevlucht* tegenover de Boijerbrug, te Utrecht.

†) Schoonzoon.

§) Steven van de Waell, "gewesene ritmeyster." (*Feylen van Interrogatorien.*)

⁎) Adolff van de Waell.

┼) Zie wat Moersbergen door de fiscalen werd verweten, bij BRANDT, *Historie van de Rechtspl.*, fol. 81—87. Hij zelf meldt aan zijne vrouw: "Van *verradery* is my *'t allerminste* niet voorgekomen."

**) Er staat "dagen", maar het is eene copie.

Amerongen *) tot diversche reysen, seggende: »Ick bidde neeff, matich doch uwen mondt, ghy doet uw broeder ende u selven hiermede te cort." Waerop den ritmeister repliceerde: hy wilde noch en coste niet swijghen, het herte ware hem al te vol van 't ongelijck dat zijnen broeder geschiet was; met wien men gehandelt had niet als met een Christen mensch, maer als met eenen Turck, hem sleypende met een been langhs de vloer als een hond doen zy hem apprehendeerden op eenen neutralen bodem †). Daerby doende: dat hy den genen coste te kennen commen die zijnen broeder so gesleept hadde, hy wilde hem dat so vergelden, dat hy het niet vertellen soude, met eenige andere vuyle ende vloeckende woorden meer. — Dit is in effecte 't gene ick gehoort hebbe terwijle ick int bovengemelde geselschap ben geweest, 't welck niet lange was. Actum Utrecht den $^{12}/_{22}$ Januarij 1620. Ende was onderteickent: (De naam doorgeschrapt §).

—

II. Ter plaetse sijne gen. bekent, heeft den ritmeister Moesbergen met vloecken ende protesten zeer gedoleert over de cracht ende het gewelt dat zijnen broeder den heere van Moesbergen geschiet was. Seggende dat zijn broeder, op eene neutrale plaetse, als een schelm ende fielt op zyn rugge langhs de vloer gesleept was, ende vraechde aen den substituyt-schout, off hy oyt met dieven alsoo gehandelt hadde? Ende zeyde voorts, soo hy vernemen conde, wie hetselve gedaen hadde, dat hy denselven den beck solde breken, al zoude het zijn leven costen, 't selve met vele abominabile eeden bevestigende. — Daerna so vraechde deselve ritmeister aen burgemeester Van den Poll, off hy staen wilde tgene hy hiervorens geseyt hadde, dat Ploos *) een *traistre* was, ende

*) Jonkheer Godert van Reede.

†) Te weten in het sticht van Munster, op het huis te Merveldt. BRANDT, *Historie van de Rechtspleging*, p. 49 (21 Januarij 1619).

§) In den aanhef van het stuk wordt dit genoemd: *copie van de depositie van den commissaris Croes, ook Crouse* (kantteekening). In de *Feyten van Interrogatorien den E. Gerechte der stadt Utrecht overgegeven uten naem ende van wegen den schoudt der Stadt Utrecht nomine officii omme daerop te hooren scherpelick by eede te examineren dese onder N personen als getuygen.*

*) Een der vier en twintig regters, na vroeger tot de *examinateuren* te hebben behoord. — De substitut-schout, Jacob Meertensz. Meerling, deswege

off hy daervan geen acte wilde passeren, alsmede dat hy (Van de Poll) verleyt ende verraden was." Waerop de burgemeister antwoorde, dat hy geseyt hadde, als oock noch zeide, dat hy wel acte wilde passeren dat hy op den heere van Moesbergen niet anders en wiste te zeggen, als dat hy een edelman met eeren was, ja dat hy d'heere van Moesbergen wel op zijn schouderen soude willen dragen, ende den heere van Moesbergen als een vader hielt. — Voorts so zeyde den ritmeister: »so daer yemant is, die aen mijn broeder anders bespoort heeft, die spreke nu." Waerop van den burgemeister geantwoort werde: »*Hier en is niemant, off zy dragen uw broeder een goet hert toe.*" Verder zeyde den ritmeister by vele duyvelen, so daer yemant oock laet luyden, dat mijn broeder eenige schelmstucken bedreven heeft, die zal met my sterven, al zoude ick voor alle duyvelen varen, daerop drage ick dat mes by my." Waerop de heere van Amerongen zeyde: »Neeff, besnoeyt uw tonge een weinich; want ghy zult uw broeder hier geen goet mede doen, anders so mochte ick het wel lijden." Daerop de ritmeister antwoorde: »wat wil dit manneken?" Doen seyde de heer van Amerongen: »al ben ic kcleyn, ick ben daerom te minder niet." Waerop de ritmeister na vele woorden zeyde: »Uw couragie is groot genoech, maer uwe macht is cleyn," waerop ten lesten gevolcht is, dat zy malcanderen aggresseerden.

Heeft oock den ritmeister Moesbergen met vele calumnieuse woorden seer gesmaet op de rechters die over zijnes broeders sake gestaen, dieselve (zijnes behoudens) noemende den Bloetraedt.

(Verklaring ongeteekend *).

Aan de hartstogtelijke uitvallen van den door broedermin vervoerden, ietwat ook, naar uit andere stukken schijnt te blijken, door den wijn benevelden †) Moersbergen, zal de koelzinnige lezer niet zoo bijster veel hechten. Maar des te meer aan het vereerend getuigenis, door den gewezen

ondervraagd, verklaarde den 18/28 Januarij 1620, dat Van de Poll werkelijk had gezegd (immers anders niet te weten), »dat Ploos gedaen hadde als een *verrader* ofte *traistre*."

*) Op den rug leest men: *Copie van de depositie van Uteneng.*

†) »Seer hooch beschoncken zijnde." (Depositiën van 11/21 Febr. 1620.)

burgemeester Van de Poll, van de onbevlekte deugd van den te 's Hage veroordeelden *) edelman openlijk afgelegd en door zijne hoorders zonder onderscheid beaamd. En toch, indien iets een slechten dunk van zijne zaak en van die der medegevangenen had kunnen geven, het was de ootmoedige bede om vergiffenis, den onschuldige, door bedreiging met het schavot en andere kunstenarijen, uit liefde tot zijne echtgenoot, afgeperst †). — De al dan niet gebezigde benaming van *bloedraad* kon uit de verhooren niet tot klaarheid gebragt worden: de getuigen hadden op dit punt geen geheugen §); — het onderzoek blijkt niet, tot een vonnis geleid te hebben. — Maar de *antecedenten* van Adriaan Ploos kwamen later en andermaal, door toedoen van den wrokkenden ritmeester, ter sprake. — Voor mij ligt eene *Informatie praeparatoir genomen bij ons*, *Peter van Leeuwen*, *raedt ordinaris ende procureur-generael in den hove van Utrecht*, *ende Ernestus van Rhede*, *maerschalck van het overquartier der landen van Utrecht*, *op ende tegens Jo*[r]. *Steven de Wael*, *gewesene ritmr.* (15 Augusti 1622). — Het gold hier een gesprek, te Amerongen, ten huize (herberge) van den secretaris, en een vroeger te Doorn in den Hulck gevoerd, bij welke gelegenheid de moraliteit van Ploos, in bijzijn al weder van voorname getuigen ⁎), door het slijk was gesleept, en wel niet enkel door Moersbergen, maar ook door anderen. — De ritmeester had den eersten getuige afgevraagd: „Offter yet *vileyniger* mochte wesen dan *ondanckbaerheyt*? ende dat de voorschreve Ploos soo-

---

*) De voorwaarden toch, aan het den 29 Mei 1619 verleende *pardon* gehecht, stonden met eene *sententie* bijna gelijk. Zie de resolutie der staten-generaal bij BRANDT, *Historie van de Rechtspleging*, *gehouden in de jaren* 1618 *en* 1619 (Rotterd. 1708), fol. 237—241.

†) H. DE GROOT, *Verantw.*, cap. XVI: „deur de *compassie*, die hy hadde met sijn huysvrouw" enz.

§) No VIII: „Off hy die heeren gedelegeerde rechters voorn. — onder anderen nyet gescholden en heeft voor een *bloet-raet*?"

⁎) Onder deze behoorden: 1.) Jacob van Asch van Wijck, „scholaster en canonik ste Peters t'Utrecht"; 2.) Mattheus de Pauw, insgelijks kanonik, en hun ambtgenoot Mr. Hendrick ter Beeck van Coetsfelt.

danich was ende consequentlick een *schelm*, 't selve tot meermalen repeterende; seggende dat sijn broeder (Adolf) ende de heere van Rijsenborch oorsaeck waeren van sijn opcomen ende nochtans henluyden 't selve qualick geloont hadde, seggende tot verscheyde reysen: „hy is een schelm"; *eenige van de Staten selffs hebben sulcx geseyt* tegens den ritmeester Smeltsing, ten huyse van Gerrit Croessen den ouden weert in den Hulck, namentlick de heere van Geresteyn ende de heere van Braeckel" *). — In zijne opbruisende heftigheid spaarde Moersbergen zelfs Ernst Casimir van Nassau niet †), 's graven naam tot „kale mier" verlagende; vermoedelijk op grond van de *f* 40,000, door de staten-generaal aan dien veldoverste toegelegd „voor sekere gedraege lasten en diensten" §); — en nog meer uit overtuiging, dat graaf Ernst in de harde bedingen van het *pardon* niet weinig de hand gehad had *).

—

Genoeg ditmaal om te doen zien, dat, indien het zwaard geweld had kunnen plegen, de eerlijke Nederlandsche rondborstigheid, zelfs in die schrikkelijke dagen, zich den mond niet heeft laten snoeren, en dat, wie geneigd zou zijn — ik zeg niet aan de op 13 Mei 1619 en volgende dagen geslagen vonnissen — maar zelfs aan de afgedwongen schuldbelijdenis van Adolf van de Waell gezag toe te kennen, wèl behoort te bedenken dat politiek en justitie hemelsbreed verschillen.

Utrecht, 4 April 1863.

---

*) Toen Ploos vele jaren daarna, in 1636, edelman verklaard was, weigerde de ridderschap van Utrecht hem als zoodanig te erkennen. *Register op de Vroedschaps-notulen*, 20 *Mei*, 15 *en* 17 *Junij* 1636, medegedeeld door Mr. H. HOOFT GRAAFLAND. Zie ook SCHELTEMA, *Staatk. Nederland*, d. II. bl. 199.

†) „Van deselve maeckende een *cale mier*."

§) BRANDT, *Historie van de Rechtspleging*, fol. 269.

*) *Historie van de Rechtspleging*, fol. 242.

GEHEIME BRIEFWISSELING

VAN

LIEUWE VAN AITZEMA,

1654—1660.

In de verzameling van staatsstukken en brieven, bekend onder den naam van *Thurloe-papers*, treffen wij een aantal brieven aan van een ongenoemde uit Holland, aan den secretaris van de republiek van Engeland, Thurloe, geschreven. De eerste dagteekent van 6 Junij 1653 (I. p. 357); de laatste van 7 Mei 1660 (VII. p. 910). Zij zijn van tweeërlei soort: bloote opgaven van hetgeen hier te lande, en inzonderheid bij de staten generaal en bij de staten van Holland, voorviel, of brieven in den eigenlijken zin des woords, waarin niet maar feiten vermeld, maar tevens vermoedens geopperd, personen en zaken beoordeeld worden.

Zij zijn òf in het Engelsch òf in het Fransch geschreven; doch bij nader inzien blijkt het, dat zij alle oorspronkelijk in het Fransch gesteld, en vervolgens in Engeland vertaald zijn geworden, en dat toevallig van sommige de tekst, van andere de vertaling tot ons gekomen is. Van enkele hebben wij tekst en vertaling beide, hetgeen de uitgever niet heeft bemerkt. Zoo is de Engelsche brief van 27 Maart 1656 (IV. p. 623) niets anders dan de naar anderen stijl gedagteekende vertaling van den Franschen van 17 Maart, die ons reeds vroeger (IV. p. 586) was meêgedeeld. Van den brief van 1 December 1656 wordt ons ter behoorlijker plaatse

de Engelsche vertaling gegeven; de oorspronkelijke tekst is, bij vergissing, een jaar later, op 1 December 1657, gesteld (VI. p. 624). De brief van 28 Augustus 1654 komt eveneens eerst in de vertaling op zijn juiste plaats, en vervolgens nog eens, ongedateerd, in het oorspronkelijk Fransch voor (p. 577). Voorbeelden genoeg om onze gissing, dat al de Engelsche brieven slechts vertalingen zijn, te wettigen. Bewezen wordt zij daardoor, dat de in cijfer gestelde woorden, voorkomende in de Engelsche brieven, steeds Fransch en niet Engelsch zijn. Zoo vinden wij b. v. (IV. p. 709) in een Engelschen brief een groep cijfers, die niet *security*, zoo als er boven geschreven staat, maar *securité* beteekent; elders (I. p. 329) een groep, waarboven de ontcijferaar geschreven heeft *know it*, maar die, zoo wij zelf ze ontcijferen, *savoir* moet luiden.

Het cijfer is zeer eenvoudig, en gemakkelijk te vinden: 20 tot 43 is het alphabet in de gewone volgorde; een tweede alphabet loopt even geregeld van 50 tot 73; een derde begint met 78. Eenige cijfers boven de 100 duiden bepaalde personen, zaken, provinciën, corporatiën aan; doorgaans staat boven deze het beteekende woord door den ontcijferaar juist uitgedrukt; somwijlen echter, onbegrijpelijk genoeg, een woord dat onmogelijk het ware kan zijn, omdat het in de zinsnede niet past. Zoo wordt 154, dat blijkbaar *oorlog* beduidt, steeds met *union* verklaard, hetgeen natuurlijk overal den zin verstoort, waarin het voorkomt.

Behalve de brieven zond de ongenoemde nog dikwerf resolutiën der staten, depesches der gezanten en soortgelijke stukken over. Daar echter Thurloe ook nog langs andere wegen zulke stukken bekwam, kunnen wij niet met zekerheid bepalen, welke bescheiden van dien aard, die in de verzameling voorkomen, door den onbekende zijn overgezonden.

De naam van den correspondent wordt nergens genoemd. Op sommige brieven heeft Thurloe aangeteekend *Friend's letter from the Hague* (I. p. 300) of kortaf *My friend*

(I. d. 267). De schrijver teekent altijd: *Vostre très humble serviteur*. Daaruit valt zeker niets bijzonders af te leiden.

Maar de inhoud der brieven brengt ons op het spoor van den schrijver. De correspondent is een man van onmiskenbare originaliteit, van een eigenaardige wereldbeschouwing, van een cynische beoordeeling en veroordeeling der menschen. Als wij hem eens hebben leeren kennen, herkennen wij hem onder iedere vermomming aanstonds. Er zijn niet veel tijdgenooten van onzen briefschrijver, die zich bij voorbeeld uitlaten zouden als volgt (V. p. 700): *La vérité est que l'interest gouverne le monde. La Hollande a beaucoup de compagnies à donner, aussy il* [sic] *est riche, peut beneficier des provinces entières,... ac vero pauper ubique jacet. Le jeune prince d'Orange est pauvre; la princesse royale n'est pas menagère, aussy doit donner aux pauvres Anglois ce qu'elle a de trop.* Van daar dat de oude vrienden van Oranje, Renswoude b. v., tot de partij van Holland overloopen. — Niemand, die de *Saecken van Staet en Oorlogh* van Aitzema gelezen heeft, zal het vermoeden van zich kunnen weren, dat de aangehaalde woorden uit zijn pen gevloeid zijn. Dat geheele werk door wordt ons honderdmaal de leer gepredikt: dat het eigenbelang allen drijft, dat dit natuurlijk en noodzakelijk is, dat men daarop rekenen moet, en zich dienovereenkomstig moet gedragen -- *zijnde natuerlick dat een yeder jaeght en janckt na 't geen hij bemindt, ende een yeder bemindt zijn interest. Ondertusschen is de beste raedt, dat men 't houdt met de sterckste: want alle macht is van Godt, ende die de macht heeft, die ghebruyckt se* (III. bl. 841). Die les van levenswijsheid ligt ten grond aan de beschouwing van alle wereldsche zaken, die in het groote geschiedwerk van Aitzema beschreven worden; zij leidt eveneens den correspondent bij zijne beoordeeling van toestanden en personen. En zij is tevens zoo eenzijdig en daarom zoo scheef en onwaar, dat niet licht iemand anders ze zoo onveranderlijk zou naleven. Het is waar: de mensch jaagt naar hetgeen hij bemint, en hij bemint zijn eigenbelang, maar, gelukkig,

hij bemint nog iets anders bovendien, hij bemint deugd, eer, plicht, ideaal; hij bemint zijn naaste, zij het dan ook minder dan zich zelven. Van daar dat het eigenbelang dikwerf, maar niet altijd, ons handelen bestuurt; dat het een machtige, maar niet de eenige drijfveer is, die ons in beweging brengt. Men moet het oog moedwillig sluiten om niet op te merken, dat naast het eigenbelang de zelfverloochening en het plichtbesef in de geschiedenis regeren. Zoo willens blind als Aitzema zijn slechts zeer weinigen. Van daar dat wij hem aan zijne wereldbeschouwing zoo gemakkelijk herkennen.

Het vermoeden, dat dus onwillekeurig bij ons oprijst, wordt al aanstonds versterkt, als wij ons herinneren, dat Aitzema gedurende den tweeden Engelschen oorlog in geheime correspondentie met de regering van Engeland gestaan heeft, zooals na zijn dood ontdekt is geworden. Het zou niet vreemd zijn als hij zich in een vroeger tijdperk aan hetzelfde misdrijf had schuldig gemaakt. Wij hebben dus aanleiding genoeg om zijn geschiedwerk met de brieven van den ongenoemde naauwkeurig te vergelijken, ten einde de juistheid van ons vermoeden daaraan te toetsen.

Wij behoeven dit onderzoek niet ver voort te zetten om een treffende overeenstemming tusschen den geschiedschrijver en den correspondent op te merken. Aitzema had om goede redenen — natuurlijk redenen van eigenbelang — een afkeer van de Zeeuwen. Bij iedere gelegenheid haalt hij hen door. Als hij verhaalt, hoe zij in 1654 naar den vrede met Engeland haken, voegt hij daarbij: *Den Koninghs- en Prins-gezinde quam dese spoedige veranderingh der Heeren Zeeuwen wat vreemdt voor: dat sij de eerste waren, die te voren altijdt den grootsten ijver hadden getoont tegen de „Staerten", want soo wierden de Engelschen genoemt: het was Staert hier, Staert daer; elck Zeeuw scheen een Staert in de mondt te hebben, gelijck men de muis in de mondt van de kat schildert. Het scheenen rechte Saevi* .." enz. (III. p. 912). Vergelijken wij hier-

mede wat onze ongenoemde den 29en Januarij 1655 aan Thurloe schrijft: *Le sieur conseiller Veth, pour avoir battu sa femme interdit de la session, a le mine de ne rentrer jamais dans sa charge. Quantité de ces Zeelandois ou Zeeuwen sont un peu furieux, sunt saevi; et quantité d'eux autrefois croyoient et crioient, qu'il estoit aussy aisé de chasser les parlementaires, qu'ils appelloient rebelles, de l'Angleterre, comme de chasser la femme de chez soy. Vous auriez dit que chacque saevus ou Zeelandois avoit un „Staert" dans le bec, et regardoit où estoit le restant. Mais par la guerre de ces deux ans ils en ont esté desabusés, et ne crient plus si haut, et sont moins saevi, si ce n'est contre une femme* (III. p. 115). Zeker, niemand kan twijfelen of beide passages uit dezelfde pen gevloeid zijn. De geschiedschrijver moet zich iets omzigtiger uitdrukken dan de correspondent in zijn vertrouwelijk schrijven, maar overigens is de overeenkomst tusschen beiden treffend genoeg.

Niet minder duidelijk spreekt het volgende voorbeeld. Een ieder kent het *malle schip*, gelijk het volk het noemde, dat tijdens den eersten Engelschen oorlog te Rotterdam door een Fransch edelman, M. d'Esson sr. d'Aigmont, getimmerd werd, en dat, met een machine in beweging gebragt, alle schepen van den vijand in den grond zou varen, doch dat zijn wonderen alleen in den toekomenden tijd en op de voorwaardelijke wijze heeft vertoond. Van dit schip schreef de ongenoemde den 14en October aan Thurloe: *) .... *de maker, gevraagd zijnde of hij niet eerst een proef wilde nemen, zeide, dat hij zoo zeker van zijn zaak was, dat hij geen proef te nemen had, maar dat hij van plan was met zijn schip een togtje op de Maas te maken om de dames genoegen te geven* (I. p. 541). De geschiedschrijver, van hetzelfde gevaarte sprekende, zegt: *Duizenden van menschen quamen het sien; ick oock den 14en October. Ick seyde of hij niet eenighe proeven soude*

*) Ik geef een Hollandsche vertaling naar de Engelsche; de oorspronkelijke Fransche tekst is verloren gegaan.

doen. Hij seyde: ick gae soo vast, dat ick geen proef doe; ick sal wel wat in de rivier gaen spelen, anders niet. Hier verklaart Aitzema, dat hetgeen de ongenoemde aan Thurloe meldt, met hem zelven is voorgevallen. Het is zeker mogelijk, dat de correspondent een gemeenzaam vriend van den geschiedschrijver is geweest, en van dezen vernomen heeft wat hij naar Engeland schreef; maar is het nog niet wel zoo waarschijnlijk, dat beiden een en dezelfde persoon zijn? Doch wij behoeven bij de waarschijnlijkheid niet te blijven staan. Ik kan volkomen zekerheid verschaffen.

De correspondent was doorgaans op zijn hoede dat hij zich in zijn brieven niet verraadde, zoo zij bij ongeluk in verkeerde handen geraakten. Een enkele maal echter laat hij zich onvoorzichtig uit. In een brief van 7 November 1656 (V. p. 530) schrijft hij: *Gisteren had ik met de nieuwe commissarissen van Dantzig audientie, alleenlijk tot complimenteren en introduceren*, enz. Wij hebben nu maar in de resolutiën der staten generaal na te zoeken, wie den 6en November ter audientie zijn toegelaten; doch zelfs die moeite bespaart ons Aitzema, daar hij in zijn geschiedenis, III. bl. 1285, verhaalt: *In plaats van den Heer Schröder quam hier den Heer George Wustenhof, secretaris der stad Dantzick. Audientie hebbende, wierden ick en hij den sesten Novr. door den agent de Heyde op ordre van H. H. M. met een carosse met twee paerden, waer ick oock de mijne bij voeghde, uyt het Logement gehaalt, seggende niet als curialen, ende op die wijze wierdt ons door den Heer Wyckel, presiderende, gheantwoordt.* Zoo hooren wij dus uit zijn eigen mond, wie de correspondent van Thurloe is. Habemus confitentem.

Ik ben de eerste, geloof ik, die hem tot bekentenis heb gedwongen en van schuld overtuigd. Maar ik ben niet de eerste, die aan zijn schuld geloof heeft geslagen. Een aanteekening van WAGENAAR toont, dat die naauwlettende geschiedvorscher ze reeds had ontdekt. Sprekende van het proces, na den dood van Aitzema tegen een zijner klerken gevoerd, waarbij het uitkwam dat deze zelf gedurende den

tweeden Engelschen oorlog met den vijand in misdadige verstandhouding had gestaan, teekent hij aan: „Uit Thurloe's papieren blijkt ook, dat hij ten tijde van Kromwell met Engeland briefwisseling gehouden heeft" (XIII. bl. 436). Vreemd evenwel, dat WAGENAAR vroeger, zoo dikwerf hij Aitzema's berichten uit de *Thurloe-papers* aanhaalt, nooit vermeldt, dat het Aitzema is, die het berigt. Ik zou daarom meenen, dat hij, eerst bij het behandelen van het proces tegen den klerk van Aitzema, tot inzicht is gekomen, dat de ongenoemde correspondent van Thurloe, wien hij zoo menig belangrijk bericht te danken had, insgelijks Aitzema moest wezen. Hoe dit zij, ik mag mij beroemen, onafhankelijk van WAGENAAR, wiens aanteekening mij eerst later in het oog viel, tot mijn kleine ontdekking gekomen te zijn.

Hoe Aitzema tot zijn misdadige, verraderlijke correspondentie met den vijand gekomen is, laat zich gemakkelijk begrijpen. Nieuws te verzamelen en over te brieven was zijn beroep, van zijn jeugd af aan. Eerst was hij daartoe als agent van Maagdenburg, vervolgens als agent der Hansa geroepen. Het kan ons niet bevreemden dat hij ook aan andere regeringen zijn waar uitventte en verkocht, en dat hij, de leeraar van de almacht van het eigenbelang, ze ook voor den vijand, die hem het allerbest betaalde, veil had.

Maar al begrijpen wij de oorzaak van zijn misdrijf gemakkelijk, wij verontschuldigen hem daarom volstrekt niet. Wij zouden niet weten op welken grond hem vrij te pleiten. Hij was een onderdaan der republiek, te Dokkum in 1600 geboren, een zoon van den secretaris der admiraliteit van Friesland, verwant aan vele regenten van die provincie. Hij had daarom de republiek der Vereenigde Nederlanden als zijn vaderland moeten liefhebben. Den vijand der republiek te dienen met berichten en inlichtingen, en hem op die wijs in het bestrijden van het vaderland bij te staan, was verraad, dat, naar de begrippen van dien tijd, met den dood geboet moest worden. En juist gedurende den oor-

log, door Engeland tegen onzen staat gevoerd, begon hij zijn briefwisseling. De eerste brief van zijn hand, dien wij in de *Thurloe-papers* aantreffen, is van Junij 1653, en is waarschijnlijk niet de eerste, dien hij geschreven had. Denkelijk heeft hij zijn relaties met de Engelsche regering aangeknoopt gedurende zijn verblijf in Engeland, van Maart tot Augustus van het jaar 1652, en zijn correspondentie kort na zijn terugkomst van daar aangevangen. Op zijn thuisreis werd hij in de pakketboot voor de kust door een Zeeuwschen kaper aangehouden, beroofd en beleedigd, onder toelating der Zeeuwsche admiraliteit, die het hem betaald wilde zetten, dat hij zich in zijn uitgegeven werk, *Herstelde Leeuw*, meer hollands- dan zeeuws- of prinsgezind had betoond. Van daar zijn wrok tegen Zeeland, in zijn latere geschriften gekoeld. Hij beweert, dat men bij die gelegenheid een aan hem geadresseerden brief had geopend. Had men misschien toen reeds argwaan tegen hem opgevat? Zeker is het dat men hier te lande zijn terugroeping uit Engeland, op bevel van Bremen en Lubeck, gelukkig voor onze belangen rekende; zie b. v. de *Brieven* van DE WITT, V. bl. 5.

Dat zijn briefwisseling met den vijand strafbaar en gevaarlijk was, gevoelde Aitzema zelf. Hij is ongerust en wrevelig als het uitlekt, dat de Engelsche regering goede nieuwstijdingen uit den Haag ontvangt. Hij toont zich bevreesd, dat men nog ontdekken zal wie de berigtgever is. Den 5en Junij 1654 schrijft hij: *Ik blijf verzoeken dat het den Protector moge behagen te overwegen, of hij niet zou kunnen goedvinden mij zulk een papier te zenden, als waarover ik laatst geschreven heb. Ik zou er geen gebruik van maken dan in tijd van nood, en het is licht mogelijk dat die tijd nooit komen zal. Maar intusschen zou ik met meer gerustheid tijdingen van belang kunnen zenden, en tevens zou ik gedekt zijn ten opzichte van hetgeen ik reeds gedaan heb. Anders ben ik niet verzekerd, dat deze of gene mij niet onder een of ander voorwendsel zal aantasten: de Hansasteden worden hier niet ontzien* (II. p. 320). Het was blijk-

baar een soort van commissie als agent van de Engelsche regering, die Aitzema, nu eens de vrede gesloten was, begeerde. Maar Thurloe antwoordde hem niet op zijn verzoek; hij had zeker geen lust, den verrader, dien hij betaalde, met het schild van Engeland te dekken. Eenige maanden later herinnert hem Aitzema nog eens aan zijn verzoek. *Ten einde met meer vrijheid te kunnen schrijven*, zegt hij, *had ik van u een commissie verzocht*, *zooals de staten generaal er aan verschillende personen*, *bepaaldelijk aan den heer Hoeuft*, *koopman te Parijs* *), *tot hunne verzekering hebben gegeven; maar*, *ziende dat gij daarop niet antwoordt*, *heb ik de zaak maar opgegeven* (II. p. 637). Opgegeven had hij ze evenwel niet. Toen Thurloe hem later verzocht om ook nieuws uit Spanje en uit Brussel voor de Engelsche regering op te loopen, kwam hij nog eens met zijn oude voorstel te berde, en schreef, den 18en April 1656: *Ik kan niets beloven*, *maar ik zal mijn best doen*. *Geld doet in zulke zaken alles af*, *het een moet geëvenredigd zijn aan het andere*. *Men gelooft dat hier gemakkelijk aan nieuws te komen is*. *Ja*, *aan alledaagsch en onbeduidend nieuws*, *maar aan buitengewone en belangrijke nieuwstijdingen niet dan met moeite en gevaar*, *althans voor den resident van een kleine mogendheid*. *En daarom had ik u al vroeger verzocht* (*gij zult het u herinneren*), *dat gij mij een acte van zekerheid* (acte de securité) *wildet bezorgen*, *natuurlijk zonder daarvan vertooning te maken*, *hetgeen achterdocht wekken zou*, *maar om mij in tijd van nood te kunnen dienen* (IV. p. 709). Zoo veel wij bemerken, liet Thurloe zich echter ook thans onbetuigd; Aitzema moest op zijn eigen gevaar zijn handel in nieuwstijdingen blijven drijven.

Natuurlijk werden de brieven onder valsche adressen en door tusschenpersonen besteld. Den 4en Februarij 1656 schrijft Aitzema: *Gij verlangt dat ik u een ander adres zal opgeven; wees zoo goed en adresseer voortaan uwe brieven*

---

*) Zie *Archives*, V. p. 116. FAUGÈRE, *Journal d'un voyage à Paris*, p. 378.

aan Mr. Nicolas Hemminck, wonende in de Bagijnenstraat tegenover Het manshooft *), *of ook wel, zoo gij verkiest, aan mij onder mijn eigen naam en qualiteit.* Toen hij dit schreef, in 1656, was het geen landsverraad meer, correspondentie te voeren met een Engelsch staatsman; een valsch adres kon toen overbodig schijnen. Voorzichtigheidshalve schreef Aitzema ook niet regtstreeks aan Thurloe; wij vinden op een brief van 3 Aug. 1657 (VI. p. 418): *For Mr. Walter Jones, merchand near London-ston, London.*

Het misdrijf van Aitzema, op zich zelf reeds schandelijk, is te verachtelijker om de drijfveer, die er hem toe bragt. Had hij uit haat tegen zijn vaderland en ter liefde van de Engelschen, had hij uit haat tegen het stadhouderloos bewind, ter liefde van het koningschap der Stuarts gehandeld — zijn daad bleef schandelijk, maar hem zouden wij daarom nog niet verachten. Wij zouden hem op dezelfde lijn plaatsen met Buat. Maar geen haat en geen liefde dreef den onverschilligen Aitzema. Hij zou het kwalijk genomen hebben, als men hem voorliefde jegens een ander land, jegens eene of andere staatspartij, had toegeschreven. Men gaf hem, in den tijd van den eersten Engelschen oorlog, na, dat hij meer hollands- dan prinsgezind was: *'t was om te lagchen* (zegt hij zelf, III. bl. 744); *ick seyde, geen soodanige lieden te kennen; Prinsgesint, Hollandsgesint! Eygen- of selfgesinde kende ick genoeg.* — Tot die talrijke partij behoorde hij zelf in de eerste plaats. Vuig eigenbelang alleen, zucht om geld te maken, dreef hem tot verraad jegens zijn vaderland. En wat zijn baatzucht nog vuiger maakte: hij was niet onvermogend; hij hield een *carosse* — hetgeen voor een agent van de Hansa zeker geen vereischte was. Zijn oom, Foppe, had in der tijd, om hem bij de Hansa aan te bevelen, verzekerd, dat hij een goed vermogen van zich zelf had. (Zie WURM, *Studien* etc. s. 47.) Het waren ook geen schitterende voordeelen, die Aitzema verlokten; het was geen grof loon, waarom hij

*) Lees: *tegenover* (den heer) *Hellemans Hooft.* Vgl. II. p. 433.

diende. Wij kunnen hem narekenen hoeveel hij van Thurloe trok. Het eerste wat wij daarover aantreffen, is het volgende in een brief van 11 Junij 1653: *Het geld dat gij herwaarts wilt overmaken,* wees zoo goed dat te adresseren aan Nicolaas Janson, secretaris van den resident van Zweden* (I. p. 330). Den 10en October lezen wij weêr: *Ik heb uw brief ontvangen met de ingesloten assignatie, waarvoor ik mijn nederigen dank betuig* (I. p. 520). En wederom den 30en Januarij 1654: *Ik heb de assignatie ontvangen* (II. p. 37). Zoo wij daaruit mogen opmaken dat de betaling om de drie maanden plaats had, zou er tevens uit volgen, dat de correspondentie in het begin van April 1653 begonnen was, hetgeen wij zagen dat ook om andere redenen niet onwaarschijnlijk is. In de bovenstaande plaatsen wordt het bedrag van het loon niet uitgedrukt; doch wij lezen in een brief van 4 Febr. 1656: *Ik heb de wissel van* 1000 *gl. ontvangen, waarvoor ik mijn zeer nederigen dank betuig* (IV. p. 459). Duizend gulden in de drie maanden is dus het loon, waarvoor Aitzema zijn land verried; zoo hij niet, hetgeen wel zoo waarschijnlijk is, met die som voor langer tijd, voor meer dan één kwartaal, betaald werd. In October en in April daaraanvolgende vinden wij geen blijk dat hij iets heeft ontvangen, en den 18en Junij schrijft hij: *Ik bedank u wel voor de wissel, maar dewijl mij volgens mijne uitrekening nog twee kwartalen verschuldigd zijn, laat ik dit aan uwe discretie en beproefde goede affectie over* (III. p. 526). Hij werd dus niet stipt op iederen termijn betaald, en zoo zal hij waarschijnlijk die duizend gulden ook wel tot loon voor meer dan één kwartaal ontvangen hebben.

De correspondentie werd, gelijk wij zagen, met Thurloe gevoerd, doch Kromwell zelf droeg er kennis van, en misschien werden ten dienste van dezen de brieven vertaald. Van hem, den protector, verlangde Aitzema de bewuste acte van zekerheid. Voor de overige leden der regering echter werd de briefwisseling geheim gehouden. Toen, in Januarij 1658, Downing zich gereed maakte om als gezant van Krom-

well naar den Haag te trekken, kreeg Aitzema tot tweemaal toe bevel, aan dezen „niets te laten merken van zijne correspondentie met Thurloe en van hetgeen daarmede zamenhing" (VI. p. 704. 742). Naast de officiele depesches van den gezant blijven de geheime berichten van den correspondent voortgaan. En, wat niet het minst opmerkelijk is, beiden zenden, onafhankelijk van elkander, soortgelijke tijdingen en dezelfde staatsstukken over, die zij alleen door de ontrouw van Hollandsche staatslieden of beambten kunnen bekomen hebben.

Die ontrouw was dan ook hier te lande in de zeventiende eeuw, om ons daarbij te bepalen, algemeen en verregaande. Het naauwkeurig toezicht en de onverbiddelijke gestrengheid van De Witt waren niet bij magte dit kwaad uit te roeijen. Op de Hollandsche kantoren kon men het nog eenigermate bedwingen, maar op de griffie der generaliteit heerschte het voortdurend. Van het oogenblik af, waarop De Witt de werkzaamheden van den raadpensionaris voor het eerst ging waarnemen, zien wij hem tegen het kwaad te velde trekken, doch met slechts twijfelachtigen uitslag.

Den 20en Junij 1652, toen hij, bij afwezigheid van den raadpensionaris Paauw, diens plaats tijdelijk bekleedde, gaf hij reeds aan de staten van Holland te kennen, dat de twee klerken van den heer Paauw, met name Bartholomeus van den Hove en Johannes van Messen, die al wat door hem ter vergadering werd geëxtendeerd en op het papier gebragt, daaronder zeer secrete zaken, te doubleren en copiëren hadden, niet „op secretesse aen het Landt" beëedigd waren; hij lokte daarom een resolutie van H. E. G. M. uit, „dat beyde de voorschr. clercquen onder den gewoonlijcken eedt van secretesse gebracht zullen worden"; hetgeen ook, volgens de ms. resolutiën van gecommitteerde raden, den 25en Junij geschied is.

Maar wij weten wat zulk een eed vermag tegen de verloksels van de baatzucht. De Engelsche regering wist zich voortdurend al de geheime stukken, depesches, resolutiën enz. te verschaffen. Onze staatslieden ondervonden het,

maar vermoedden niet waar het verraad schuilde. Zij verdachten de klerken van de griffie der generaliteit, en drie of vier van deze werden in December 1653 weggezonden. Doch weldra bleek het, dat daarmeê het kwaad niet was uitgeroeid. Aanhoudend ondervond men dat de vijand op de hoogte was van al wat in de collegiën der staten voorviel. Eindelijk in September 1655 kwam het toevallig uit — De Witt schrijft „door wonderbaerlijke middelen" — dat de eerste klerk van den raadpensionaris, Jan van Messen, een der schuldigen was, en dat hij sedert jaren de geheimen van den staat verkocht had aan eenen Van Ruiven, die daarmee verder handel dreef. De omstandigheden van het proces tegen deze twee verraders zijn bekend uit het opstel van Mr. NEDERMEIJER VAN ROSENTHAL, geplaatst in deze *Bijdragen*, d. X. van de eerste reeks. Men weet hoe ernstig De Witt de zaak opnam, en hoe teleurgesteld hij zich gevoelde door het genadige vonnis, dat het Hof over de schuldigen velde. Hij had de ontrouw van den man, op wien hij zich volkomen verlaten had, wien hij zelfs met zijn naam geteekende blancos had toevertrouwd, met den dood gestraft willen zien, niet uit wreedheid of wraakzucht — hij was van die ondeugden vrij — maar uit ijver voor de belangen van den staat, die een voorbeeldige straf vorderde voor een misdaad, die anders nog toenemen en het regeren onmogelijk maken zou.

Het is niet waarschijnlijk dat Aitzema zijn berigten van Van Messen, of van diens medepligtige, Van Ruiven, plagt te ontvangen. Immers, ook na de ontdekking van hun misdrijf, bleef hij zijn correspondentie met Thurloe voortzetten. Doch hij was van nabij met Van Ruiven en met zijn relaties bekend; hij wist aanstonds aan Thurloe te melden, dat Van Ruiven zoowel met Sommelsdijk als met den stadhouder van Friesland in verstandhouding had gestaan. En de juistheid van dit berigt blijkt o. a. uit een brief van Sommelsdijk aan den stadhouder, van 29 Januarij 1652 (*Archives*, V. p. 62), waarin wij lezen: *je sçay que Van Ruiven vous a dejà informé du rapport, qui a*

été faict des accusations de Culemborch. Overigens wordt er in het vonnis van Van Ruiven geen gewag gemaakt van correspondentie met Sommelsdijk. Bewijs genoeg, dat Aitzema meer van die zaak wist dan algemeen bekend was.

Ook het afzetten van Van Messen was geen afdoend geneesmiddel. Wel was de opvolger, mr. Jacob van den Bosch, een onomkoopbaar en trouw beambte, en was voortaan uit het kantoor van den raadpensionaris geen geheim meer te koop; maar op de griffie van de staten generaal ging het verraad steeds den ouden gang. Aitzema blijft onafgebroken alle berigten en staatsstukken leveren, die zijn patroon begeert. Hij schijnt nooit te twijfelen, of voor geld zijn alle geheime bescheiden te krijgen. Een strenger toezigt op de beambten maakt het leveren moeijelijker en bij gevolg de koopwaar duurder, maar meer ook niet. Opmerkelijk is het oordeel van Downing (die tijdens zijn verblijf als gezant in den Haag in 1658 zijn regering insgelijks van geheime berigten diende) over de gevolgen van het afnemen van een eed van geheimhouding van de klerken der kantoren en van de leden van het collegie der staten generaal: *het kennisnemen van het verhandelde*, zegt hij, *zal nu moeijelijker en bij gevolg duurder worden* (*Thurloe-papers* VII. p. 419). Dat het echter mogelijk zal blijven, mits men goed betale, staat bij hem vast. En, voor zoo ver wij kunnen oordeelen, had hij gelijk; de geheime correspondentie duurt onafgebroken voort: de eenige verandering kwam op de rekening der onkosten.

Van zulke lieden nu kocht Aitzema zoo goedkoop mogelijk in, wat hij aan Engeland, en misschien aan andere mogendheden meer, wat duurder weer verkocht. Hij gebruikte het verder nog eens bij het opstellen van zijn *Saecken van Staet en Oorlogh.* De rijkdom van dat boek aan oorkonden van allerlei aard is zeker voor een gedeelte toe te schrijven aan de behoeften der misdadige correspondentie van den schrijver, en aan het oneerlijk verdiende geld dat hem in staat stelde ze zich aan te schaffen In zoo ver trekken wij nog altijd voordeel uit hetgeen hij misdaan heeft. Voor hem

was het uitgeven van een werk, waartoe hij allerlei bescheiden noodig had, een uitmuntende uitvlucht, zoo ooit zijn verstandhouding met ontrouwe staatsbeambten aan den dag mocht komen. Onder hetzelfde voorwendsel bekwam hij, om niet, van gedeputeerden ter staten vergadering en van De Witt zelven belangrijke staatsstukken. Niemand schijnt hem bij zijn leven ooit van verstandhouding met den vijand verdacht te hebben. Eerst na zijn dood bragt de onhandigheid van een zijner klerken, die de correspondentie voor eigen rekening poogde voort te zetten, zijn misdrijf aan het licht. Daarover heeft de bekende duitsche geschiedkundige, C. F. WURM, een korte verhandeling geschreven *), die de zaak echter niet meer dan oppervlakkig aanroert. De processtukken en de nagelaten papieren van Aitzema, op het rijksarchief voorhanden, beloven nog overvloedige stof voor een leerrijke monographie.

Wat de waarde betreft van de brieven, onder de *Thurloe-papers* uitgegeven, zij bestaat grootendeels in het vrije oordeel dat daarin over personen en partijen en toestanden wordt uitgesproken. In zijn geschiedenis, voor het publiek bestemd, is de schrijver verplicht tot ontzag van de bestaande machten en autoriteiten. Hij kan zijn meening te raden geven, hij kan ze niet altijd onbewimpeld zeggen, vooral niet met bewijzen en voorbeelden staven. Maar in zijn geheime correspondentie heeft hij alle vrijheid; hij kan zijn misanthropie den ruimen teugel vieren, hij kan al het kwaad spreken dat hij van zijn evenmenschen denkt. Zijn brieven zijn een nuttige en onontbeerlijke aanvulling van zijn geschiedenis: te zamen leveren zij ons een treffend beeld van het stadhouderloos bestuur tot op het jaar 1660, wat zwarter en donkerder gekleurd dan de werkelijkheid mag geweest zijn, maar in de hoofdtrekken zeker gelijkend. Want met al zijn ondeugden, en niettegenstaande zijn verraad, was Aitzema in hooge mate waarheidlievend. Zijn hoofdgebreken waren minachting van den mensch en ongeloof aan menschelijke

---

*) *Studiën.... über den Nachlass des Leo von Aitzema.* Hamb. 1854.

deugden; hij waande zich wijs, omdat hij zich door geen schijndeugden liet bedriegen; hij onderstelde alleen kwade beweegredenen bij zijn naasten, en hij verachtte hen dubbel zoo zij voor hun handelen andere, betere drijfveren voorwendden; hij voor zich stelde er zijn eer in, zijn ondeugden bloot en onbewimpeld te vertoonen. Zoo werd afkeer van geveinsdheid, zucht naar waarheid, een hoofdtrek van zijn karakter; ook die deugden bleven ondergeschikt aan het eigenbelang, maar zoo dikwerf zij daarmede niet in strijd waren, liet hij zich door haar beheerschen en besturen. In zijn brieven en in zijn geschiedenis stelt hij de gebeurtenissen voor, zooals zij zich aan zijn oog voordeden, hij heeft geen belang de menigte te vleijen, en hij heeft er lust in haar harde waarheden te zeggen. Uit ontzag voor de machtige regenten verzwijgt hij nu en dan in zijn geschiedenis zijn meening over de regering, maar in zijn brieven spreekt hij ook daarover openhartig, en zijn oordeel, hoewel bitter en gestreng, is meestal juist en billijk.

Jammer dat de *Thurloe-papers*, waarin de brieven verscholen staan, zoo weinig verbreid, zoo moeijelijk te bekomen zijn. Misschien zou het de moeite beloonen, indien een onzer uitgevers een met oordeel gekozen bloemlezing uit de zeven folio-deelen van de Engelsche uitgaaf overdrukte. In een matig boekdeel zou men gemakkelijk het voornaamste kunnen zamenvatten. Ik durf verzekeren, dat zulk een uittreksel een nuttige bijdrage zou wezen tot een naauwkeuriger kennis van een der merkwaardigste tijdperken onzer geschiedenis.

R. FRUIN.

OUDHEIDKUNDIGE REISBERIGTEN

UIT

DUITSCHLAND, HONGARIJE, BOHEMEN EN ZWITSERLAND.

DOOR

Dr. L. J. F. JANSSEN.

(*Vervolg van bladz.* 178.)

Van Weenen naar München werd de route over Gemünden en Salzburg genomen. 's Morgens te 7 uren spoorden wij van Weenen af, en kwamen 's avonds te 8 te Gemünden aan. Fraaijer streek had ik tot hiertoe niet bereisd. Aan weêrszijde van den spoorweg veelal bergen, met hout bezet, afgewisseld door akkers en weilanden, verlevendigd door bergstroomtjes, die bruisend onder viaducten doorschieten; schilderachtige pijnboomwouden, wier schoonheid niets te wenschen overlaat, en nu en dan het gezicht op den snel maar statig stroomenden Donau, of op een klooster, eene villa, een dorpjen aan zijn oever. Hier is voor een schilder rijke stof voor studiën, en wie eene tooverachtig bekoorlijke streek mogt zoeken om er zijne levenstent op te slaan, zou op deze route niet lang naar een gewenscht plekje te zoeken hebben. Maar al die schoonheid wordt overtroffen door de Gemünder zee, aan welker oever ik mij den volgenden morgen vermeidde. Ik waag mij echter niet aan eene schets van zooveel heerlijkheid, als de natuur hier ten toon heeft gespreid. Van Gemünden naar Salzburg steekt men met eene stoomboot de zee over, om na eene vaart van een uur te Ebensee te komen en

met een omnibus naar Ischl te reizen. Gedurende de vaart over de Gemünder zee verrassen u telkens nieuwe schoonheden, die hare door bergen omzoomde oevers opleveren. Voeg daarbij: den blaauwen en helderen waterspiegel, waarin zich de hooge bergrotsen, vooral de Traunstein bij Gemünden afspiegelen, nu eens met wit besneeuwde kruin, dan met groen loover omkransd; de hier en ginds tegen de berghellingen rustende hoeven en landhuizen, soms half in 't geboomte verscholen; de romantisch gelegen *Altmünster*-kerk, de oudste van het gewest, gebouwd op een rots in zee en door geboomte omsluijerd, en gij zult het verklaarbaar vinden, dat de vraag bij mij oprees, of er op aarde wel schooner oord te zien kon zijn. Het bevreemde mij dan ook niet, later van geroutineerde reizigers te vernemen, dat de Gemünder zee voor de schoonste van geheel Duitschland gehouden wordt.

Dit genot van natuurschoonheden vergezelt u ook op de landreis tot Ischl en tot Salzburg. — —

Hoe schilderachtig de ligging van Salzburg in vele opzigten zij, vooral van de brug over den Salzbach gezien, maakt die stad toch door hare naauwe straten, hooge huizen en stijle rotswanden van den slot- en monniksberg, welke haar aan den linker oever van den Salzbach insluiten en waarin de huizen uitgehouwen zijn, geen vrolijken indruk. Vele huizen zien er uit als traglodytenwoningen. De bewoners, ongeveer 15000 in getal, zijn meerendeels roomsch. De vele geestelijken, die men overal ontmoet, de processiën en het klokkengelui, het tal van opgerigte heiligenbeelden getuigen van den roomschen atmosfeer die u in het oud-romeinsche *Juvavum* omgeeft. Dat hier het romeinsche Juvavum gelegen heeft, is door de ontdekking van vele romeinsche overblijfsels in en nabij de stad bevestigd. Mijn oponthoud te Salzburg had ook enkel ten doel, deze, voor zoover zij nog voorhanden waren, te bezigtigen. 's Morgens vroegtijdig begaf ik mij op weg naar het stadsmuseum. Dit maakt een deel uit van het stedelijk bouwmagazijn, gelegen bij het Ursulinnen klooster. In de nabijheid van

het museum, in de Gries-gasse, trok een vreemd standbeeld mijne opmerkzaamheid. Het was een kolossaal mansbeeld, van brons naar het scheen, staande boven een hoogen waterbak van steen, die, naar men mij zeide, tot vischbun diende. Het beeld was ruigharig, voorzien van een langen baard en eene krans met bladeren van waterplanten, naar het scheen, omgaf zijn hoofd en lendenen; in de linkerhand hield hij een bloeijenden knods en in de regter een schild. Groot was de overeenkomst van dit beeld met den zoogenaamden „wildeman", die als schildhouder op vele munten der zestiende eeuw, en ook aan oude kandelabers, lampen, wapenen, drinkkannen enz. van dien tijd voorkomt, en zeer gelijkt op den Christophorus der christelijke legende. De gedachte kwam daarbij op, of niet die „wildeman" (waarvan wij den historischen oorsprong nog nergens aangewezen vonden) uit de afbeeldingen van den Christophorus ontstaan kon zijn. In dit salzburgsche beeld meende ik een bepaalden grond voor dit vermoeden te vinden, te weten, in den bloeijenden staf dien hij in zijne hand hield, en die, gelijk men weet, het bestendige attribuut van Christophorus is. Het salzburgsche beeld stelt hem misschien voor in de nieuwe hoedanigheid als visschersgod of visschers-heilige.

Doch spoeden wij ons naar het museum. De custos, tevens timmerman, kende de beteekenis en afkomst der voorwerpen vrij goed, en wist ook over de meeste voldoende opheldering te geven. De verzameling beslaat drie of vier kamers, waarin romeinsche en middeleeuwsche oudheden, naturaliën en schilderstukken van salzburgsche kunstenaars vereenigd zijn. Zij behoort aangemerkt te worden als eene schepping van den tegenwoordigen directeur, den heer Süss, een man, wel is waar zonder geleerde opleiding, maar die door zucht voor wetenschap en kunst gedreven, dit alles heeft bijeengebragt, en door het verzamelen en rangschikken er van bewezen heeft hoe veel met volhardenden ijver, warme belangstelling en vasten wil kan worden tot stand gebragt. De heer Süss is administrateur van de salzburgsche bank van leening.

Toen voor eenige jaren in het nabijgelegen Birgelstein vele romeinsche, en te Hallein celtische overblijfselen opgegraven werden, zorgde hij, door medehulp van andere oudheidvrienden en begunstigers, dat daarvan een groot gedeelte in dit musenm werd ingelijfd. Maar van de oudheden, op de groote romeinsche begraafplaats te Birgelstein gevonden, ging wel de helft over in de koninkl. verzameling te München. Voldoende berigten hierover zijn te vinden in het *Jahresbericht* van het *Vaterl. Museum Carolino-Augusteum* van het jaar 1852, S. 34 u. f., waar ook eenige goede xylographische afbeeldingen van gevonden gedenksteenen, terra-cotta's en urnen voorkomen.

De romeinsche gedenksteenen van Salzburg, voor zoo ver zij met opschriften en beeldwerk voorzien zijn, heeft prof. J. VON HEFNER te München uitgegeven, in zijn werk: *Die römischen Denkmäler Salzburgs und seines weiteren Gebietes*, voorkomende in het eerste deel der *Denkschriften der philos. hist. Classe der kais. Akad. der Wissenschaften*, *Wien* 1849. De opschriften werden later nogmaals door TH. MOMMSEN afgeschreven. Voor mij bleef ten deze niets te sprokkelen over. Ik kan ook met goed vertrouwen naar den geleerden arbeid van prof. VON HEFNER verwijzen, waarvan de kleine misstellingen, later ook door hem zelven ingezien, wel zullen aangewezen worden in het door MOMMSEN, RITSCHL, DE ROSSI en HENZEN te bewerken *Corpus inscrr. latt.* Van deze veroorloof ik mij een enkel aan te voeren, omdat het den epigraphen tot waarschuwing kan strekken, bij het ontcijferen van opschriften toch vooral en in de eerste plaats naauwkeurig te letten op het palaeographisch karakter der letters. Op een gouden vingerring, voorzien van een rood steentje, bevindt zich, volgens voormeld werk (gevolgd door STEINER, *Cod. Inscrr. Danubii et Rheni*, t. IV. p. 243 N. 2784) het opschrift: C ‖ N ‖ A ‖ A ‖ V ‖ G ‖ Q ‖ A ‖ R ‖ I ‖ A. In de verklaring wordt elke letter voor eene verkorting van een romeinschen naam aangezien en het geheel aldus gelezen: *Cajo Neroni actori Augusti Quintia Aria*. Wanneer men echter de letters van het origineel naauwkeurig beziet, blijkt,

dat zij een middeleeuwsch karakter dragen, niet boven de twaalfde eeuw kunnen opklimmen en vermoedelijk tot de dertiende behooren, terwijl men bemerkt dat het opschrift luidt: A || V || E || M || A || R || I || A || G || N || A, d. i. *Ave Maria gratia nostra amen*. Later heeft de geleerde uitgever zijne vergissing ingezien en zijne eerste lezing tegen deze betere verruild.

Zeer verdient ook in het salzburgsche museum de aandacht een keurig model van het groote romeinsche mozaïk, dat in 1815 op de Walser-Feldern bij Salzburg gevonden werd, en nu, naar ik meen, op het kasteel Laxenburg bewaard wordt. Het bevat, in eenen cyclus van beelden, de mythe van Theseus en Ariadne. Dit merkwaardige stuk is te belangrijker, omdat men daardoor in staat gesteld is verscheidene vrouwenbeelden, wier namen vroeger onbekend waren, met zekerheid voor Ariadne's te verklaren; zóó de beroemde treurende te Dresden, zie HETTNER's *Bildwerke der königl. Antikensammlung zu Dresden* (1856), S. 87 No. 386. Voormeld mozaïk is, meen ik, het eerst door wijlen prof. F. THIERSCH uitgegeven. Het model, waarbij de mozaïkblokjes door kraaltjes aangeduid zijn, is het werk van zekeren heer FR. SCHÖPFER.

Een hier tevens bewaard model van een ander romeinsch mozaïk, is van de kunstvaardige hand van den heer A. SCHMIDT. Het mozaïk, in 1841 op den Mozartplatz te Salzburg gevonden, bevatte niet minder dan 150 vierkante ramen van p. m. 1 el middellijn, gevechten van gladiatoren voorstellende, die zeer karakteristiek zijn. Van het oorspronkelijke zijn slechts enkele gedeelten in het museum ten toon gesteld. — Ofschoon van de romeinsche oudheden uit Birgelstein een groot gedeelte (ik meen voor *f* 9000) door den koning van Beijeren aangekocht en naar de „Vereinigte Sammlungen" te München overgebragt werd, is er toch een groote schat van gekomen in het Salzburgsche museum. Het belangrijkste bestaat in doodsurnen en in grafbeeldjes. Van de doodsurnen zijn de meeste en belangrijkste van glas, elke besloten in een kistje uit „Nagel-

stein", van vierkanten en van ronden vorm, boven met een looden plaatje bedekt dat een weinig over den rand der urn omgebogen is en in gedaante overeenkomstig met de steenen kisten waarin zij geplaatst waren. Hiernaar is het geoorloofd te veronderstellen, dat de glazen doodsurnen van de noordkust van Afrika, in het museum te Leiden (zie *De griekache, romeinsche en etrurische monumenten van het museum van oudheden te Leijden*, bl. 242 No. 160 en volgg.), oorspronkelijk mede in zulke steenen kisten zullen besloten geweest zijn. Voor dit vermoeden is te meer grond, omdat het glas zoo dun en fijn is, dat het zonder een stevig beschutsel niet bestand zou geweest zijn tegen de drukking en andere nadeelige invloeden van buiten.

Onder de grafmonumentjes trok ook mijne opmerkzaamheid een langwerpig vierkant aschkistje van gebakken aarde, rondom gesloten, en waarop eene op den rug liggende doode voorgesteld is, aan wier voeteneinde een wakend hondje zit. Ofschoon de doode thans grootendeels ontbreekt, kan men toch zien dat zij eene vrouw geweest is. Het is van laat-romeinsche, ruwe techniek, maar onwillekeurig rijst daarbij het vermoeden op, dat zulke romeinsche voorstellingen de typen zijn van die latere, middeleeuwsche graftombe's, waarop de afgestorvenen op den rug liggende zijn uitgebeiteld met een hondje aan de voeten. Kleine etruskische aschkistjes, van gelijksoortigen vorm als dit salzburgsche, zijn zeer bekend; maar daarop zijn de overledenen, zoo ver ik weet, niet als dooden en op den rug liggende, maar als levenden, hoewel soms als slapenden en op zijde liggende, voorgesteld; zie b. v. het leidsche aschkistje in de door ons uitgegevene *Etrurische grafreliëfs*, Pl. II, 5^b.

Vele lijkbeeldjes van gebakken aarde werden bij die urnen op hetzelfde kerkhof gevonden; van deze waren er meer dan vijftig stuks in de verzameling aanwezig. Het waren goden, menschen en dieren, die als bijgiften door de achtergebleven aanverwanten in de graven plagten ge-

plaatst te worden. De directeur Süss heeft er enkele van in plaat doen brengen, en uitgegeven in het voormelde *Jahresbericht* van 1852. Onder dit aardewerk trok bijzondere opmerkzaamheid een zittende naakte knaap, die zich een doorn of splinter uit den voet haalt en in houding geheel overeenkomt met den beroemden splintertrekker in het kapitool, doch van eene vlugtige en ruwe bewerking. Hieruit blijkt op nieuw, hoe in de oudheid beroemde kunstwerken in andere stoffen en op kleinere schaal gereproduceerd werden.

Zeer merkwaardig was ook een naakte familiegroep. Eene moeder, omringd van vijf kinderen, die elkaâr omstrengelen en omarmen; van de kinderen staan er twee op een pedestal en schijnt er een te zitten. De bewerking is wel ruw, maar de voorstelling zeldzaam. Later zag ik elders (ik meen te München) een hiermede overeenkomend beeldwerk, eveneens een groep uit gebakken aarde; misschien was die mede van Birgelstein afkomstig.

Voorts trokken nog bijzonder de aandacht twee vrouwelijke borstbeelden, met groote ringen in de ooren en voorzien van dikke, touwvormig gedraaide halsringen, welke zeer overkwamen met de bronzen halsringen bij Udel gevonden en afgebeeld in onze *Oudheidk. Verhandd.*, d. III. fig. 1, en die bij LINDENSCHMIT, *Die Alterth. uns. heidn. Vorzeit*, H. XI. fig. 1—5. Daar de borstbeelden romeinsch waren, zal men die soort van halsringen voor sieraden te houden hebben bij de Romeinen in gebruik, en zullen zij wel niet tot de voor-romeinsche bronsperiode opklimmen.

Onder de romeinsche werktuigen, op dat kerkhof gevonden, verdient nog vermelding een ijzeren mes van sierlijk gebogen vorm, en welks hecht in een cirkelrond oogje eindigt, waaraan het gehangen kan worden. Zeer opmerkelijk is, dat dit mes volkomen overeenkomt met sommige bronzen messen, tot dusver voor celtisch of oudgermaansch verklaard en tot de voor-romeinsche bronsperiode gebragt. Men zie b. v. soortgelijke messen, in Meklenburg gevonden, afgebeeld in LINDENSCHMIT's *Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, Heft VIII. Taf. 4 n. 8, 13 enz.

en uit Estavaijer, in Zwitserland, bij overblijfselen uit oude paalwoningen gevonden, en afgebeeld in de *Mittheilungen der Antiquar. Gesellsch. in Zürich*, Th. XIII, Abth. 2 Heft 3 Pl. IV fig. 30. Onder de overblijfselen der oudheid die in de zoutmijnen te Hallein, in zoutblokken geïncrusteerd, gevonden en in het salzburgsche museum bewaard zijn, trekt boven alles de aandacht eene overoude, afgesletene tasch van leder, langwerpig vierkant, in den vorm en van de grootte eener kleine jagttasch, waarvan het leder hard was en waarin zich verscheidene slingersteenen bevonden, ter grootte van eene vuist en kleiner, zijnde ruwe, onbewerkte rolsteenen of rotsbrokken. Dat die tasch aan een slingeraar toebehoorde, is buiten twijfel wegens den daarbij gevonden slingerriem, touwvormig uit boombast gedraaid en p. m. 3 ned. duim dik. De tasch, ongeveer 25 duim lang en 15 à 20 duim hoog, is aan drie randen, boven en aan beide zijden, van ingesneden gaatjes voorzien, voor de riemen, waarmede op die plaatsen het leder aan elkaâr genaaid was. Zij droeg bewijzen van veel gebruikt te zijn en was aan ééne zijde gescheurd en geschonden. Zij zal aan een riem om den hals gedragen zijn, zoo als met de romeinsche *crumena* plag te geschieden (vergel. RICH, *Dict. des ant. rom. et grecques*, édit. franc., op *crumena*). Deze slingertasch is geheel eenig. De ruwe bewerking en de slinger van boombast doen vermoeden dat zij van de vroegste, nog weinig beschaafde bewoners dier streek, immers niet van de Romeinen, afkomstig is.

Van elders is ons nog slechts ééne voor romeinsch gehoudene slingertasch bekend, afgebeeld in H. REINHART's *griech. u. röm. Kriegsalterthümer* (Stuttgart 1859), Taf. IV fig. 19. Deze zou, volgens verzekering van den uitgever, twaalf steenen ter grootte van eene vuist („Handsteine"), of zestig looden kogels, elk van 6 lood gewigt, kunnen bevatten. Zij verschilt echter in vorm van onze halleinsche, maar de afbeelding t. a. p. is niet bijzonder duidelijk. Of zich in het werk van SEMPRE, *über die bleiernen Schleudergeschosse der Alten* (Francfort 1859), nog voorbeelden van oude slinger-

tasschen bevinden, is mij onbekend; het was mij niet vergund dat geschrift te raadplegen. Het is te hopen, dat deze salzburgsche slingertasch met slinger en ballen spoedig moge uitgegeven worden, zoo zulks nu niet reeds heeft plaats gehad.

Hoogst zeldzaam, in zijne soort eenig, is ook een bronzen helm te Pas Lueg bij Hallein gevonden; hij is rond als een halve cirkel, van zijklappen en eene driepuntige *crista* voorzien, aan elke van wier punten oorspronkelijk iets (misschien eene pluim of veder) bevestigd moet geweest zijn, zoo als blijkt uit de ronde gaatjes, die men er in aantreft. Hij is versierd met cirkelvormige oogjes, overeenkomstig met die welke op etruskische, romeinsche en frankische voorwerpen plegen voor te komen, en de bewerking is zeer goed. Ofschoon mij onder de antieke helmen er geen bekend is, volkomen aan dezen gelijk, houd ik hem toch voor afkomstig uit eene fabriek der klassieke oudheid, en zeer zeker onder den invloed van klassieke techniek vervaardigd. De heer ARNETH te Weenen zou, naar ik later vernam, dezen helm reeds hebben uitgegeven; waar, bleef mij onbekend. In de nieuwste werken, waarin oude helmen afgebeeld en toegelicht zijn, b. v. in WEISS, *Kostümkunde* (p. 758), RICH, *Dictionnaire des antiquités* etc. op de woorden *galea* en *crista*, LINDENSCHMIT, *Hohenzoller'schen Sammlungen* etc. en *Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, komt zulk een helm niet voor. — Hetzelfde geldt van eene fraaije bronzen bijl, met een hol handvatsel, voor den steel; ook deze is bij het handvatsel versierd met cirkelvormige oogjes, in ééne rij op elkaâr volgende, en daaronder eene rij liggende kruisjes in reliëf. Zij is éénig en, zoover mij bekend, nog niet uitgegeven Dit geldt ook van een bronzen borstversiersel van kolossale grootte, bestaande in twee ronde spiraalplaten, van p. m. 2 palm middellijn, uitloopende in een regten stang van p. m. $^1/_2$ el lengte. Het schijnt gediend te hebben tot een vrouwelijk borstversiersel en beschutsel tevens, want met elke der twee spiraalplaten kon ééne borst beschermd worden.

Ook een paar kromme houten steelen of handvatsels, in

welker éénе einde eene sleuf gemaakt is om er een steenen bijl, zoogenoemde wig, in te bevestigen, zouden verdienen uitgegeven te worden, ofschoon deze sedert de ontdekkingen in de zwitsersche paalwoningen, niet meer tot de zeldzaamheden behooren. De goede bewaring evenwel van het halleinsche hout was opmerkelijk en toe te schrijven aan de zout-incrustratie waarin het gevonden werd.

Van Salzburg naar München. — Daar de spoorweg tot München nog niet gereed was, werd de reis tot aan Rosenheim met een postwagen afgelegd; het was een rid van 's morgens zes tot 's avonds zes uren, over soms hobbelige wegen, doch waarvan ik het lief en leed, door ons reizigers ondervonden, hier moet achterwege laten. Door de ruimte die onze reisberigten reeds van dit tijdschrift gevergd hebben, wordt ik genoopt met meer spoed voort te gaan en mij meer uitsluitend bij het archaeologische te bepalen. — Wij zijn behouden te München aangekomen en aan het hôtel *Zur blauen Traube* afgestapt.

Wie München binnentreedt en zijn blik op de museums en andere bouwkundige gedenkteekenen slaat, erlangt de overtuiging dat hier „Hella's genius" nog leeft, dat men hier nog weet voor de goden Griekenlands, hoe verminkt ook en geschonden, waardige tempels op te rigten, en hun door de kunst eene hulde te brengen, die evenzeer den vorst, die er de ziel van is, als de geleerden en kunstenaren die hem bijstonden, tot onverwelkelijke eer verstreken.

Om over de kuntschatten, enkel de antieke, een volledig overzigt te geven, zelfs maar het fraaiste of gewigtigste aan te wijzen, zou eene uitvoerigheid vereischen, die men hier noch verwachten noch wenschen kan. Ik zal mij slechts bij aanduidingen bepalen. Om de antieke kunstschatten op de beste wijze te kunnen bezigtigen, wendde ik mij in de eerste plaats tot den conservator der koninklijke museums, den toen nog levenden hofraad FR. THIERSCH. Hij was toen de Nestor van Duitschlands archaeologen en litteratoren; men kon ook de sporen des ouderdoms aan zijne afgenomene geestkracht opmerken; hoe veranderd stond hij

voor mij, sedert ik hem, voor omstreeks twintig jaren; te Bonn, bij de eerste *Philologen-vereeniging*, ontmoet had, waar ik met hem en vele anderen, die thans ook reeds ter ruste zijn, den Drachenfels beklom *). Toch vond ik hem nog opgeruimd; hij vroeg zelfs nog belangstellend naar enkelen onzer letterkundigen, en geraakte in vuur toen het gesprek op onderwijs en opvoeding kwam. Wat heeft de edele man daarvoor ook niet al gewerkt, zoowel in als buiten zijn vaderland †). Het was verkwikkelijk, den goeden en hoogbeschaafden geleerde, in den schoot der zijnen, op zijne vriendelijke villa bij te wonen, en dit wordt te meer door mij op prijs gesteld, omdat zich reeds kort na mijn bezoek te München de mare van zijn afsterven verspreidde.

Wat THIERSCH voor de vrijheid en wedergeboorte van Griekenland, voor het onderwijs en de opvoeding der jeugd, meer misschien nog dan voor zoogenoemde geleerdheid, verrigt heeft, zal hem doen voortleven in het dankbaarste aandenken. Tot de archaeologie werd hij vooral getrokken, toen hem, na den val van NAPOLEON, de eervolle taak werd opgedragen, te Parijs de kunststukken, door NAPOLEON uit Duitschland geroofd, terug te halen. Toen hij daar de heerlijke beeldwerken der oudheid uit geheel Europa vereenigd aanschouwen mogt, erkende hij, dat de grond van den vijfhonderdjarigen kunstbloei in Griekenland hierin was gelegen, dat de opvolgers steeds met klaar inzigt vasthielden aan hetgeen eenmaal door eene meesterhand gewrocht was, zoodat b. v. onder Hadrianus de Minerva's en Venussen nog trekken van de originelen droegen, die door een Phidias en Praxiteles geschapen waren. De veranderingen in de wijze van opvatting en van behandeling heeft ook THIERSCH niet ontkend, maar hij beweerde, dat bij de beschouwing van een Apollo van Belvedere, van den Antinous, van de zuil van Trajanus, er niet veel sprake kon zijn van een *verval* der kunst.

---

*) Zie het berigt over die Philologen-vereeniging in den *Konst- en Letterbode*, 1841 N°. 44—46.

†) Verg. over deze zijne verdiensten o. a. de *Protest. Monatsblätter*, 1862.

THIERSCH heeft ook in de kunst het aloude verband van Griekenland met het oosten erkend, zonder evenwel, gelijk sommige nieuweren, aan de scheppingskracht en vormvoltooijing der Hellenen afstand te doen. Zijne verdiensten werden door zijn koning niet vergeten; en bovendien had hij in zijn leven zich op menig voorregt te beroemen. Tot deze laatste, behoorde dat hij vier en veertig jaren in een gelukkigen echt leefde met de gade die hem thans nog betreurt, dat hij zijne twee oudste zonen op akademische leerstoelen zag geplaatst, dat zijn jongste zoon een beroemd kunstschilder werd, en dat zijne dochter met den grooten natuurkenner LIEBIG zich door het huwelijk verbond.

Door THIERSCH (die toen ter tijd reeds niet meer de kunstverzamelingen bezoeken kon) was ik zoo aanbevolen aan de geleerde custoden prof. J. VON HEFNER en HEFNER-ALTENECK, dat mij in de museums waarover zij het toezigt hadden, de meestmogelijke welwillendheid wachtte. De meeste diensten genoot ik van den heer J. VON HEFNER, die zich, gelijk men weet, voornamelijk met de antieke kunstmonumenten en andere overblijfselen, bepaaldelijk echter met de romeinsche opschriften van Beijeren, onledig houdt; de heer HEFNER-ALTENECK heeft zich de middeleeuwsche kunst en de bekendmaking harer overblijfselen tot levenstaak gesteld, waarvan zijn werk over de „Trachten des Mittelalters" wel het meest bekende bewijs is.

Vergezeld van J. VON HEFNER bezocht ik eerst de beroemde Glyptothek; dit is het museum, waarin vooral de antieke marmeren beelden ten toon gesteld zijn. Dit gebouw, in dorischen stijl opgetrokken, maakt door bouwtrant en stoffering nog dieper indruk dan het museum te Berlijn; en dat zijn inhoud daarbij niet achterstaat (het aegyptische gedeelte uitgezonderd) behoeft wel geene uiteenzetting. Men denke slechts aan de geheel eenige stukken uit den *vroegsten* en uit den *besten* tijd der grieksche kunstontwikkeling, die men hier aantreft: den Apollo van Tenea, in dien overouden kunststijl, die teregt de archaïstische wordt genoemd, en aan de stijve, typische beelden van Aegypte

herinnert. De schrijver der *Geschichte der griechischen Plastik*, prof. OVERBECK te Leipzig, meldt te onregt dat zich dit beeld te Athene bevindt; het is reeds sedert vele jaren van daar naar München overgebragt. Hier ziet men eene geheel afzonderlijke zaal, de Aeginetenzaal genoemd, waarin de merkwaardige oud-grieksche beelden prijken, die eertijds den oost- en westgevel van den tempel van Minerva op het eiland Aegina versierden, en, in 1811 in de bouwvallen van dien tempel teruggevonden, in 1812 door den kunstlievenden kroonprins, later koning, LUDWIG van Beieren, voor de zeer geringe som van fr. 150000 aangekocht werden. Zij stellen, gelijk men weet, den strijd voor tusschen de aeginetische helden en de Trojanen, om de lijken van Achilles en Oïkles, onder aanvoering van Minerva. Afgietsels er van bevinden zich in het museum van oudheden te Leiden; maar aan die afgietsels is niet, en aan de in 't licht gegeven afbeeldingen onvoldoende te zien, de greps tusschen het antieke en de moderne restauratiën van Thornwaldsen; alsmede, dat er zich vele kleine gaatjes, vooral in het gewaad van Minerva, bevinden, die zullen gediend hebben om er versierselen aan te bevestigen. Dat de indruk dien deze oorspronkelijke Aegineten maken, uithoofde van den aard en de kleur van het marmer, veel treffender is dan zulks bij de afgietsels plaats heeft, behoeft geene aanwijzing. Hunne rangschikking is ook zeer doelmatig. De voorgevel des tempels, waarin zij gestaan hebben, is boven in een boog, met kleuren geschilderd, hetwelk een aangenamen indruk geeft. Uit eenigzins lateren tijd, maar toch nog vóór Phidias, ziet men hier ook den kolossalen Apollocithaerodus, vroeger onder den naam van de barbarijnsche Muse bekend. Uit den tijd en de school van Scopas en Praxiteles heeft men, om iets te noemen zonder vrees van andere meesterstukken te kort te doen, den schoonen slapenden Sater (n. 101), den knielenden Niobied (n. 130) en de Aphrodite van Knidos (n. 140). Alle deze kunstgewrochten, p. m. 300 in getal, zijn in elf zalen verspreid,

waarvan elke genoemd is naar het voornaamste kunststuk dat zij bevat, en de catalogus van wijlen den kunstkenner Schorn is daarbij een even voortreffelijke leidsman, als de catalogus van O. Jahn bij de beschilderde vazen.

De beschilderde vazen bevinden zich in eene benedenverdieping (Untergeschoss) der oude Pinakotheek. Men zou die lokaliteit, even als die in het berlijnsche museum, een kelder kunnen noemen; zij hebben daar ook, even als de berlijnsche, geene zóó goede verlichting als zij verdienen, en vele zijn ondoelmatig geplaatst, omdat de beschilderde keerzijde niet gezien kan worden. Voor het overige is de plaatsing ruim genoeg, en de zalen waarin zij ten toon gesteld zijn, zijn met getrouwe copyen van muurbeschilderingen uit oude etruskische en grieksche graven gestoffeerd. Thiersch was van oordeel dat deze verzameling de berlijnsche overtrof; wèl niet in getal, maar in keur van stukken, en hij schreef dit hieraan toe, dat het grootste gedeelte, uit de collectiën van den prins van Canino afkomstig zijnde, door hem was uitgezocht en aangekocht, vóór dat Gerhard te Berlijn daaruit zijne aankoopen voor het berlijnsche museum had kunnen doen. Ik kan mij hierover geen oordeel aanmatigen, en heb slechts te betreuren dat mij te korten tijd vergund was deze schatten te bestuderen; immers, slechts één dag in de week is die collectie twee uren toegankelijk, en die tijd is bovendien dezelfde waarop de andere verzamelingen openstaan! Ik bepaalde mij daarom vooral bij de attische stukken, wier fraaije beschilderingen, gelijk men weet, doorgaands slechts uit zwarte of roode omtrekslijnen, op witten grond, bestaan, en waaronder verscheidene met voorstellingen die op den grafcultus der Grieken betrekking hebben (b. v. het attische kruikje in het leidsche museum, N°. II, 1909). Hiervan bevonden er zich ruim 25 stuks (N°. 199—125). Een van deze (N°. 209) bevatte de zeldzame voorstelling van Charon, voorzien van boksbaard, knevels en sik. Maar wij verwijzen ten deze naar den uitmuntenden catalogus van prof. O. Jahn, die al wat hier schoons en zeldzaam wordt

aangetroffen, volkomen gewaardeerd en gekenmerkt heeft in zijne *Beschreibung der Vasensammlung König* Ludwigs, *in der Pinakothek zu München. Mit XI Tafeln. München*, 1854, 8°. Wij verzuimden nog op te merken, dat zich in de glyptotheek ook eene zaal bevindt, die meerendeels aegyptische oudheden bevat. Men vindt daarin een obelisk, op elke zijner vier zijden voorzien van een ovaal schild waarin een konings-titel, uit den tijd van Hadrianus (cat. N°. 31 pag. 31) voorts ongeveer dertig beelden van goden, koningen en priesters, alsmede onderscheidene grafsteenen. Tusschen deze voorwerpen lag ook het steenen hoofd, met vier aangezigten, van een Brahma, benevens dat van een Boedha, beide, naar ik ter plaatse vernam, geschonken door wijlen prof. Reinward te Leiden. Het hoofd van Boedha had in stijl en bewerking veel overeenkomst met die welke door denzelfden geleerde aan het museum van oudheden te Leiden bezorgd en van den tempel van Boero Boedor afkomstig zijn; zoodat er niet wel aan getwijfeld kan worden, of het münchensche hoofd maakte eertijds mede een deel uit van denzelfden tempel.

Maar spoeden wij ons naar de tweede verzameling van antieken, de „*Vereinigte Sammlungen*" in het *Treppenhaus*. Deze is geheel het bijzonder eigendom des konings, en beslaat drie zalen. De vier overige zalen van het gebouw bevatten middeleeuwsche en latere kunstvoorwerpen, wapenen en zeldzaamheden, alsmede indische, chinesche en misschien nog andere oostersche zaken. Prof. v. Hefner-Altenek heeft het bestuur over deze geheele verzameling.

Groote antieke beelden of gedenksteenen zijn er niet, maar een des te rijkere voorraad van kleine beeldjes en reliëfs, vooral van gebakken aarde. In den ingang of „Vorplatz" bevindt zich de rijke verzameling terra-cotta's door wijlen den beroemden zweedschen beeldhouwer Fogelsberg verzameld, en door koning Ludwig aangekocht. Hier trof ik zoo vele fraaije en zeldzame voorwerpen vooral van griekschen stijl aan, dat het mij ten zeerste bevreemdde dat daarvan nog geene uitgave, of zelfs maar een beredeneerde

catalogus bezorgd was. Ik kon mij niet weêrhouden hierover in het bijzijn der geleerde custoden mijne verwondering uit te drukken. Daarbij was een jeugdig oudheidkundige Dr. von Lützow tegenwoordig, dien ik mij veroorloofde tot zulk eenen arbeid aan te moedigen. Het was mij daarom te aangenamer, toen ik een jaar later zag, dat deze geleerde een lofwaardig begin gemaakt had met die kunstschatten in het licht te geven. In 1860 verscheen een eerste, en in 1862 een tweede stuk zijner *Münchener Antiken*, in goede afbeeldingen en beschrijvingen. In deze Fogelberg'sche verzameling van terra-cotta's troffen mij, wat fraaiheid en zeldzaamheid aangaat, vooral twee Victoria's, ongeveer $1^1/_2$ voet hoog; knielende vleugelgestalten die bekkens slaan; de torso van een Herkules; enkele Amorinen; een levensgroot hoofd van Augustus en vooral een voortreffelijk hoofd van Alexander den Groote, gelijk mij toescheen, op $^1/_3$ levensgrootte en waaraan de beschilderingen goed bewaard gebleven waren. Von Lützow heeft dit laatste thans als hoofd van Alexander uitgegeven, maar heeft bij prof. Wieseler, den zoo ervaren kenner dezer antieken, tegenspraak gevonden. Wij zouden meenen, dat die tegenspraak minder sterk was geweest, wanneer von Lützow dat hoofd niet zoo zeer verkleind en enkel in omtreklijnen had laten afbeelden, maar het in natuurlijke grootte uitgewerkt en met de beschilderingen had voorgesteld. Wij gelooven, dat zelfs Wieseler dan, althans bij eene eerste beschouwing, aan Alexander den Groote zou gedacht hebben. De hierop volgende zaal bevat de Birgelsteinsche oudheden, waarvan boven, onder Salzburg, reeds met een woord gesproken is. Wij zouden over deze belangrijke verzameling zeker iets naders in het midden brengen, wanneer van d voornaamste stukken, ruim 70 in getal, niet eene uitvoerige beschrijving en waardeering verschenen was, van de hand van den geleerden custos J. von Hefner, in het *Abendblatt zur neuen Münchener Zeitung*, 1857, N°. 55—57; deze heeft ook de geschiedenis der opgravingen te Birgelstein opgegeven.

In de derde zaal der „Vereinigte Sammlungen" bevinden zich grieksche, etruskische, romeinsche en aegyptische oudheden, die deels door den koning (altijd de oud-koning Ludwig) zelven ontdekt of op reis verzameld, deels door aankoop van de verzamelingen van Dodwell, Haller en Lipona, verworven zijn. De verzameling Lipona is eigenlijk die van koning Murat, wiens weduwe na zijn dood den naam van gravin Lipona aannam en de verzameling aan koning Ludwig verkocht heeft. Hier prijken bronzen en gouden sieraden uit grieksche, etruskische en aegyptische graven, waaronder vooral uitmunt een grieksche gouden votief-krans, uit lauwerbladeren en ander lofwerk gevlochten, waartusschen eene Victoria en geniussen zweven, terwijl op een plaatje het opschrift wordt gelezen: ΚΡΕΙΘΩΝ | ΟΣΗΘΗΚΗ | ΤΟΕΙΣ(Σ)ΤΗ | ΦΑΝΟΝ.

Naar het letterschrift te oordeelen scheen het wel tot het tijdperk van Alexander den Groote te kunnen opklimmen. Het is, volgens von Hefner, uit Armentu (sic), afkomstig en werd door Arneth uitgegeven in zijne *Gold- und Silberwerke*. Voorts vallen hier bijzonder in het oog: de kostbare aegyptische halssieraden en ringen van Ferlini; de zilveren kom uit Pompeji met voortreffelijke reliëfs uit den Trojaanschen heldenstrijd, uitgegeven door Thiersch; de diatretische beker uit Keulen, afgebeeld in de Bonn'sche *Jahrbb. v. A.* V, 377; een vrouwen-beeldje van gebakken aarde, in het jaar 1829 te Athene opgegraven en voorstellende eene grieksche schoone, in fijn sluijergewaad gehuld, en waarvan de beschilderingen ongeschonden bewaard zijn; haar lang kleed (theristrion) is donkerpaarsch met een witten zoom, en haar sluijer wit met gelen zoom. Voorts een bronzen etruskische helm, waarin de stempel geslagen is: Q. COSSI *officina*, (onjuist bij Mommsen, *Etruskische Alphabete*, S. 209 naar het voorbeeld van von Hefner, *Röm. Bayern*, N°. 386, Q. COSSIO); gedeelten van een bronzen etruskischen wagen, waarvan (hetgeen vreemd en verkeerd is) andere gedeelten in de Glyptotheek bewaard worden.

Onder de vazen is eene Dodwellsche, die wel als een der treffendste voorbeelden kan gelden van den oudsten zoogenoemd aegyptischen stijl. Maar ik moet mij onthouden van stil te staan bij de vele kabinetstukken die in deze „Vereinigte Sammlungen" gevonden worden. Zeer instructief zijn hier ook de goede modellen van antieke gebouwen, waaronder zich het huis van Salustius te Pompeji bevindt. En onder alle deze kunststukken der oudheid is het treffend de eenvoudige houten schrijftafel te zien van den grooter Schiller, waaraan hier door den koning eene eereplaats is aangewezen. Mogelijk schreef de dichter aan die zelfde tafel zijne „Götter Griechenlands." — Eene kleine handleiding voor deze verzameling schreef voor eenige jaren de heer J. von Hefner, maar zij is voor de tegenwoordige behoefte onvoldoende en ook niet meer in den handel te verkrijgen; zij draagt den titel: *Catalog der ethnographischen Sammlung*, N⁰. I. *Sammlung ägyptischer, hetrurischer und römischer Alterthümer — im I und II Saale des Galleriegebäudes im Königl. Hofgarten*, 8⁰.

De derde verzameling van antieken te München heet het „Antiquarium"; zij bevindt zich in eene groote benedenzaal van het oude residentie-slot. Deze is eene der vroegst bekende verzamelingen van oudheden; zij werd door keurvorst Maximiliaan I gesticht en in het jaar 1600 voltooid. Met uitzondering van p. m. 50 romeinsche gedenksteenen, zijn hier niet vele antieken van steen. De gedenksteenen, meerendeels in Beijeren gevonden, zijn in afbeeldingen uitgegeven door J. von Hefner, *Die röm. inschriftlich. Denkmäler Oberbaierns*, in: *Oberbair. Archiv. für vaterl. Gesch.*, VI, 147, VII, 373, VIII, 372.

Dezelfde geleerde heeft ook eenige kleinere opschriften, op huisraad gestempeld, in hetzelfde *Archiv*, VII, 281 u. f. bekend gemaakt.

Onder de steenen beeldwerken bevinden zich vele borstbeelden van romeinsche keizers, doch waarvan eenige moderne nabootsingen zijn. Niet weinig borstbeelden dragen

ook verkeerde namen. Een grieksche grafsteen, het afscheid van man en vrouw voorstellende, een votief-reliëf, eene offerhande bevattende, en eene Diana-Ephesina van romeinsche afkomst (zie over deze von Pallhausen, *Bojariae Topographia*, p. 153) trokken hier vooral mijne aandacht. Over de hier aanwezige steenen beeldwerken uit Rheinzabern, zal later, wanneer wij de Rheinzabernsche oudheden te Spiers bespreken zullen, een woord gezegd worden.

Onder de weinige echte bronzen munten hier uit: een Jupiter, twee Pallassen, een schijfwerper, een atleet, een paardenhoofd met overblijfsels van verguldiug, en bovenal eene naakte Venus, die met den linkerarm op een boomstam gesteund heeft en met de regterhand de *periskelis*, den enkelband, aanlegt; een meesterstuk, van groote bevalligheid en onlangs in eene vrij goede afbeelding, maar met onjuiste verklaring der houding, uitgegeven door voornoemden von Lützow. Gelijksoortige voorstellingen van Venus komen voor op een amathist te Dresden (zie den Catal. p. 101 n. 58) en in een bronzen beeldje uit Herculanum.

Onder de zeldzame gereedschappen en versierselen vallen hier bijzonder in het oog: eene bronzen vork, denkelijk bij offers gebruikt, uit de collectie van den graaf von Thun afkomstig; twee kolossale, kogelronde armbanden en een gouden hoedje, *tutulus*, uit Eichstädt. Van ééne der armbanden bevindt zich thans een afgietsel in het museum van oudheden te Leiden; de *tutulus* is afgebeeld in Lindenschmits *Alterth. uns. heidn. Vorzeit*, B. III Heft X, Taf. 4, fig. 1, die er met regt eene hooge oudheid aan toekent en in de versiering overeenkomst met noordsche voorwerpen ziet. Wij kunnen er wel geene bepaalde verklaring van geven, doch achten meest waarschijnlijk dat het een hoofdversiersel zal geweest zijn, welligt allemannisch, of uit den allemanniscken tijd, en overeenkomstig met den *flammeus tutulus*, waarmede de kruin van den koning der Allemannen

versierd was, volgens Amm. Marc. XVI, 12, 24. In 1840 werd digt aan onze grenzen, bij Neuenhaus, in Hannover, een soortgelijke *tutulus* gevonden, doch meer bekervormig, zie het berigt in het *Hannov. Magazin* 1841, S. 676; thans in het museum van den vorst van Bentheim; eveneens werden twee soortgelijke gouden *tutuli* te Unter-glanheim gevonden, die thans in het museum te Augsburg bewaard worden; deze schenen mij toe bekers te zijn geweest.

Ter bepaling van de oudheid van den Eichstädschen *tutulus* kan dienen dat hij (nevens drie bronzen wiggen of bijlen) gevonden is op eene *ijzeren* plaat, zoodat hij niet, gelijk Lindenschmit wilde, tot de bronsperiode, maar tot de latere ijzerperiode behoort. Daarmede komt ook, mijns oordeels, de ornamentiek meer overeen.

Onder de zeldzame overblijfselen van brons ziet men hier ook twee *tabulae honestae missionis*, een door Nero en een door Philippus verleend, benevens een fragment, dat aan een FRISIO toebehoord heeft, allen o. a. uitgegeven door J. von Hefner in zijn: *Römisches Bayern*, 3e Aufl. Voorts bevinden zich in deze verzameling ook eenige terra-cotta's, die wel eene uitgave verdienden; b. v. eene staande Victoria, nog voorzien van witte, groene en roode beschildering, en een fraai hoofd uit Nola, voorzien van vlerken en van een epheukrans, groen, wit, rood en paars beschilderd. Hier verdienen ook bijzonder onderzoek een drietal peervormige vazen, voorzien van beeldwerken en opschriften, die het meest met gnostieke overeenkomen en die, nevens de aegyptische hier aanwezige voorwerpen, uit de Sievertsche verzameling zijn aangekocht. De opschriften dezer vazen bevatten zulke vreemde karakters, dat mij elke ontcijferingsproef mislukte, en het vermoeden van onechtheid bij mij opkwam.

De meeste terra-cotta's zijn afkomstig van de opgravingen te Rheinzabern. Aangezien Rheinzabern in de nabijheid van Spiers gelegen is en in het museum te Spiers de meeste overige rheinzabernsche oudheden bewaard wor-

den, zullen wij daarover bij ons bezoek van Spiers berigt geven. In het Antiquarium worden ook enkele aegyptische voorwerpen aangetroffen; b. v. eene menschen-mummie, die nog in hare windselen besloten is; de mummie van een' os (Apis) met groote horens; eene fraaije bronzen Izis; ongeveer 40 lijkbeeldjes en eenige scarabeën.

Er zijn voor het overige in dit Antiquarium ook voorwerpen uit vaderlandsche (beijersche) graven, en waarover in sommige monographiën en in het meergenoemde *Archiv* berigt gegeven is. Onder de monographiën daarover noemen wij, als zeldzaam voorkomende: D. Popp, *Abhandlung über — Grabhügel — bei Amberg. Ingolstadt* 1841, 4°; Eitenberg, *Römische Niederlassung bei Meszkirch. Konstanz*, 1836, 8°; A. Maijer, *Abhandlung über — Grabhügel im Fürstenthum Eichstädt. Eichstädt* 1829, 8°. Over den schat der hier aanwezige merovingsche en karlovingsche oudheden uit Norderdorf, zullen wij later een woord in het midden brengen, wanneer wij bij de verzameling te Augsburg hebben stil te staan; want daarin bevinden zich de meeste der te Norderdorf gevonden overblijfselen. Te korten tijd was er overgebleven om nu ook nog de verzamelingen van gegraveerde steenen en munten met de vereischte naauwkeurigheid na te gaan. Ik moet mij daarom bepalen tot weinig opmerkingen. Beide verzamelingen zijn in één lokaal vereenigd in de oude Akademie en staan onder opzigt van Dr. Streber, neef en opvolger van wijlen den zeer beroemden numismaat van denzelfden naam. De muntverzameling is vooral aan Grieken rijk; zij is ook bijzonder fraai geëxposeerd. Veel armer en minder gesorteerd is de collectie gegraveerde steenen. De cameën zijn grootendeels modern. Oud en van goede bewerking is o. a. een onyx, waarop eene offerplegtigheid is voorgesteld. Onder de intaglio's zag ik eenige oudchristelijke en gnostieke, die mij toeschenen een opzettelijk onderzoek zeer te verdienen. Bij de afdeeling die uit Mannheim afkomstig was stelde ik een opzettelijk onderzoek in, of daarin

de steenen terug te vinden waren, die in ons vaderland, te Nijmegen, gevonden en ter tijd door de Smetiussen verzameld waren. Die steenen toch moeten later naar Mannheim verhuisd zijn. Het gelukte mij echter niet ook maar eene enkele met zekerheid terug te vinden. Intusschen is dit gemis thans minder te betreuren, omdat zij naar oude afdrukken, uit den tijd der Smetiussen, uitgegeven zijn in het tweede Supplement onzer *Daktyliotheek*. In de *voorrede* van dat werkje is uitvoerig berigt gegeven over het lot van de verzameling der Smetiussen. Onder de moderne cameën bevonden zich fraaije stukken, vooral van Pichler en Pistrucci.

Men kan München niet verlaten zonder eerbiedige hoogachting voor een koning, gelijk Ludwig, aan wiens onbekrompen liefde voor kunst en wetenschap Beijeren zoo vele stichtingen verschuldigd is, die heinde en ver een weldadig, ontwikkelend, voedend licht verspreiden, en waardoor nog steeds jaarlijks duizende vreemdelingen naar de hoofdstad des rijks gelokt worden. Zijn edele zoon en troonsopvolger, koning Max, heeft een hart dat niet minder warm klopt voor wetenschap en kunst, en wanneer het *schijnen* mogt, dat deze daarvoor minder over had dan zijn nog levende vader, is het de vraag, of dit niet behoort te worden toegeschreven aan zekere pieteit jegens een vader, met wien hij in onbekrompen bevordering van kunst liever niet wenscht te rivaliseren. Voor den nederlandschen kunstvriend is alleen het bezoek der oude Pinakotheek een uitstap naar München waard. Daar bevinden zich, onder de schatten van schilderkunst uit de oud-duitsche, italiaansche en spaansche scholen, zeer vele meesterstukken der oude nederlandsche en vlaamsche school. Wanneer u daar „de moedersmart" en de „ecce homo" van een Guido Reni of „de hemelvaart van Maria" van Murillo verrukt hebben, zult gij naauwelijks kunnen scheiden van de tooneelen uit het leven van Jezus en van de liggende heilige van onzen van der Werf. Voeg daarbij de Memlingen en Rembranten, en zie rond in de Rubens-zaal, die zeker meer dan

vijftig stukken van dezen meester bevat, en gij zult overtuigd worden, dat hier voor den nederlandschen kunstvriend een meer dan gewoon genot te smaken is.

Van München werd de reis naar Zwitserland voortgezet. Op die route mogten de verzamelingen te Augsburg en te Ulm niet onbezocht blijven. Te Augsburg viel mij het voorregt te beurt door de heeren Mezger en Reiff, de eerste gymnasiaal-director, de andere bibliothecaris, in het museum en de bibliotheek ingeleid en onderrigt te worden. De oudheidkundige verzameling is klein, wanneer ze vergeleken wordt met museums gelijk München bezit, maar voor eene plaatselijke verzameling is zij rijk en bevat schatten van vaderlandsche oudheden, die men zelfs te vergeefs in grootere kabinetten van Duitschland zoeken zou.

Hier komt in de eerste plaats in aanmerking, een slapende Eros van marmer, bij wiens hoofd eene hagedis speelt, voortreffelijk bewerkt; hij werd gevonden te Küberg; men vindt daarover, gelijk als over vele andere gedenkstukken van dit museum, berigten bij Raiser, *Der Oberdonau-Kreis unter den Römern*, II, 51. Voorts een bronzen paardenhoofd, in natuurlijke grootte, van fiksche bewerking en nog sporen van verguldsel toonende; het werd in het jaar 1769 bij Stadtbergen gevonden en is zeer waarschijnlijk van een ruiter-standbeeld afkomstig. Vervolgens vier steenen Mercurius-beelden, van fraaije bewerking en goede bewaring, en voorzien van belangrijke attributen; zij zijn denkelijk uit den eersten keizertijd, en werden met een gedenksteen opgegraven te Gersthofen. Teregt stelt prof. Mezger, dat dáár eertijds een Mercurius-tempel gestaan heeft; zie zijn berigt: *Antiquarischer Fund bei Gersthofen*, d. 2 Juni 1854 (denkelijk uit het *Oberbaierisches Archiv*). De schrijver heeft daarover nader gehandeld in een onlangs uitgekomen werkje, dat over de geheele Augsburgsche verzameling licht verspreidt: *Die römischen Steindenkmäler, Inschriften und Gefässtempel — zu Augsburg. Augsb.*, 1862, VIII en 83 bladz. Hierin treft men ook een fac-

simile aan van een zeldzaam romeinsch opschrift in cursiefschrift op een tegel ingekrabd, gelijk er in ons land bij Nijmegen en te Voorburg gevonden en door ons uitgegeven zijn *). Het was mij te Augsburg niet vergund dien tegel anders dan door glas en uit de verte te beschouwen, zoodat er toen geene teekening van kon gemaakt worden die mij bevredigde. Evenwel schijnt mij de *lezing* van dat opschrift, gelijk de heer Mezger ze in dat werkje voorstelt, even onjuist als die, welke zijn recensent in het *Literar. Centralblatt*, 1862, n. 48 S. 1056 er voor in de plaats wil stellen. De eerste las: *juniciliis* (voor *juniliciis*) *vitiosis cilon*(ibus), de tweede: *sume*(re) *noli vitio laesion*(is). Mij scheen het eerste woord te eindigen op *rum*, en de tweede regel kwam mij voor gelezen te moeten worden: .... *vitioci*.. *don* †). Het overige is door afschuring geheel onzeker.

Die tegel was met andere overblijfselen van architectonischen en huisselijken aard, b. v. kolom- en vloertegels, lampen en ander huisraad, gevonden te Wertheim, één uur van Augsburg.

Behalve de reeds boven vermelde gouden *tutuli*, bevinden zich hier onder het kleine huisraad nog eenige merkwaardige stukken. Daartoe behooren twee bronzen braceletten, meer dan 4 duim dik en van binnen hol, waarvan er een voorzien is van vier langwerpig vierkante openingen, op gelijken afstand van elkaâr aangebragt en die mogelijk als klankgaten moeten beschouwd worden; vergelijk daarover onze *Oudheidk. Verhandelingen*, III, bl. 23 (Arnhem, 1859, 8º.)

Uit opgravingen te Rosenanberg waren er eenige bronzen beeldjes, spiegels, mantelhaken, sleutels, glazen reukflesch-

---

*) Zie *Mus. Lugd. Bat. gr. et latt.* Tab. XXXIII, en *Een romeinsche tegel*, 's Gravenhage 1844, 8º.

†) Volgens ons gevoelen zou men den eersten regel kunnen lezen: r.. rum es.. lia.

jes, fijn aardewerk van terra sigillata en lampen, op welke laatste ik de fabrikanten-stempels opmerkte: APERF *ecit*, ATIMETI, COMVNIS, ECA, FORTIS, LVCIVSF *ecit*, NERI, VIBIANI, VRSIO *fficina*; men kan over deze ontdekkingen vergelijken het *Jahresbericht des hist. Kreis-Vereins — von Schwaben*, 1846. Augsburg 1847, 4⁰.

Rijk en belangrijk voor de vergelijking met oudheden in ons vaderland gevonden, is hier eindelijk de zoogenoemde Norderdorfsche verzameling; zij bestaat uit de oudheden in 1843 en volgende jaren op eene oude begraafplaats te Norderdorf gevonden, en die meerendeels niet-romeinsch, maar uit de vijfde tot de zevende eeuw afkomstig zijnde, tot de frankische of allemannische periode behooren. Honderde oude graven waren daar toen ontdekt, waarin de lijken van mannen, vrouwen en kinderen, ja in één het geraamte van een paard, gevonden werden met alle bijgaven en versierselen, die wij uit soortgelijke graven bij ons te Wijk bij Duurstede, en buiten ons land te Selzen, Londinières, Endormeu en vele andere plaatsen kennen. Daar er geregelde opgravingen te Norderdorf, vooral in de jaren 1854 en 1855, op voorstel van den München'schen conservator, wijlen prof. Thiersch, voor rekening van den staat ingesteld werden, is het natuurlijk, dat een groot gedeelte dier vondsten naar de koninklijke verzameling te München overging. Over de uitkomsten dezer opgravingen vindt men voldoende berigten van Dr. J. von Hefner in de *Gelehrte Anzeigen der königl. bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1856, N⁰. 4—5. Over de vroegere vondsten, te Augsburg bewaard, is te raadplegen Dr. G. C. Mezger, *De operibus antiquis ad vicum Nordendorf e solo erutis*. Augsb. Vindel. 1846, 4⁰. Daarin zijn op twee bijgevoegde platen de meest onderscheidene voorwerpen afgebeeld; vergelijk ook Raiser, in het *X^e u. XIe Jahresbericht des hist. Vereins f. d. Regierungsbezirk von Schwaben und Neuburg*. Augsb. 1846, 4⁰; doch deze berigtgever werd mij gekenmerkt als „unzuverlässig," waarbij misschien bijzonder zal gedoeld zijn

op zijn geschrift: *Die römischen Alterthümer in Augsburg*. Augsb. 1820, 4⁰. Wij kunnen thans bij die verzamelingen niet in bijzonderheden stilstaan en merken nog slechts op, dat wij aan hare bezigtiging menige nieuwe opheldering over deze merkwaardige klasse van oudheden, die den overgang uit de romeinsche tot de middeleeuwsche kunsttechniek, zeden en gewoonten zoo duidelijk in het licht stellen, te danken hebben.

In de stadsbibliotheek liet prof. Greiff mij eenige codices zien, die voor de romeinsche epigraphiek zeer merkwaardig schenen; b. v. een codex, vol romeinsche opschriften, in Italië afgeschreven door den beroemden Conrad Peutinger; een andere, getiteld: *Epitaphia et antiquitates rom. per Hispaniam* etc., geschreven omstreeks 1537 en afkomstig uit Peutinger's bibliotheek, maar niet van zijne hand; een andere getiteld: *Quaedam sequuntur antiquitates quae sunt in Coelio-monte in aede Scti Stephani, in Aquileja, Ravennas, Veronae, Romae in Capitolio;* misschien van de hand van de vrouw of dochter van Peutinger; voorts een paar andere met opschriften uit Rome; een dezer codd. is van het jaar 1511 en aan Chr. Welser opgedragen. Ook bevindt zich op de bibliotheek een door Welser eigenhandig bijgewerkt exemplaar van zijn werk over de romeinsche oudheden van Augsburg: *M. Velseri M. f. ant. — rerum Aug. nar. Vindelicar. libri octo, Venetiis* 1594 (ook in *M. Velseri Opera, in unum collecta*). Deze HSS. werden voor eenige jaren door den Augburgschen koopman Halder aan de bibliotheek geschonken, en worden hier vermeld ten behoeve van hen, die zich onledig houden met het verzamelen van bouwstoffen voor het *Corpus Inscriptt. latinarum*, door de berlijnsche akademie van wetenschappen uit te geven.

Men zal Augsburg niet verlaten zonder zich verkwikt te hebben door de grootsche herinneringen uit den reformatietijd, die hier onwillekeurig verlevendigd worden, — en ook niet zonder den prachtigen dom te hebben bezigtigd,

een gebouw uit de twaalfde eeuw, en waarvan vooral de bronzen deur en de beschilderde glazen als zeldzame, ja als éénige voorwerpen der middeleeuwsche kunst moeten beschouwd worden. Beide zijn op voortreffelijke wijze uitgegeven en opgehelderd; de deur door Dr. von Allioli, *Die Bronze-Thüre des Domes zu Augsburg* (Augsb. 1853, 4°. met 3 pl.); de beschilderde glazen door Th. Herberger, *Die ältesten Glasgemälde im Dome zu Augsburg* etc. Augsb. 1860, 4°.

Uit de omvattende onderzoekingen van laatstgenoemden geleerde blijkt o. a. wat tot dus ver onbekend was, dat de kunst van glasschilderen reeds in de tiende of het begin der elfde eeuw bekend en in gebruik was; want de schrijver heeft bewezen dat die stukken tot dien tijd behooren gebragt te worden.

Te Ulm valt niet minder dan te Augsburg de fraaije domkerk den bezoeker in het oog; en al heeft men slechts korten tijd beschikbaar, men zal zich niet kunnen weêrhouden althans eenige oogenblikken bij het voortreffelijke beeldwerk des portaals (veertiende eeuw), bij het houten snijwerk der banken enz., en bij de glasschilderijen uit de vijftiende eeuw te vertoeven. Wij gaan dit evenwel thans stilzwijgend voorbij, om ons naar het museum te spoeden. Maar ook daar zullen wij slechts kort vertoeven; want het voornaamste dat men er aantreft bestaat in overblijfselen uit het allemannische tijdperk, afkomstig van eene oude begraafplaats bij het spoorwegstation ontdekt, en waarvan de voorwerpen in soort en stijl met de Wijksche in ons vaderland en met de Nordendorfsche, Selzensche en a. uit het frankische tijdperk ten zeerste overeenkomen. Tot het zeldzaamste daarvan behooren eenige versieringen op aardewerk, alsmede enkele schedels, die kennelijke blijken droegen van oude vereelde wonden en welke schedels deels dolichocephalisch en deels brachycephalisch waren. Over geheel deze ontdekking is later een afzonderlijk werkje uitgegeven door Dr. K. D. Hassler, getiteld: *Das allemanni-*

sche Todtenfeld bei Ulm, beschrieben und erläutert. Mit V Steindrucktafeln u. Holzschnn. Ulm, 1860, 4^0. 44 pp. Bij de toenmalige afwezigheid van dezen geleerde schatte ik het voorregt te hooger, dat mij de verzameling door de heeren Dr. Veesenmeijer en Engel op de meest heusche wijze toegankelijk gemaakt en de bezigtiging vergemakkelijkt werd. In dezelfde verzameling bevond zich ook nog een geloftesteen, eigendom van den vorst von Turn und Taxis, volgens het opschrift aan Apollo Grannus en de nimfen toegewijd; wij zullen dat opschrift, dat in zeer goede letters vervat was, hier niet mededeelen, daar er uitvoerig over gehandeld is door Memminger, *Beschreibung von Saulgau* S. 19 (1829) en in de *Würtemb. Jahrbb.* van 1823, S. 40.

NADERE BIJZONDERHEDEN

OVER HET LOT VAN

FLORIS VAN MONTMORENCY,

Baron van Montigny.

DOOR

Dr. J. A. WIJNNE.

Onder de vele kenmerkende trekken, waardoor onze tijd zich van den vroegeren onderscheidt, behoort ongetwijfeld de zucht, die zoo velen bezielt, om aan den dag te brengen wat eeuwen lang onder 't stof begraven lag. Hoeveel goeds daardoor ook aan 't licht kome, tegenover die heldere zijde staat — iets waarop reeds meermalen is gewezen — deze schaduwzijde, dat wat gedrukt is wel eens te zeer met minachting wordt bejegend en er, bij de drift om bouwstoffen bijeen te brengen, schier niet gedacht wordt aan 't optrekken van die gebouwen, waarvoor die stoffen blijkbaar worden verzameld. Mij is van 't eerste dier min gunstige verschijnsels een bewijs voorgekomen, dat ik wel de moeite waardig rekende, om er de aandacht van anderen op te vestigen.

Men herinnert zich, dat tot het midden dezer eeuw de zaak van den markies van Berghen en van den baanderheer Floris van Montmorency, baron van Leuse en van Montigny, gouverneur van Doornik, ridder van de orde van het gulden vlies, met een ondoordringbaar floers was over-

togen. Maar in 1848 verscheen het eerste deel van de „*Correspondance de Philippe* II" door GACHARD, in 1851 door een tweede gevolgd. Zij, die zich in 't bezit dier onwaardeerbare werken stelden, konden den gang der lotgevallen van die beide afgevaardigden, ter kwader ure naar Philips gezonden, in hoofdtrekken van stap tot stap volgen. Ook aan hen, die niet zoo gelukkig waren of die het geduld misten om zoo menige bladzijde om te slaan, dacht GACHARD. Ten hunnen behoeve schreef hij in de *Revue de Paris* 1852, Aout, p. 140 vlg. een aaneengeschakeld en boeijend verhaal van het groote treurspel, waarin Montigny de hoofdrol vervult en dat de onuitsprekelijke laagheid van karakter van den Spaanschen dwingeland zoo duidelijk doet zien. Het is getiteld: *Mort de Floris de Montmorency*. Hem, die dit verhaal leest, moet het bevreemden, hoe snel wordt heengeloopen over de langdurige gevangenschap des barons en over zijne poging tot ontvlugting, terwijl het stuk zoo rijk is aan bijzonderheden, betrekkelijk de uitvoering van het vonnis. Natuurlijk: de bouwstoffen gaven niet meer aan de hand, of de massa wacht nog op een tweeden uitgever.

Maar wat GACHARD niet schijnt gevonden te hebben is gedrukt en, zoo niet voor elk, toch niet slechts voor dezen of genen toegankelijk. Er bestaat een boek, waarvan de volledige titel is: *Oorsprong en voortgang der Nederlandsche beroerten en ellendigheden, waarin vertoond worden de voornaamste tyrannijen, moorderijen en andere onmenschelijke wreedheden, die onder het gebied van Philips II, koning van Spanje, door zijne stadhouders in 't werk gesteld zijn gedurende deze Nederlandsche troublên en oorlogen*", *gedrukt in 't jaar onzes Heeren* 1616. De schrijver, hoewel niet genoemd, is JOANNES GYSIUS. *) Het is ook in 't Latijn uitgegeven onder den titel „J. GYSIUS, *Origo et historia Belgicorum tumultuum. Acc: Historia tragica de furoribus Gallicis*", L. B. 1619. Dit werk vult op merk-

*) Zie over J. GYSIUS en het werk, dat al of niet onder zijnen naam doorgaat, uitvoerig gehandeld in DE WINDT, *Bibl. der Nederl. Geschiedschrijvers*, bl. 328 en volg.

waardige wijze de lacune, boven aangeduid. Wat ik hier laat volgen is uit de Nederlandsche uitgave, de eenige, die ik bezit, getrokken. Wat zij geeft vergelijk ik van tijd tot tijd met GACHARDS geschriften en, waar het te pas komt, met andere werken. Hetgeen uit deze bronnen geput of er in te vinden is blijkt uit de verwijzing in de noten.

Den 5den April 1566, des morgens tusschen 12 en 1 uur, begaven zich de Nederlandsche edelen, ongeveer vier honderd in getal, vijf op eene rij, Lodewijk van Nassau en de heer van Brederode onder het laatste vijftal, „met gemanierde zedigheid", ten gehoore naar Margaretha van Parma. Zij werden ontvangen in de kamer van den raad van state. Het antwoord der landvoogdes was gunstig. Dit hadden haar de raad van state, de gouverneurs der gewesten en de ridders van het gulden vlies geraden. Doch hiervan moest de koning onderrigt worden; wat Margaretha voorloopig had beloofd behoefde Philips' bekrachtiging. Ook wenschte de landvoogdes, dat hij den stap der edelen niet euvel opnam. Daarom moest een man van aanzien, met eene vertrouwde zending belast, naar Spanje vertrekken. Egmont weigerde. De markies van Berghen liet zich met moeite overreden, maar wilde niet gaan zonder Montigny. Ook deze werd, hoewel tegen zijn' zin, gewonnen. Den 13den April meldt Margaretha dit aan Philips. Den 4den Mei zijn zij nog niet vertrokken uithoofde van eene wonde aan het been, die Berghen bij het spelen in de maliebaan bekwam *). Montigny vertrok alleen uit Brussel den 29sten Mei †), omdat Berghen nog niet genezen was. Te Parijs het middagmaal gebruikende bij Francisco Alava, Philips' gezant in Frankrijk, hoorde hij dezen zeggen, dat men de oproermakers in de Nederlanden behoorde te dooden. Op dit gezegde raadpleegde hij den raadsheer Balduinus, die hem ried, zich ziek te houden en te Parijs te blijven. Maar Montigny, dit niet durvende doen, reisde

*) GACHARD, *Correspond.* I, p. 407, 412, vlg. *Revue de Paris*, 1852, Aout, p. 145.

†) *Revue de Paris*, 1852, Aout, p. 145.

verder *). In Junij kwam hij in Spanje aan. Toen ook Berghen aanwezig was, werd hun beiden gedurende de maand Julij meermalen gehoor verleend bij den koning en den raad van state †). Leden van dezen raad waren te dier tijde Don Alvarez de Toledo, hertog van Alva, etc., don Gomez de Figuerra, graaf van Feria §), don Antonio de Toledo, grootmeester van de orde van St. Jan, don Johan de Mauriques de Lara, groot-hofmeester van de koningin, Ruy Gomez de Silva prins van Eboli ⁎) en graaf van Melito, Louis de Quixada, groot-schildknaap van den prins, alle mannen van groot aanzien, wijsheid en ervaring. Ook waren er Nederlanders in: de raadsheer Tisnack, president van den raad van state in Nederland, de raadsheer Hopperus bewaarder van 's konings zegel, en de secretaris Corteville. Voor dezen raad en den koning zetten de Nederlandsche gezanten meermalen uiteen, hoe de woelingen in Nederland ontstaan waren sinds het schrijven van den koning over het instellen der inquisitie, het ten uitvoer leggen der plakkaten, enz. Zij betoogden, dat er geen ander middel was om de rust te herstellen, dan het voor goed opheffen der inquisitie, het toestemmen in de verzachting der plakkaten en het afkondigen eener algemeene vergiffenis. Intusschen konden zij niet beloven, dat de verbonden edelen hiermede zouden tevreden wezen, daar hun verzoek was, dat alles met overleg van de Staten-Generaal zoude geschieden. Nogtans verklaarden zij van wege de heeren van de orde van 't vlies en van andere aanzienlijken, dat zij onder elkander overeengekomen waren, om, zoo de koning op de drie genoemde punten toegaf, zich te beijveren, ten einde de orde en den vrede te handhaven ‡).

*) ADRIANUS VAN MEERBEECK, *Kroniek van de gansche wereld*, Antw. 1620, blz. 215.

†) Dit kan — met verlof van GYSIUS — voor Berghen niet opgaan. Zie beneden.

§) Zie over dezen heer de *Correspond.* I, p. 535.

⁎) Zie aldaar t. a. p.

‡) Alles, wat hier staat over het gehoor in den raad van state, vindt men eveneens bij VAN METEREN, blz. 42 vlg (Ed. 1635). GYSIUS schijnt

Over 't geheel behaagde den afgevaardigden het verblijf in Spanje slecht. Zij werden met minachting bejegend door de Spanjaarden, die waanden, gelijk zij te Milaan, Napels en elders deden, naar welgevallen over hen te kunnen gebieden. In weerwil van hun' aandrang kwam Philips tot geene beslissing. Eerst toen uit Brussel werd berigt, dat er vele openbare predikatiën werden gehouden te Doornik, Rijssel, Antwerpen en elders, en dat het getal der Fransche predikanten aangroeide, nam hij, op het dringend verzoek der landvoogdes, een besluit. Het kwam hierop neêr, dat alleen de bisschoppelijke inquisitie in stand zou blijven, dat er een ander ontwerp van matiging der plakkaten moest ontworpen worden en dat de bedoelde vergiffenis mogt worden geschonken. Dit was alles, wat ten gevolge van het gezantschap der beide heeren gebeurde. Toch werden zij „met schoone woorden opgehouden, zonder te mogen vertrekken" *).

Na dit vermeld te hebben, „zal het — zegt GYSIUS — niet ongevoeglijk zijn, dat wij meteen hierbij den dood dezer twee wijze en achtbare heeren verhalen, naardien zij beide in Spanje zijn omgekomen. Nadat de markies van Berghen omtrent een jaar in Spanje was geweest, werd hij krank uit groote droefheid over den gang der gebeurtenissen in de Nederlanden en door 't uitzigt op de strenge maatregelen, die aanstaande waren, „en anderszins naar 't schijnt". Meermalen verzocht hij den koning huiswaarts te mogen keeren, opdat hij de hulp mogt erlangen van hen, die door langdurigen omgang met zijn ligchaamsgestel

---

het woordelijk aan dezen schrijver te hebben ontleend, dien hij ook in het kort register zijner bronnen noemt. Uit de *Correspondance* I, p. 426 ziet men, dat Montigny, den 17den Junij te Madrid aangekomen, den 18den zijne eerste audientie had bij den koning, die hem alleen ontving. Den 2den Aug. schijnt Berghen ook te Madrid te wezen, na lang te hebben geweifeld, of hij wel zou gaan, zie *Correspond.* I, p. 419, 438. Uit de *Correspondance* blijkt niets van eene of meer audientiën der gezanten in den raad van state.

*) Vgl. over het bovenstaande mede VAN METEREN t. a. p., *Correspond.* I, p. 439 en de *Revue*, p. 147.

bekend waren. Doch het werd telkens op beleefde wijze geweigerd. Eindelijk, toen hij doodelijk ziek werd en de geneesheeren aan zijn behoud begonnen te wanhopen, werd hem het gevraagde verlof toegestaan. Lagchend antwoordde de markies, dat hij de te laat komende weldaad des konings niet meer behoefde. Hetzij toch de koning het wilde of niet, binnen kort zou hij naar een oord reizen, waar Philips regt noch magt zou hebben, hem iets te verbieden. Vóór zijn overlijden ontbood hij Ruy Gomez de Silva, een' zijner oudste vrienden, en droeg hem de taak op, den koning te verzekeren, dat hij hem steeds getrouw was geweest *). Den 21sten Mei 1567 stierf hij, niet zonder dat men vermoedde, dat hij vergeven was †). Zijne laatste woorden beletteden niet, dat hij voor den bloedraad werd gedaagd, als beschuldigd van „crimen laesae majestatis", en dat zijne goederen werden verbeurd verklaard. Fraai is het rijm niet, maar waar, dat bij GYSIUS onder het portret van den markies staat:

Al was ik katholiek en ordensridder met,
In staten, hoogheid, eer door mijnen prins gezet,
Mijn Spaansche reize zwaar bewees mijn trouwe groot,
Spaansch loon voor allen dienst was een subtile dood.

Inmiddels poogde Montigny den koning te bewegen, hem zijn afscheid te verleenen. Philips antwoordde kort, dat hij voornemens was, hem, wanneer hijzelf naar de Nederlanden ging, mede te nemen. In weerwil van de groote toebereidselen, die er voor eene schijnbaar aanstaande reis des konings gemaakt werden, kon hij niet al zijne onderdanen misleiden. Er wordt een gezegde aangehaald van

---

*) Anders GACHARD, *Correspond.* I, p. 535, vlg. en *Revue* p. 151. Hier zendt Philips Ruy Gomez tot Berghen. Zoo deze erg ziek is, moet Gomez hem vergunnen heen te gaan. Anders moet hij het bij 't geven van hoop laten, dat het vertrek eens zal veroorloofd worden. Buiten op den brief, die dit bevel bevat, schreef Philips: open, noch lees dit in tegenwoordigheid van den brenger.

†) Vgl. VAN METEREN, blz. 51: „de markies is van ongenoegen en verdriet, zoo niet van violent vergif, gestorven." De datum van GYSIUS is juist.

een' zijner dienaren, Mendoza, die, uitgezonden om orde op zekere zaken, betrekkelijk den togt, te stellen, hun, die hem vroegen, waarheen hij ging, antwoordde: „Ik ga om de menschen te bespotten." En inderdaad, het was spot. Het eene uitstel volgde op het andere. Was dit Montigny reeds zeer onaangenaam, evenzeer griefde het hem te zien, dat de koning hem hoe langer hoe minder genegenheid betoonde. Zoo vaak hij den koning sprak, bedwong hij zijne gevoeligheid hierover niet. Integendeel, ronduit verklaarde hij, ten onregte verdacht te worden. Dit was, zeide hij, de reden, waarom hij Spanje niet mogt verlaten. Hij bood aan zich te verantwoorden, indien Zijne Majesteit meende, dat hij hem had beleedigd *). Nogtans gelukte het hem niet, het gemoed van Philips te doorgronden, die hem steeds vriendelijk antwoordde, dat het verre van hem was, jegens een' zoo getrouw dienaar argwaan te koesteren. Montigny bevredigde die taal geenszins. Hij zag maar al te wel, hoe naauw men acht begon te slaan op zijne gangen. Hem was het bekend, dat de koning had verboden, hem over paarden te laten beschikken en iemand van zijne dienaren vrij te laten reizen †). Gelukkig kon men hem nog niet verhinderen, in 't geheim brieven van zijne goede vrienden te ontvangen. Maar ook deze waren niet in staat hem vrolijk te stemmen. Treurig waren de tijdingen, die zij behelsden. Egmont en Hoorne, zijn eigen broeder, waren gevangen genomen; hijzelf had niets anders te wachten, tenzij hij zichzelf spoedig bevrijdde. Hoe verslagen ook, aan dien raad wilde Montigny

---

*) Vgl. een „*mémorial, présenté au roi par le baron de Montigny*" in de *Correspond.* I, p. 553.

†) De onderkoningen van Catalonië, Navarre en Guipuzcoa, alsmede de directeur-generaal der posterijen en anderen worden aangeschreven, een waakzaam oog te houden op Montigny, *Brief van Philips van den* 16*den Mei*, *Correspond.* I, p. 535 vlg. Volgens VAN METEREN, blz. 59, werden zij, nog bij 't leven van Berghen, reeds naauw bewaakt. Toen de beide heeren eens eene bedevaart deden naar „onze lieve vrouw van Guadalupo", werden hun ongeveer veertig ruiters nagezonden, om hen, zonder dit te laten bemerken, gade te slaan.

geen gehoor geven, niet zoozeer om zichzelven als wel ter wille van zijn' broeder en vriend. Vast vertrouwende op zijne onschuld, wilde hij liever de uitkomst afwachten, zoolang er nog eenige schaduw van hoop was, dan door te vlugten de lastertongen zijner vijanden in beweging brengen.

Ter naauwernood had de baron van Montigny dit bij zichzelf bepaald, of de baron De Selles, luitenant van 's konings lijfwacht, kwam, op bevel van Philips, zijne woning bezetten. Hij verbood hem, een' voet buiten zijne kamer te zetten, en deelde hem mede, dat hij, om dit voor te komen, zijne kamer door eenige schutters zoude laten bewaken. Montigny moest verder zijne wapens afleggen en overgeven en toezien, dat voor de kamer en elders schutters werden geplaatst. Een paar dagen daarna werd hem de keus gegeven, welken burg hij het liefst tot gevangenis had, dien te Segovia of te Toledo. Hij verkoos den eersten, omdat in den laatsten de zetel („het merk") der inquisitie was en hij vreesde, indien hij hier zijn' intrek nam, ter zake van zijne religie lastig gevallen te worden. Zonder van iemand zijner vrienden afscheid te mogen nemen, werd hij, daar hij uithoofde van ongesteldheid het schudden van het paardrijden niet kon uitstaan, begeleid door den baron De Selles en gewapende manschappen, in een' wagen naar den burg van Segovia vervoerd. De baron De Selles, hem op den 20sten Sept. 1567, (zie *Correspond.* I, p. 587) aan den overste van den burg *) overleverende, gelastte hem, den gevangene naauw te bewaken.

De overste sloot Montigny in een kleinen hoogen toren van den burg op. Acht barbaarsche soldaten bewaakten hem en behandelden hem zeer onbeschaamd. Hij mogt slechts een' zijner dienaren bij zich houden, een Luikenaar, Arthus de Munter, die evenwel noch het vertrek mogt verlaten, noch spreken, tenzij in 't bijzijn der manschappen. Ook

*) Bij GACHARD, *Correspond.* I, p. 578, 579 en *Revue*, p. 153 is de burg van Segovia Montigny's eerste kerker. Die overste of *alcaide* van den burg of *alcazar* van Segovia heette don Pedro Fernandez de Cabrera y Bobadilla, graaf van Chinchon, zie de *Correspond.* t. a. p.

Montigny zelven, zoo hij een' geneesheer of iemand anders iets had te zeggen, was het niet geoorloofd anders dan in 't bijzijn van den overste van den burg een gesprek te voeren. Wilde hij iemand, al ware het zelfs aan den koning, een' brief doen toekomen, hij moest open zijn en eerst de censuur van het kritisch oog van den overste doorstaan. Hoe dikwijls ook Montigny, aan dergelijke behandeling ten prooi, protesteerde tegen het onregt, dat niet alleen hem, maar ook de gansche orde van 't vlies werd aangedaan, het mogt niet baten. Philips, het hoofd der orde, had vergeten, dat hij privilegiën had bezworen, als deze: „niemand van de ridders mag in hechtenis worden genomen, of hij moet tevoren overtuigd zijn van verraad of ketterij; geen ander dan twee ridders van de orde mag last geven tot het gevangen nemen; een vliesridder behoeft voor geene andere regters te verschijnen dan voor zes zijner medeleden". Slechts met moeite verwierf Montigny, na maanden in den kerker te hebben gezucht, vergunning om aan eenige zijner vrienden, 's konings hovelingen, te schrijven. Hen verzocht hij, zich zijner aan te trekken en te trachten bij den koning uit te werken, dat hij in kennis werd gesteld van de misdaden, waarvan hij werd beticht, opdat hij zich ten minste kon regtvaardigen. Eveneens zorgde hij, dat er meer dan een request aan den koning werd verzonden, veelal van dezen inhoud: „dat hij zich had laten welgevallen om als afgevaardigde naar Spanje te gaan, alleen om zijn' vorst en vaderland te dienen. Had hij zichzelf voor schuldig gehouden aan eenig misdrijf, dan had hij die taak niet op zich genomen. Hij had te huis achtergelaten eene jonge vrouw, eerst kort te voren met hem gehuwd *), die, het ongeluk van haren man aanhoudend beweenende, door droefheid bijna verdord was. Daarom smeekte hij Zijne Majesteit dringend, hem naar de Nederlanden te laten vertrekken, opdat hij, na zijn' heer vader Karel V en Zijne Majesteit ongeveer dertig jaren

*) Helena van Melun, prinses van Espinoy.

getrouw te hebben gediend, zonder zijn ligchaam of vermogen te sparen, het overige van zijn leven met zijne echtgenoote in rust mogt doorbrengen. Nogtans, hoezeer dit zijn wensch is, verlangt hij niet, dat hem zijne euveldaden, zoo hij schuldig bevonden wordt, worden vergeven. Integendeel, hij wenscht, dat hij er van in kennis worde gesteld, en dat de koning, de aanklagt en de verantwoording gehoord hebbende, bevele, wat hem behoorlijk zal schijnen. Inmiddels verzoekt hij, om te zwijgen van de vele lasten zijner gevangenis en van de dartelheid en onbeschoftheid der krijgslieden, die hem bewaken, dewijl hem ter naauwernood wordt verstrekt wat hij voor zijn dagelijksch onderhoud behoeft, dat hem òf uit Spanje wat hij noodig heeft worde verschaft, òf dat hij naar de zijnen in Nederland moge schrijven, ten einde hem dit uit zijne eigene goederen geworde."

Op al zijne brieven en requesten kwam geen antwoord. Hierom wendde hij zich tot God en tot zichzelven. Al de krachten van zijn verstand besteedde hij, om een middel uit te denken, ten einde zichzelven uit zijn jammerlijken toestand te bevrijden. Hij overwoog, dat zijn welvaren en zijn goede naam er zeer bij zouden winnen, indien het hem gelukte veilig eene plaats te bereiken, waar hij zijne onschuld vrijmoedig kon betuigen. Wat hij ondernam was intusschen zeer moeijelijk te volbrengen. De burg, waarin hij gevangen zat, was op eene zeer hooge rots gebouwd en door drie muren omringd. Het vertrek zelf, waarin hij was opgesloten, lag in 't hoogste gedeelte van den toren, terwijl de vensters met ijzeren traliën voorzien waren. Vermits echter de nood, dien GYSIUS meent een' wetsteen van 't verstand te mogen noemen, een kunstig meester is, slaagde Montigny er in, een middel te bedenken om uit den kerker te geraken. Hij begon met een' brief te schrijven aan zijn spijs- of hofmeester, een' zijner dienaren, dien hij, hoewel gevangen, nog steeds onderhield. Zijn naam was Jan le Moyne *). Dezen, in een' doek gewonden, bragt

*) VAN METEREN, blz. 59.

een zijner bewakers, hiertoe omgekocht, over. Hij luidde in hoofdzaak aldus: „Hij had zich voorgenomen te ontvlugten, indien 't maar eenigzins mogelijk was. Hij twijfelde volstrekt niet aan de goede uitkomst, zoo de hofmeester hem wilde bijstaan en zich Antonius van der Beek, zijn' secretaris, toevoegen. Het doel der ontvlugting was inzonderheid, den koning te overtuigen van de valschheid der beschuldigingen, tegen hem ingebragt, en zijnen vijanden de schande aan te wrijven, die zij hem wilden aandoen. Wat hij wilde, dat men deed, zou hij hun mededeelen, zoodra hij van den goeden wil des hofmeesters en van Antonius verzekerd was. Inmiddels rekende hij op hun stilzwijgen".

Aan Antonius haperde het niet. Hij was terstond bereid. Maar de hofmeester antwoordde in dezer voege: „Het was volgens hem een aanslag, met veel gevaar verbonden, niet voor zijn' heer, wiens toestand er niet erger door kon worden, ook indien de zaak werd ontdekt, maar voor de medepligtigen. Het was de gewoonte der heeren, de verdiensten hunner onderhoorigen, hoe groot ook, te vergeten, slechts als uit de verte te letten op diensten, jaren lang zonder vergelding bewezen, en daarentegen een ligt vergrijp lang te gedenken. Om deze redenen vroeg hij van zijn' heer stellige toezeggingen, ten einde zijn leven niet te vergeefs in de waagschaal te stellen." Hoe verontwaardigd ook over de hebzucht van dit laaghartig wezen, Montigny bedwong zich en zond hem den volgenden beleefden brief:

„Indien de hofmeester gelooft, dat „er in hem is een gedaante der vaderlijke edelheid", en meent, dat hij eenige achting heeft voor zijn eigen goeden naam en eere, dan moet hij zich overtuigd houden, dat hij hun een deel van al zijne goederen zal gunnen, van wier diensten en weldaden hij, te midden van zooveel benaauwdheden, gebruik maakt, om zijne vrijheid te herkrijgen." In plaats van den omgekochten soldaat de brieven te geven, beval Montigny verder den hofmeester, die hem nu zijne hulp beloofde, te zorgen, dat de kok de brieven in het deeg deed,

waarvan hij het brood bakte, dat hem tot voedsel werd verstrekt. Opdat dit geen' argwaan mogt verwekken, had hij den overste verzocht, dat hem geen ander brood werd gegeven, dan dat de kok of bakker van zijn eigen huis, die Jan de Kok heette, had gebakken. Het was toegestaan, omdat hij beweerde, dat het brood, naar Spaansch gebruik toebereid, zijne maag hinderde en hem niet smaakte.

Van den bijstand der zijnen verzekerd, liet Montigny in de eerste plaats door Antonius van der Beek eenige vijlen te Madrid koopen, die hem, in een' doek gewonden, alsof er geld in was, door den omgekochten soldaat ter hand werden gesteld. Vervolgens beval hij zijn' kamerdienaar de Munter, die van alles onderrigt was, de krijgsknechten ruimer dan te voren te onthalen op het overschot zijner tafel en door dobbelen en kaartspel den tijd met hen te korten. Van die uren trok de gevangene partij, om eene der ijzeren traliën door te vijlen, opdat er zooveel ruimte kwam, dat eens menschen ligchaam er door kon.

Toen de tralie bijna doorgevijld was, stopte hij ze ter plaatse, waar dit was gebeurd, met was toe, waarin het ijzer zich ligt kon bewegen. Zoodra een der krijgsknechten, die, zoo vaak het hun behaagde, de kamer konden binnentreden, dit deed, plaatste hij zich voor het venster en belette hen dus de tralie te zien. Inmiddels liet hij den hofmeester een stokje toekomen, even groot als de tralie, met eene beschrijving van haren vorm. Naar dit model liet de hofmeester eene andere tralie maken, zoozeer met de doorgevijlde overeenkomende, dat men de eene niet van de andere kon onderscheiden. Onder de houtskolen verscholen, die men in de kamer van zijnen heer bragt, bereikte zij veilig hare bestemming. Nu voltooide Montigny het werk en stelde de nieuwe tralie zoo voor de oude in de plaats, dat zij er ieder oogenblik kon uitgenomen worden. Nadat dit punt in orde was, droeg Montigny aan Antonius op, korte ladders te laten vervaardigen, die in elkander pasten en zoo ligt waren, dat zij de schouders van hem, die ze droeg, niet bezwaarden. Terzelfder tijd kocht de hofmeester twee

paarden en twee muilezels, die schier even snel liepen als paarden. Ook bragt hij zooveel geld bijeen als hij konde.

Te midden der drukte van al deze voorbereidselen overwoog Montigny, werwaarts hij zijne vlugt zou rigten, naar Portugal of naar Frankrijk. Wel was Portugal nader gelegen, maar hij twijfelde, of hij er veilig zou zijn, uithoofde van de naauwe verbindtenis, die tusschen dit rijk en Spanje bestond. Gelijk de weg naar Frankrijk langer was, zoo was hij ook gevaarlijker, daar alle postboden, die in deze tijden zonder ophouden heen en weder reisden, hem van aangezigt tot aangezigt kenden. Desniettegenstaande besloot hij, na rijp beraad, tot het laatste. Alzoo was hij het met zichzelven eens en had hij kunnen gaan, zoo niet de hofmeester ten koste van het verzamelde geld zoo dartel en onkuisch had geleefd, dat hij, meer dan honderd dukaten hebbende verkwist, zijn' heer dwong, alleen uit gebrek aan geld, de poging nog eene maand of drie uit te stellen. Gedurende die lange dagen berigtte hem Antonius den geregtelijken moord van Egmont en Hoorne, dien de overste, op bevel van Philips, voor Montigny had moeten geheim houden. Aangenamer was hem de tijding, dat niet lang geleden iemand in Spanje was gekomen, geheeten Hanoius *), die den bijnaam had „Prutemis", deels uit begeerte om het land te zien, deels om Montigny te bezoeken, van wiens broeder hij vele beleefdheden had genoten. Op verzoek van Montigny verklaarde deze man zich terstond bereid, zich te begeven naar Erna †), gelegen op eene dagreis afstand van de grensscheiding tusschen Spanje en Frankrijk. Hier wilde Montigny hem, als een' man, den postboden onbekend, voor zijne plannen bezigen.

---

*) Bij VAN METEREN, blz. 59, heet hij Johan Hanouw, een edelman uit Pruissen. BOR (Leiden en Amsterdam, 1621) I, fol. 182, spelt den naam eveneens, daar hij het geheele berigt van de poging tot ontvlugting van VAN METEREN heeft overgenomen. In de *Revue*, p. 154, wordt hij "un Polonais" genoemd.

†) In de *Revue*, p. 154: *Ernani*.

Eindelijk waren alle hinderpalen uit den weg geruimd. Montigny zag reikhalzend uit naar het teeken, dat de hofmeester hem zou geven. Met hem was hij overeengekomen, dat, zoodra den hofmeester de tijd rijp scheen voor de uitvoering, deze omtrent twee uur na den middag in het dal, waarop de kerker uitzag, zou gaan wandelen, zich, als tegen de hitte, door met een' zakdoek heen en weer te slaan, verkoelende. Op dit teeken zou Montigny in den eerstvolgenden nacht uit den kerker afdalen. Gelukte dit, dan konde — meende Montigny — de vlugt wel tot den volgenden middag verborgen blijven. Immers had zijn kamerdienaar, nu zeer bevriend met de soldaten, deze overgehaald, niet vóór elf uur in het vertrek van zijn' heer te komen. Dit hadden zij beloofd, geloof slaande aan het zeggen van de Munter, dat zijn heer, des nachts door ongesteldheid gekweld, niet konde slapen en niet vóór den dageraad insluimerde. Bovendien had de kamerdienaar uit eigen beweging beloofd, na de ontvlugting zijns heeren, trots de grootste bezwaren, nog zoo lang daar ter plaatse te zullen blijven als hij maar konde. „Voorwaar" zegt GYSIUS „dit is een heerlijk en eeuwig gedenkwaardig exempel van de trouw van een' dienstknecht jegens zijn' heer."

Maar dat deze trouw, helaas, niet de gewenschte uitkomst had, hiervan droeg hij de schuld, die door zijne ongebondenheid vroeger eene groote verwachting te leur stelde en thans door dezelfde ongebondenheid alle hope voor immer deed falen, zichzelven tevens even als zijn' heer en den overigen dienaars de grootste rampen op den hals halende. Wederom was het de lage slaaf der onkuischheid, de hofmeester. Och of hij slechts zichzelven in den poel der ellende hadde gestort! Hij meldde, met ontijdigen ijver, zijnen heer in een langen brief de reis van Hanouw, wiens naam hij zelfs niet onduidelijk te kennen gaf, en vele andere dingen, die Montigny vroeg genoeg had geweten, wanneer eens het gevaar was geweken. De brief bevatte o. a. het plan om van Erna naar St. Sebastiaan te gaan,

daar eene sloep te huren en hiermede naar St. Johan de Luz te varen. De maandag is de geschiktste dag voor de vlugt. Des zondags nachts toch wandelen er te veel menschen. Montigny moet zijn' baard afscheren en zich zooveel mogelijk onkenbaar maken, enz. *) In plaats van het brood, dat den brief bevatte, zoo als hem was voorgeschreven, in eigen persoon aan den kamerdienaar ter hand te stellen, liet hij het door een jongeling brengen, die het onder de andere brooden in de spijskist legde en zich daarop verwijderde. Middelerwijl bedierf de hofmeester den ter kwader ure betoonden ijver door de schandelijkste onachtzaamheid. Niet uit godsdienstig gevoel, maar ten einde, onder den dekmantel der religie, een' blik te slaan op eenige vrouwen, op welke hij verliefd scheen te zijn, ging hij naar de kerk. Kort na het vertrek van den jongeling, die het brood had bezorgd, kwam de overste van den burg bij de kist. Hij had de gewoonte, steeds een paar van die brooden voor zichzelven er uit te nemen, niet uit argwaan, maar omdat hij ze gaarne at. Zoo deed hij ook nu, en ziet, bij toeval nam hij juist dat brood, waarin de brief school. Hij sneed het aan en riep, den brief vindende, uit: „O, verraderlijke boosheid!" Op staanden voet verbood hij, dat men een' van Montigny's dienaren uit den burg liet gaan. Nadat hem door een' Spanjaard, die hier mede gevangen zat en die de Fransche taal verstond, de inhoud van den brief was bekend gemaakt, zond hij dien aan Philips †).

Na zijn middagmaal te hebben gebruikt, kwam de hofmeester, zonder eenig kwaad vermoeden te hebben, op den burg. Terstond werd hij in hechtenis genomen. Hetzelfde geschiedde met Montigny's overige bedienden. Eenige dagen later verscheen er een regter van 't hof des konings, die

*) *Correspond.* II, p. 32.

†) De hoofdtrekken — maar ook niet meer dan deze — dier zaak en van haren afloop zijn te vinden bij VAN METEREN en BOR t. a. p., in de *Correspond.* II, p. 32 vlg., p. 37 en in de *Revue*, p. 154. Hanouw wordt in de "*Correspondance*" ten onregte "un des artisans du dessein" genoemd. In de *Correspond.* II, p. 37 luiden de namen van de hoofdpersonen anders dan bij VAN METEREN en bij GYSIUS.

begon met hen allen te pijnigen, en wel het eerst den hofmeester. Aanvankelijk weigerde deze iets te zeggen, maar weldra gaf hij, de hevigheid der pijniging niet kunnende verdragen, den naam van den Spaanschen soldaat aan, dien van den smid, welke de tralie had gemaakt, en insgelijks dien van een' armen man, welke Hanouw den eersten dag zijner reis tot gids had gediend. Oogenblikkelijk werden ook deze lieden gevangen gezet. Antonius moest tweemaal de kwelling der pijnbank doorstaan; de bakker werd evenmin gespaard, hoewel al de anderen standvastig hadden getuigd, dat hij onkundig was van de gansche zaak. Maar het wreedst werd de omgekochte Spanjaard gefolterd, zoo wreed, dat hij, ofschoon geheel onbekend met het eigenlijke plan, bekende wat hij wist en niet wist. Wat Hanouw betreft, hem beval de regter, onder 't uiten der vreesselijkste bedreigingen, rekenschap te geven van al zijn doen en laten sinds zijne jeugd. Zoowel hieruit als uit de gezegden der overige gevangenen kon de regter opmaken, dat hij zich niet erg had vergrepen, weshalve hij niets anders deed dan hem in verzekerde bewaring houden. Terwijl de regter op deze wijze woedde en raasde tegen Montigny's rampzalige bedienden, wendde deze zich èn tot hem èn tot Philips met verzoek, dat men wat men verkeerd gedaan achtte niet hun, maar hemzelven mogt wijten. Wederom bekwam hij geen antwoord.

Eindelijk was de regter van oordeel, dat hij genoeg was ingelicht. Wat hem de waarheid scheen meldde hij aan 't hof des konings, dat hem kort hierna de vonnissen overzond. De Spaansche soldaat werd op zekeren morgen, na gebiecht en de mis gehoord te hebben, in 't wit gekleed, hebbende een' hoed met vier roode kruisen op 't hoofd, op een' ezel gezet. Vervolgens werd hij door de stad gevoerd, terwijl de omroepers, naar Spaansch gebruik, zijne misdaad en zijn vonnis bij herhaling aan 't volk bekend maakten, en ten laatste opgehangen. Des namiddags van denzelfden dag werd de bakker, Jan de Kok, gebonden aan handen en voeten, eveneens op een' ezel gezet en,

onder dergelijk geleide van omroepers, door de stad gevoerd. Onder het rondrijden kreeg hij met een leder van drie vingers breed, drie of viermaal tezamengeknoopt, tweehonderd slagen. Zelfs den Spanjaarden was dit te forsch. Vol aandoening riepen zij luide, dat deze lieden zich als goede dienaars hadden gedragen, zoekende hun' heer te bevrijden, die lang, maar vruchteloos regt had gezocht. In weerwil van deze sympathie der Spanjaarden was den bakker ten overvloede nog eene galeistraf van vijf jaren opgelegd, iets, wat GYSIUS eene zwaardere boete noemt dan de dood. Hij schijnt echter van de roeibanken der galei gevlugt te zijn. De gids, dien Hanouw had gebruikt, werd voor eeuwig uit Segovia verbannen, de smid gedurende twee jaren. Ook moest deze eene boete van veertig dukaten betalen. Den hofmeester, Antonius van der Beek, den kamerdienaar de Munter en Hanouw werd in 't openbaar, in tegenwoordigheid der diefleiders hun vonnis voorgelezen, houdende dat zij ter plaatse, waar zulks te doen gebruikelijk was, zouden onthoofd worden en hunne goederen verbeurd verklaard. Tot hun geluk bleef het bij de woorden. Vanwaar die gunstige omkeer kwam, vernamen de beschuldigden later van een' Jezuït. De oorzaak lag in een krachtig verweerschrift, dat Antonius den koning had doen toekomen. Voorloopig werden de genoemde personen in een vuil en duister hol van den burg opgesloten, waar zij meenden, ieder uur den scherpregter of iets ergers te moeten verwachten. Om niet alleen hunne oogen, maar ook hunne ooren te kwellen, schold de overste hen van tijd tot tijd uit voor al wat leelijk is en dreigde hen met den hongerdood, zeggende, dat zij moesten zien, op kosten òf van den koning, òf van Montigny gevoed te worden. En toen zij hem smeekten, te dien einde een' bode of brief te mogen afzenden, sloeg hij het verzoek af, hoewel hij natuurlijk wist, dat zij, zonder de hulp van andere menschen, niet in hun onderhoud konden voorzien. Nog niet voldaan over zijne eigen onmenschelijkheid, liet de overste bovendien de vensters uit den burg nemen.

Eer GYSIUS zijn verhaal voortzet, schept hij er behagen in, hier ter plaatse aan te toonen, dat „de kleine en verachtelijke fortuinen geene geringe voorbeelden opleveren van de goddelijke regtvaarheid". Deze doet hij den lezer hierin opmerken, dat van vier personen, die, ieder op zijne wijze, in het lot van Montigny betrokken zijn geweest, en van welke ieder ongetwijfeld gemeend had langer te zullen leven dan Montigny en zijne dienaren, drie in het tijdsbestek van veertien dagen het rijk der levenden verlieten en de vierde razend werd. Dit waren twee ontvangers, die — een zonderling werk voor ontvangers — door den overste gezonden waren om Hanouw te achterhalen en die valsche geruchten omtrent dezen man uitgestrooid hadden; een advokaat, die in de zaak van Montigny's dienaars niet getrouw had gehandeld, en een Portugeesch jongeling, die meermalen iets voor Montigny gekocht en hem eenig geld en andere dingen ontstolen had. De beide eersten overleden plotseling, de advokaat werd krankzinnig, en de jongeling wierp zich voorover in een' put en verdronk.

GYSIUS gaat hierop verder. Met veel moeite verwierf Montigny deze gunst van den overste, dat hij aan de dienaren, die om zijnentwil zoo ongelukkig waren geworden, eenig berigt kon doen toekomen. Hij verzekerde hen van zijne deelneming in hun treurig lot, en deelde hun mede, dat, op zijn verzoek, de bisschop der stad eenige stappen ten hunnen behoeve bij den overste had gedaan, maar te vergeefs. Hij voor zich twijfelde niet, of de goede God zou eindelijk 's konings gemoed tot billijkheid bewegen. Mogt het gebeuren, dat hijzelf uit zijne ellende werd bevrijd, dan zou hij elk hunner naar zijn vermogen beloonen. Intusschen vermaande hij hen, met lijdzaamheid en geduld te berusten in hetgeen niet kon veranderd worden. Behalve datgene, wat hij hun gezamenlijk liet weten, beval hij Hanouw in 't bijzonder aan, stoutmoedig te vragen al wat hij noodig had, hem belovende, naar zijn vermogen de kosten te zullen dragen, alsof hij zijn eigen broeder ware. Bij het doen van die belofte was Montigny meer

indachtig aan zijne grootmoedigheid dan aan het vermogen, waarover hij met de daad konde beschikken. Ter naauwernood toch kon hij, het kostelijkste, dat hij had, verpandende, in zijne gewone uitgaven, hoe gering ook, voorzien. Geen wonder: van het geld toch, dat hij met zooveel moeite had bijeengebragt, had de regter, uit Madrid gezonden om de zaak der ontvlugting na te sporen, mild zijnde met eens anders goed, in ééne maand omtrent drie duizend dukaten doorgebragt en verbrast.

Gelijk de overste Montigny had vergund, met zijne dienaren gemeenschap te houden, stond hij dezen ook toe, iemand naar het hof te zenden, om in hunnen naam een' procureur te stellen, ten einde hunne zaak voor te staan. Nadat dien ten gevolge hunne zaak meermalen in den raad van state ter tafel was geweest, werd hun ten slotte bevolen, voor eeuwig daaromtrent het stilzwijgen te bewaren en hun tevens te kennen gegeven, dat de uitvoering van het vonnis slechts was geschorst. Niet lang hierna werden de gevangen dienaren door eene schare diefleiders van den burg Segovia naar een anderen, Torre de Velasco geheeten, gevoerd. Op bevel des konings moesten zij hier in een hoogen toren opgesloten en door vier krijgsknechten bewaakt worden, en Montigny de kosten dragen. Niemand mogt tot hen worden toegelaten, buiten de soldaten. Zij mogten noch uit den toren komen, noch brieven afzenden. De toren zelf werd zoo onbehagelijk mogelijk ingerigt. In den letterlijken zin werd hun dáár niets gelaten dan de muren. Zelfs stroo was er niet om op te rusten. Daarenboven waren hunne kleederen versleten, en de winter was op handen. Naauwelijks konden zij, uithoofde van de duurte der tijden, koopen, hetgeen voor het soberste onderhoud vereischt werd. Het spreekt vanzelf, dat hun rampzalige toestand nog verzwaard werd door de vele beschimpingen en bedreigingen, welke de wachters hun toevoegden.

Zoo fel was de verdrukking, die zij verduurden, dat zij, die voorheen de schorsing van het vonnis als een' zegen hadden aangemerkt, thans niet zoozeer den dood, als wel

eene eeuwigdurende gevangenschap vreesden. Eindelijk echter kwam er uitkomst van eene zijde, vanwaar zij ze niet konden verwachten. In November 1567 reisde de prinses van Portugal, eene zuster van Philips en moeder van Sebastiaan, koning van Portugal, voorbij den toren, om haren broeder te bezoeken. Zoodra dit den gevangen dienaren ter ooren was gekomen, maakten zij, door luidkeels te roepen en met hunne ketenen te rammelen, zooveel gedruisch, dat de vorstin, tot medelijden bewogen, vroeg, welke de oorzaak was van dit rumoer en welke lieden het waren. Men zeide haar, dat het Vlamingen waren, die dáár gevangen zaten, omdat zij gepoogd hadden hun' heer te bevrijden, die geen regt kon verwerven. Dus onderrigt, beloofde zij, zoowel ter wille van Montigny als om het geringe van 't vergrijp, bij haren broeder te zullen aanhouden, dat de gevangenen uit den kerker werden ontslagen.

Nog kon de vorstin maar kort te Madrid geweest zijn, of er kwam een postbode bij den overste van den burg, hem uit naam des konings bevelende, de bedienden van Montigny dadelijk te laten gaan, werwaarts zij wilden, op eene boete van duizend pond zilver.

De gevangenen vertrouwden, toen hun dit berigt werd gebragt, hunne eigene ooren niet. Intusschen draalden zij, aan hunne uitbundige blijdschap lucht hebbende gegeven, niet, van de vergunning partij te trekken. Eenige van Montigny's vrienden, die sinds vroegeren tijd verpligting aan hem hadden, stelden hen, op zijne aanvraag, in staat, de reis te ondernemen. Hijzelf gaf hun brieven mede aan zijne echtgenoote, strekkende om hun, ten laste van zijne goederen in Nederland, een jaarlijksch inkomen te doen uitkeeren. Tegelijk liet hij hun de verzekering geven, dat hij het hierbij niet zou laten berusten. Maar nog ééne teleurstelling wachtte hen. Met uitzondering van Hanouw, die naar Italië vertrok, begaven zij zich naar de Nederlanden. Hier gekomen, vernamen zij weldra, dat Alva, in weerwil van de gunstige tusschenkomst van Noircarmes

tot wien zij zich hadden gewend, niet alleen verbood, dat hun een penning van het beloofde werd uitgekeerd, maar dat hij hen ook, op straffe van de galg, uit Brussel verbande.

Wat voor hen eene treurmare was zou voor hunnen heer de grootste zegen zijn geweest. Sinds het mislukken van de poging ter bevrijding verlieten de wachters zijn vertrek niet meer. Zijne legerstede stond midden tusschen hen. Des daags en des nachts speelden en dobbelden die boeven en kwelden hem zoozeer door hun kijven en twisten, dat hij geen oogenblik kon rusten. Verzocht Montigny hen, hun geraas te staken, dan was het antwoord, dat zij dáár niet waren om zijn' wil, maar om dien des konings te doen. Hoe dringender hij bad, des te hardnekkiger hielden zij vol. Ten laatste scheen zich ook voor hem de mogelijkheid van uitredding op te doen. Maar wat regt scheen was zelfs geene schaduw van regt, maar het grootste onregt. Hem werd aangezegd, dat hij was aangeklaagd, als de misdaad van gekwetste majesteit gepleegd hebbende. Doch de zaak werd naar het Nederlandsche geregtshof (d. i den raad van beroerten) verwezen. Wel was het Montigny vergund, van de diensten eens pleitbezorgers *) gebruik te maken, maar hoewel deze beweerde, dat hij, om de beschuldigingen te kunnen weerleggen, zich in betrekking tot den beschuldigde moest stellen, werd hij genoodzaakt, zonder dergelijk overleg, binnen een korten termijn, zoo goed hij kon, eenig antwoord te geven. Hij werd daartoe genoodzaakt, want, zeide men, deed hij het niet, dan zou de zaak, zonder dat, tot een einde gebragt worden. Eenige maanden later drong de procureur er ernstig op aan, dat hij, behoorlijk ingelicht door brieven van Montigny, thans eene verdediging mogt indienen. Maar hij kreeg tot bescheid, dat men op zijn eerste antwoord niet konde terugkomen, daar alle stukken, betrekkelijk het proces, reeds naar Spanje waren overgezonden.

---

*) Hiertoe werd door Alva aangewezen Antonius de Penin, een burger uit Bethune, zie *Correspond.* II, p. 89, 90 en *Revue*, p. 157.

Terwijl het aldus met de zaken stond, kwam Anna van Oostenrijk, eene dochter van keizer Maximiliaan II, in 1570 den Rijn af in de Nederlanden, wachtende naar een geschikt tijdstip om den togt naar Spanje te doen, waar zij zich in den echt ging begeven met Philips. Tot haar wendden zich de gravin van Hoorne, Montigny's moeder, en zijne echtgenoote, haar smeekende uit te werken, dat het proces ten einde gebragt en Montigny uit de gevangenis ontslagen werd. De aanstaande koningin van Spanje beloofde, dat dit de eerste bede zijn zou, die zij haren bruidegom zou doen. Vol vertrouwen zagen de vrienden van Montigny nu het vertrek der vorstin te gemoet.

Doch Alva waakte. Hij, een oud vijand van Montigny, schreef den koning, wat er gaande was. Hij voegde er bij, dat er geen beter middel was om te voorkomen wat 's konings bruid wenschte, dan dat Montigny, dien men zonder gevaar niet in vrijheid kon stellen, vóór Anna's aankomst op de eene of andere wijze van het leven werd beroofd. Nu werd Montigny den 17den Augustus 1570 *) van Segovia naar het kasteel van Simancas overgebragt, waar hij werd gedood, eer de nieuwe koningin van Spanje voet aan wal zette. De laatste dag zijns levens was de 16de October 1570. Hij werd na middernacht onthalsd. Eerst in Maart van het volgende jaar werd zijn vonnis, dat reeds in Maart 1570 was geveld, door Alva bekend gemaakt †) en al zijne goederen verbeurd verklaard. Zijne jaarlijksche inkomsten uit hetgeen hij in de Nederlanden bezat beliepen 11,250 gulden, die van den markies van Berghen 50,872 gulden §). Hij liet geene andere kinderen na dan een dochtertje, dat in jeugdigen leeftijd is overleden. Zijne gemalin huwde later den heer van Barlaimont.

Zóó bezweek Montigny, onder wiens portret men bij GYSIUS deze woorden leest:

---

*) *Correspond.* II, p. 148.
†) *Correspond.* II, p. 171.
§) *Correspond.* II, p. 116.

Ridder des gulden vlies en Doorniks gouverneur,
De landen zeer getrouw, ook Spaansch ambassadeur,
Den goeden raad, dien ik tot 's konings dienst ging toonen,
Ging men mij ook, helaas! al met den dood beloonen.

Omtrent de wijze, waarop Montigny omkwam, is GYSIUS slecht onderrigt geweest. In overeenstemming met VAN METEREN verhaalt hij, dat hem door een jongen page, die hem diende, vergif in een potage werd gegeven, waardoor hij eene brandende koorts kreeg, die hem den dood berokkende. BOR, dit overnemende, laat er op volgen: „wat hiervan zij, zoude ik niet kunnen stellen; dan mij is altijd gezegd geweest van personen van qualiteit, dat hij in Spanje bij sententie zoude zijn onthoofd, laat daarom dit alzoo in zijne waarde staan, totdat ik hiervan zekerder en klaarder bescheid zal mogen bekomen." Deze wensch van BOR is, geloof ik, niet vervuld. Dat die personen van kwaliteit alzoo dachten, begrijpt men. Het vonnis bevatte, dat Montigny „aura la tête tranchée, et qu'elle sera ensuite exposée au haut d'une pique" *). En toch vergisten zich die heeren. Zij dwaalden met velen. HERRERA laat Montigny te Medina del Campo sterven; STRADA stelt, dat hij te Segovia, BENTIVOGLIO, dat hij te Madrid werd onthoofd. DE GROOT beweert, dat hij in 't openbaar werd ter dood gebragt. Anderen hebben andere bijzonderheden, alle even onwaar, *Revue*, p. 141, 142. Naast VAN METEREN komt GYSIUS de lof toe, dien GACHARD den eersten toekent, „d'avoir le plus approché de la vérité." Het blijkt, dat zij althans (vgl. de *Revue* t. a. p.) hebben geweten „le temps et le lieu, où Montigny avait cessé de vivre." Geen wonder, bij zulk een zamenraapsel van gemeen bedrog en verachtelijke listen. Wie ze nog niet ten volle kent leze de haarkleine bijzonderheden, met zooveel zorg door GACHARD in de „*Correspondance*" bijeengebragt. Ik behoef ze niet mede te deelen. Liever vermeld ik ten slotte, welke over-

*) *Correspond.* II, p. 123, 124.

denkingen VAN METEREN en BOR, bij het opteekenen van den dood van Montigny en der overige aanzienlijke slagtoffers van Alva's wreedheid, aan diens nagedachtenis en aan die van zijne ongelukkige lotgenooten hebben gewijd.

BOR getuigt, dat, ofschoon niemand er van durfde spreken, er velen waren, wien deze daad van Philips zeer mishaagde. Montigny toch was op bevel der regentes, van de heeren van 't vlies en van den raad van state naar den koning gezonden, en werd alzoo, tegen aller volkeren regt, gedood. Aan de Nederlandsche heeren, zegt VAN METEREN, baatte het niet, dat zij goed katholiek waren; dat zij de uitoefening der Roomsche eeredienst in hun gebied deden herstellen en de kinderen der gereformeerden, reeds gedoopt, hadden laten herdoopen. Ten hunnen aanzien heeft men, vervolgt hij, in de naburige landen, waar men onpartijdig omtrent hen dacht, deze meening gekoesterd, dat zij in 't begin van Philips' regering de voornaamste bewerkers zijn geweest van 's konings voorspoed, van zijne overwinningen en van den gunstigen vrede, met Frankrijk gesloten. Hun ongeluk is het geweest, dat zij bij het volk zoo gezien waren en alom zulk een grooten naam hadden verworven. Hierdoor was het hun mogelijk, de Nederlanders tot het opbrengen van groote schattingen en tot gehoorzaamheid aan 's konings bevelen te bewegen, maar ook om uit andere landen, waar zij vele betrekkingen hadden, als uit Duitschland, Philips steun te doen verstrekken. Sinds nu de koning had besloten in de Nederlanden de onbeperkte heerschappij uit te oefenen, even als in Indië, verwachtte hij, dat Egmont, Hoorne, Berghen, Montigny en de overigen, gelijk te voren, ook ter bereiking van dit doel hunne krachten niet zouden sparen. Maar in dit opzigt bleven zij ten achteren bij hetgeen zij, die dit in Spanje wenschten en onervaren waren in 's lands zaken, hadden verwacht. Door hunne meerdere kennis dier aangelegenheden koesterden de Nederlandsche heeren de overtuiging, dat, zoo zij Philips' pogingen in de hand werkten, zij hem geene dienst, maar ondienst zouden bewijzen. Vermits zij alzoo

de maatregelen, door den koning genomen, tegenwerkten en hem tot eene andere wijze van doen zochten te brengen, achtten de koning en zijne raadslieden hun gedrag te zijn „crimen laesae majestatis", weshalve zij, naar de meening der Spanjaarden, het leven moesten verliezen.

Groningen, April 1863.

WILLEM III EN ZIJNE GEHEIME ONDERHANDELINGEN

MET

KAREL II VAN ENGELAND IN 1672.

DOOR

Dr. R. FRUIN.

Er bestaat een merkwaardige verzameling van brieven en bescheiden over de onderhandelingen van Willem III met zijn oom, den koning van Engeland, gedurende het jaar 1672. Zij is te vinden onder de bijlagen op het werk van B. COSTERUS, *Historisch verhaal ofte deductie van zaaken raakende het formeren van de republique in* 1572 *ende van het gebeurde in* 1672 *en* '73, (*Leyden* 1736). Van het oogenblik af dat zij aan het licht was gebracht, heeft zij tot eindeloos redetwisten aanleiding gegeven. Het doel van den uitgever was blijkbaar, een blaam te werpen op de nagedachtenis van den prins, het te doen voorkomen alsof hij uit heerschzucht het belang van het land aan zijn eigenbelang had opgeofferd. Dat kon de tegenpartij niet zwijgend toelaten; zij zag geen kans de beschuldiging te wederleggen, als zij de getuigen niet wraakte; en daarop hield zij de echtheid der aangevoerde stukken verdacht, en meende dat ten minste enkele of geheel onecht, of althans gedeeltelijk door den uitgever vervalscht waren.

Haar achterdocht scheen niet ongegrond. Het werd bewezen dat een andere brief, onder de bijlagen opgenomen, een brief van Willem III aan den grave van Portland, in dato $^{10}/_{20}$ Jan. 1690, verdicht was. Op verzoek der kinderen van den graaf stelde het hof van Holland een onderzoek naar de echtheid van den brief in, en verklaarde dat een geheel andere brief, door supplianten overgelegd en met

den eersten in strijd, ontwijfelbaar van de hand van den prins was *). Daarmeê scheen de argwaan ten volle gewettigd en de geheele verzameling van stukken, op het zachtst genomen, verdacht.

In den laatsten tijd heeft de hoogleeraar VREEDE van dezelfde stukken gebruik gemaakt, in zijne *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederlandsche Diplomatie* (I bl. 233). Hij schijnt ze voor stellig echt en zelfs boven verdenking verheven te houden; althans hij acht het onnoodig hun echtheid te bewijzen of te beweren. Na hem heeft de heer GROEN VAN PRINSTERER, in de *Prolegomènes* voor het laatste deel der *Archives de la maison d'Orange-Nassau*, ze nog eens besproken, en zelfs enkele herdrukt, maar eveneens zonder over de echtheid of onechtheid uitspraak te doen. Hij zegt alleen, dat die bescheiden nog weinig bekend zijn en toch een naauwkeurig onderzoek verdienen (p. LXXXVI). Ik stem hem dit gaarne toe. Ik geloof met hem, dat het onderzoek nog niet gesloten mag heeten, en ik wil naar mijn vermogen een bijdrage leveren tot zulk een vernieuwd en dieper onderzoek. Wij handelen eerst over de echtheid der stukken, en dan over hun historische beteekenis.

Er bestaat geen uitwendig bewijs voor de echtheid. Wij weten niet uit welk archief zij aan den dag zijn gebracht; wij kunnen zelfs niet gissen hoe zij uit het kabinet van den prins in handen van een liefhebber geraakt zijn. Het is met deze bescheiden als met de correspondentie tusschen Maurits en Willem Lodewijk, die ook voor het eerst in de vorige eeuw, zonder acte van oorsprong uit de collectie van een liefhebber in het licht is gegeven †). Beide moeten zich handhaven door innerlijke bewijzen van echtheid.

Maar voor wij de stukken zelve onder handen nemen, eerst nog iets over de uitgaaf. Men neemt gewoonlijk aan, dat het COSTERUS is die ze heeft laten drukken. „Een voorma-

*) Vidimus van den hove van Holland enz., 's Gravenh. 1739.

†) Over de echtheid dier correspondentie, door den heer GROEN VAN PRINSTERER in twijfel getrokken, heb ik gehandeld in den *Kunst- en Letterbode* van 1861, N°. 51.

lig regent", zegt de heer VREEDE, „heeft ze voor meer dan eene eeuw uitgegeven." Dit is onjuist. Eerst in de tweede uitgaaf van het *„Historisch verhaal,"* die na den dood des auteurs, in 1736, verschenen is, komen zij voor. In de eerste uitgaaf van 1706, door den schrijver zelven bezorgd, worden zij niet gevonden, en evenmin in het *Advertissement* of aanhangsel, in 1726 insgelijks door den schrijver zelven aan die eerste uitgaaf toegevoegd. Het is waar, hieruit is nog niet bewezen, dat zij niet door den schrijver zelven opgespoord en voor een latere uitgaaf van zijn werk bestemd waren. Maar dit wordt toch onwaarschijnlijk, als wij zien dat nergens in den herzienen tekst op die stukken gewezen wordt, ook niet daar, waar zij tot bevestiging van het gevoelen des schrijvers hadden kunnen dienen *). Daarentegen wordt er gebruik van gemaakt in de voorrede van den bezorger der tweede uitgaaf. Reden genoeg om te vermoeden dat deze het is, die de stukken in handen gekregen en in de bijlagen geplaatst heeft. De schrijver van een bekend pamflet uit dien tijd, het *Schuitpraatje ofte samenspraak tusschen vier heeren met de schuit reijsende van Leeuwarden na Groningen*, (Jan. 1737), gelooft dan ook, „dat dezelfde menschen, die de voorrede hebben geschreven, ook de bijlagen daar achter hebben gefourneert".

Wie was de schrijver van de voorrede en de bezorger der nieuwe uitgaaf? Het gerucht noemt PIETER BURMAN, een heftig staatsgezinde, zoo als hij getoond had in de *Aanmerkingen op de redevoering van* GUNDLING, door hem onder den naam van Favoritus Noricus in het licht gegeven, en gehuwd aan de pleegdochter van den kinderloozen COSTERUS, bij wien hij de plaats van schoonzoon vervulde. Het zou dus niet meer dan natuurlijk zijn, zoo hij, die de boeken en brieven van zoo vele anderen heeft uitgegeven, ook het werk van zijn ouden vriend, wiens politieke gevoelens hij deelde, voor de pers had gereed gemaakt.

Wij aarzelen dus niet om aan BURMAN het publiceeren der

*) Bijv. bl. 75.

briefwisseling van Willem III met Karel II toe te schrijven. Hij en niet COSTERUS is aansprakelijk voor haar echtheid. Van waar en van wien hij ze bekomen heeft, kunnen wij zelfs niet gissen; hij helpt ons volstrekt niet op het spoor. Ook schijnt hij niet geweten te hebben, dat hij de eerste was die ze in druk gaf. Hij duidt het BASNAGE euvel, dat deze van slechts een enkelen der brieven gewaagt en de overige stilzwijgend voorbij gaat, „hoewel hij ze mogelijk gezien had". Hij wist dus niet dat juist die eene brief, dien BASNAGE gebruikt had, de eenige van de geheele verzameling was, die in druk bestond, en dat al de overige door hem voor het eerst aan den dag werden gebracht. Die onkunde, die blijkbaar niet geveinsd is, pleit naar mijn oordeel BURMAN vrij van opzettelijke verdichting en vervalsching der brieven. Hoe zou hij verdicht hebben wat hij meende dat reeds door anderen gezien was? Hoe zou hij hebben durven vervalschen, als hij anderen met de ware lezing bekend achtte? Ik houd mij op dezen grond overtuigd dat, zoo er vervalsching heeft plaats gehad, BURMAN althans daaraan geen schuld heeft.

Maar onderzoeken wij verder, of er sporen van vervalsching te ontdekken zijn. Laten wij beginnen met dien eenen brief, die sedert lang gedrukt en door BASNAGE gebruikt was. WAGENAAR had er een afdruksel van gezien, dat op kosten van den lande gemaakt was, en waarop *secreet* stond. Hij oordeelt dus dat dit stuk „meer teekens van echtheid heeft", dan hij aan de overige van den bundel durft toekennen (XIV, 45). Wij zien hier alweder hoe voorzichtig WAGENAAR in zijn oordeelen is: een stuk, voor 's lands rekening gedrukt, kan toch nog ondergeschoven zijn. Maar hij zou stelliger hebben durven spreken, indien hij het laatste deel der *Archives* van den heer GROEN VAN PRINSTERER had mogen gebruiken. Uit de correspondentie van den prins met Fagel, ons daar medegedeeld, leeren wij de toedracht der uitgave, en het doel dat men er meê voor had, volkomen kennen. De prins schrijft den 29en Julij aan den raadpensionaris: „Hiernevens sende ick UE. den brief van den

Coningh van Engelandt, die mijn vriendt, heer van Reede mij heeft gebroght. UE. gelieft deselve te communiceren of niet, gelijck hij het sal goet vinden". De raadpensionaris achtte den brief overwaardig om aan de staten gecommuniceerd te worden, en hij had er zelfs niets tegen dat hij gepubliceerd werd, want de zaak van den prins kon er slechts bij winnen. Hij moest de natie overtuigen, dat al wat voor den prins gedaan werd den koning van Engeland gunstig jegens de republiek stemde, en dat er geen beter middel bestond om tot vrede met Engeland te geraken dan Z. H. tot eminent hoofd van den staat te verheffen. WICQUEFORT gelooft aan boosaardiger bedoeling. „Ceux qui publièrent cette lettre (zegt hij in zijn *Mémoires* *) ne pouvoient avoir d'autre intention que de décrier par-là les personnes et la conduite de ceux, qui jusqu' alors avoient eu le plus de part à la direction des affaires, et à les exposer à la rage du peuple, avec le succèz, dont nous diront bientôt les particularités". Hij doelt op den moord der De Witten; maar om tusschen dien gruwel en de uitgave van den brief van Karel II verband te vinden, moet men minstens een wrevel en partijhaat voeden zoo hevig als WICQUEFORT, toen hij deze opmerking in zijn Gedenkschriften inlaschte. Fagel bedoelde niets meer dan het volk te versterken in den waan, dat de vrede met Engeland onafscheidelijk was van de verheffing van den prins.

De brief heeft de meest mogelijke ruchtbaarheid gekregen. In bijna alle geschiedenissen van den tijd is hij opgenomen. Maar niet in het oorspronkelijke, alleen in een Hollandsche vertaling. Van daar dat BASNAGE, die in het Fransch schreef, den brief voor de tweede maal, van het Hollandsch weêr in het Fransch, vertalen moest. Doch in de bijlagen op COSTERUS' *Historisch Verhaal* komt de oorspronkelijke tekst voor, zeer verschillend, gelijk te wachten was, van de navolging van BASNAGE. Dit stemt ons gunstig

---

*) Uitgegeven door het Histor. Genootschap in zijn *Berigten* VIe deel 1e stuk, bl. 127.

voor de echtheid van het stuk. Niet minder de aanteekening van den uitgever, dat de brief niet van de hand des konings, maar alleen door dezen onderteekend was. Immers de koning was gewoon, zoo hij eigenhandig aan den prins schreef, niet in het Fransch maar in het Engelsch te schrijven.

Er bestaat dus alle reden om te gelooven dat die eene brief, zoo als BURMAN hem mededeelt, volkomen echt is. En dan wordt het moeijelijk vol te houden dat de andere brieven, die met dezen op het naauwst zamenhangen, verdicht zouden zijn. Te meer, omdat wij ook nog voor een paar andere uit de verzameling rechtstreeksche bewijzen kunnen aanvoeren. In een korten brief van den prins aan den Engelschen minister Arlington, gedagteekend 7 October 1672, komt een passage voor, die ons bevreemdt:

„J'ai l'ame trop bien placée pour ne pas repondre comme „je dois aux graces, que Sa Majesté me fait et l'amitié „qu'il me temoigne: soyés asseuré que je sacrifierai ma „vie pour son service, et que rien me pourra faire chan„ger de ces sentiments: mais ne croyés pas aussi que vos „menaces de me faire dechirer en pièce par les peuples „me fasse grand peur".

Wat? Zou Arlington den prins bedreigd hebben met een dood, als dien de Witten gestorven waren? Het luidt niet waarschijnlijk. Maar ziet hier wat Temple, de Engelsche gezant, den 25sten Maart 1675 aan Karel II schrijft. Hij geeft verslag van een onderhoud met den prins, die woedend was over een brief van denzelfden Arlington, waarin gesproken werd van de oude veete der Hollandsche partijen, en gezegd: „que, si on les touchoit, on les pourroit faire saigner encore." „De prins zeide," zoo gaat hij voort, — maar ik wil zijn eigen woorden aanhalen:

„The prince said, he understood this very well; for it „was the same with what my lord Arlington told mon„sieur Reed [van Reede] in England: that if the king „would go about it, he could make him be served as „monsieur de Witt was; then he swore in a rage, that „he could not bear this language from my lord Arlington,

„nor live any longer with him as he had done, etc" *).
Ik kan volstaan met het mededeelen van deze plaats. Het zal wel niet noodig zijn te betoogen, dat daardoor vooreerst de bewuste brief verklaard en als echt gewaarborgd wordt, maar dat ook verder onze goede dunk van de geheele verzameling er niet weinig door versterkt wordt.

Het kwam mij geraden voor, door de voorafgaande proeven eerst de waarde der verzameling in haar geheel te bepalen, eer wij tot de behandeling overgaan van het stuk, waartegen het meeste bezwaar wordt gemaakt. Tegen brieven, als de tot nog toe behandelde, hebben de vrienden van den prins niet veel in te brengen. Hun zaak wint en verliest niet bij de echtheid of onechtheid van zulke bescheiden. Zij zouden de geheele verzameling in haar waarde laten, zoo het maar mogelijk was te bewijzen dat een der stukken van den bundel verdicht of vervalscht is.

Dit aanstootelijke stuk behelst de vredesvoorslagen, die de prins in Julij 1672 door den bekenden Sylvius aan het Engelsche hof liet aanbieden. Zoo Engeland afzonderlijk vrede wilde sluiten en helpen om Frankrijk tot het aannemen van billijke voorwaarden te dwingen, dan meende de prins dat wij ons de volgende opofferingen zouden kunnen getroosten:

1. Le pavillon par tout (d. i. saluut met de vlag in alle zeeën door de Hollandsche aan de Engelsche oorlogschepen te doen).
2. Cent mille livres par an pour la liberté de la peche.
3. Suriname en proprieté.
4. Quatre millions de livres à payer en des termes à convenir.
5. En hostage pour ces subdites conditions la ville de l'Écluse (Sluis in Vlaanderen),
6. La souveraineté des sept provinces pour le prince d'Orange.

---

*) The works of sir William Temple (Edinb. 1754), IV p. 92, vgl I p. 321.

In deze voorslagen is tweeërlei dat den vrienden van den prins tegenstaat en ongeloofelijk voorkomt. Vooreerst dat Z. H. voor zich zelven de souvereiniteit bedongen zou hebben. Ten andere dat hij aan de overmoedige eischen van Engeland zoo veel zou hebben toegegeven. Tot driemaal toe had de republiek den oorlog tegen Engeland gewaagd, liever dan zulke eischen in te willigen en zulke vernedering te lijden. Zou het nu de prins zijn, die aannemelijk keurde wat de De Witten fier hadden afgewezen? Zou de prins de eer van het land geringer hebben geacht dan de Loevesteinsche factie? En zou hij zich niet hebben geschaamd om aan de schande van den staat zijne eigene verheffing te verbinden? Dat was ongelooflijk, het streed met het karakter, met de doorgaande handelwijs van Z. H. Zijn vijanden hadden, om zijn nagedachtenis te bezwalken en zijn partij in verachting te brengen, het stuk vervalscht, en aan den prins toegeschreven wat van het Engelsche hof was uitgegaan; als voorslagen van hem doen voorkomen, wat inderdaad de eischen waren van de regering van Engeland. „Dit sijn de redenen (zoo besluit de schrijver van het aangehaalde schuitpraatje zijn breede redenering) die mij bewegen om het stuk voor geheel onecht of gemutileert en verhanselt aan te zien."

Het is altijd gevaarlijk op deze wijs een bericht of een feit weg te redeneren, op grond dat het in strijd is met het karakter van den man, van wien het verhaald wordt. Wie blijft zich altijd gelijk? Is het niet mogelijk dat de prins zich een oogenblik vergeten heeft, en moedeloos heeft voorgeslagen, wat hij onder eenigzins veranderde omstandigheden als onaannemelijk zou hebben afgewezen? Nu wij eens weten, dat de verzameling in het algemeen vertrouwen verdient, is het gewaagd een enkel stuk te verwerpen, alleen omdat het niet overeenkomt met hetgeen wij waarschijnlijk achten.

Doch het is niet noodig te redeneren, ik kan bewijzen dat ook dit stuk echt is. Ter goeder ure heeft MIGNET in zijn *Négociations relatives à la succession d'Espagne* (IV p. 52)

uittreksel uit een depêche van den Franschen gezant
t hof van Engeland medegedeeld, die alle redene-
/erbodig maakt. Ziet hier wat MIGNET ons verhaalt:
pendant le stathouder n'avait pas encore perdu tout
oir de détacher l'Angleterre de la France. Il essaya
mpêcher Charles II de ratifier le traité d'Heeswijk en
i offrant toutes les satisfactions qu'il pouvait désirer.
orsque M. Sylvius retourna en Angleterre; il le chargea
proposer à son roi le salut du pavillon, tel qu'il l'exi-
eait, la proprieté de l'île de Surinam, une subvention
„nnuelle de cent mille livres tournois pour la pêche du
„hareng, quatre millions pour les frais de la guerre, et
„la cession de l'Ecluse, comme garantie et jusqu'à l'accom-
„plissement des autres conditions, s'il consentait à faire
„une paix separée avec les Provinces Unies" *).

Daarmeê is de zaak afgedaan. De echtheid van de vredesvoorslagen is niet langer te loochenen. Maar nu rijst een nieuwe quaestie op. Van het bedingen der souvereiniteit over de Nederlanden voor den prins wordt bij MIGNET, en waarschijnlijk ook in de depêche van Colbert, geen gewag gemaakt. Is het dan niet waarschijnlijk dat althans dit eene punt ter kwader trouw is ingelascht, en mogen wij den prins niet vrijspreken van de beschuldiging, dat hij partij heeft willen trekken van de omstandigheden om zich souverein te maken over de zeven gewesten?

Ik zou die vraag niet toestemmend durven beantwoorden. De onbillijkheid van onzen argwaan is te herhaaldelijk gebleken, om nu weêr los weg den verzamelaar van kwade trouw te verdenken. Een negatief bewijs is zelden afdoend; en in dit geval laat het zich gemakkelijk verklaren, waarom Colbert niet spreekt van de souvereiniteit over de Nederlanden. Hij geeft bepaaldelijk op wat ter voldoening van Engeland was aangeboden; daartoe behoorde de verzekering der souvereiniteit aan Willem III niet. Karel II had hem denkelijk van dit artikel niet gesproken. Het was een zaak tusschen den koning en den prins.

*) Depêche du M. Colbert à Louis XIV, du 8 Aout 1672.

Maar er is nog meer wat ons doet gelooven, dat het betwiste artikel inderdaad aan de andere was toegevoegd. De aanbiedingen van den prins waren het antwoord op de eischen, ons door Engeland kort te voren gedaan. Zij komen daarmeê nagenoeg overeen, zij zijn zelfs in zeker opzicht nog voordeeliger voor Engeland. Het groote onderscheid bestaat daarin, dat Engeland bovendien voldoening voor Frankrijk gevorderd had, en dat de prins daarentegen zoo groote aanbiedingen deed om Engeland tot een afzonderlijken vrede, en zelfs tot beteugeling van Frankrijk's buitensporige eischen te bewegen. Wij moeten dus de voorslagen van den prins in verband met de vroeger gestelde voorwaarden van Engeland beschouwen, en, daar wij nu onder de Engelsche artikels ook de souvereiniteit voor Z. H. begrepen zien, zoo gelooven wij licht dat de prins dit ééne artikel niet zal hebben uitgezonderd. Of hij, zoo doende, zich vergrepen heeft aan de hoogheid van den lande en aan de vrijheid van het volk, is een vraag op zich zelf, en die wij het best zullen beantwoorden, als wij nu, in de tweede plaats, de als echt erkende bescheiden in verband brengen met de geschiedenis van den tijd.

De oorlogsverklaring van Engeland aan onze republiek in het voorjaar van 1672 wordt door Temple naar waarheid vergeleken met een donderslag bij helderen hemel. Niemand had zoo iets verwacht. Onze staatslieden meenden, dat het ergst, waarop wij ons moesten voorbereiden, de onzijdigheid van Engeland was, zoo Frankrijk ons aanviel. Dat Engeland zijn belang zoo zeer zou vergeten, dat het met Frankrijk gemeene zaak maakte tegen de republiek, kwam bij niemand op. En ook Frankrijk zelf maakte op de beloften van Engeland geen staat, en geloofde aan geen oorlogsverklaring tegen de Nederlanden, voor de verraderlijke aanval op onze Smyrnasche vloot allen twijfel deed ophouden. Nu volgden weldra de oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk te zamen. Onze republiek kreeg te gelijker tijd met beide mogendheden te doen, op wier tweestrijd en weêr-

keerige jaloerschheid zij haar politiek had gevestigd. Beide partijen, de stadhouderlijke en stadhouderlooze, zagen den staat bedreigd door de mogendheid, op wier bijstand zij gewoon waren te rekenen. Dat had haar moeten bewegen tot hartelijke verzoening, tot eendrachtige zamenspanning tegen de gemeenschappelijke vijanden. Maar daartoe was de partijschap te heftig. Beide trachtten van den nood des lands gebruik te maken tot bevordering van hare bijzondere belangen. De prinsgezinden ijverden voor de verheffing van Z. H., onder voorwendsel dat Engeland daardoor verzoend en tot vrede bewogen zou worden. De staatsgezinden hoopten den koning van Frankrijk tot inkeer te brengen door hem voor te spiegelen dat zijn aanval den prins, en met dezen de vrienden van Engeland, aan het bewind der republiek zou brengen. Beide partijen zochten heil bij een onzer vijanden, in plaats van het te zoeken bij zich zelf in eendrachtige inspanning van alle krachten. Zij wilden nog liever het vaderland vernederen voor haar beschermheer, dan onderdoen voor haar tegenpartij. Een oorlog met Frankrijk, schrijft De Witt aan zijn vriend De Groot, zal leiden tot promotie van den heer prince van Orange, waarmeê men voorgeeft Engeland te zullen winnen. „Ick bekenne gaerne dese remedie erger te houden als het quaedt selve" *). En Willem III schrijft weinige maanden later aan den koning van Engeland: „Votre Majesté ne pourra jamais avoir une meilleure occasion que celle ci pour avoir de messieurs les Etats tout ce qu'elle pourroit pretendre" †). Zoo zeer had de partijschap de edelste gemoederen bevangen. „Liever Frans dan Prins" was de leus, die de vrienden van Oranje hun tegenpartij in den mond legden. „Liever onder Engeland met den prins, dan met de staten onafhankelijk" was de leus, waarnaar zij zelven handelden.

Wij moeten deze verregaande partijdigheid gedurig voor den geest hebben, willen wij de onderhandelingen over vrede met de beide mogendheden goed begrijpen. Dan eerst wordt

*) Onuitgegeven brief van 10 Dec. 1671, op het rijks archief bewaard.
†) Histor. Verhaal. bl. 480.

het ons duidelijk, waarom De Groot en zijn vrienden, voor nog de prins als stadhouder van Holland en Zeeland uitgeroepen was, een vrede met Frankrijk wilden sluiten op voorwaarden, die de prinsgezinden, niet zonder reden, schandelijk en onaannemelijk noemden. Maar dan begrijpen wij tevens hoe de prins, die zijn verheffing grootendeels aan de zucht om Engeland te voldoen te danken had, den vrede met koning Karel wilde koopen voor den afstand van alle rechten en voordeelen, om wier behoud het stadhouderloos bestuur in twee groote oorlogen duizenden van menschenlevens en millioenen schats had opgeofferd.

Dat de politiek van den prins, alles te zamen gevat, de voorkeur verdiende boven die der tegenpartij, kunnen wij, die naar de uitkomst oordeelen, gemakkelijk erkennen. Het is hem ten laatste gelukt een afzonderlijken vrede met Engeland te treffen; het zou hem waarschijnlijk ook gelukt zijn, als de tegenpartij hem de vrije hand had gelaten, in bondgenootschap met Engeland een billijken en vasten vrede op de Franschen te veroveren. Maar, aan den anderen kant, moeten wij de politiek van De Witt beoordeelen naar den toenmaligen staat van zaken, en erkennen dat in Junij 1672 de kans hagchelijk stond, en het voortduren van den krijg onze wisse ondergang scheen te wezen. Het gevaar was alleen af te wenden, zoo wij Frankrijk tot staan brachten. Wat baatte een vrede met Engeland, als intusschen de Franschen over Utrecht en Naarden Holland binnendrongen? Een vrede met Frankrijk alleen kon ons redden. Daarom moest Frankrijk onverwijld, het kostte wat het wilde, bevredigd worden.

En de onderhandeling met Frankrijk, hoe vernederend voor onze regering, is toch niet nutteloos geweest. Zij heeft het voortdringen van den vijand helpen keeren. De onderdanigheid der staten en van hun afgezanten, de flaauwhartigheid van Pieter de Groot in het bijzonder, gaven den Franschen veldheeren hoop, dat de harde voorwaarden, door Lodewijk XIV voorgeschreven, weldra demoedig zouden worden aangenomen, en benamen hun den lust om

den nutteloozen en schijnbaar gevaarlijken tocht over de onlangs geïnundeerde grenslinie van Holland te wagen. Daardoor werden enkele dagen gewonnen, die voor onze verdedigingswerken van onschatbaar belang zijn geweest.

En het geluk wilde dat juist op dit tijdstip de regering, wier moedeloosheid ons tot dus ver voordeelig was geweest, maar ons spoedig tot een schandelijken vrede zou gebracht hebben, plaats maakte voor een nieuw, jeugdig, moedig bestuur, dat van geen vernedering voor Frankrijk hooren wilde. Terwijl Louvois ieder oogenblik De Groot terug verwachtte met de boodschap dat de staten de hun gestelde voorwaarden van vrede eerbiedig aannamen *), werden door heel Holland en Zeeland de Oranje-vlaggen uitgestoken, ter eere van den nieuwen stadhouder.

Zijn komst aan de regering gaf aan de onderhandeling over vrede een geheel andere richting. Op de voorwaarden, door Frankrijk gesteld, werd vooreerst geen besluit genomen en geen antwoord gegeven. Daarentegen kreeg 's prinsen vertrouwde, Van Reede van Schonauwen, die de tijding van zijn verheffing aan het Engelsche hof ging boodschappen, in last om een onderhandeling over een afzonderlijken vrede met Engeland aan te knoopen †). Wel was de prins daartoe nog niet door de staten gemachtigd, maar hij hield zich verzekerd die machtiging, zoo hij ze behoefde, te zullen verwerven. Hij wist dat wat hij wilde ook door het volk begeerd werd. Het volk was, uit liefde voor Oranje, den Engelschen koning toegenegen; het rekende er op dat de oom van hun prins den oorlog aanstonds eindigen zou, nu het doel van den oorlog, de val van het stadhouderloos bestuur, bereikt was. Die Engelschgezindheid bleek bij de overkomst van de gezanten, Buckingham en

---

*) „J'espère, écrivait Louvois à Le Tellier le 2 Juillet, j'espère que Lundi [le 4 Juillet] au soir nous saurons à quoi nous en tenir avec nos voisins, et je suis bien trompé ou ils viendront signer tout ce qu'on leur a demandé." ROUSSET, *Hist. de Louvois* I p. 318.

†) Zijn instructie in de Bijlagen op het *Historisch Verhaal* bl. 430. Memoire de ce que N. N. aura à representer à N. N.

Arlington, die als vredeboden werden begroet en toegejuicht; zoodat zij zich zelfs tot beloften en tot woorden van vrede lieten verleiden, die zij niet gemachtigd waren te spreken, en die zij ook niet konden goed maken. Maar hun komst was toch heilrijk, want hun ijdele beloften verlevendigden de hoop der menigte, en deden de politiek van den prins triomferen. Men gaf de afzonderlijke onderhandeling met Frankrijk op, en wendde zich bij voorkeur tot Engeland. Met Karel II. kon men echter het best door de tusschenkomst van den prins onderhandelen. De staten verzochten daarom reeds den 7den en 8sten Julij *), aan Z. H., dat hij aan de onderhandeling van Dijkvelt en Van Beuningen met de Engelsche heeren deel wilde nemen.

De uitkomst beantwoordde niet aan de verwachting. De Engelsche gezanten reisden door naar het Fransche hoofdkwartier bij Heeswijk, en legden daar de mom van vredelievendheid, die zij in Holland gedragen hadden, af. Het bleek dat Engeland zich van zijn bondgenoot niet wilde scheiden, en dat geen andere vrede dan een gemeenschappelijke met onze beide vijanden te treffen zou zijn. Er schoot dus niets over dan hetgeen de prins en zijn medegemachtigden deden, de beide mogendheden uit te noodigen de voorwaarden te noemen, waarop zij den vrede wilden schenken.

Die voorwaarden werden den prins den 17den Julij toegezonden. Zij waren vervat in het bekende concept-tractaat van Heeswijk, en niet minder hard en onaannemelijk dan de vroegere eischen van Louvois aan De Groot. Door ze aan te nemen, zou de republiek haar zelfstandigheid opgegeven en zich zelf zoo goed als vernietigd hebben. Op zulk een grondslag kon geen onderhandeling begonnen worden.

Maar de prins gaf daarom den moed niet op. Hij hoopte te Westminster met zijn oom, den koning, verder te komen, dan te Heeswijk met de gemachtigden; doch dan moest hij ook alleen met de onderhandeling worden belast. Het zal wel op zijn aanstoken geweest zijn, dat

---

*) Secr. Resol. Holl. bl. 266—268.

Dordrecht, reeds den 14en Julij, voorstelde aan den prins volmacht te geven tot het sluiten van een vrede met Engeland op de voorwaarden, die hem zouden goeddunken. Dat was toen nog wat te kras voor de staten van Holland het voorstel werd in bedenking genomen en bleef buiten behandeling, tot dat Dordrecht het den 10en Augustus nog nader aandrong. Toen ging het bij meerderheid van stemmen door. Amsterdam, dat er niet in had toegestemd, werd met een bezoek van Z. H. vereerd, en voegde zich daarna den 14en bij de meerderheid. Nu was de prins inderdaad meester van de positie; hij kon vrede sluiten, wanneer en zoo als hij goed vond.

Hij had reeds getoond dat men van hem geen schandelijken vrede te wachten had. Hij had het concept-tractaat van Heeswijk zoo sterk ontraden aan de staten van Holland, hij toonde zich zoo verontwaardigd op De Groot en op de overige voorstanders van den vrede met Lodewijk XIV, dat niemand gelooven kon dat hij de eer van den staat aan den vijand zou prijs geven.

Met ongeduld wachtte hij de terugkomst van Van Reede uit Engeland af. Maar de boodschap, die hem deze overbracht, stelde zijn verwachting teleur. Zijn oom wilde van geen afzonderlijken vrede hooren. Van Reede bracht twee brieven van den koning mede, een in het Fransch, geschikt om aan de staten te worden medegedeeld, zonder stellige belofte, maar in een geest van verzoening gesteld, die het beste deed hopen, mits de partij van De Witt voor goed bedwongen en het stadhouderschap voor altijd bevestigd werd. Deze brief is het, dien Fagel met medeweten van den prins aan de staten overlegde, en onder het volk liet verspreiden. Maar behalve dezen bracht Van Reede nog een anderen brief voor den prins mede, door den koning eigenhandig in het Engelsch geschreven, waarin Z. H. geraden werd partij te trekken van de omstandigheden, de republiek de straf te laten dragen voor hetgeen zij misdreven had, en voor zich zelven de waardigheid te nemen „waarnaar zijn voorouders altijd getracht hadden". Dat deze brief niet overgelegd

en niet verbreid werd, behoeft wel niet gezegd te worden.

Nog voor de ontvangst van deze brieven, was Sylvius, die de Engelsche gezanten vergezeld had, naar Engeland teruggekeerd, met de instructie, waarover wij reeds gehandeld hebben. Daarbij werd aan Engeland nagenoeg alles toegestaan, wat het te Heeswijk had gevorderd, maar onder de voorwaarde dat het zich van Frankrijk afscheiden en de republiek aan een eerlijken vrede met die mogendheid helpen zou. Ook de souvereiniteit van den prins, waarin de koning een waarborg zag van den te treffen vrede, werd als een der punten van het verdrag ondersteld. Had de Loevesteinsche factie zich vroeger niet aan Cromwell verplicht om de prinsen van Oranje van het staatsbestuur verwijderd te houden? Waarom zou de republiek zich dan thans niet jegens Karel II verbinden den prins van Oranje de souvereiniteit op te dragen?

Het valt niet te ontkennen, dat bij deze voorslagen aan Engeland meer werd toegegeven, dan de eene vrije staat van den anderen mag eischen, meer dan het stadhouderloos bewind ooit had willen toestaan. Maar de vraag is hier eenvoudig: kon men den vrede van Engeland tot minderen prijs verwerven, en zoo niet, was de vrede dien prijs dan waardig? Op de eerste vraag is het antwoord gereed. Engeland achtte zelfs de aangeboden voordeelen te gering en weigerde ze aan te nemen. Moeijelijker valt het te beslissen of de vrede tot zulk een prijs niet te duur zou gekocht zijn. Wij, die den verderen loop der gebeurtenissen kennen, kunnen ons zoo moeijelijk in de onzekerheid verplaatsen, waarin de regering in Julij 1672 verkeerde. Moest men toen niet vreezen, dat de staat, waarvan een zoo aanzienlijk gedeelte door de vijanden vermeesterd was, hun geheel in handen zou vallen, zoo het niet gelukte hen te verdeelen en tegen elkander op te zetten? En was het dan niet geraden aan de hooge eischen van Engeland te voldoen, als men daardoor in staat werd gesteld de nog veel buitensporiger voorwaarden van Frankrijk af te slaan? Maar wij ontkennen niet, dat ook de vooroordeelen van

den prins in het spel kwamen. Een vernedering tegenover Engeland ergerde hem minder dan een verootmoediging voor Frankrijk. Voor vrede met Frankrijk zou hij zeker den hoogen prijs niet geboden hebben, dien hij voor den vrede met Engeland over had.

De verantwoordelijkheid van het vredesverdrag zou op hem alleen gekomen zijn. Had het volk een vrede onder voorwaarden, als de prins had aangeboden, vernederend geacht, het zou aan Z. H. alleen de schuld hebben gegeven. Het komt ons daarom ten hoogste onvoorzichtig voor, dat de prins onder die voorwaarden zijn eigen verheffing tot souverein had begrepen. Hoe zou hij dan de verdenking kunnen ontgaan, dat hij aan Engeland had toegegeven, omdat hij daarbij zijn voordeel vond? Zijn verheffing zou voor altijd gepaard zijn gebleven aan de vernedering van het land. Zijn huis zou niet aan de liefde van het volk, maar aan den invloed van een vreemden vorst, van een overwinnaar, zijn grootheid te danken hebben gehad. Wat het in aanzien en macht gewonnen zou hebben, zou het hebben verloren aan populariteit. Hoeveel staatkundiger en waardiger ware het geweest, indien de prins, toegevende aan de overige eischen van Engeland, geweigerd had daarbij iets voor zich zelf te bedingen. Zulk een weigering zou den vrede niet hebben verhinderd, en zij zou den prins in de schatting van het volk oneindig hooger hebben verheven, dan een nieuwe titel en een vermeerdering van macht hem verheffen konden.

Van onvoorzichtigheid kunnen wij derhalve den prins in deze zaak niet vrij pleiten. Maar een vergrijp aan de vrijheid des volks zien wij in zijn handeling niet. Wij weten bij ondervinding dat de vrijheid niet onbestaanbaar is met de monarchie. Onder de republiek daarentegen, zooals Willem III haar vond, bestond geen politieke vrijheid; de regering berustte bij gesloten collegiën, die zich zelf coöpteerden. Het volk zou er bij gewonnen hebben, indien een vrijheidlievend vorst aan het hoofd van den staat gekomen was, en de oligarchie beteugeld had. De prins zou langs

wettigen weg de macht hebben verworven, die hij behoefde om den staat in de moeijelijke tijden, die op handen waren, te besturen, en die hij nu wel genoodzaakt was langs slinksche wegen zich toe te eigenen. Al de regeringsdaden, die Willem III tot oneer verstrekken, het uitvaardigen der schandelijke reglementen van regering voor Utrecht, Gelderland en Overijssel, het oprichten der nog schandelijker correspondentiën onder de regenten in de Hollandsche en Zeeuwsche steden, het handhaven van eerlooze baljuwen, die de vroedschappen dwongen niet overeenkomstig hun overtuiging, maar volgens het goeddunken van Z. H. te stemmen — al die inbreuken op de politieke vrijheid der natie waren onvermijdelijk, zoolang de prins de rechten der souvereiniteit miste, en toch de plichten van den souverein, bepaaldelijk ten opzichte der buitenlandsche politiek, te vervullen had. Als souverein zou hij boven de partijen verheven zijn geweest, en jegens alle billijk hebben kunnen wezen. Nu hij aan het hoofd eener partij een even machtige tegenpartij te bestrijden had, moest hij wel in de eerste plaats zorg dragen dat zijn partijgenooten de overhand behielden. Wij achten het om deze redenen geen geluk voor het land, dat Willem III van de begeerde souvereiniteit verstoken is gebleven, maar voor de verhouding tusschen het huis van Oranje en Nederland rekenen wij het een geluk, dat niet ten gevalle van een vreemde mogendheid de souvereiniteit aan Willem III is opgedragen.

Voor dien politieken misslag behoedde ons de overmoed der Engelsche regering. Op de voorslagen, door Sylvius overgebracht, zond Karel II zijn antwoord aan den prins in een eigenhandigen brief *), dien de lijfarts van Amalia van Solms, doctor Rumpf, overbracht. Niet alleen dat hij de voorwaarden van den prins als onvoldoende afwees; hij toonde zich beleedigd, dat men hem van zijn bondgenoot had zoeken af te trekken.

Na het ontvangen van dit antwoord gaf de prins voor-

*) Gedagteekend 20/30 Aug. in de Bijlagen op het *Histor. Verhaal* bl 436

eerst den moed op, om zich met de Engelsche regering te verstaan. Hij zette de briefwisseling niet voort. Hij beantwoordde zelfs een tweeden eigenhandigen brief niet, waarin Karel zijn ingenomenheid met den moord der De Witten betuigde, en zijn voortdurend verlangen naar een algemeenen vrede te kennen gaf *). Want de prins zag geen heil in een algemeenen vredehandel. De toestand, waarin de republiek zich nog bevond, was te hagchelijk, dan dat zij goede voorwaarden had kunnen bedingen. Naar een afzonderlijken vrede met Engeland daarentegen haakte hij vurig, in de hoop van dan vroeger of later Engeland als bondgenoot tegen Frankrijk te winnen. En, nu het uitzicht om den koning over te halen vervlogen was, vestigde hij zijn hoop op de oppositie in het parlement, om door deze den koning te dwingen. In bijzonderheden kunnen wij zijn heulen met de leiders der oppositie niet nagaan, maar zeker is het, dat hij hen in hun tegenstand tegen de regering stijfde, en dat de koning en zijn minister hiervan kennis droegen. Tot Van Reede, die half September nog eens naar Engeland overkwam, om den koning, in antwoord op zijn schrijven, van de toegenegenheid van den prins te verzekeren, en tevens op nieuw tot een afzonderlijken vredehandel op de bekende voorwaarden uit te noodigen, sprak Arlington die dreigende woorden, die de prins, gelijk wij boven zagen, zoo euvel opnam. Als de prins de oppositie in Engeland opzette, kon de Engelsche regering uit weerwraak de stadhouderlooze partij in Holland in beweging brengen, en den prins het lot bereiden, dat de De Witten getroffen had. Van het antwoord, dat Z. H. aan Arlington overzond, spraken wij reeds. Ter zelfder tijd schreef hij op kalmen en zelfs op eerbiedigen toon aan den koning, maar toch op een wijs, die toonde dat alle hoop om elkander voor als nog te verstaan verdwenen was †). Verdere correspondentie kon niets uitwer-

*) Gedagteekend 31 Julij/10 Aug. in de Bijlagen op het *Histor. Verhaal* bl. 435.

†) In de Bijlagen op het *Histor. Verhaal*, bl. 438.

ken. Van veranderde omstandigheden alleen was verandering van denkwijs te wachten. Tot zoolang brak Z. H. de briefwisseling met den koning af. In de verzameling, door BURMAN uitgegeven, vinden wij geen brieven van latere dagteekening.

Hoe zal ten slotte ons oordeel over deze correspondentie van den prins uitvallen? Zullen wij het den heer SIMONS, den schrijver eener geschiedenis van Jan de Witt en zijn tijd, toestemmen, dat zij Z. H. niet tot eere strekt? Ik zie daartoe geen reden. Integendeel. Wij bespeuren dat de prins naar de souvereiniteit over de Nederlanden verlangt, maar wij bemerken tevens dat hij die slechts begeert, zoo het heil van den staat er geen schade bij lijdt. Hij kan ze krijgen, hij heeft ze maar aan te nemen, indien hij wil medewerken tot het sluiten van een nadeeligen, maar bijna noodzakelijken vrede. Doch daarvan wil hij zelfs niet hooren. En later heeft hij getoond dat hij de souvereiniteit ook niet begeerde als zij hem niet gegund werd. Toen het aan hem stond hertog van Gelderland en graaf van Zutphen te worden, raadpleegde hij de staten der andere provinciën, en schikte zich naar hun ongunstig advies. Hij mocht zich gekrenkt toonen over de woorden, die vooral Zeeland hem durfde toevoegen, hij gaf toch het geliefkoosde plan voor goed op; hij bleef Stadhouder. Zijn matiging, zijn zelfbeheersching rekenen wij hem als zeldzame deugd toe. En zijn streven naar de souvereiniteit duiden wij hem niet ten kwade. Waarlijk, de statenregering was niet zoo voortreflijk, dat een poging om haar te vervangen heiligschennis moet heeten. Wij, die het voorrecht hebben te leven onder de souvereiniteit van Oranje, wij hebben geen reden om het voorgeslacht gelukkig te prijzen, dat de plannen van Willem III verijdeld zijn.

DE VISSCHERIJ IN DE ZUIDERZEE.

DOOR

P. C. MOLHUIJSEN.

De Zuiderzee was eertijds beroemd om haren rijkdom in visch en de stad Kampen om hare rijke vischmarkt. Deze schijnt zelfs haar ontstaan verschuldigd te zijn aan visschers, die zich hier op een der eilanden aan den uitloop van den IJssel in het meer Flevo nederzetteden. Van dat schriftelijke aanteekeningen beginnen, zien wij haar jaarlijks geschenken van zalm en steur aan naburige vorsten, heeren en steden doen, b. v. in 1389 aan hertog Albrecht van Beijeren. Ook werd deze visch, in tonnen gezouten, op verren afstand verzonden *). Andere plaatsen, bij deze zee gelegen, geneerden zich insgelijks met de vischvangst, en het schijnt, dat de Hollanders regt meenden te hebben overal te visschen, daar de zee gemeen water was; de Overijsselschen en Gelderschen meenden daarentegen, dat zij behoorde aan de aanliggende provinciën en de één de kusten van den anderen ontzien moest †). Het kwam van tijd tot tijd tot geschillen, die men op conferentiën trachtte uit den weg te ruimen. Er is eene getuigenis van George Schenck van Toutenburg, dat, toen hij (van 1502 tot 1521) drost van Vollenhove was, de Hollanders ongehinderd aan de Overijsselsche kust kwamen visschen, uitgezonderd ten tijde der steurvangst van 1 Mei tot 25 Julij. Desniettegenstaande trachtten die van Overijssel, in 1538, zulks aan Haarlem, Amsterdam en andere steden in Holland te verbieden, waarop deze steden de staten van Holland verzochten, hun

*) De gemeenten Grafhorst en Genemuiden in de nabijheid dragen ieder nog een zalm in haar wapen.

†) SCHRASSERT, *Beschrijving van Harderwijk*, I, bl. 21.

naam in deze zaak te leenen *). Bij de klagt over het visschen binnen verboden limieten kwam vervolgens die over het gebruik van enge netten, waaraan men de vermindering der vischvangst toeschreef. Van hier eene langdurige procedure, waarvan wij uit de talrijke en breedvoerige documenten een kort verslag willen mededeelen.

Den 8sten Januarij 1546 (naar Hofstijl 1545) vaardigde keizer Karel V. te Utrecht een plakkaat uit, waarbij aan alle visschers in de Zuiderzee en op de kusten daarvan verboden werd met netten en kuilen te visschen, die enger of naauwer mazen hadden dan vijf duimen van gemeene zeelieden. De keizer nam daarbij in aanmerking, dat, zoo er niet in voorzien wierd, de visscherij in het vervolg van tijd geheel vergaan zoude, dewijl alle kleine visch, grom of zaad van dien in de thans gebruikte netten gevangen werd. Wie netten of kuilen van minder mazen in zijn huis of schip had moest die overleveren, en het verbod werd door zware straffen aangedrongen; eene contraventie voor de eerste reis werd geboet met 30 Car. gulden en voor de tweede met bannissement voor tien jaren op verbeurte van de vuist. Ook aan alle ambtenaren werd, onder bedreiging van 100 Car. gulden boete en verlies van hun post, strenge uitvoering aanbevolen.

Dit plakkaat werd te Brussel, den 12en Nov. 1547, gewijzigd. Burgermeesteren en regeerders van Amsterdam en andere Hollandsche steden en vlekken aan de zee, wier poorters en inwoners zich met visscherij generden, hadden den keizer te kennen gegeven, dat, zoo lang het iemand heugde, met de tegenwoordige enge netten visch gevangen was „zoo wel „van de somernetten, daarmede die aell gevangen wordt als „van den winternetten, daarmede post, voorn, spieringh „ende ander wintervisch gevangen wordt; welcke visschen „mitsgaders den harinck, daar de tybuckink aff gedroecht „wordt, die aell geheeten nebbelinck, garnaerts, snoecken, „baerssen, blinck, kerpers, brasemen en andere witvisch"

*) Mr. AERT VAN DER GOES, *Register* I, bl. 573.

niet zouden kunnen gevangen worden, tot onherstelbare schade van visschers en kooplieden, indien het plakkaat van 1546 wierd gehandhaafd. De keizer, de lieden van zijnen raad en rekeningen in Holland gehoord hebbende, stond toe, dat de tegenwoordige enge netten tot het vangen van voormelde kleine visschen als van ouds zouden gebruikt worden, onder voorwaarde van niet te bezigen „eenige gheynetten of seynerye „noch den gevangen visch te mogen slepen oft versmoerden „visch te lande te brengen, maar eer hij smoert die over „boort int water te werpen, zonder die op 't sant te laten „leggen en bederfven." Voor de groote visscherij zouden de wijde netten van vijf duimen ieder maas van kracht blijven *).

Beide plakkaten waren het begin van langdurige onderhandelingen en kostbare procedures. De Hollanders beklaagden zich, dat de verordening van 1546, zonder hen te hooren, tot hunne schade genomen was; de Overijsselschen, dat de zoogenoemde modificatie van 1547 tegen hun belang subreptief en obreptief verkregen was. Overijssel deed het voorstel, dat gecommitteerden van Amsterdam te Kampen zouden komen om een minnelijk vergelijk te treffen, waarin niet getreden werd, omdat de zaak de staten van Holland raakte en bij deze vervolgd werd. Er werden door den keizer commissarissen benoemd om partijen te hooren, en, zoo mogelijk, tot eene overeenkomst te brengen. Er had in November 1550 eene conferentie te Utrecht plaats voor de benoemde commissarissen, den heer Van Beveren als gouverneur van Holland, den graaf van Aremberg als gouverneur van Overijssel en den president van den raad te Utrecht Prouninck. De Overijsselschen beweerden, dat de engte van de mazen der netten de visscherij bedierf en begeerden dat er in voorzien zoude worden; ook dat binnen hunne limieten niet gevischt zoude worden, te weten van Veenhuizen (bij Kuinre) of achter Ens en Emmeloord tot op den toren van Oosterwolde, eene streek, die in vroeger tijd land geweest was en hun had toebehoord. De Hollanders

*) Dit plakkaat ook te vinden in de *Handvesten van Amsterdam*, I, bl. 20.

daarentegen oordeelden, dat de netten niet wijder mogten zijn dan de tegenwoordige, of de vangst zoude geheel in de Zuiderzee ophouden; dat ook door de naauwte der netten, die de visschers gebruikten, geen visch versmoord werd, maar wel meer versmoord zoude worden, indien de netten wijder waren. Voorts konden de Overijsselschen geen eigendom in de zee pretenderen, al ware ook een gedeelte land geweest, dat hun had toebehoord. Zij wilden bewaard blijven bij hunne visscherij met de drijvende netten, als tot hiertoe, zoowel binnen de gepretendeerde limieten als elders. Zij waren evenwel genegen, om zich van Meidag tot St. Jacobsdag (25 Julij) te onthouden van de visscherij binnen die limieten en het geheele jaar dóór eene halve mijl van het land te blijven, te rekenen van het uiterste van den oever der zee. Overijssel weigerde en de conferentie liep vruchteloos af, nadat de gedeputeerden van Enkhuizen, mede beschreven, verklaard hadden, het met de overigen niet eens te zijn, en dat de netten wijder van mazen moesten wezen, of dat anders de visch zou moeten versmoren *).

Hierop kwam de zaak in den secreten raad des keizers, die verordende, dat partijen elkanders schriften en bewijzen zouden doorzien, debatteren en wederleggen. In 1555 was zij nog niet in staat om definitief te worden beslist. De keizer vaardigde den 23en Julij de ordonnantie uit, dat de visschers van de waterschepen bij provisie niet zouden mogen drijven en visschen met netten, hebbende naauwer mazen dan van twee gewone zeemansduimen. In dit stuk is de klagt der Overijsselschen opgenomen, dat de Hollanders omtrent 150 waterschepen in de Zuiderzee hadden, met zulke enge netten, dat het zaad en de grom van den visch vernield en eene menigte jonge visch versmoord werd, waarmede de visschers hunne varkens, eendvogelen en

*) Zie het *Register der dagvaarden van Holland* door Mr. ADR. VAN DER GOES, II, bl. 515, 542, en III, 115—119, 145. Hij was, als advokaat van Holland, zelf bij deze conferentie tegenwoordig en dikwijls woordvoerder ten voordeele van Holland.

ander gedierte voedden of het tot dat einde verkochten, ook wel over boord wierpen; dat hierdoor de steden en landen in den omtrek niet het vijftigste deel hadden van den visch, dien zij vroeger hadden; dat ook de steurvangst, waar Z. K. M. den tienden penning van had, verminderde en er groote duurte in den visch kwam. De Hollanders bepaalden het getal hunner schepen op slechts negentig, en zoo er meer waren, des te meer werd er gevangen om er de omliggende landen mede te voorzien, want de enge netten, zooals zij bij menschengeheugen gebruikt waren, deden geene schade en de duurte van den visch had andere redenen. Het besluit van 23 Julij 1555 werd ook (31 Julij) aan kanselier en raden van Gelderland gezonden, opdat de visschers zich insgelijks naar de bepaling van de wijdte der netten zouden gedragen *). Ook zouden bakens op de beweerde limieten gesteld worden, binnen welke de Hollanders, hangende het proces, niet landwaarts zouden mogen komen. Den 23en Aug. 1555 benoemde de keizer Mr. Everhard Nicolai raad en meester van de rekwesten, als commissaris voor de enquête. Hij zoude zich van Brussel naar Overijssel begeven, eenen onpartijdigen adjunct bij zich voegen, op de aangevoerde feiten informatie nemen, getuigen hooren, memoriën over de geschillen ontvangen en rapport inzenden. Eerst acht maanden later werd hieraan voldaan, n.l. van 17 April tot 26 Mei 1556. Mr. Nicolai nam als onpartijdigen adjunct Mr. Franck van den Bergh advokaat van het hof van Holland, en te Vollenhove voegden zich bij hem Mr. Adriaan van der Goes, advokaat des lands van Holland, Mr. Hendrik Dierics burgermeester, en Mr. Adriaen Sandelijn pensionaris van Amsterdam, als gedeputeerden der Hollandsche watersteden, ook Mr. Jasper Adriaensz. landmeter en geographus, om de kaart te maken. Als gedeputeerden van ridderschap en steden waren daar Engelbert van Ens raad van Z. M. en rentmeester van Salland, Hendrik Mulert dijkgraaf van Salland, Roelof van

---

*) *Geldersch Plakkaatboek* I, bl. 183.

wateren en rivieren of domeinen gebleven waren, hetgeen ook toepasselijk was op Kuinre, ten behoeve van Overijssel gekocht. De waterschepen moesten er dus altijd uit geweerd worden, namelijk binnen de lijn van Veenhuizen, ten halven water tusschen de eilanden Urk, Ens en Emmeloord, regt op den toren van Oosterwolde, verder dan de bakens door Mr. Everhard Nicolai tot praejudicie van Overijssel gesteld.

Ook de tweede sententie rakende de enge netten en de wijze van visschen werd, volgens de Overijsselschen, door vele bezwaren gedrukt. Het voornaamste, dat alle bepalingen gold, was de moeijelijkheid of onmogelijkheid, om de overtredingen en overtreders te achterhalen, dewijl er geen opzigt op gehouden kon worden, en de waterschepen, bij hunne snelheid, ontsnapten, zonder dat de eigenlijke strafschuldigen te ontdekken waren. Hierbij kwam, dat de Hollanders zich aan deze verordeningen niet stoorden, dagelijks in menigte kwamen en niet alleen over de Zuiderzee, maar ook over de zoete wateren heeren en meesters zijn wilden. Zij vernielden den jongen visch; zij scheurden, bedierven en namen de zetlijnen en fuiken der arme Overijsselsche visschers; zij hadden wapenen op hunne schepen en verweerden zich wanneer zij aangehouden werden, gelijk nog onlangs drie lieden uit Vollenhove deerlijk omgekomen en verdronken waren. Het konde niet verhoed worden, dan door het streng verbod om in de Overijsselsche wateren te visschen.

Hierop schijnt niets gevolgd te zijn; maar ridderschap en steden lieten de zaak niet rusten. Toen de stadhouder Aremberg, in Sept. 1564, een petitie deed van 40000 g. g. (waarvoor 28000 gulden werden toegestaan) kwam dit als eene gelegenheid voor om de grieve nog eens ernstig voor te stellen. Men wilde niet in een nieuw proces treden om de groote kosten, die het vorige reeds veroorzaakt had, maar wenschte, dat er ex plenitudine potestatis in voorzien mogt worden. Het was de oude klagt over de vernieling der visscherij. Zoo waren in éénen zomer uit één waterschip meer dan honderd tonnen versmoorden visch over boord

den 18en Maart 1557 (1556) de visschers uit Holland, die, in strijd met de provisionele sententie van den secreten raad, dagelijks binnen de verboden limieten en met enge netten kwamen, tegen te gaan en te straffen.

De zaak, bij den secreten raad des keizers geïnstitueerd, werd bij den grooten raad te Mechelen gebragt om definitief beslist te worden, hetwelk den 29en April 1559 door twee sententiën geschiedde en waarvan de inhoud den 10 Mei bij plakkaat ter algemeene kennis, ook in Gelderland gebragt werd *). De eerste had betrekking tot de limieten. Er werd verstaan, dat de Hollandsche watersteden geen regt hadden te visschen in de monden van den IJssel, van het Zwartewater en de Vecht, noch op de Kamper zanden, tot op de diepte van drie en een half el water op eenen gemeenen vloed, en dat de ingezetenen van Vollenhove regt hadden hunne steurfluwen of netten jaarlijks van de Kamper zanden af te stellen naar de plaats, waar eertijds het huis te Kuinre stond †). Ten tijde der steurvangst, van 1 Mei tot 25 Julij, zouden de Hollanders niet mogen komen visschen tusschen Veenhuizen en Emmeloord, en van daar tusschen Ens en Emmeloord en de kusten van Overijssel.

De tweede sententie raakte de netten. Aan de Hollanders werd vergund hunne waterschepen als van ouds, op tijden en plaatsen niet verboden, te gebruiken, evenwel onder de volgende voorwaarden: — dat de aetkens of steerten van de zomernetten niet enger van mazen zijn zouden dan van vierentwintig ommegangen in een vierendeel van een el, van de winternetten van achttien en van de zoogenoemde bastardnetten van twintig ommegangen in een vierendeel; dat zij niet langer dan twee uren met ééne drift zouden

---

*) *Geld. Plakkaatb.* I. bl. 260.

†) Het water der Zuiderzee tot op eene diepte van $3^1/_2$ el bij gewonen vloed heeft Kampen altijd als bijzonder eigendom gebruikt en gehandhaafd. Ieder voorjaar kwam eene commissie van Kampen en Vollenhove op deze Kamperzanden te zamen, om ter zake der steurvangst de limieten naauwkeurig door bakens te bepalen en te plaatsen.

mogen drijven zonder hunne netten te ligten, om die te zuiveren, en dàn, de groote en eetbare van de kleine en oneetbare visschen scheidende, de laatste met behoorlijke voorzorgen terstond over boord werpen; dat zij op zon- en feestdagen niet zouden mogen visschen, ook niet bij nacht, daar waar men gewoon was zetnetten te plaatsen, t. w. tusschen de eilanden van Urk, Ens en Emmeloord en van daar onder de kusten van Vriesland en Overijssel, en tusschen Ens en Emmeloord en de Kamperzanden. Ook tegen het doen van schade bij dag werd voorzien door het plaatsen van teekenen en het open laten van doorvaarten, alles op straffe van geldboeten en schadevergoeding. Ieder partij zoude de helft der gemaakte kosten dragen *).

Deze sententiën, die de strekking hadden om beide partijen zoo veel mogelijk te bevredigen, vonden in Overijssel hevige tegenspraak. Eene breedvoerige memorie, aan den stadhouder graaf van Aremberg overgeleverd, om die aan den stadhouder van Holland, den prins van Oranje, mede te deelen en van de hertogin-regentes herstel te erlangen, bevat omtrent de eerste sententie de klagt, dat de limieten van Overijssel stilzwijgend voorbijgegaan of niet goed uitgedrukt waren. Wat de Kamperzanden betreft, die tot $3^1/_2$ waters tot de stad behoorden, het baatte niet, dat de visscherij der Hollanders daar verboden was, dewijl hunne waterschepen niet zoo diep gingen, dat zij er konden varen of visschen. De bepaling, dat zij van 1 Mei tot 25 Julij op de kusten van Overijssel niet mogten komen, had ook geene waarde, omdat zij er van zelf in dien tijd niet veel kwamen, dewijl de visch dan niet bijzonder liep en wegens de warmte niet wel levend konde gehouden worden. Maar die bepaling sloot in, dat zij buiten dien tijd wel mogten visschen binnen de limieten. Zij herhaalden hun beweren van voorheen, dat de ruimte tusschen Ens en Vollenhove eertijds land geweest was, later door zamenloop van vele zoete wateren en rivieren gescheiden, terwijl zij toch Overijselsche

*) Beide sententiën in de *Handv. van Amsterdam*, I. bl. 21.

wateren en rivieren of domeinen gebleven waren, hetgeen ook toepasselijk was op Kuinre, ten behoeve van Overijssel gekocht. De waterschepen moesten er dus altijd uit geweerd worden, namelijk binnen de lijn van Veenhuizen, ten halven water tusschen de eilanden Urk, Ens en Emmeloord, regt op den toren van Oosterwolde, verder dan de bakens door Mr. Everhard Nicolai tot praejudicie van Overijssel gesteld.

Ook de tweede sententie rakende de enge netten en de wijze van visschen werd, volgens de Overijsselschen, door vele bezwaren gedrukt. Het voornaamste, dat alle bepalingen gold, was de moeijelijkheid of onmogelijkheid, om de overtredingen en overtreders te achterhalen, dewijl er geen opzigt op gehouden kon worden, en de waterschepen, bij hunne snelheid, ontsnapten, zonder dat de eigenlijke strafschuldigen te ontdekken waren. Hierbij kwam, dat de Hollanders zich aan deze verordeningen niet stoorden, dagelijks in menigte kwamen en niet alleen over de Zuiderzee, maar ook over de zoete wateren heeren en meesters zijn wilden. Zij vernielden den jongen visch; zij scheurden, bedierven en namen de zetlijnen en fuiken der arme Overijsselsche visschers; zij hadden wapenen op hunne schepen en verweerden zich wanneer zij aangehouden werden, gelijk nog onlangs drie lieden uit Vollenhove deerlijk omgekomen en verdronken waren. Het konde niet verhoed worden, dan door het streng verbod om in de Overijsselsche wateren te visschen.

Hierop schijnt niets gevolgd te zijn; maar ridderschap en steden lieten de zaak niet rusten. Toen de stadhouder Aremberg, in Sept. 1564, een petitie deed van 40000 g. g. (waarvoor 28000 gulden werden toegestaan) kwam dit als eene gelegenheid voor om de grieve nog eens ernstig voor te stellen. Men wilde niet in een nieuw proces treden om de groote kosten, die het vorige reeds veroorzaakt had, maar wenschte, dat er ex plenitudine potestatis in voorzien mogt worden. Het was de oude klagt over de vernieling der visscherij. Zoo waren in éénen zomer uit één waterschip meer dan honderd tonnen versmoorden visch over boord

geworpen; als men twee of drie uren gedreven had, gingen telkens vijf of zes tonnen grom of kleinen visch, steur en zalm verloren; er werd honderd maal meer versmoord dan aan wal gebragt; het tiende gedeelte van vroeger werd niet gevangen, en te Vollenhove b. v., waar eertijds jaarlijks 250 steuren gevangen werden, erlangde men nu 30, 40 of 50 stuks. „Zeilden vroeger slechts 50 of 60 waterschepen uit „Holland, nu kwamen er 600 en meer, waarvan etlijcke sche„pen wel soe voele seijls gebruijcken als een schip van LXXX „lasten, nemende en beghinnende haeren courss oft sege„latie altijt voor die wijndt onder Hollandt, Gelrelant, „Overijssel oft van die costen van Frieslandt ende gemeenlijk „hoer netten lichtende oft optreckende voer ende alleer sie „van den eenen lande tot ten anderen gekomen sijnt. Tot „welcke schepen zy cuijlen oder netten gebruicken, daervan „die massen nu ter tijt enger sijn dan men over een gan„zeveder solde kunnen maken ende sint an twee driffboomen „ofte spreten op elck boert van schip met groote ijzeren „ringen en banden stijff staende vastgemaakt, enz."

Nu was in het laatst van het jaar Mr. Philips Cobell, raad van den koning, door Z. M. naar Lingen afgevaardigd, en daar deze der zake kundig was en in gelijke belangen op de Lek, te Dordrecht en elders gecommitteerd geweest, werd overeengekomen, dat de bezwaren der visscherij hem zouden medegedeeld worden, ten einde, zoo veel mogelijk, redres te bewerken. Hij drong op schriftelijk verslag aan, toen den 15den Dec. door afgezondenen van ridderschap en steden eene conferentie te Deventer met hem gehouden werd, en beloofde, dat hij er rapport van doen zoude, gelijk ook omtrent de Geldersche steden, die gelijke doleantie hadden overgegeven. Immers, den 9en Oct. 1564 was goedgevonden, dat eenige raadspersonen van Deventer en Kampen privato nomine aan raadspersonen van Zutphen, Harderwijk, Elburg enz. zouden schrijven, om de zaak op den algemeenen landdag, die toen te Arnhem gehouden werd, te bevorderen, doch zóó dat men niet bemerken konde op aangeven van Overijssel.

Van de tusschenkomst van Mr. Philips Cobell vinden wij geene melding; wèl dat de bezwaren den 23en Aug. 1565 nog bestonden. Op de dagvaart werd berigt gedaan, dat aan een gezantschap naar Gelderland gezegd was, hoe ook dit gewest zich tot het hof gewend had, en dat het goed zijn zoude, indien Overijssel, Gelderland en Vriesland zich in het requestreren vereenigden. Er werd een concept voor de drie gewesten opgesteld, waarin de bezwaren op nieuw werden voorgesteld, boven het reeds te voren gemelde met de aanmerking, dat de tegenwoordige duurte in vleesch en zuivel ook door de schaarschheid van visch veroorzaakt werd. Er was wel verboden, dat de waterschepen op minder dan 3½ waters aan de kusten van Overijssel zouden visschen; maar zij hadden grooter diepte noodig en kwamen tot voor Vollenhove, Blankenham en Kuinre, alwaar die diepte zich slechts een schot weegs van het groene land uitstrekte.

Daar geen redres volgde, trachtte men, in 1570, de zaak op den rijksdag te Spiers ter spraak te brengen, dewijl niet alleen Overijssel maar ook andere naburige landen er belang bij hadden. De drie steden wendden zich tot Dr. Herman Cruser, voornaam regtsgeleerde van Kampen, thans raad van den hertog van Kleef, dat deze zijnen gezant op den rijksdag last mogt geven aldaar over de visscherij te handelen. Zwolle zoude trachten, een stuk van de enge netten te Genemuiden te erlangen, om aan Dr. Cruser overgezonden te worden. Intusschen komen de geschenken van zalm en steur in de Kamper rekeningen minder voor, en in 1571 schreef de regering aan den graaf van Bentheim: „Wij hadden wel verhoopt en hartelijk begeert V. Gen. met „groteren en beteren steur te begroeten, dan alzoo vermitz „den verderffelijken schaden der waterscepe en enge netten „in der Zuijderzee die vischvangst verdorven en onser stadtz „wateren en visscheriën te nytte gaen, hebben wij nijet „beters kunnen bekomen." Zoo ook aan anderen, telkens met klagten over de vermindering der visscherij.

Ruim eene eeuw zwijgen nu de officiële bescheiden. Ook in Gelderland hadden hevige geschillen, die wel eens tot

vijandelijkheden oversloegen, met de Hollanders plaats gehad, zoo wel over de limieten, binnen welke deze digt aan de kust kwamen visschen, als over het vernielen van den visch *). Den 17en Dec. 1682 werd tusschen gedeputeerden van beide gewesten eene conventie gesloten, waarbij de van beide zijden gedetineerde visschers ontslagen werden en vervolgens een reglement gemaakt, dat 10 April 1683 als plakkaat bekend werd. In dit reglement wordt niet van steur- en zalmvangst, maar van de schaarschheid der botvangst door de schadelijke manier van visschen gesproken; voorts wordt de diepte en wijdte der netten bepaald, het plaatsen der netten verordend, het bezigen van dooden en versmoorden, van kleinen en oneetbaren visch anders dan om dien terstond over boord te werpen, mitsgaders het gebruik van onbehoorlijk vischtuig, met name de elger, verboden enz. †).

Wat Overijssel betreft, reeds 3 April 1680 werd door ridderschap en steden aan gecommitteerden ter generaliteit aanbevolen, met de heeren van Holland in conferentie te treden over het redres der visscherij; den 2en April 1688 op nieuw, ten einde de Hollandsche waterschepen tegen te gaan, die nabij de kusten kwamen, de netten der Overijsselschen scheurden, onbehoorlijke netten gebruikten en op ongeoorloofde tijden vischten. Den 30en Maart 1698 werden twee plakkaten aangenomen. Het ééne verbiedt het gebruik van sleep- en drijfnetten, waardoor niet alleen de groote en kleine visch wordt weggevangen, maar ook, door het slepen over den grond, de visch, die niet gevangen wordt, gekwetst of onder den modder wordt begraven, zelfs de grond zoo geroerd, dat den visch het aas tot onderhoud wordt benomen, met andere misbruiken meer, terwijl het punt van de wijdte der mazen zoude geregeld worden met Holland. Bij het tweede plakkaat werd de sententie te Mechelen van 1559 aangenomen Door niemand dan door ingezetenen van Overijssel mogt met waterschepen of andere

*) SCHRASSERT, *Beschr. van Harderwijk*, I. bl. 21—27, II. bl. 160. *Geld. Plakk.* II bl. 422.

†) *Groot Plakk.* IV. bl. 1359—1360.

gevischt worden van 1 Mei tot 25 Julij aan deze zijde van Veenhuizen en van daar met eene regte linie aan deze zijde van Emmeloord en zoo voorts bakende op het uiterste territoir van de provincie aan Gelderland gelegen. Vóór en na dien tijd zoude door niemand dan door ingezetenen gevischt mogen worden van het einde van de Voorst regt toe op de Kamper zanden, zonder te praejudicieren het regt van Kampen tot op $3^1/_2$ voet waters. Het nadere zoude met de andere provinciën Gelderland en Holland geregeld worden. Deze regeling kwam tot stand. Den 21 Jan. 1699 n. St. werden den visschers te Amsterdam, zich met waterschepen generende, veertig in getal, de sententiën van 1559 voorgelezen en hun door schout, burgermeesters en schepenen ingescherpt die te achtervolgen op hunnen solemnelen eed, op poene van niet alleen naar den inhoud, maar ook als meineëdigers te worden gestraft, terwijl hun, die den eed niet doen wilden, verboden werd met hunne waterschepen te varen. En hiermede schijnt het langdurige geschil geëindigd te zijn.

Naar het gevoelen van deskundigen kan de visch, door de wijze waarop hij gevangen wordt, vernield worden, en is de steur- en zalmvisscherij op de Zuiderzee, eertijds een hoogst belangrijke tak van nijverheid, door het gebruik van netten met te kleine mazen verloren gegaan *).

---

*) *Verslag over de zeevisscherijen door de commissie benoemd bij Kon. besluit van* 9 Febr. 1854, bl. 137, en Bijl. bl. 67. Hierin ook de latere maatregelen tegen misbruiken.

BESCHOUWINGEN,

naar aanleiding van Prof. Löhers werk,

OVER

JACOBA VAN BEIJEREN. (1)

I.

HOLLANDS ALOUDE ZELFSTANDIGHEID.

In het aangeduide werk treffen wij, Nederlanders, een nieuw voorbeeld aan van eene episode onzer geschiedenis, door eenen vreemdeling en dat wel met groote ingenomenheid behandeld. Wanneer wij op MOTLEYS bekend geschiedwerk zien, en ons herinneren met welke kleuren MACAULAY onzen Willem III schildert, en nu weder dit geschrift van prof. LÖHER uit Munchen in oogenschouw nemen, dan is het ons, alsof de geschiedenis van ons vaderland de poëtische fabel van Europa staat te worden. Of daarmede aan den ernst der geschiedenis volle recht wedervaart; of daarbij genoegzaam uitkomt wat de strenge waarheid voor de fantasie ontnuchterends, de stem der feiten voor de theorie beschamends heeft, dit willen wij thans niet onderzoeken. Een gelijkmatig uitvoerig tafereel onzer geschiedenis, waarbij èn hare strekking gedurig in het oog springt, èn de moeite en smart, welke de handelende personen hebben moeten uitstaan, in hare ware gedaante wordt voorgesteld, zulk een tafereel heeft het buitenland recht van eenen Nederlander te verwachten, en het zou te bejammeren zijn, zoo een Nederlander het niet eenmaal leverde.

---

(1) FRANZ LÖHER, *Jacobäa von Bayern und ihre Zeit. Acht Bücher niederländischer Geschichten*, Nordl. 1862.

Ook deze geschiedenis van Jacoba van Beijeren is maar al te zeer met den toeleg geschreven om een aanvallig beeld te schilderen van eene belangwekkende voorzaat der vorsten, die thans te Munchen regeren, en van het tooneel harer grootheid en ongevallen: het werk is aan koning Maximiliaan II van Beijeren opgedragen. De toon is vaak minder die van den geschiedschrijver, dan van den romandichter, wien natuurlijk zelfs de stemming en de toevallige gedachten zijner helden geen geheim zijn. Evenwel wij, Nederlanders, hebben alle reden om den schrijver dankbaar te wezen, dat hij onze middeleeuwsche geschiedenis tot het voorwerp zijner beschouwing gemaakt heeft. Hij was daartoe uitnemend bevoegd wegens zijne degelijke historische studiën, die over meer dan één tijdperk der geschiedenis van zijn eigen land licht verspreid hebben. Met eenen blik, door oefening gescherpt, heeft hij Holland in zijnen oorsprong gadegeslagen, en hij is getroffen geworden door hetgeen dat gewest den geschiedvorscher in zijne ontwikkeling belangrijks en leerzaams aanbiedt. Te groot zelfs is zijne ingenomenheid met dit land, in zoover hij daardoor verleid wordt tot den in Duitschland zoo algemeen gekoesterden wensch, dat ons vaderland één geheel met het zijne mocht uitmaken. Hij eindigt zijne Inleiding met de vraag: „Zal het Duitsche volk gelijk eenmaal in de middeleeuwen, toen Holland nog een edel lid van het Duitsche ligchaam was, niet op nieuw een groot Rijk vormen, ditmaal met zelfstandige leden, waaronder niet een enkele Duitsche stam worde gemist?" Ziedaar een edele gedachte! Maar toch wettigt die vraag bij ons eenig wantrouwen. Gij gunt, moeten wij antwoorden, gij gunt zelfstandigheid aan de leden van het door u gedroomde nieuwe Duitsche Rijk. Dan immers is uw wensch, ten minste wat ons betreft, van stonden aan vervuld. Wij zijn zelfstandig en tegelijk zijn wij Duitsch: dit karakter behoeft ons niet eerst te worden opgedrukt of wedergegeven: het kan ons niet ontroofd worden, zoolang wij de overheersching van het Romanisme zoo goed weten te weêrstaan,

als wij met Gods hulp tot nog toe gedaan hebben. Verlangen de Duitschers nog iets meer, nog iets anders, het is, dat hun hart niet ruim genoeg is om de glorie van het Nederlandsche volk als hunne glorie te erkennen; het is, dat zij zich de kracht onzer natie in een meer stoffelijken zin willen toeëigenen. O dwaasheid! alsof twee volken van éénen stam meer één werden, wanneer zij onder den dwang van één bewind zijn verbonden; alsof de kracht, welke het zelfstandige lid ten voordeele van het groote geheel ontwikkelt, niet voor een groot deel vernietigd werd, wanneer dat lid zich niet meer volkomen vrij kan roeren. Zoo afgescheiden als het was van het Duitsche Rijk, en juist doordat het van het Duitsche Rijk was afgescheiden, heeft Holland de wereld, en in de eerste plaats Duitschland, tot tweemalen toe voor de tirannij van eene Romanische algemeene monarchie moeten behoeden. Duitschland heeft zich in het Opper- en het Nederland moeten scheiden, om bestand te zijn tegen de macht en de verleiding van het Romanisme, dat tot het hart van Duitschland was doorgedrongen. Bijaldien Duitschland meer eer en meer voordeel van Holland verlangt, dan het nu van ons bezit; bijaldien het meent, dat onze rivieren, onze havens, onze scheepsmacht, onze koloniën, aan eene andere kracht dan aan die van onze eigene vrije handen dienstbaar gemaakt, meer winst voor de Duitschers zouden opleveren; zoo laten zij zich leiden door het Romanistische dwaalbegrip, hetwelk van dwang en tucht, over de leden uitgeoefend, van eenheid en eenvormigheid, algemeen ingevoerd, heil meent te mogen verwachten. Het is een zelfbegoocheling der Holsteiners, zoo zij wanen, dat zij meer aan zich zelven zullen behooren, wanneer zij meer één met Duitschland zijn zullen. Eene natie, hoe klein ook, heeft aan zich zelf genoeg om vrij te zijn, en zoo zij een helper inroept, al ware die helper ook een broeder, zoo zal zij niet vrij worden. Wij *zijn* vrij. En zoo ooit een Duitsch vorst, door eigen waan of door den waan des Duitschen volks medegevoerd, onze grenzen als veroveraar overschreed,

het zou eene daad van louter onrecht zijn, eene daad die strekken zou om *ons* te gronde te richten en voor Duitschland niets te winnen.

Neen! om voor Duitschland en de geheele menschheid dat te wezen, wat het daarvoor werkelijk geweest is, heeft Holland steeds op zich zelf moeten staan. Daarom betreuren wij niet met den schrijver, dat Lodewijk de Beijer de landen van Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland niet tot een markgraafschap heeft vereenigd. Wij gelooven niet, dat het iets zou gebaat hebben; evenmin gelooven wij, dat het in zijn vermogen zou geweest zijn; maar ware hij er bekwaam toe geweest, het zou Hollands eigenaardigheid verloren hebben doen gaan, en hoe zou Holland dan, eenmaal tegen Spanje nagenoeg alleen staande, zich toch nog als een ongeschonden geheel hebben kunnen gevoelen en handhaven?

Van den eersten aanvang aan is zelfstandigheid Hollands karakter. Holland ontstaat in tegenstelling tegen het bisdom Utrecht, dat is tegen die macht welke in Noord-Nederland de katholieke en daarmede tevens de heilige rijkseenheid vertegenwoordigde.

Toen de Noormannen dat bisdom kwamen bestoken, hadden de bewoners van het gewest, dat later Holland heette, hunne aanvallen uit de eerste hand te verduren. In dezen nood moesten de ingezetenen van ieder stuk gronds, dat met behulp van eenige natuurlijke grens te verdedigen was, zich zelven helpen. Verdediging veronderstelt eene geordende weerbare manschap en aanvoerders daarover gesteld. Zoo kon dan in Holland een geslacht opkomen, dat, gelijk het zijne macht, zijnen invloed en zijn vermogen aan geenen heer of kerkvoogd te danken had, zijnen titel onmiddellijk wenschte te ontleenen aan die macht, welke als de bron van alle macht op aarde werd aangemerkt. Vandaar de brieven, door de afstammelingen van Karel den Groote in Frankrijk, met name door Karel den Eenvoudige en Lotharius verleend aan de eerste twee heeren uit dat huis, welks leden later den naam van graven van Holland bekwamen.

Zoolang het bisdom Utrecht zich niet van de verwarring, het gevolg van de strooptochten der Noormannen, hersteld had, moesten de bisschoppen zich de laatdunkendheid dier Hollandsche heeren laten welgevallen. Trouwens zoolang zij niets meer bezaten dan een titel, verkregen van koningen, wier gezag in deze streken voor dat der Duitsche keizers wijken moest, behoefden de bisschoppen zich niet te zeer te bekommeren. Maar naauwelijks vestigde graaf Dirk III eenen tol te Dordrecht, eene daad waarmede hij zich, gelijk de schrijver zeer goed ingezien heeft, het recht en de voordeelen van een onafhankelijk vorst toeeigende, of de Utrechtsche bisschop, in verbond met zijne ambtgenooten van Keulen, Trier, Luik en Kamerijk, en op last des keizers door den hertog van Neder-Lotharingen ondersteund, verklaart Holland den oorlog. Holland handhaafde ditmaal zijne zelfstandigheid, en nog herhaaldelijk daarna bij even groot of nog grooter gevaar.

Maar vanwaar kwam Holland aan het vermogen om dus onafhankelijk te bestaan? Vanwaar ontleende het Hollandsche volk de fierheid en de middelen om zich als zijns zelfs meester tegenover den bisschop van Utrecht te laten gelden? Dit had het ongetwijfeld aan den vrijen arbeid en aan den handel te danken. De arbeid was oorspronkelijk vrij, want Holland was Friesche bodem, en de handel bloeide al spoedig.

De schrijver, en hij toont daardoor, als een echt geschiedvorscher, zich rekenschap van de verschijnselen te willen geven, de schrijver, zeg ik, spoort den oorsprong van den Hollandschen handel op. Hij vindt dien in geen edele bron, in de zeerooverij. Dit denkbeeld verdient nader onderzoek. Vooreerst dienen wij het eens te zijn, wat de zeerooverij zelve is in haren oorsprong en wezen. Zij is, dunkt mij, een symptoom der ontbinding van een grooten staat. Zij is geen oorspronkelijke, geen natuurlijke toestand, evenmin als de rooverij, door den Bedouin in de woestijn gepleegd. Deze laatste is als een wraak aan te merken op den despotieken oosterschen staat genomen. Op gelijke wijze ziet men de zeerooverij in de Italiaansche

zeeën ontstaan, toen de Romeinsche staat in Italie een kreet over geleden onrecht had doen opgaan en in Rome's eigenen boezem hooggaand misnoegen wortel had geschoten. Wat was de zeerooverij der Watergeuzen anders dan het gevolg van den onwil dergenen, die de onderdrukking, waarop de heerschappij der Bourgondische vorsten onder eenen Filips II was uitgeloopen, niet langer konden verduren? Even zoo nu was de zeerooverij van de negende en de tiende eeuw eene reactie tegen den Karolingischen staat. De Noormannen zouden zulke stoute tochten niet hebben ondernomen, zoo zij, de overheersching der Frankische vorsten duchtend, niet verzekerd geweest waren dat zij misnoegden in overvloed zouden aantreffen wáár zij slechts op de Nederlandsche of Fransche kusten landden. Dus sloten zich ongetwijfeld velen, ook in Holland, aan de rooverijen der Noormannen te water en te land aan. Maar het was niet om in dien toestand te blijven. Slechts de oosterling maakt van de rooverij op de zee en in de woestijn een blijvenden staat. Bij ons nam men slechts deel aan de bandeloosheid, omdat men warsch was van den ouden band, en gezind en bekwaam om eene betere orde te grondvesten. De Noormannen zijn alleen daarom het element eener nieuwe organisatie geworden, omdat zij als bondgenooten gebruikt werden door de zulken, die, vijandig tegen het bestaande, geroepen waren om wat anders te stichten. In Frankrijk zijn zij de medehelpers ter invoering van den feodalen staat. In Italie zijn zij de handlangers der pausen, die aldaar op elk gebied de keizers wilden overvleugelen. Bij ons zijn zij de arm dergenen, die zich vrij wilden roeren, en noch hun geweten noch hunne nijverheid in banden gekneld wilden zien. Elders, waar hun een vorstelijke rang was aangeboden, lokten eer en winst telkens nieuwe scharen aan, en werden de Noormannen de stichters van een rijksgebied. Aldus in Normandië en Britannië, in Beneden-Italië en Sicilië, tot zelfs in Rusland toe. Zoo werden de medehelpers tot de omwenteling de meesters in de nieuwe orde. Maar

herwaarts lokte geen hertoglijke zetel, noch koningstroon; de inboorling bleef den toestand meester, en weldra leverden de veeteelt en de visscherij niet bloot voedsel voor den halven wilde, maar handelsartikelen ten verkoop binnen en buitenslands voor eene spaarzame burgerij.

In West-Friesland was het van ouds alsof de tegenstand tegen den geordenden staat, met andere woorden, de strooperij te land en te water, bestemd was om een blijvenden toestand op te leveren. Maar zulks strekte slechts om den Hollander te krijgshaftiger te houden en hem zijne grenzen te waakzamer te doen verdedigen. Was wegens den zeeroof de visscherij hagchelijk op de binnenstroomen, later tot de Zuiderzee zamengevloeid, — geen nood: aan den zuidwestelijken uithoek dier wateren bergen de visschers hunne koopwaar, de vrucht hunner onverdroten vangst, en op die plaats verrijst Amsterdam, eenmaal de kracht der republiek, die zelve de kracht der burgervrijheid in Europa werd.

Maar wanneer nu Holland werkelijk zoo gansch zelfstandig en eigenaardig ontstaan is, in tegenstelling tegen alles wat in dit oord het heilige roomsche rijk vertegenwoordigde, zoo spreekt het van zelf, dat men geenszins gerechtigd is, zich de ontwikkeling alhier in de elfde en de twaalfde eeuw evenzoo voor te stellen, als zij zich in het hart van het Duitsche Rijk heeft toegedragen, of te meenen dat de daar tot stand gekomen orde hier even volledig is toegepast. Op dezen grond trekken wij in twijfel, of de schrijver de ontwikkeling van den leenstaat had moeten schilderen (1), alsof alles wat hij zegt mede op Holland toepasselijk ware. Wel heeft hij vroeger eenige redenen vermeld, die te weeg moesten brengen, dat de ingezetene in dit gewest zijn eigen meester bleef, en werkelijk breekt hij zijne beschouwing af met de verklaring (2), dat in Holland de oude Friesche vrijheid in menige streek ongekrenkt voortbestond; maar daarna vat hij zijn algemeen

(1) Bladz. 27—32. (2) Bladz. 32.

tafereel weder op (1). In Holland bestond noch die weerlooze bevolking, noch bij de edelen die overmacht, welke de voorwaarden der leenroerigheid zijn. Wel is waar moesten de instellingen van Engeland en Frankrijk, met welke Holland reeds onder de graven van het eerste huis door handel en allerlei verkeer in betrekking stond, op de inrichting der maatschappij alhier terugwerken. De Hollandsche heeren namen de zeden en vooroordeelen aan der aanzienlijken in die bij uitstek beschaafde landen. Zoo werd de toestand hier eenigermate op de leest van het overige Europa geschoeid. Maar dat alles was ingevoerde vorm, naam en mode; geene algemeen en streng geldende instelling. Vandaar dat in Holland, gelijk in Vlaanderen, de burger, blijkens de geschriften van MAERLANT en MELIS STOKE, al spoedig tot het inzicht gekomen is, dat de voorstellingen in de romanliteratuur levende, aangaande eene natuurlijke ondergeschiktheid van den dorper, een zamenweefsel waren van misleiding en bedrog. Vandaar dat, toen, na de vermeerdering der weelde, de bevoorrechte standen en corporatiën, door uitsluiting en zelfzucht, stilstand en onderdrukking van frissche kracht te weeg gebracht zouden hebben, diegenen, welke zich daardoor in hun streven belemmerd gevoelden, zich niet gedwee onderwierpen, maar, aangevoerd door al wie onder de aanzienlijken minder bekrompen was van geest, eenen tegenstand vormden, welke door het geheele land, eene eeuw lang, standen en huisgezinnen, onder den naam van Hoekschen en Kabeljaauwschen, in twee partijen verdeelde. Over deze twisten spreekt de schrijver eenigzins weifelend. Tot opheldering maakt hij te zeer gebruik van analogiën, aan het rijk der natuur ontleend. Soms treft hij de waarheid (2), maar dan weder verliest hij zich in eene minder juiste kenschetsing van het wezen der zaak. Het gold hier niet bloot een strijd tusschen heeren en burgers, gelijk de schrijver zich ergens (3)

(1) Bladz. 33—39.
(2) Zooals op bl. 94.
(3) Bladz. 70.

uitdrukt: aan beide zijden stonden burgers en heeren, ja geestelijken. De beweging had de strekking om een krachtig algemeen bewind voor de machtsverdeeling van den middeleeuwschen toestand in de plaats te stellen. Zoo stond dan de vorst, mits hij zelfstandig was, aan de zijde van de Kabeljaauwschen, dat is, van die partij, welke zich, hoewel al te vaak met geweld, tegen stands- en corporatiegeest aankantte. Slechts wanneer de graaf machtig genoeg was om aan beide partijen ontzag in te boezemen, of communistische leeringen of gewelddadigheden, van tijd tot tijd uitbrekend, de maatschappij zelve bedreigden en de twistenden behoedzaam moesten maken, vermocht hij ze beiden te bedwingen (1). Hoe het zij, die Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten waren het bewijs eener in Holland bestaande behoefte aan hoogere staatkundige ontwikkeling; zij bewerkten eene ineensmelting van elementen, welke Holland, niet als andere landen in onvereenigbare bestanddeelen verdeeld, in staat stelde, zijne zelfstandigheid tegen de zamengezworene wereld te handhaven.

W. G. BRILL.

(1) In zoo verre de Kabeljaauwschen naar eenheid en veerkracht in het bestuur streefden, hebben zij eenige overeenkomst met de Ghibellijnen in Italië en Duitschland. Aan de vergelijking met deze partij in het buitenland hebben zij wellicht hunnen naam te danken. Geene der verklaringen van den oorsprong van dien naam is volkomen bevredigend. Zoo zou ik dan geneigd zijn daarin niets anders te zien dan het voortbrengsel van eene speling met de benaming *ghibellijn*, die het volk slechts half verstond. Heette de eene partij eenmaal *Kabeljaauwen*, dan was de naam der andere spoedig gevonden: men ontleende hem namelijk aan dat werktuig, hetwelk in de hand van den visscher ook aan de grootste visschen den dood bereidt.

UIT HET OUDE KEURBOEK VAN DELFT.

Onder de weinige op papier geschreven registers, die den bekenden Delfschen brand van 3 Mei 153 6ontkomen zijn, behoort een afschrift van verschillende oude keuren, die zonder jaar- of dagteekening in één band vereenigd zijn. Bleyswijck spreekt er in zijne *Beschrijving van Delft* op enkele plaatsen van, o. a. op bl. 656, waar hij ze *„oude verslete Keuren en Ordonnantien"* noemt, terwijl op bl. 664 door hem gewag gemaakt wordt van *„seecker keure gemaeckt omtrent 't begin van d' eeuwe* 1500", *) die in genoemden band woordelijk voorkomt. Den juisten tijd te bepalen, waarin de meeste dier keuren zijn gemaakt en te boek gesteld, is moeilijk, omdat nergens eenige stellige aanwijzing van jaar of dag gegeven is, behalve op éene plaats, en wel in het tweede artikel van den titel: *Van wapenen, waecken, ende saecken die bij nachte geschien*, waar gezegd wordt, „dat elcke poirtere ende inwoenre hebben ende behouden sal zijne wapenen sulcx hij *in den jaere* XXVIII *voirleden* daertoe geset ende gestelt is geweest." d. i. in 1528. De ordonnantie van gezegd jaar, welke hier bedoeld wordt, bestaat niet meer, aangezien het tweede keurboek van Delft eerst begint met het jaar 1536, eenige dagen na den brand.

Onze verzameling bevat 110 bladzijden, door verschillende handen geschreven, waaronder er evenwel twee zijn, die het meerendeel der keuren hebben te boek gesteld. Hier en daar zijn aanvullingen en verbeteringen van latere dagteekening, op den kant of tusschen het oorspronkelijk schrift, aangebragt.

---

*) Dat er in zijn tijd nog keuren van ouder dagteekening, althans afschriften daarvan, voorhanden waren, blijkt uit zijne *Beschrijv.* bl. 366 vlg.

De „Taeffele" geeft 56 titels op, waaruit ik het een en ander hier wil mededeelen, dat om verschillende redenen niet onbelangrijk is; te meer, omdat, behalve enkele aanhalingen bij BLEYSWIJCK en BOITET, deze keuren nergens, voor zoover ik weet, gedrukt zijn en een nadere kennismaking allezins verdienen. Enkele ophelderingen van verouderde of min bekende woorden, meestal met verwijzing naar KILIAEN, heb ik mij veroorloofd; „dan", om met het „Berigt", staande voor de *Oude keuren der stede Vlaardingen*, te spreken, „de kenners dier oudheden zullen in deze keuren aanmerkelijkheden vinden, welke wij niet hebben aangeroert, zo om den grooteren omslag, als om de onzekerheid van sommige gissingen aan het eige oordeel der oudheijdkundigen geheel vrij te laten" *).

Van iniurien angedaen officiers ende anderen vuyt saecke van rechte ende voorts van thoochste recht.

Schout, scepenen ende raide der stede van Delft hebben by advyse van den burgemeesteren der seluer steede geordonneert ende gekoert, ordonneeren ende koeren mits deese, dat zoe wye den schout, burgermeesteren, scepenen, weesmeesteren, tresoriers, hauenmeesters, waerdeyns ofte secretaryssen der seluer steede iniurieuselycke toespraecke, ende tselve vuyt saecke van rechte ofte andersins hoerl. offitie beroerende toequaeme, dat de selue persoene verboeren sal X ß tot proeffyte van den heere, een ß tot proeffyte vander steede, ende tot proeffite van elcx van den geiniurieerden een ß, ende tselue noch daerenboeuen te beteren tot discretie van scepenen, indien daer continuatie ofte veelheyt van iniurieuse woorden nae volgende zijn. Ende zoe wye eenich van den voersz. officieren vuyt saecke voersz. an zijnre

*) Zie: *Handvesten, Octroyen, ens. aan de stede Vlaardingen vergunt.* 's Gravenh., 1772. fol. bl. 342.

lichaeme griefde ofte feytelycken attempteerde te grieuen, ende daervan verwonnen worde by twee wittachtighe getuygen, die sal verboeren zijn lijf ende goet nae verclaringhe van der preuilegie deeser steede*), ende dit poinct sal staen ter scepenen proeue ende discretie nae qualiteit vander misdaede.

Koeren ende ordonneeren voorts, dat zoe wye den vinders ofte gezwoeren †) verspraecke §) vuyt saecke van hoerluyder offitie, dat die verboeren sal XX sc. ende noch daeren boeuen 'tselue te beteren by scepenen nae gelegentheyt der saecke.

Insgelijck zoe wordt geordonneert, dat zoe wye by correctie van scepenen geset wordt up sant, steen, straet, muyere, tymmeraetse ofte anders diergelijcke, dat hij daervan gehouden sal zijn betalinge te doene ten daege hem inder correctie geset, zoe verre hem eenich tijt geprefigeert wordt, ofte anderssins binnen drie maenden nae daete vander selue correctie, ofte die vier eerste daegen daeran volgende. Ende zoe wye daer inne gebreeckelicken beuonden sal worden, die sal nae der voirsz. vier daegen gehouden zijn mit zijnen borge, eerst des vermaent zijnde, terstont inne (te) gaen leggen *), zoe wel die voersz. borge als saeckweldighe, ende

---

*) "Item hebben wy gegeuen ende gheuen onser stede van delf voirsz. ende gratie gedaen, dat een yegelic poorter of poortersse binnen onser stede voirsz. verbueren mach sijn lijf ende sijns goets in gheenre manieren meer dan tsestich pont." Volgens het origin. privilegie van hertog Aelbrecht, gegeven in den Haag, 6 Julij 1394. Op dit handvest beriep zich o. a. Huig de Groot, als Delfsch poorter, om de verbeurdverklaring zijner goederen af te koopen. Zie: *Broeders gevangenisse*, bl. 249 vlgg.

†) *Vinders ofte geswoeren.* Zie KILIAEN in voc. *vinder* en de noot.

§) *Verspraecke.* Zie ald. in voc. *verspreken* en de noot.

*) = *huisarrest houden, in huis blijven.* Even als bij KILIAEN, wordt het ten plattenlande van Schouwen thans nog gebezigd van een kraamvrouw. Vele, thans geheel verouderde woorden en uitdrukkingen zijn daar nog in gebruik; de taal is er nagenoeg onveranderd gebleven, althans klinken vele spreekwijzen en woorden vrij onverstaanbaar in de ooren van iemand, die niet eenigermate bekend is met het Duitsch, dat ruim drie eeuwen geleden geschreven en gesproken werd. Zoo hoort men in Schouwen bijv. het woord *weedom* (zie KILIAEN in voc.) dagelijks gebruiken, dat thans slechts zelden bij onze dichters voorkomt.

dit ter tijt toe datter volre betalinge geschiet sal zijn, op drie ß sdaechs tot drie daegen achter een te verboeren, ende daaren teynden gebannen te wordene vuyt der voersz. steede vrijheyt, tot dat hij de selue correctie ende banninge volcommen sal hebben, op een lit van zijnre lichaeme tot discretie van scepenen te verboeren, bliuende nochtans daeren boeuen de selue banninge van waerden. Wordt mede geordonneert, dat zoe wye by scepenen seeckere tijt vuyter steede ofte steede vriheit van Delft*) gebannen sal worden, vuyt saecke van eenich misdaet, up syn lyf, ooghe, handt ofte andere lit, ende binnen zijnre gebannen tijt weeder quaeme, ginck, keerde ofte conuerseerde binnen der seluer steede vriheyt, dat hy ter stondt ende mitter daet, nae dat hy binnen zynen voersz. tijt daer inne geweest, gegaen ofte gekeert sal hebben, gebannen sal zijn, dan als nu ende nu als dan, ende mits deese gebannen wordt hondert jaeren ende eenen dach, dats te weeten, dat hij nae dier tijt nimmermeer inder steede ofte steede vriheyt van Delft commen ofte weesen sal moeten, up zijn lijf, zoe verre die eerste banninghe up tlijf geweest is. Maer indien deselue up een lit geweest is, sal die peyne gedubbleert zijn an twee leeden van den gebannen, ende niettemin daeren boeuen vuyter steede en de steede vriheit te moeten bliuen.

Hebben meede gekoert ende geordonneert, dat een persoene, bekennende eenige maechdekin buyten staete van huwelicke, gehouden sal sijn tselue maichdekin te trouwen, ofte doteeren naeder conditie ofte qualiteit van haere vaders state, ende soe verre die vadere geheele arme is, sal gehouden sijn tselue maechdekin te geven XX carolus guldens, ende noch daer en boeuen verboeren die booten van XVIII carolus guldens. Ende indien hy niet en heeft de voirsz. booten ende somme te betaelen, sal gebannen worden vuytter stede vrijheit, tot dat hy die voirsz. booten ende

*) *Der stede vrijheid* strekte zich uit tot op anderhalve mijl buiten de wallen der stad. Zie o. a: *Inventaris der Charters en Privilegien, berustende op het archief der gemeente Delft*, bl. 32.

doote betaelt sal hebben. Ende dit te verstaene zoe verre niet beuonden en worde, dat tselue by die maeget ofte haere vrienden omme deese doote wille gepractiseert worde. In welcken geualle hij ongehouden soude sijn totter voirsz. doote.

Insgelijcx soe wordt gekoert, dat soe wye een onbesproecken weduwe bekennet buyten staete van huwelicke, gehouden sal syn te betaelen die voirsz. weduwe die somme van XX carolus guldens, in manieren voeren van der maechdekins verclairt.

Noch soe is geordonneert, dat soe wye blasphemeert die naeme des Heeren gebenedijt, ofte sweert bij sijne gebenedide leeden, dat die verboeren sal die booten van LX ₰ ende noch dair en boeuen gecorrigieert te wordene criminelicken ofte ciuilicken tot discretie van scepenen.

Is noch gekoert, dat soe wye een anderen iniurieert ofte qualicken toe spreekt, vuyt saicke dat hij boeuen sinre luste niet drincken en wille, dat die verboeren sal III ₰ ende daer en boeuen gecorrigieert worden tot discretie van scepenen ende niettemin gehouden weesen in alle andere booten ende correctie, dair inne hy nae ordonn. deeser stede ofte gemeen rechte veruallen mach sijn.

Van vichten ende onbehoirlicke vergaderingen.

Scout scepenen ende raide der stede van Delft hebben by aduyse vanden burgermeesteren geordonneert ende gekoert, ordonneeren ende koeren mits deesen, dat alle die gheene, die binnen der stede vrijheit gaende sijn in vergaederinge mit wapenen, als glauiën, codden, piecken, hellebaerden, deggens, messen, stauen *), vorcken, scarpe clueten †) ofte andere gelijcke wapenen omme yemande mede te beuichten, verbeuren sullen telcke reyse elc III ₰ hol-

---

*) Zie KILIAEN in voc. en de noot.

†) Waarschijnlijk = *cloete* of *cloet-stock*. Zie KIL. in voc. *kloete*.

landts. Ende soe wye dair mede inder manieren voirsz. binnen der voirsz. vryheit vochte, sal verboeren ses ponden. Ende soe wye in manieren als boeuen dair yemande meede quetste, die sal verboeren X ꞩ ende een jair die stede, worde hy by scepenen dair van verwonnen. Welcke jair hij sal moegen lossen binnen XIIII daegen mit XII ꞩ. Mair soe wye inden selue geselscappe draegende is een bossche, clouere *), hantbooghe, vootbooghe, brandereelen †) ofte andere dier gelijcke wapenen, die sal verboeren X ꞩ. Ende indien hy dair meede slooge, staecke ofte schoote, XV ꞩ, ende quetste hij dair yemande mede, die verboerde X ꞩ ende die handt, dic hij soude moegen lossen mit XXX ꞩ, behouden up als den gequetsen ofte geiniurieerden zinre actie jegens eenen yegelicken, die mede in varende velde §) geweest sullen syn, tot amende ende beternisse, weluerstaende nochtans, dat mits vanden eenen van als *) voldaen sijnde, danderen jegens hem geurijt sullen sijn.

Ende alle deese poincten sullen staen tot discretie van scepenen, omme te bemercken ⸸), of dair meerdere ofte mindere amende ende correctie up eenige vanden voirsz. poincten behoirt te volgen, mits nemende consideratie up die qualiteit vanden persoenen, hoeren manieren, wercken, plaetsen, felheit van wapenen ende andere dier gelijcke.

Ordonneeren meede, dat soe wye die clocke mit verraet cloppet omme commocie te maicken, dat die verboeren sal zijn lijff ende goet, mits tselue goet moegende lossen naer inhoudt der preuilegie §§); ende dit sal staan tot proeue ende discretie van scepenen, nae qualiteit vander misdaet, persoenen ende tijt.

Voorts soe is geordonneert, dat soe wye knijuen, lange priemen ofte moortwapenen droege binnen der steede vrijheit

---

*) Zie BLEYSW., bl. 562.

†) Zie KIL., in voc.

§) = *In vairde ende in velde.*

*) = *alles.* Zie ook boven: behouden up *als.*

⸸) Zie KIL. in voc. *bemerck* en *aenmercken.*

§§) Het boven, bl. 331, vermelde handvest.

van Delft, dat die verboeren zal X ß ende die stede X sc., ende die dair mede vochte, XV ende der steede X sc., ende quetste hy dair yemande mede, die verboerde X ß ende der stede een pondt ende die handt.

Ordonneeren voorts, dat indien eenige vrouwe persoenen beuonden worden up malcanderen, ende oick manspersoenen, dorpelicken *) gesproecken ende geiniurieert te hebben, dat die selue sullen den steen gehouden sijn te draegen vander hoegen brugge totter gasthuysbrugge toe, ofte XXV sc. dair voeren te betaelen.

Is meede geordonneert, dat een man enormelicken slaende zinre huysvrouwe mit vuysten, stocken ende dier gelijcke, buyten saicke van ouerspul, ofte eene vrouwe haeren man, die sal verboeren III ß, ende indien dair bloot nae uolchde, sal verboeren III ß ende dair toe die booten boeuen ende hier nae in andere persoenen verclairt. Soe wye sinre ouders slaet, die sal altijts verboeren dubbelde booten ende correctie van scepenen nae gelegentheit van tmisdaet.

Wordt noch geordonneert, dat soe wye binnen der stede vrijheit yemande mit eenre canne, croose ofte steenen quetset, ofte mit stoolen, stocken ofte tangen slaet, dat die verboeren sal III ß, behouden vordere moderatie van scepenen, indien dair leemte †) of blootstorttinge nae volget.

Noch soe is geordonneert, dat een persoene doende wapendrenck, §) gietende een andere waetere ofte drank int aensichte, vuyt arrenmoede, ofte mit watere stortende, dat die verboeren sal III ß. Ende soe verre dair vordere vichtelisse *) nae volchde, van vuystgeslach, worpinge van cannen, stoelen, stocken etc., ofte oick quetsuere van deggen

*) Zie KILIAEN in voc.

†) Zie KIL. in voc. *lemte*, *laemte*, en *Handvesten en Octroijen d. stede Vlaard.* bl. 20.

§) Zie KIL. in voc. *wapen-drencken* en de noot.

*) = *vechterij*. Men vindt ook *vechtelic*. Zie: *Handvesten v. Vlaard.* bladw. in voc. *vechtelic*.

ofte messen, dat die verboeren sal die voirsz. III ß ende dairtoe die booten boeuen verclairt, behouden altijts moderatie van scepenen, omme de selue booten te moegen vermeerderen nae qualiteit vander manieren, feyten, wapenen, persoenen etc., als boeven verhaelt is.

Item alle deese voirsz. koeren sullen verstaen worden vanden gheenen, die anvechters sijn geweest. Mair die angeuochten sijn, die hem selven nootlicken hebben mooten verweeren ende alsoe yemande wonden, die sullen sonder booten, nae inhout der hantuesten gevrijt syn, ten waere dat sy tvechtelisse mit kyfflicke woerdens ofte eenige onmanierlicheit up haeren hals haelden, ofte dat sij inder defensie ende verweeringe te zeere excedeerden. In welcken geualle zij meede gecorrigeert souden worden in manieren boeuen verclairt. Behouden nochtans altijts discretie van scepenen.

Van wapenen, waecken, ende saecken die by nachte geschien.

Schout, scepenen ende raide der steede van Delft, etc. koeren mits deese, dat zoe wye binnen deeser stede vriheit beuonden wordt bij nacht, dat is, naedat die waeckers clocke geluyt sal zijn, te gaen mit boogen, bosschen, deggen, stauen ofte eenighe andere ongewoonlycke wapenen *), dat die verboeren sal III ß ende tvoersz. wapen, ende dit sal staen tot discretie van scepenen, nae qualiteit vanden persoene, tijt ende plaetse, daer hy beuonden sal worden. Wordt noch geordonneert, dat elcke poirtere ende inwoenre hebben ende behouden zal zijne wapenen, sulcx hij inden jaere XXVIII voirleeden daertoe geset ende gestelt is geweest. Ende zoe wye inder seluer ordonnancie niet begrepen en is, ende gecommen tot zynen jaeren ende geguet wesende boeuen die hondert nobelen eens tot driehondert nobelen

*) Door een latere hand is bijgevoegd: „ofte oeck mit enighe gewoenlicke wapenen, sonder licht by hem te hebben."

toe, gehouden sal zijn te hebben ende houden eene piecke, hellebaert ofte andere gelijcke goet hantwapene, mit een lanckmes; ende voorts van driehondert nobelen tot ses hondert toe, of boeuen 'tselue wapen, een omme gaende tuych *), ende van seshondert nobelen tot duysent toe, een omme tuych, als pantyser †), halue creefte §), coller ofte andere diergelijcke, mit gardebraesen ende een hoet, met een cloeuer, haecbossche ofte vootbooghe; ende voorts van duysent voorwerts, twee gelijcke omme tuygen ende weeren ⁂), ten waere dat de selue persoenen scutters deeser stede waeren, die indien geualle gehouden souden zijn, sonder anschouw van hoerluyder staete, te houden volle harnasch, ende die stede scutters dubbelde harnasch; ende sal deese koere naeden tyt onderhouwen worden ende byden scout ende scepenen beschouwet tot heurluyder goetduncken, elcke poinct alsdan up III ß te verboeren ende voorts correctie van scepenen. Wel verstaende, dat men de selue koere gehouden sal zijn eerst XIIII daegen te voeren van nieus te doen publiceeren, soe wanneer men schouwe houden sal willen en die tijt 'tselue vuyteyschende sal zijn. Ende zoe wye een andere zijn wapen ofte harnasch lienet, dat sal zyn up dubbelde boeten, zoe wel diet lienet als diet geleent wordt. Ende sullen schout ende scepenen noch den selue persoene harnasch ter stont moegen doen coopen, ende zoe veele van zyne gereetste goeden daer voeren vercoopen, sonder eenige voordere verwin van rechte. Ende ten daege vander schouwe van wapenen sal elcx gehouden zijn, zijn harnasch ende wapenen in zijn voirhuys te hebben bijde boeten van X sc. Is mede geordonneert, dat niemande houdende herberghe sal moeten eenich wapen voirderhant houden leggen, bij XX sc. te verboeren.

Noch zoe is geordonneert, dat niemande eenigerhande

---

*) Een harnasch of wapentuig, dat borst en rug bedekt.

†) Zie KILIAEN in voc. *panssier*. —

§) Zie ald. in voc. *Kreft*, en WAGENAAR, *Beschrijv. v. Amsterd.* 3e st. bl. 165.

⁂) Zie KIL. in voc. *weer*, *weyr*, *ghe-weer*, en de noot.

mommerie *) doen sal moeten, gaende mit verdecten anschijne ofte veranderinge van clederen bij III ß te verboeren ende voorts heurleyder beste cleet, twelck sheeren dienres ende stede booden mits deze geconsenteert wordt te anvaerden ende voir haer eygen houden, ende voorts den bedecten persoenen te ondecken. Ende zoe wye den seluen booden ofte dienres weederseide ofte resisteerde, soude boeuen dien gecorrigeert worden in alle manieren, als of hij den scout ofte burgermeesteren in texerceeren hoirluyder offitie geresisteert hadde, ende dit sal staen tot discretie van scepenen, nae gelegentheit des tijts ende nae dat de selue ordonnantie eerst gepubliceert sal zijn.

Van moortbranders ende ballingen te vangen.

Schout, scepenen ende raidtsluyden der stede van Delft hebben by aduyse vanden burgermeesteren geordonneert, enz., dat soe wye een moortbrander †), binnen der steede van Delft zijn delict geperpetreert hebbende, vanget ende den seluen den schout ende gerechte leuert, dat die hebben sal hondert ponden. Ende zoe wye eenen moortbrander wijset, die daerup geuangen wordt ende beuonden een moortbrander, die sal hebben vijftich ß.

Noch hebben zij gekoert, dat zoe wye een ballinck, vuyter steede gebannen zijnde up zyn lijf §), vanget binnen der seluer steede vesten ofte buytenwech ende den schout ende gerechte gepresenteert wordt, sal hebben hondert ß. Ende zoe wye eenen ballinck binnen der voersz. stede ofte buytenwech wijset, sulcx dat hy geuangen wordt, die zal hebben L. ß.

Voort zoe wordt verbooden, dat niemande eenen ballinck, die vuyten steede van Delft gebannen is, sal moeten huysen, hoeuen ofte herbergen ⁎) ende weetende spijs ofte dranck

*) Zie KILIAEN in voc. *mommerije.*

†) Zie o. a. I. DE DAMHOUDER, *Practycke in crimin. saken*, capitt. *van moordtbranders oft brandt-steeckers*, bl. 167 vv.

§) Van een latere hand is de bijvoeging: „omme moort-brandt ofte andere diergelijcke sware enorme delicten.”

⁎) Zie KIL. in voc. *huysen ende houen* (*iemanden*), en de noot.

vercoopen ofte verleenen, upte boeten van LX ß ende voorts arbitrale correctie.

Wordt voorts geordonneert, dat zoe wat sheeren knapen *) eenige moortbranders ofte gebannen ballingen vangen ende in sheeren vangenisse leueren, sullen elcx daer van hebben, tot vieren toe, een ß gr.

Ende alle deesse koeren en zijn niet te verstaene vanden gheenen, die ballingen slants geleit worden ouermits dootslaegen ende andere gemeen ofte dagelicxe misdaeden. Noch oick die tuytlaege geleit worden †).

Van den brande.

Schout, scepenen ende raide der steede van Delft hebben by aduyse vanden burgermeesteren gekoert ende doen gebieden, dat elcke poirter ende inwoonre, tot zynre jaeren gecommen zijnde, gehouden sal zijn, zoe wanneer van brande geclopt wordt, te brande te commen ende alle andere saecken achter laetende mit emmers, scietvaeten §) ofte andere instrumenten ter brande behoerende, by XX sc. te verboeren. Ende timmerluyden mit kerfbijlen ende plompe disselen, deckers ⁎) mit een zekel ⸸), by de selue boeten.

Wordt nog geordonneert, dat indien ten tijde van brande, bij ordonnantie vanden wethouders aldaer present zijnde, gekoert worde eenige huysen afgebroecken te wordene, ende die eygenaere van den huyse ofte yemant anders wederseide ofte de selue ordonnantie beletten wilde mit woordens ofte wercken, dat die verboeren zal XVIII ß ende noch daerenboeuen tselue te beteren by scepenen. Ende zoe wat huysen ende

*) = *'s heeren dienaars.*

†) Zie KIL. in voc. *wt-laeghe* en *wt-laeghen.*

§) Vgl. *Handvesten v. Vlaard.*, bl. 348, waar men echter *gietvaten* lezen wil. *Gietvat* = *gieter.* Zie KIL. in voc. *be-spuyt-kruycke;* welk werktuig in deze keur toch niet bedoeld zal worden. Ik onthoud mij van gissingen naar de beteekenis van het woord *scietvat.* In een later te vermelden keur worden *oesuaten* (hoosvaten) genoemd.

⁎) = *Lei-* of *schaliedekkers.*

⸸) = *Sikkel.*

goeden daer mede behulpen zijn, sullen tselue gebroecken huys ende den eygenaer van dien die laste helpen draegen.

Insgelijck zoe wordt gekoert, dat zoe wat poirtere, bequaem zijnde omme hulpe te doene, stille stonde ten tijde vanden brande, ende vermaent weesende bijde rechtere *) ofte andere vander vroetscappe omme hulpe te doene ende tselue weygerde te doene, dat die verboeren sal III ℔, zoo verre tselue hem ouergetuyget worde. Vrouwen ende onbequaeme persoenen sullen hem vander plaetse vanden seluen brande en daer ontrent houden, uptie boeten van XX sc, daermen den seluen vrouwen ende onbequaeme persoenen hoerluyder heuycke ofte opperste cleet sal moegen neemen.

Dat zoe wye zijn goet vluchtede alst barnde, ten waere dat die brant hem binnen thien huysen nae waere, die sal verboeren III ℔, zoe verre tselve hem ouergetuycht worde.

Dat niemande backen, noch eesten vieren †) en sal moeten mit stroo, hoeije ofte riede, bij XXX sc. te verboeren, ende dit sal staen tot discretie van scepenen.

Dat men in gheen stoouen ofte bordeelen §) vier ofte licht en sal moeten barnen sauonts, nae dat die clocke negen geslagen sal hebben, ende des morgens, voir die clocke den dach luydet. Noch en sal niemande aldaer moegen bier tappen, ofte eenighen anderen dranck omme gelt te coope houden, up die boeten van III ℔, ende dit sal staen, enz.

Dat niemande te brande commen en sal moeten harnasch an hem hebbende, anders dan een pothuyfde ⁎), omme sijn hooft daer mede te decken, bij XXX sc. te verboeren ende voorts te verbeeteren by scepenen; vuytgeseyt ⸸) die bailliu van Delflandt, die schout ende gerechte van Delft mit hoeren knechten ende dienres.

---

*) = *Schout.*

†) = *Stoken.* (incendere)

§) Zie de *Konst- en Letterbode*, 1861, No. 10, bl. 74 v. het art. van Jhr. RAMMELMAN ELSEVIER, betrekkelijk een Leidsche keur over de *stoven* of *bordeelen*, van 1360.

⁎) = *pothuyue.* Zie KILIAEN in voc.

⸸) = *uitgezonderd, behalve.*

Dat alle geestelycke huysen, die up emmeren geset zijn, als sinte Agnijeten huys, toude gasthuys, sinte Ursulen huys, sinte Marie Magdalenen huys, sinte Annen huys, tbagynen hoff, sinte Aechten huys *), sinte Hieronimus huys, sinte Barbaren huys ende theylige geesthuys sullen half hoere emmeren vuytleueren, alst noot is van brande, ende dandere helfte sullen zij binnen haeren huyse houden. Ende vander helfte vanden emmers, die zij vuytleueren te brande, daervan sullen zy gehouden zyn den emmermaicker zyn loon te geuen nae ouder gewoonte.

MR. J. SOUTENDAM.

*) Zie de beschrijv. van deze kloosters en geestelijke gestichten bij BLEYSWIJCK en BOITET.

BRIEF VAN BALTHASAR GERAERTS

AAN

WILLEM I.

MEDEGEDEELD DOOR

MR. L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Op de bibliotheek van het Britsch museum bevindt zich een schat van belangrijke documenten betreffende onze geschiedenis, vooral in de verzamelingen die met het opschrift *Galba* prijken. Onder dezen trof ik ook nevensgaanden brief, met eene hand der zeventiende eeuw afgeschreven. Daar mij die geheel onbekend was, nam ik er afschrift van, hopende dat mijn vriend BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, die de onlangs teruggevondene processtukken in het licht gaf, daarvan nog iu een naschrift gebruik zou kunnen maken. Hiervoor was het echter te laat. Toen werd die wel is waar achter eene aankondiging van zijn werk door Prof. FRUIN in den *Spectator* medegedeeld, maar daar toch waarschijnlijk niemand in het vervolg zulk een document in het genoemde tijdschrift zal zoeken, meende ik wel te doen het stuk hier nog eens ter opname aan te bieden, waar het zeker beter op zijne plaats is. Men zal zien, dat de moordenaar zich hier nog zwarter vertoont, dan hem de geschiedenis schilderde en dat ook de laatste verontschuldiging voor zijn misdrijf, die van blind fanatisme, verdwijnt.

Monseigneur.

Puisquainsy est que la raison conjoncte a la foy et justice a este donnee de Dieu a ses eleuz pour les exalter sur toutes ses aultres creautures, l'homme quelconque il soit pourveu de ceste grace, est vrayement ingrat la negligeant,

et maiant le Seigneur par sa bonte infini voulu choisir parmy tant daultres pour luy servir, je ne peux moins (mesmement en ce temps de tout point miserable) que me ranger par effect avec les aultres de son Eglise militante servir et assister (ainsy que toutes fideles Evangelistes sont tenuz) aux valeurs desseins de vostre Excell. par toutes les manieres que se peuvent: attendu que comme cheff et principael deffenseur, elle supporte de sy long temps presque tout le soucy et faiez de sa querelle, joinct tant daultres raisons quy a ce me poussent lesquels je tairay icy pour nattedier vostre Excell. Ainssy ie nose sans son commendement diere la cause de ma venue pardeca, ains la supplie treshumblement vouloir deputer son secretaire ou aultres fidele pour mogr, veoyr ce que cest et en faire rapport a vostre Excell. a fin quelle soit servie sy bon luy semble.

Asseurant que sy jeusse eu moyen de faire quelcque meilleur office pour son service tresvolontiers je me eusse employez, ne mestant qua cest effect submis a tant dasarz et perilz de ma vie soubz espoir aussy que son plaisir sera, et dont la supplie treshumblement me permettre que je puisse desormais rierre sa jurisdiction faire servir au Seigneur sains crainte de la mort, veu que au pays de ma naisance indingne de telle grace ceste liberte (quoy quelle soit donnee de Christ par leffuision de sang precieus a toutes fideles mest ostee. Et je mefforceray meriter par bien humbles services la faveur quen cest endroict il plaira a vostre Excell. minpartier. A tant

Monseigneur

Je prie a Dieu quil doinct a vostre Excell. en parfaicte sante tresheureuse et longue vie. De cest ville de Delft ce VIde May 1584. Soubz estoit escript: de vostre Excell. treshumble et affectueux serviteur perpetuel, singne Francoys Guyon.

TOEVOEGSEL

OP MIJNE

AANTEEKENINGEN OVER DEN OORSPRONG VAN HET GESLACHT VAN BREDERODE *).

KLUIT had in den codex diplomaticus, achter zijne *Historia critica* gedrukt, een zegel van heer Willem van Brederode beschreven van den jare 1274, waarop deze te paard voorgesteld werd, voerende den leeuw met den barensteel over den hals. De juistheid dezer opgaaf werd in twijfel getrokken, en ik zelf durfde niet geheel daarop vertrouwen. Een berigt van den heer VERMEULEN, archivaris der provincie Utrecht, neemt thans alle twijfeling weg. Op mijn verzoek dat zegel op het stedelijk archief onderzocht hebbende, meldt hij mij het volgende:

„Het diploma van 1274 heb ik ten stadhuize ingezien en komt het mij voor dat de aanteekening van KLUIT juist is. Het zegel is evenwel zeer afgesleten. Op het contra-zegel is het mij daardoor niet mogelijk geweest de lambel te ontdekken, die ook op het zegel zelf reeds vrij onduidelijk is."

De eerste heer van Brederode gebruikte dus hetzelfde zegel als Teilingen, wat, verbonden met andere bewijzen, het gevoelen van VAN SPAEN bevestigt, dat Brederode uit Teilingen gesproten is.

Nog moet ik eene kleine misstelling verbeteren, dat, namelijk, de oude heeren van der Leck eenen leeuw in hun wapen zouden gevoerd hebben. Een zegel van zekeren Pieter van de Leck uit de vijftiende eeuw was oorzaak dier dwaling. Thans echter bleek mij uit zegels dier heeren van de jaren 1255 en 1268 dat zij drie banden voerden, zoodat zij tot de Brederoden geene bewijsbare betrekking hadden.

L. PH. C. B.

*) Zie deze *Bijdragen*, deel III, st. 3, bl. 183.

NOG EEN WOORD OVER DIRK DROSSAET

EN

HET WAPEN VAN BREDERODE *).

Men zou de opmerking kunnen maken, dat het wapen en zegel van Dirk Drossaet werkelijk gevonden wordt op de beide platen met zegels achter de *Twee brieven over de orde van S. Jacob* door den heer VAN LYNDEN VAN HEMMEN (1827); — daarom over die afbeelding nog een enkel woord.

Op die twee platen vindt men het zegel van Dirk van Brederode met de twee koppen of borstbeelden *driemaal*, op pl. I onder No. VI en op pl. II onder No. IX en X.

Pl. II No IX is afgeteekend naar de afbeelding van het zegel van Dirk van Brederode, hangende aan een charter van 1296, dat voorkomt in de *Handvesten van Haarlem* †). Het omschrift luidt:

S' secretum dom. de Brederode.

Pl. I No. VI en pl. II No. X zijn volkomen hetzelfde. Dit zegel is afgeteekend uit de *Preuves*, in BUTKENS, *Annales de la maison de Lynden*. 't Charter, waaraan 't behoort, is bij BUTKENS gesteld op 1190; doch VAN SPAEN heeft bewezen, dat er eene C in 't jaartal is weggevallen, en 't stuk buiten allen twijfel van 1290 is ⁎). VAN WIJN bevestigde dit §), en KLUIT stemde 't volledig toe §§). De heer VAN LYNDEN nam 't eerst mede aan, doch hield zich later liever aan 1190, schoon op weinig afdoenden grond ⸸).

*) Verg. deze *Bijdragen*, deel III, st. 1, bl. 1.

†) Bl. 30. ⁎) *Inleiding tot de Hist. v. Geld.* III, bl. 440 en *Huisz leven*, II bl. 4 en 5.

§) *Huisz. leven*, bl. 4 noot b. §§) *Huisz. leven*, bl. 31.

⸸) *Twee brieven*, bl. 143.

Het zegel der *preuves* heeft tot randschrift: *Sigillum Theodoric de Brederode*; en daaronder staat een wapenschild met den leeuw en een lambel. De heer VAN LYNDEN wilde dit doen doorgaan voor het zegel en wapen van Dirk Drossaet *).

Doch vooreerst is dit onmogelijk, omdat het charter niet van 1190 maar van 1290 is. Men kan onder de stukken in deze *preuves* voorkomende, er meer vinden, die blijkbaar honderd jaren jonger zijn, dan zij opgegeven worden.

Ten andere, zal men reeds bij de eerste beschouwing bespeuren, dat dit zegel niets anders is dan een gebrekkige afteekening van het zegel van 1296. Zoowel de figuren als de letters verraden de hand van later eeuw, die tevens ook het omschrift heeft willen verduidelijken door *Sigillum* voluit te schrijven, en er den *naam* van den heer van Brederode bij te voegen. En die latere hand komt ook duidelijk uit in den vorm en de plaatsing van den lambel op het daaronder bijgevoegde wapenschild, dat de heer VAN LYNDEN voor het tegenzegel hield. De lambel staat er *boven* den leeuw en de hangers of punten zijn er reeds bijlvormig — dus geheel modern, — en op zijn minst genomen, altijd meer dan twee eeuwen jonger dan Dirk Drossaet.

J. TER GOUW.

*) *Twee brieven*, bl. 231, 232.

BOEKBESCHOUWING.

1.) *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht. Uit de oorkonden bewerkt door Jhr.* J. J. DE GEER. *Met platen en kaarten. Utrecht, T. de Bruyn.* 1861. (Gr. Oct. 396 bladz.)

„Eiteren en IJsselstein" en „het Gein en Oudegein" zijn de opschriften der twee hoofdafdeelingen van dit boekdeel. *Eiteren* en *het Gein:* beide plaatsen komen bij de beschrijving van den tegenwoordigen staat der provincie Utrecht niet of naauwelijks meer in aanmerking en zelfs hare vroegere ligging is moeijelijk met juistheid aan te wijzen. Aan hare geschiedenis heeft nogtans de schrijver zoo vele bijdragen tot opheldering der oude geographie, de opkomst van dorpen en steden, het handelsverkeer, de geestelijke stichtingen, den oorsprong en den aard der heerlijkheden enz. vastgeknoopt, dat men zijn boek eenigermate als proeve eener oordeelkundige inleiding tot de geschiedenis van een gedeelte van het Nedersticht mag beschouwen.

Bij een brief van het jaar 1122 werd de abdij te Keizersweerd door keizer Henrik V hersteld in het bezit der *villa Eiteren*, die daar gezegd wordt gelegen te zijn *inter hos fluvios: Renum et Leccam*, *Leccam et Islam.* Zoo niet vroeger, dan toch in die zelfde twaalfde eeuw was er reeds een kerk, tot welker kerspel het tegenwoordig land van IJsselstein behoorde.

De omschrijving der grenzen van Eiteren in het diploma van Henrik V bevat op zich zelve reeds een bewijs van de opmerkelijke veranderingen, welke de loop onzer rivieren ondergaan heeft. Des schrijvers gevoelen aangaande de Lek komt ons voor, bijzondere aandacht te verdienen. Zij was, gelijk de naam *Lake* aanduidt, een grensrivier, namelijk tusschen het land der Friezen en dat der Franken;

BOEKBESCHOUWING.

1.) *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht. Uit de oorkonden bewerkt door Jhr.* J. J. DE GEER. *Met platen en kaarten. Utrecht, T. de Bruyn.* 1861. (Gr. Oct. 396 bladz.)

„Eiteren en IJsselstein" en „het Gein en Oudegein" zijn de opschriften der twee hoofdafdeelingen van dit boekdeel. *Eiteren* en *het Gein:* beide plaatsen komen bij de beschrijving van den tegenwoordigen staat der provincie Utrecht niet of naauwelijks meer in aanmerking en zelfs hare vroegere ligging is moeijelijk met juistheid aan te wijzen. Aan hare geschiedenis heeft nogtans de schrijver zoo vele bijdragen tot opheldering der oude geographie, de opkomst van dorpen en steden, het handelsverkeer, de geestelijke stichtingen, den oorsprong en den aard der heerlijkheden enz. vastgeknoopt, dat men zijn boek eenigermate als proeve eener oordeelkundige inleiding tot de geschiedenis van een gedeelte van het Nedersticht mag beschouwen.

Bij een brief van het jaar 1122 werd de abdij te Keizersweerd door keizer Henrik V hersteld in het bezit der *villa Eiteren*, die daar gezegd wordt gelegen te zijn *inter hos fluvios: Renum et Leccam*, *Leccam et Islam.* Zoo niet vroeger, dan toch in die zelfde twaalfde eeuw was er reeds een kerk, tot welker kerspel het tegenwoordig land van IJsselstein behoorde.

De omschrijving der grenzen van Eiteren in het diploma van Henrik V bevat op zich zelve reeds een bewijs van de opmerkelijke veranderingen, welke de loop onzer rivieren ondergaan heeft. Des schrijvers gevoelen aangaande de Lek komt ons voor, bijzondere aandacht te verdienen. Zij was, gelijk de naam *Lake* aanduidt, een grensrivier, namelijk tusschen het land der Friezen en dat der Franken;

maar haar bed was niet waar zich dat thans bevindt. De namen van *Lakemond* en *Leksken* tegen over Wageningen herinneren nog heden dat zij zich dáár van den Rijn afscheidde. Zij zou van daar, zuidwaarts van den polder van Leede, Oudewaard en de Marsch, geloopen hebben, ook achter om Maurik, Rijswijk, Ravenswaai, en verder zuidwaarts van Beusichem, Kuilenburg, Hagestein en Vianen, om zich eindelijk met een bogt noordwaarts te wenden naar Ameide en zich dáár met het water te vereenigen, dat niet zonder grond door velen voor de gracht van Corbulo wordt gehouden. In den ouden toestand der genoemde plaatsen is inderdaad niet weinig wat voor de meening pleit, dat zij oudtijds op den regter oever van de Lek gelegen hebben. Oudewaard toch was een leengoed der abdij van s. Paulus te Utrecht; aan haar behoorde ook de halve heerlijkheid van Lienden, en de bisschoppen hadden wereldlijk regtsgebied in de Marsch; in het bekend oudste register van de bezittingen der Utrechtsche kerk wordt een waard of eiland vermeld, dat zich van Rijswijk tot bij Beusichem uitstrekte en als onder Dorestad behoorende schijnt aangeduid te worden; onder *Lanthem*, in dat zelfde register voorkomende, kan niet wel iets anders dan Lanksmeer, zuidwaarts van de stad Kuilenburg, verstaan worden; eindelijk: Beusichem was een oude bezitting van het kapittel van s. Jan; Hubrecht Schenk stichtte het slot te Kuilenburg op land dat hij van s. Maarten had aangekocht; daaromstreeks, zoowel als onder Vianen en Hagestein, bezaten de bisschop en de kapittels hoog en laag regtsgebied, en nog in de veertiende eeuw werd getuigd, dat de hooge heerlijkheid van Ameide met den geheelen stroom van de Lek aan de Utrechtsche kerk behoorde.

Op dezelfde wijs voortgaande, toont de schrijver verder aan, hoe oude giftbrieven en andere oorkonden, in verband met de gesteldheid van den bodem, met de ligging en de namen van plaatsen, grondstukken en tiendblokken, met overleveringen enz., er toe leiden, om aan te nemen, dat, behalve die hoofdstroom van de Lek, een minder aanzien-

lijke zijtak zich bij Wijk te Duurstede van den Rijn afscheidde en tot beneden Vreeswijk voortliep, om van daar westwaarts langs Lopik zijn weg tot Schoonhoven te vervolgen; hoe de IJssel oorspronkelijk van Koten langs 't Gooi en Houten naar het Wiersche broek, noordwaarts van Vreeswijk, vloeide en van daar zich wendde naar het Gein, waar hij, door middel van een ouden arm van den Rijn, met een zijtak van de Lek in verbinding kwam; hoe deze waterwegen den handelsbloei van Utrecht en het Gein bevorderden, totdat, deels door overstroomingen en verlandingen sedert de negende eeuw, maar vooral door afdammingen, als van den Rijn bij Wijk, en later, onder den invloed van graaf Floris V, van den IJssel beneden Vreeswijk, die vroegere gemeenschap verviel, zoodat, tot herstel van het voordeelig handelsverkeer, de Vaartsche Rijn gegraven moest worden. Met behulp van een *Vergelijkende kaart der tegenwoordige provincie Utrecht met den toestand van het Nedersticht ten tijde van bisschop Adelbold*, aan dit werk toegevoegd, is alles wat de schrijver hieromtrent in 't breede opgeeft vrij duidelijk na te gaan. Daar wij die kaart niet aan onze lezers kunnen voorleggen, moeten wij ons tot de zeer algemeene mededeeling der uitkomsten van zijn onderzoek bepalen, waaruit het dan ook blijkt — hoe vreemd het in den eersten opslag moge luiden — dat werkelijk Eiteren in 1122 gezegd kon worden niet alleen tusschen Lek en IJssel, maar ook tusschen Lek en Rijn gelegen te zijn.

In een volgend hoofdstuk (bl. 78—106) worden de voornaamste gouwen in de provincie Utrecht behandeld. — *Fletketti* plaatst DE GEER, nagenoeg als VAN DEN BERGH, (in zijne *Middel-Nederl.-Geographie*, bl. 194, 195) aan beide oevers van de Eem, zich uitstrekkende van de Zuiderzee tot aan de Lek en aan de westzijde door den Krommen-Rijn bepaald. — De gouw *Germepi* is bij onzen schrijver geheel iets anders dan bij VAN DEN BERGH: de laatste stelt haar ter weerszijde van den Rijn, met Woerden als hoofdplaats; volgens den eersten zou er de oorspronkelijke IJssel, die later de Gooische en Houtensche wetering werd,

dwars doorgeloopen hebben, en de zuidelijke grens zou geweest zijn die strang van de Lek, welke zich bij Wijk van den Rijn afscheidde en Honswijk, Tull en 't Waal (oudtijds onder Hagestein behoorende) op den linker oever had. Hij grondt zich hierbij op het oude Register van de bezittingen der Utrechtsche kerk, waar Germepi voorkomt als door den IJssel doorstroomd. Dorestat zou er oorspronkelijk de hoofdplaats van geweest zijn, maar, na de verwoesting van die plaats in de negende eeuw, het slot der graven van Upgoye bij Houten, van waar deze gouw toen de naam van *Upgoye* zou ontleend hebben. Onder *Wich*, *Werchingen* en *Odinge*, die in een oorkonde van 1019 voorkomen als gelegen in de gouw *Opgoi*, zouden dan Wijk, Werkhoven en Odijk verstaan moeten worden. — Voor de gouw *Lake et Isla* houdt de schrijver de tegenwoordige Lopiker en Krimpener waarden, met uitzondering van Jaarsveld, Willige Langerak, Cabauw en wat verder door den oorspronkelijken loop der kleine Lek, van Wijk langs Lopik naar Schoonhoven, zuidwaarts werd gelaten. De oostelijke grens, door V. D. B., a. w. bl. 163, als onzeker aangewezen, zou dan die zijtak van de Lek zijn geweest, welke van omstreeks Vreeswijk noordwaarts langs het Gein en Eiteren liep. — *Niftarlake* werd, volgens onzen schr., ten zuiden begrensd door een water dat zich oudtijds tusschen Utrecht en Vechten van den Rijn afscheidde en van daar met een grooten bogt, zuidwaarts van Jutfaas, naar Eiteren liep; hij kent alzoo aan deze gouw minder uitgestrektheid toe, dan V. D. B., die de Lek voor hare zuidelijke grens hield. — Eindelijk kent DE GEER nog een *leengoed van graaf Unroch*, waarvan Woerden de hoofdplaats zou zijn geweest, nagenoeg zoodanig begrensd als de gouw Germepi bij V. D. B. — De schrijver besluit dit hoofdstuk met een vertoog over de graven en de burggraven van Utrecht. De slotsom komt hierop neder. Door de herhaalde schenkingen van domeingoederen en regten door de hoofden van het Rijk aan de kerk van s. Maarten, konden de gouwgraven van Niftarlake,

waarvan Utrecht de hoofdplaats was, niet, gelijk die in andere gewesten, de landvorstelijke hoogheid verwerven. De bisschoppen verkregen zelve het wereldlijk gezag, en de gouwgraven traden in dienstmanschap van s. Maarten en werden *advocaten* der Utrechtsche kerk. Maar zij stonden als zoodanig in hoog aanzien. In 1122 komt een Willem als graaf en tegelijk als advokaat van s. Maarten voor; een eeuw vroeger vindt men een *advocatus* vóór een *comes* van Utrecht genoemd. De graven trouwens wisten zich in het bezit van verschillende koninklijke regten en inkomsten te handhaven, en leengoederen te verwerven, die vroeger ook aan het bezit van andere gouwen, uit welke het Nedersticht zich allengs gevormd had, verbonden waren geweest. Vóór de helft der twaalfde eeuw kwam die grafelijke waardigheid in het geslacht der heeren van Kuik. Van gansch anderen aard was het burggraafschap. De burggraven, vóór de dertiende eeuw *castellani* genoemd, waren, sedert de oude Utrechtsche burg aan de Utrechtsche kerk geschonken was, ook wel dienstmannen der bisschoppen, maar zij hadden een zeer beperkt regtsgebied, dat zich ten laatste in een blooten eeretitel oploste. Als graven van Utrecht daarentegen bezaten de heeren van Kuik de leenheerschappij van uitgebreide heerlijkheden en landgoederen, niet alleen binnen het Sticht, maar ook daar buiten, o. a. in de landen van Amstel en van Woerden, die door heer Otto van Kuik in 1326 van het Sticht vervreemd en aan graaf Willem III van Holland verkocht werden. — Vergissen wij ons niet, dan is deze voorstelling nieuw en kan zij den toets der oorkonden, door den schr. veelal woordelijk aangehaald, onweêrsproken verduren.

Nu volgt, in het laatste hoofdstuk der eerste afdeeling (bl. 107—179), de *geschiedenis van IJsselstein.* — Uit de *Historie der heeren van Amstel* door den rijksvrijheer VAN SPAEN is de afstamming der heeren van IJsselstein uit het geslacht van Amstel bekend. Arnold, een jonger broeder van den vermaarden heer Gijsbrecht, komt in een oorkonde van 1279 voor als heer van IJsselstein. Hij nam toen de

heerlijkheden, hofsteden, gerigten, tienden en al wat het kapittel van s. Marie langs den IJssel en in den omtrek van zijn slot bezat, daaronder ook het kerspel van Eiteren, in erfpacht. Zijn zoon Gijsbrecht, beschuldigd van deel genomen te hebben in den aanslag tegen Floris V, werd deswege vervolgd en geraakte in gevangenschap. Zijn slot, door Graaf Jan I vergeefs opgeëischt, werd zwaar belegerd. Zijne kloeke echtgenoot Berta van Arkel verdedigde het meer dan een jaar lang. Eerst toen alle voorraad uitgeput was en niet meer dan zestien weerbare mannen haar overgebleven waren, bewilligde zij in de overgaaf. Onder het Henegouwsche huis vindt men heer Gijsbrecht en zijne vrouw met Holland verzoend. Hij kreeg de goederen terug die hij vroeger van het kapittel van s. Marie in pacht had bezeten; een huwelijk van zijn oudsten zoon Arnold met Maria, de natuurlijke dochter van bisschop Guy van Henegouwen, bevestigde den herstelden vrede; beiden, vader en zoon, werden in 1308 door Graaf Willem III met het huis te IJsselstein beleend, en naauwelijks was het eerste vierde der veertiende eeuw ten einde, of al de leen- en eigen goederen, die sedert tot de heerlijkheid van IJsselstein behoorden, waren in het bezit van heer Gijsbrecht en werden door hem van Holland ten leen gehouden.

Van den tijd van Gijsbrecht en zijn zoon Arnold dagteekent de opkomst van IJsselstein. In 1310 schonk bisschop Guy van Henegouwen aan die plaats, toen nog een buurschap, het regt om drie vrije jaarmarkten te houden. Kort daarna mogt heer Gijsbrecht, volgens vergunning van denzelfden bisschop, de kerk van Eiteren naar zijn slot IJsselstein overbrengen. De plaats, nu een kerkdorp, werd eerlang met muren bevestigd en groeide tot eene poorte aan. In 1348 verleende heer Arnold aan de ingezetenen zijner heerlijkheid de eerste regten, en twee jaren later gaf keizerin Margareta aan de poorters van IJsselstein vrijdom van tol in Holland en Zeeland. — Arnolds dochter, Guyota, bragt, door haar huwelijk, de heerlijkheid van IJsselstein in het huis van Egmond over. Zij vermeerderde

de regten van hare onderzaten en vaardigde een oorkonde uit, waarbij, in overeenstemming met elders bestaande regtsgewoonten, keuren en boeten op allerhande misdrijven vastgesteld werden. Aan haar wordt ook de stichting toegeschreven van de prachtige graftombe, waarop hare ouders en grootouders, heer Gijsbrecht en heer Arnoud, nevens beider echtgenooten, in zwart marmer of toetssteen gebeiteld zijn, welk kostbaar gedenkstuk, zoo als men weet, tot voor weinig jaren zwaar geschonden en bijkans onkenbaar, door de zorg van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap op voortreffelijke wijs hersteld is geworden. Een uitnemende photographische afbeelding van dat prachtige grafgesteente is als een waardig sieraad aan dit werk toegevoegd.

De schrijver vermeldt voorts de lotgevallen der stad IJsselstein onder de heeren uit het geslacht van Egmond, meest in belegeringen en oorlogsrampen bestaande; voorts de vestiging der kerkhervorming, de treurige gevolgen van den inval der Franschen in 1672 en 1673, en de verdere gebeurtenissen onder het beheer der prinsen van Oranje-Nassau. Wij willen hem hierbij niet volgen, maar alleen een oogenblik stilstaan bij een punt, waaromtrent wij vergeefs hoopten hier eenige opheldering te vinden. — Het is bekend, dat de gebroeders van Egmond, beschuldigd van een aanslag tegen hertog Willem van Beijeren en in Julij 1416 zich binnen IJsselstein met een beleg bedreigd ziende, genoodzaakt waren, stad, slot en land aan Holland bij verdrag af te staan; voorts, dat zij in Junij des volgenden jaars de stad wisten te overrompelen en daarna ook den burg of het slot stormenderhand heroverden; eindelijk, dat zij op nieuw, nu door Jan van Beijeren, met een beleg bedreigd, genoodzaakt waren zich over te geven, en slot en stad in handen van hertog Jan te stellen, ten gevolge waarvan, „met toestemming, bevel en magtiging” van vrouw Jacoba, de stad door de Utrechtsche burgerij ontmanteld en het slot gesloopt werd. De schrijver verhaalt dit alles breedvoerig, breedvoeriger dan men het elders lezen kan, naar stukken door het Historisch Genootschap te Utrecht uitgegeven; maar

laat daarop volgen, dat, „toen Jan van Beijeren zich aangordde om aan zijne nicht het bezit harer erflanden te betwisten", de gebroeders van Egmond zich gezamenlijk schaarden onder zijne vanen en voorts, dat, „door hertog Johan van Beijeren gesteund, de heer van Egmond en IJsselstein zich, naar het schijnt, in het bezit zijner verbeurd verklaarde goederen wist te *handhaven*." Maar, nu vragen wij: wanneer Egmond zich in het bezit van verbeurd verklaarde goederen kon *handhaven*, had hij vooraf daarin *hersteld* moeten zijn, en hoe of wanneer dit geschied zij, daarvan vonden wij tot hiertoe, en vinden wij ook bij dezen schrijver, geen berigt. Heeft hij, te midden der beroeringen van den binnenlandschen oorlog tusschen Jacoba en haren oom, aan wiens zijde hij zich gevoegd had, gelegenheid gevonden om zijn land te heroveren, of is het bij en ten gevolge van den zoen, die in Februarij 1419 getroffen werd, tot Egmond teruggekeerd? Daaromtrent moeten toch onderhandelingen hebben plaats gehad, een oorkonde uitgevaardigd zijn. Wij vestigen hierop de aandacht onzer geschiedvorschers, niet twijfelende of het voortdurend onderzoek der archieven, dat in den laatsten tijd zoo veel vruchten afwierp, zal ook hiervoor wel iets opleveren.

De tweede hoofdafdeeling van dit werk handelt over *het Gein* en *Oudegein*. Het is „eene omgewerkte, verbeterde en veel vermeerderde uitgave" van een opstel, door den schrijver geplaatst in het *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, jaarg. 1843. — Het slot Oudegein was een tolplaats der bisschoppen aan den IJssel, waar, althans zoo lang die rivier nog volle gemeenschap had met de Lek, en alzoo tot het jaar 1285, een levendig verkeer plaats had. De omgelegen buurschap behoorde onder het kerspel van Eiteren, maar werd in 1217 daar van afgescheiden en bekwam eene kerk voor zich zelve. Zoo ontstond het Gein als afzonderlijk kerspel. De naijver der Hollandsche graven en hunne telkens herhaalde vijandelijke pogingen om de tolheffing en den vrijen doorvoer te beletten, gaven den bisschop in 1294 aanleiding om de

plaats met muren en grachten te omringen, en aan de poorters eenige regten te verleenen. De schrijver toont, hoe oudtijds, ook in het Sticht, nevens edelen en vrijen, onderscheiden soorten van hoorige of servile personen aanwezig waren; hoe die tot meer of minderen graad van vrijheid geraakten, en, hetzij als hoflieden of keurmeedigen, hetzij als vrije dienstlieden of tinspligtigen, te voorschijn traden; hoe zich daaruit de vrije boerenstand ontwikkelde, en hoe, vroeger en later, hetzij door de bisschoppen of door andere grondheeren, meer en minder uitgebreide poorterregten verleend werden aan gansche gemeenten, ook aan zulke die later alleen als dorpen voorkomen, zoo als Vreeland, Bunschoten, Eembrugge, Baarn enz. Bijzondere opmerking verdient, naar het ons voorkomt, wat de schr. op bladz. 197 vermeldt, dat, namelijk de hofheeren soms uit eigen beweging hunne keurmeedige, dienst- en tinsgoederen in goed onversterfelijk erfleen veranderden, als voorbeeld daarvan eene handeling der abdij van s. Paulus te Utrecht van het jaar 1436 aanvoerende. In verband met hetgeen hierover, in den loop des voorgaanden jaars, door Mr. L. A. J. W. Baron SLOET, in zijne *Geschiedenis van den hof te Voorst*, in een der vergaderingen van de Kon. Akademie van Wetenschappen medegedeeld is en waarvan de uitgaaf met verlangen te gemoet wordt gezien, mag dit feit niet uit het oog verloren worden. — De diepte der schulden, waartoe, in den aanvang der veertiende eeuw, de bisschop Jan van Diest vervallen was, had niet alleen de vaart langs de Vecht, maar daarbij de gemeenschap van Utrecht met Lek en IJssel in de handen der Hollanders doen vallen; ook het slot Oudegein werd aan den graaf leenroerig. Een oorlog, naar de wijs der middeleeuwen, met wederzijdsche brand en plundering gevoerd, was daarvan het noodzakelijk gevolg. Wat van het slot uit vroeger verwoesting overgebleven was kon toen aan de geheele vernieling niet ontkomen, en ook de weinig jaren te voren tot eene poorte verheven plaats werd in de asch gelegd, om nimmer weêr daaruit te verrijzen. Als kerspel bleef

zij nog tot 1438 bestaan; hare schepensbank, althans in naam, tot op de regering van Karel V.

Na alzoo (bladz. 183—231) de opkomst en lotgevallen van het Gein behandeld te hebben, wijdt de schrijver (bladz. 232—267) een afzonderlijk hoofdstuk aan de beschouwing van het *voormalig handelsverkeer door die plaats*. Wij achten deze afscheiding niet gelukkig. Zoo eenige plaats, dan was 't het Gein, welker geschiedenis met die van het handelsverkeer ten naauwste zamengeweven was. Uit een bisschopstol ontleende zij haren oorsprong; aan den doorvoer van waren, uit het noorden naar Vlaanderen en van de Rijnsteden naar Utrecht, ontstond haar welvaart; die welvaart duurde nog voort, ook toen de IJssel afgedamd was en er de koopwaren door middel van een kraan overgeladen moesten worden; ijverzucht van naburen, die den handel tot zich wilden trekken, bragten haar ten ondergang. De afzonderlijke behandeling, die wij bedoelen, doet den schr. niet alleen noodwendig telkens in herhalingen vervallen, maar is daardoor ook weinig bevorderlijk aan de geregelde voordragt, doet bij de lezing den draad der gebeurtenissen, het verband tusschen oorzaak en gevolgen, telkens uit het oog verliezen, en geeft alzoo vaak tot verwarring van denkbeelden aanleiding.—En nogmaals worden dan, in twee afzonderlijke hoofdstukken (bl. 304—341), de *heerlijkheid van het Gein* en de *ridderhofstad Oudegein* besproken. Beiden bevatten veel belangrijks; het eerste inzonderheid over den oorsprong en den aard der voormalige hooge- en ambachtsheerlijkheden in het Sticht, het tweede over den toestand der oude kasteelen en over het patronaat der kerk te Jutfaas, sedert 1634 aan het bezit der hofstad Oudegein verbonden; — maar in beiden treft men ook weêr een aantal herhalingen aan van hetgeen vroeger reeds meermalen vermeld was, en van beiden zou de inhoud, naar het ons voorkomt, voegzaam met dat voorgaande tot een zamenhangend geheel en, in verband met de politieke gebeurtenissen, tot een volledige geschiedenis van de opkomst, de lotgevallen en den ondergang van het Gein en Oudegein gebragt hebben kunnen worden.

In het Gein bestond een nonnenklooster van de Franciskaner orde. Ook hiervan worden de opkomst en de lotgevallen, nevens de inwendige toestand van het gesticht, het leven, de godsdienstoefeningen enz. der zusters, in een afzonderlijk hoofdstuk (bladz. 270—303) vermeld. Bij dit verhaal heeft de schrijver doorgaans de aanteekeningen gevolgd, door den laatsten pater Jan Buysling *) in 1574 in schrift gebragt, en door wijlen den hoogleeraar L. G. VISSCHER, in het *Tijdschrift voor Geschiedenis enz. van Utrecht voor* 1842, in haar geheel medegedeeld. Het convent had zijn ontstaan te danken aan een drietal nonnen, die, toen haar klooster te Almkerk in den Elizabethsvloed des jaars 1421 was ondergegaan, hier vlugtende waren aangekomen. Het ging er mede als met andere soortgelijke gestichten. De beginselen waren eenvoudig, en aanvankelijk schijnen de zusters, aan hare geloften getrouw, kuisch en matig geleefd en zich meest met devote oefeningen bezig gehouden te hebben. Maar eerlang zag men de gewone misbruiken hand over hand toenemen. Reeds in 1441 verlieten de conventualen, met pauselijke vergunning, het gewaad der Franciskaners, om reguliere kanonikessen van de Augustijner orde te worden, waarin zich — geenszins, zoo als de schrijver meent, hare „neiging tot eene strengere leefwijze", maar veeleer — het verlangen om van de strenge kloostertucht ontslagen te zijn, openbaarde. Vóór het midden der zestiende eeuw was er dan ook het zedenbederf ten top gestegen; werden er, om de gunst van grooten te winnen, bijzitten van kapittelheeren en vruchten van verboden omgang in opgenomen, en was het een kweek- en oefenschool van allerhande ongeregtigheid geworden. De doorbrekende godsdiensthervorming deed de overgebleven zusters naar Utrecht verhuizen en de plaats, waar het klooster stond, is, even als die van de voormalige stad Geyne, niet meer te herkennen.

*) *Jo. Buysling*, zoo heet hij hier; maar de heer DE GEER noemt hem in zijn boven vermeld opstel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis van Utrecht*, 1843, bladz. 57, 58: *Jo. Vuystingh.*

Eenige bijlagen zijn aan dit boekdeel toegevoegd. Daartoe behoort in de eerste plaats eene niet onverdienstelijke verklaring van plaatsnamen; verder, een verzameling van oorkonden, meest naar de originelen of daarmede bijna gelijkstaande *cartularia*, in de Utrechtsche kapittels-archieven of in dat der stad voorhanden. Aan het hoofd daarvan staat een nieuwe uitgaaf van de bekende lijst der goederen vóór 960 aan de Utrechtsche kerk geschonken, naar een zeer oud handschrift in het archief der oud-roomsche klerezij te Utrecht berustende. Voorts nog, nevens de boven reeds vermelde, tot regt verstand van hetgeen in 't werk zelf over de ligging en de uitgestrektheid der gouwen en over den voormaligen loop der rivieren gezegd wordt, volstrekt onmisbare vergelijkende kaart, nog een andere, waarop de landen van IJsselstein en het Gein in hun ouden toestand voorgesteld worden; eindelijk de afbeelding van een viertal IJsselsteinsche zegeltjes, waaronder het oude poorterzegel. — Het oude stedezegel van het Gein is hier niet afgebeeld. Dat was ook niet noodig: men vindt het bij MATTHAEUS, *de Nobilitate*, p. 832, en gekleurd in het *Tijdschrift voor Geschiedenis enz. van Utrecht voor* 1843; maar wij moeten er hier met een woord over spreken, omdat wij er niet, met den schrijver (in zijn noot op bladz. 212), de domkerk te Utrecht in meenen te zien, maar veeleer de oude kerspelkerk van het Gein en daar naast het bisschoppelijk tolhuis of oorspronkelijk slot Oudegein met de vaan als kenmerk der hooge heerlijkheid. Overigens, ook het dáár mede afgebeelde wapen van Oudegein, van zilver met vier golvende fasen van lazuur, schijnt op de ligging der plaats aan een hoofdstroom terug te wijzen.

De lezer zal opgemerkt hebben, dat de inhoud van dit boek ons meer aantrekt, dan de vorm. Dit laatste betreft ook taal en constructie, die hier en daar nog al wat te wenschen overlaat. Zoo staat, bladz. 22, *staatsregterlijk* voor *staatsregtelijk*, bladz. 295, *weiwater* voor *wijwater*, en wordt op een aantal plaatsen, door de gansch over-

tollige invoeging van het woordje *er*, aan den schrijfstijl een onaangename stroefheid gegeven; b. v.: „onder de benaming van Dorestad is er vermoedelijk — te verstaan"; „over eene zoo uitgebreide landstreek kan er gevoegelijk een vijf en vijftigtal kerken enz. verspreid zijn geweest"; „van die vrijheid werd er elders in het Frankische rijk gereedelijk gebruik gemaakt"; „eindelijk werd er bij een capitulare van het jaar 867 verordend", enz. enz. Wij bejammeren het alleen dat soortgelijke vlekken dit werk ontsieren, en willen, met de opmerking daarvan, niets te kort gedaan hebben aan de meening, bij den aanvang dezer beschouwing uitgesproken, dat wij het namelijk als proeve eener oordeelkundige inleiding tot de geschiedenis van het Nedersticht op hoogen prijs stellen.

I. A. N.

2.) *Het staatkundig bedrijf van Joan Willem Baron van Ripperda* (1715—1726). *Akademisch proefschrift enz. door* WOLTER ALBERT VAN VERSCHUER. *Leiden.* 1861. (Gr. Oct. 115 bladz.)

Een akademisch proefschrift, dat niet onopgemerkt mag blijven. — Ripperda, die er het onderwerp van uitmaakt, de afstammeling van een oud Friesch geslacht, onder welks leden Wijbout, de kloeke verdediger van Haarlem, geteld wordt, was in 1682 te Groningen geboren. Door eerzucht gedreven verliet hij de belijdenis der roomsch-katholieken, die hem den toegang tot staatsbedieningen sloot, om zich bij de hervormden te voegen. Zijn verlangen bleef niet onvervuld. Reeds in 1711 werd hij door het gewest zijner inwoning ter vergadering van de algemeene staten afgevaardigd, en in den aanvang van 1715 door dezen tot buitengewoon gezant in Spanje benoemd. Dáár werd hij al spoedig de vertrouwde van Alberoni, en sloeg hij met dezen invloedrijken minister de handen aan het werk, om, door verlevendiging van den handel, het oprigten van fabrijken en andere doeltreffende maatregelen, den toestand der uitgeputte

schatkist van Spanje te verbeteren. Maar toen hij, ook in overeenstemming met Alberoni, onze republiek tot een naauw verbond met Spanje ten nadeele van den keizer zocht over te halen, werden zijne bedoelingen gewantrouwd en zag hij zich genoodzaakt zijn ontslag te vragen, hetgeen hem werkelijk in den aanvang van 1718 verleend werd.

Nog in hetzelfde jaar keerde hij naar Madrid terug, voegde zich op nieuw bij de roomsche kerk en bood den koning zijne diensten aan. Weinig voldeed het aan zijn oogmerk, dat hij aan het hoofd geplaatst werd van lakenweverijen, die van staatswege opgerigt waren; toch wist hij zich, ook in deze betrekking, in de politieke aangelegenheden te mengen en de gunst van het hof te verwerven. Hij schroomde daartoe niet, zich aan te sluiten bij de vijanden van Alberoni, wiens gelukszon begon te tanen, en toen deze in 1719 in ongenade was gevallen, zag Ripperda zich tot superintendent-generaal van alle manufacturen in Spanje verheven. Van nu af was het zijn vurigste wensch om minister te worden, en zettede hij alle zeilen bij om dat doel te bereiken. Behendig gebruik makende van zijn invloed op de koningin, wier geheel vertrouwen hij had weten te winnen, vleide hij haar nu eens met grootsche plannen tot opbeuring van handel en nijverheid en uitbreiding der zeemagt, dan weder met het uitzigt op een huwelijk van Don Carlos met eene aartshertogin van Oostenrijk. De politieke toestand van Europa stelde aan de verwezenlijking van dit laatste plan groote zwarigheden in den weg, maar de koningin wist hare maatregelen zóó te nemen, dat werkelijk in November 1724 aan Ripperda de belangrijke zending naar Weenen opgedragen werd, waarbij hij inzonderheid den last bekwam om een huwelijk tusschen Don Carlos en de aartshertogin Maria Theresia te bewerken.

Met het uiterste beleid zijne gedragingen regelende, gelukte het hem de moeijelijkheden te overwinnen, die aan een naauwe verbindtenis met Oostenrijk in den weg stonden. Den keizer wist hij voor zich in te nemen, zijne raadslieden om te koopen, of hunne raadslagen te verijdelen,

en alzoo omstreeks het midden van 1725 een drietal traktaten tot stand te brengen, waarbij onder anderen de pragmatieke sanctie van Karel VI door Spanje erkend werd, de keizer zijne goede diensten toezeide om Engeland tot de teruggaaf van Gibraltar en Minorka te bewegen, aan de Oost-Indische Compagnie te Ostende, die doorn in 't oog onzer republiek, het regt verleend werd om op Spanje handel te drijven, eindelijk, bepaald, dat twee der infanten met twee aartshertoginnen van Oostenrijk in den echt zouden treden. Ofschoon deze traktaten voor een gedeelte zorgvuldig geheim gehouden werden, en zelfs van het laatste „de eigenlijke inhoud eerst meer dan een eeuw na het sluiten er van bekend is geworden", was nogtans hetgeen daarvan uitlekte meer dan genoeg, om het wantrouwen der overige mogendheden gaande te maken en aanleiding te geven tot een tegenalliantie, het Hanoversche traktaat, waarbij Engeland, Frankrijk en Pruisen zich tot wederkeerige bescherming verbonden en tot hetwelk later ook onze republiek toetrad. Daar nu hiermede de Engelschgezinde partij, die in Spanje geheerscht had, haar overwigt verloor, moest de eerste minister noodzakelijk aftreden, en Ripperda, van zijne zending teruggekeerd en door den koning en de koningin met de meeste welwillendheid ontvangen, werd in zijne plaats benoemd.

Op deze hoogte wist hij zich niet staande te houden. De magt, die hij in zich vereenigde — hij stond aan het hoofd van financiën, oorlog, marine, de indische zaken, de regtspleging — maakte hem opgeblazen. Aan den tegenstand, hierdoor uitgelokt, viel het ligt, den koning, achterdochtig van aard, wantrouwen tegen den overmoedigen staatsdienaar in te boezemen. Buitengewone maatregelen, welke hij genoodzaakt was te nemen om aan de verpligtingen jegens Oostenrijk te voldoen, maakten ook het volk van hem afkeerig. De wolken kon hij niet verdrijven, die zich uit het Hanoversche traktaat boven de Spaansche monarchie zamenpakten. Vergeefs poogde hij dat te doen, door een dubbelzinnige houding, zoo jegens Engeland als jegens onzen

staat, aan te nemen, en, om dit vol te houden, beging hij den onverschoonlijken misslag van aan de gezanten der genoemde mogendheden een deel der geheime artikelen van het Weener verdrag mede te deelen. Om kort te gaan: van verraad, van verzuim in het doen van rekening, van willekeur beschuldigd, werd hij in Mei 1726 in het hôtel van den Engelschen gezant, waar hij een toevlugt gezocht had, gevangen genomen en in het kasteel van Segovia in verzekerde bewaring gesteld. — Een paar jaren later middel gevonden hebbende om te ontvlugten, hield hij zich eenigen tijd in Engeland, daarna in Holland, op; in 1731 begaf hij zich naar Marokko, waar hij, op hoop van een staatsbediening of legerbevel, ligt tot het Mohamedanisme zou zijn overgegaan zoo hij zich daartoe niet aan de besnijdenis had moeten onderwerpen, en waar hij in 1737 zijn avontuurlijk leven in armoede eindigde.

Treurig was het einde van den man, die helder verstand, uitgebreide kundigheden, aangename manieren in zich vereenigde; die, gelijk hij door warme welsprekendheid wist te overreden, door gemakkelijken omgang een ieder voor zich innam. Maar, het ontbrak hem aan beginselen; geen zedelijkheid bestuurde zijne daden; zucht tot zelfverheffing was zijn eenige drijfveer. Hij was een luchtverheveling, zooals omstreeks denzelfden tijd Alberoni, de graaf von Görtz, de Schot John Law, de baron Von Neuhof, en, even als die allen, heeft hij niets blijvends tot stand gebragt.

De heer v. v. heeft niet alleen van gedrukte bronnen gebruik gemaakt, maar ook van gezantschapsberigten in ons rijks-archief voorhanden, en door deze wèlgeschreven monographie de vele verkeerde voorstellingen aangaande het leven en de handelingen van Ripperda wederlegd, die, uit een boekje, dat kort na zijn dood (Amst. 1739) het licht zag, in KOKS *Vaderl. Woordenboek*, in SCHELTEMA's *Staatk. Woordenboek*, in *Levensbeschrijvingen van beroemde mannen en vrouwen*, in VAN KAMPENS *Vaderl. karakterkunde* overgenomen, tot heden geloof vonden. I. A. N.

3.) *Kerkhistorisch Archief, verzameld door* N. C. KIST *en* W. MOLL, *hoogleeraren te Leiden en Amsterdam. Tweede deel. Amsterdam, P. N. van Kampen.* 1859.

Wij kunnen dit tweede deel van het kerkhistorisch archief niet openslaan, zonder dat aanstonds een weemoedige gedachte ons vervult: de gedachte aan den man, wiens naam de eerste plaats onder de verzamelaars van dit archief bekleedt. Eer het jaar, dat op den titel van dit tweede deel geschreven staat, was voorbijgegaan, is de hoogleeraar KIST aan zijne betrekkingen en vrienden, aan de kerk en de wetenschap ontvallen. Wat in hem verloren wordt, heeft zijn mede-arbeider in de Voorrede met een kort, maar welsprekend woord herinnerd. Zoo zijn het dan de laatste bijdragen van de hand van KIST, die wij in dit deel ontmoeten. En het zijn vele stukken, waarmede het door hem is verrijkt. Ik vermeld in de eerste plaats de verhandeling over „de Renensche Kunera-legende, in betrekking tot die van Sinte-Ursula en de Elfduizend Maagden."

Sinte-Ursula, die, volgens de overlevering, vóór de derde eeuw zal hebben geleefd, dochter van den Brittannischen koning Dionotus, werd door een heidensch vorst, Holofernes, ter vrouw van zijn zoon begeerd. De maagd is echter verloofd aan den hemel. Toch durft de vader niet weigeren, maar bedingt een driejarig uitstel en den doop van Holofernes' zoon. Beide vorsten schenken te zamen tien edele jonkvrouwen, elk, zoo als zij, met duizend maagden in haar gevolg, aan de schoone bruid tot speelnooten. Den dag vóór het huwelijk werden allen op een spelevaart door een hevigen storm overvallen. Zij landen gelukkig in de haven van Tiel en besluiten op hooger ingeving een pelgrimstogt naar de heilige stad te ondernemen, uit dankbaarheid, deels voor hare redding, deels daarvoor dat de kuischheid van Sinte-Ursula ongeschonden werd bewaard. Na te Rome, door paus Cyriacus met vreugde te zijn ontvangen, vallen zij, op den terugtogt naar Keulen, den Hunnen in handen, die juist deze stad belegeren. Alle jonkvrouwen worden gedood en Ursula beneemt zichzelve het leven.

Met deze legende wordt die van de h. Kunera door den hoogleeraar verbonden. Omtrent de kritiek der sage deelt hij belangrijke opmerkingen mede, benevens den tekst van een handschrift, in de koninklijke bibliotheek door hem gevonden. Eindelijk leert hij ons Kunera kennen als eene der maagden in het gevolg van Ursula. De koning der Hunnen spaarde haar in het leven en nam haar aan zijn hof te Renen. De koningin, tot jaloerschheid gebragt, weet bij eene afwezigheid van den koning zich van Kunera meester te maken, doet haar verworgen en heimelijk begraven. Weldra wordt de misdaad ontdekt en de koningin, door wanhoop vervoerd, berooft zich van het leven.

Volgens het gevoelen van prof. KIST ligt er aan dit verhaal waarheid ten grondslag. In den zomer van 1859 werd Renen door hem bezocht en was hij in de gelegenheid, nevens de prachtige Kunera-kerk aldaar, ook de menigvuldige blijken van gedachtenis aan Kunera te aanschouwen. Met een schoone, gekleurde afbeelding van Kunera, voorzien van den doek, waarmeê zij werd gedood en waaraan later een genezende kracht werd toegeschreven, is dit belangrijk opstel versierd.

Van dezelfde hand treffen wij in dit deel nog de volgende stukken aan. *Een reliek van de vervolging der Waldenzen in* 1730, een getuigschrift, afgegeven aan David Blanc, door de stad en de gemeente Payerne, in het kanton Bern. Blanc was een der 400 Waldenzen, die, uit de valleijen van Piemont verdreven, de vlugt naar Rotterdam genomen, en zich van daar in ons vaderland verspreid hebben. Bij gelegenheid van deze vervolging der Waldenzen werd in Holland eene kollekte gehouden, die de aanzienlijke som van *f* 308,504 opbragt. Nog is de herinnering aan die weldadigheid niet uitgewischt, zoo als onlangs gebleken is uit de milde bijdragen vooral van protestantsche gemeenten in het buitenland, bijzonder in Frankrijk en Zwitserland, ten behoeve der noodlijdenden in ons vaderland overgezonden.

De naauwe gemeenschap tusschen de Boheemsche broedergemeente van Polen en de Ned. hervormde kerk blijkt

uit een document uit het jaar 1766. Belangrijker nog is de proeve, door prof. KIST medegedeeld, van een nog onuitgegeven handschrift eener kronijk van Egmond. Door eenige inleidende opmerkingen wordt zij voorafgegaan, om de merkwaardigheid dezer kronijk in het licht te stellen; zij wordt besloten door een kort overzigt der voornaamste bijzonderheden, in het vervolg der kronijk voorkomende. Verder wordt de lijst van zegels en zinnebeelden der Ned. hervormde kerk door hem voortgezet; onder den titel *Johanna Otto en Karel Utenhove*, eén bladzijde opgeslagen uit de hervormings-geschiedenis van Gend, en voorts nog enkele bijzonderheden medegedeeld omtrent — de hervormde kerken in Polen; de hervormde gemeente te Zoelen, en de betrekking tusschen Caspar Coolhaes en Everardus van Bommel, predikant te Gouda.

Ziedaar de laatste bijdragen door den ontslapen hoogleeraar in dit *Archief* geplaatst. Al komt zijn naam hier niet meer voor, toch zal die naam niet spoedig uit de geheugenis van de beoefenaren der kerkgeschiedenis worden uitgewischt. Wij zeggen met MOLL: „God verwekke voortdurend mannen van geest en kracht in ons midden, die, naar zijn voorbeeld, met heiligen ernst de wetenschap en de waarheid dienen en daardoor, even als hij, vruchtbaar zijn voor de hoogste belangen der menschheid in het vaderland en in den vreemde!"

Prof. VAN VLOTEN, wien wij liever op historisch dan op theologisch en religieus gebied ontmoeten, heeft ook in dit deel niet onbelangrijke bijdragen geleverd, als: over de vestiging der hervormde kerk te Naaldwijk in 1572, en kerkelijke herinneringen uit het jaar 1566 en volg., een vervolg van een vorig artikel over hetzelfde onderwerp. Hier wordt ons één briefjen van en twee brieven aan Johannes, den Delftschen geuzen-predikant, medegedeeld; verder een (vermoedelijk) verslag, in 1567 opgemaakt, omtrent den staat der gemoederen en den voortgang der ketterij in Holland; eindelijk twee brieven, uit de papieren van den bloedraad, betreffende de vier pastoors, die den 30sten Mei 1570 te 's Hage werden verbrand.

De Groningsche archivaris, Mr. H. O. FEITH, brengt twee brieven ter onzer kennis van Gerardus Tom Campo, betreffende eenige hervormingsgezinden uit de zestiende eeuw in Oost-Friesland en Groningen, en levert eene bijdrage tot de geschiedenis der invoering van de hervormde godsdienst te Gemert in Noord-Brabant. Wij treffen voorts in dit deel nog aan: een kleine bijdrage van Ds. F. A. ROMEIN te Groningen betrekkelijk de geschiedenis der hervorming in zijne woonplaats; iets over de pausin Johanna en de wijze, waarop hare geschiedenis behandeld is, door H. Q. JANSEN; eenige aanteekeningen van denzelfden, betreffende de Bijbelvertaling van Marnix van St. Aldegonde en de handelingen der kerkelijke vergaderingen daarover na zijnen dood; eenige aanteekeningen in de stads rekeningen van Arnhem over de jaren 1526 en 1527 omtrent de vervolging der hervormingsgezinden in Gelderland, medegedeeld door Mr. I. A. NIJHOFF. Ook vestigen wij nog de aandacht op het uitvoerig stuk van den predikant VAN DISSEL, die in breede trekken de geschiedenis mededeelt der hervormde thans vereenigde gemeente te Curaçao; om van andere kleine bijdragen niet te spreken.

Gelijk wij ons verslag aanvingen met den arbeid van den eersten der beide redakteuren, zoo besluiten wij het met dien van den laatsten. Prof. MOLL heeft ook nu, door meer dan één belangrijk opstel, de waarde van dit tweede deel verhoogd. Het meest trok mij aan, zooals wel bij allen het geval zijn zal, voor wie de beoefening der kerkhistorie geen hoofdzaak is, het opstel over Gerlach Peters en zijne schriften. Het is een bijdrage tot de kennis van den letterarbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns. Wij zien ons hier weder verplaatst op dat gebied, waarop wij ons zoo gaarne door MOLL laten rondleiden. Hij is daar geheel te huis en weet ons de vele en velerlei bijzonderheden, die ons een steeds dieperen blik vergunnen in het tijdvak vóór de hervorming in ons vaderland, op eene wijze mede te deelen, waardoor hij ons van het begin tot het einde aan zijne lippen houdt geboeid. Reeds vóór eenige jaren was mij het een en ander uit Gerlach's schrif-

ten door den hoogleeraar medegedeeld en had ik de stille vroomheid van den jongeling bewonderd, die zich op zulk een naïve en edele wijze uitspreekt. Des te aangenamer was het mij nu, nader met hem kennis te maken. Hij behoort te huis in het eind der veertiende eeuw. Geert Groote was reeds eenige jaren geleden gestorven, toen Peters in het klooster te Windesheim onder de leerlingen van Florens Radewijns werd opgenomen. Hij stierf op drie en dertig jarigen leeftijd, zoodat er weinig van zijn uitwendig leven te vermelden is; maar des te meer van zijn inwendig leven, hetwelk zich in zijne schriften op zoo schoone wijze openbaart. Hij wordt een tweede Thomas à Kempis genoemd en bekleedt onder een Gerard van Zutphen en Johannes Brinckerink, een Arnold van Schoonhoven en vele anderen een voorname plaats. Vijf geschriften zijn thans van hem bekend, en van deze vijf komt de lof der eerste mededeeling van een drietal aan den hoogleeraar MOLL toe. Ze zijn: het *Breviloquium*, twee brieven aan Lutke Peters, eene zuster van Gerlach, het *Soliloquium* en het boek *de libertate spiritus*. Wat ons in de schriften van den monnik van s. Agnietenberg het meest treft en sticht, zegt MOLL — de diepte van den christelijken ernst, waarmede hij ons tot zelfbeproeving en verootmoediging dwingt; de volheid der liefde tot God en den naaste, waarmede hij ons op groote en kleine pligten wijst; de grootschheid zijner opvatting van 's menschen bestemming, voor zoo verre hij een beelddrager Gods en een navolger van Christus moet zijn; de hemelsche vrede eener Gode gewijde ziel, welke zich uit 's levens vreugde en smarten in vrijheid en kinderlijk vertrouwen opbeurt naar haren eeuwigen oorsprong — dat alles en meer leefde ook in onzen Gerlach en heeft zich in zijn „Breviloquium" zoo krachtig uitgedrukt, dat het, in spijt van den gebrekkigen taalvorm, waardoor het ontsierd wordt, en niettegenstaande de eigenaardige bestanddeelen der mystieke en monastieke levensrigting van den schrijver, welke het bevat, naar ons gevoelen, door geen ernstig christen zonder vrucht en vreugde kan gelezen worden.

Deze woorden zijn genoeg om het karakter van Gerlach

en den geest zijner schriften te doen kennen. Van de vijf schriften, waarover de hoogleeraar handelt, zijn het eerste en het laatste in de Latijnsche, de drie andere in de Nederduitsche taal vervat. In plaats van in een opzettelijke ontwikkeling der gronddenkbeelden van Gerlach te treden, heeft de schrijver dezen arbeid gemeend te moeten uitstellen, totdat de schriften van Gerlach meer volledig bekend zullen zijn. Hij heeft reden om te vermoeden, dat nog vele handschriften van den man, niet alleen in ons vaderland, maar ook in Noord- en Midden-Duitschland, in openbare en bijzondere boekerijen verscholen liggen. Met hem wensch ik van harte, dat zulke verborgen schatten aan het licht zullen komen en daardoor het beeld van den vromen monnik met nog duidelijker trekken zal voor ons staan.

Van minder omvang en waarde, maar toch niet van waarde ontbloot, is het geestelijk drinklied, door dezelfde hand ons medegedeeld, afkomstig uit den tijd van Karel den Groote. Het lied is niet bijzonder goed verstaanbaar, en kan alleen als bijdrage dienen van de verbastering der geestelijkheid in die dagen.

Hiermede leg ik de pen als verslaggever neder, met dankbaarheid aan de verzamelaars en inzenders voor de belangrijke bijdragen, door hen geleverd tot de geschiedenis der kerk van ons vaderland. Dat het den overgebleven redakteur niet aan lust en kracht ontbreekt, om de taak, die thans alleen op hem rust, met opgewektheid en ijver voort te zetten, is reeds uit het onlangs verschenen eerste stuk van het derde deel dezer verzameling gebleken.

J. H. M.

BOEKBESCHOUWING.

4.) *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Recueil publié avec autorisation de S. M. le Roi, par Mr.* G. GROEN VAN PRINSTERER. *Deuxième Série. Tome V.* 1650—1688. *Avec des facsimilés. Utrecht, Kemink et Fils.* 1861. (Gr. in oct. CLXXII et 593 pages.)

Drie reeksen van brieven worden ons in dit lijvige boekdeel aangeboden: 1) van 1651 tot 1664, meest gewisseld tusschen Willem Frederik graaf van Nassau, C. van Aerssen heer van Sommelsdijk en de Fransche zaakgelastigden te 's Gravenhage, zijnde achtereenvolgelijk Brasset, Chanut, Du Thou en d'Estrades; 2) van 1672 en 1673, meest tusschen Willem III en Johan Maurits graaf van Nassau-Siegen; 3) van 1674 tot 1684, grootendeels van den hertog van York en andere aanzienlijken in Engeland, aan Willem III. — Laat ons kortelijk stilstaan bij den inhoud.

Met regt doet de heer GR. reeds bij den aanvang zijner voortreffelijke inleiding opmerken, dat men, van de Fransche zaakgelastigden bij onzen staat, in hun oordeel over personen en zaken geene volmaakte onzijdigheid kan verwachten. Hetzelfde geldt, naar wij meenen, niet minder van den heer van Sommelsdijk, van wien hier bijna een vijftigtal brieven gevonden wordt, en wien men wel allerminst sympathie met de staatspartij, veeleer voorliefde voor de tegenovergestelde, zal toekennen. Hij was zich bewust, door zijn aandeel in den aanslag op Amsterdam, zich den onverzoenlijken haat der eerste op den hals gehaald te hebben, en toen de Groote Vergadering in 1651 beraadslaagde over het verleenen van amnestie aan de

beleiders van die onderneming, hield hij niet op graaf Willem Frederik bij brief op brief te smeeken en te dringen, om door zijne tusschenkomst te bewerken, dat hij van die kwijtschelding niet uitgesloten wierd: „ces gens" schrijft hij o. a. (p. 32) „ne travaillent avec tant de chaleur au changement du gouvernement, que pour mieux appuyer leur violence — je descouvre de plus en plus que nous avons à faire à des personnes extraordinairement présomptueuses et plaines de venin." Van leden der tegenoverstaande rigting vinden wij hier geene brieven, en wij missen alzoo de gelegenheid om tegenover de denkbeelden der stadhouderlijke partij, die ons in de medegedeelde bescheiden als in een spiegel worden voorgesteld, ook van die der andere zijde kennis te nemen *).

De briefwisseling van 1650 en 1651 tusschen den heer van Sommelsdijk en graaf Willem Frederik draagt menig blijk van de verslagenheid waarin zich de vrienden van het huis van Oranje na het onverwacht overlijden des stadhouders bevonden; vooral voelden zij zich gedrukt door het overwigt van Holland, door welke provincie zich de andere, volgens Aerssen, zand in de oogen lieten strooijen. De benoeming van den graaf tot stadhouder van Groningen kon den moed dier partij niet opbeuren. Zelfs waren er daaronder die hem juist deswege van baatzuchtige oogmerken verdachten. Daarom gaf de heer van Sommelsdijk hem bij herhaling den raad om zich te matigen, opdat hij niet geacht mogt worden zich zelven ten koste van het hoofd van zijn huis te willen verheffen. Hij was meer geacht wegens zijne talenten, dan wegens zijn karakter. De bovendrijvende partij vreesde zijnen invloed meer dan iets anders, en van de andere zijde duchtte zijne schoonmoeder, de weduwe van prins Frederik Henrik, dat zijne eerzucht gevaarlijk mogt worden voor haren kleinzoon, en kon zij haren afkeer van

(*) In dit gemis zal misschien gedeeltelijk voorzien zijn wanneer het nog onuitgegeven gedeelte van DE WICQUEFORT, *Hist. des Provinces Unies*, in het licht zal komen.

hem niet verheelen. — Ook het karakter van Amalia van Solms leeren wij hier van geen gunstige zijde kennen. Zij was ongemakkelijk van humeur; Sommelsdijk zelfs noemt haar „une dame sujette à feindre et à changer", en elders „une personne qui ne se règle que par ses passions et intérests." Wat zij nog in het belang van haar huis zou hebben kunnen doen, werd ten eenemale verhinderd door den jammerlijken twist tusschen haar en Maria van Engeland, weduwe van Willem II, over de voogdij van den jongen prins. In 1654 had de ambassadeur Chanut vergeefs zijne bemiddeling aangeboden, maar „la réconciliation de ces deux dames est une chose impossible" berigtte hij aan zijn hof. — Waar de Oranjepartij de hoop op haar herstel op bouwde, was, eensdeels de verdeeldheid tusschen Holland en de andere provinciën ter zake van de vervulling van het kapitein-generaalschap, en de wanorde welke zij voorzag dat uit de vermindering van het gezag der staten-generaal en het overwigt van Holland zou ontstaan, anderdeels een weldra te voorziene vredebreuk met Engeland. Willem Frederik trachtte, volgens Chanut, van de verdeeldheid tusschen de provinciën voor zich voordeel te trekken, en in Febr. 1652 ontzag Aerssen zich niet hem te schrijven: „si la pacience nous eschappe contre les Anglois, on en pourroit revenir plustost à notre vieille forme de gouvernement, par où l'estat se raffermiroit et les gens de bien et d'honneur se relèveroient, et je ne doubte aussi ou, en ce cas, vous y trouveriés en vostre particulier tous les advantages que je vous souhaite avec passion" enz. — Maar Holland wist, vooral door den steun van Amsterdam, het overwigt te behouden. Zijn raadpensionaris, Jan de Witt, oefende een bijna dictatoriale magt op de gansche republiek — het berigtschrift voor Du Thou en later dat voor d'Estrades (p. 174, 229) getuigt, hoe hij bij het Fransche hof aangeschreven stond en hoe hoog dáár zijn invloed werd gewaardeerd — en niet alleen kwam de vrede met Engeland tot stand, maar werd ook daarbij geen gebruik gemaakt van de tusschenkomst van Mazarin, opdat niet het bondgenootschap

van Frankrijk tot herstel van het huis van Stuart, en daarmede tot verheffing van den prins van Oranje, mogt leiden. Mazarin zelf, in zijne instructiën aan Chanut, gaf niet onduidelijk te kennen, dat het in 't belang van Frankrijk was, de eendragt tusschen de provinciën te herstellen en te handhaven, al moest het ook zijn met behoud van het overwigt van Holland, opdat Engeland onzen staat niet van zich afhankelijk maken, maar daarin een gevaarlijken mededinger ter zee behouden mogt. „Travaillez donc" zoo schreef hij hem in Mei 1554, „à ramener les esprits à la concorde et à l'union, sans laquelle les grands états ont peine de se maintenir, et les petits tombent et se dissipent nécessairement." Daarom was het ook, dat de Oranjepartij, door de akte van seclusie verbitterd, vergeefs den steun van Frankrijk inriep en den genoemden gezant aanbevolen werd (p. 120), om tusschen de beide partijen schijnbaar de grootste onzijdigheid te bewaren en vooral toe te zien dat de magtige, bovendrijvende partij in Holland, uit zijn gedrag ten opzigte der leden van het Oranjehuis, geen argwaan of vermoeden van het tegendeel mogt opvatten.

Na de herstelling van het koningschap in Engeland veranderden hier de stand en de betrekking der partijen. De vrienden van het Oranjehuis verwijderden zich van Frankrijk; de aristokratie sloot er zich naauwer aan vast. Frankrijk daarentegen deed nu zijn best om den prins en zijne moeder voor zich te winnen. Du Thou, die te 's Hage de plaats van Chanut vervangen had, gaf Mazarin den raad om den prins door rentegevende bezittingen in Frankrijk schadeloos te stellen voor het nadeel dat hem door de beschikkingen des konings ten aanzien van zijn vorstendom Oranje toegebragt was *): „en effect" zoo schreef hij in Augustus 1660, „ce seroit pour engager à l'avenir

*) Het kasteel van Oranje was op bevel des konings geslecht en daarboven de „de méchans bastions de pierre, qui estoient non *munimenta* mais *monumenta* de nostre antiquité", volgens een brief van Huygens van April 1662.

ledit prince dans nos intérests, lequel, quoyque présentement un enfant de dix ans, il doit néantmoins estre considéré l'héritier du nom et des affections des peuples de ce pays pour les princes d'Orange. — Et" zoo vervolgt hij, „il est certain que, si cette affection et cet amour d'inclination, qui paroist présentement dans l'esprit des peuples et des communes pour le jeune prince, se conserve et se fortifie, l'on peut dire que, s'il a quelque jour la hardiesse, l'ambition et la volonté d'entreprendre à se faire souverain de l'estat, qu'il y pourra réussir." Maar hij vond tegenstand bij de Witt: „il y auroit," zeide hem deze, „une grande témérite et imprudence de se précipiter à assurer un enfant de neuf à dix ans de charges si importantes, dont il pouvoit un jour n'estre pas capable; cette asseurance le pourroit mesme rendre négligent de s'en rendre digne et rendre aussi moins soigneux ceux qui auroient soin de son éducation." Ook zelfs bij de prinses-roiaal kon de voorslag van den gezant, om in overeenstemming met Engeland de verheffing van den jongen prins te bevorderen, geen bijval vinden: „elle ne voulut" zoo schreef hij, „en quelque façon faire croire que l'intervention de la France luy pouvoit faire plus de mal, que de bien." Opmerkelijk is ten dezen aanzien meer dan één brief van Wicquefort, waarbij hij aan de Fransche regering te verstaan geeft dat de Engelschen, juist door de hevigheid waarmede zij de verheffing van den prins doordrongen, aan zijne zaak het meest nadeel toebragten: „ce que l'on demandoit pour le prince," had Van Beuningen bij zekere gelegenheid geantwoord, toen hij vernam, dat de koning van Engeland zich over zijnen tegenstand tegen het huis van Oranje beklaagde, „ce que l'on demandoit pour le prince, estoit une grâce, que l'on ne devoit point extorquer en leur [les états d'Hollande] tenant l'espée sur la gorge, et que, plus le roy d'Angleterre les presseroit, moins ils le feroyent."

Het bestek van deze bladen laat niet toe dat wij op deze wijs voortgaan, en ons met de beide andere brievenreeksen even lang bezig houden. — De tweede loopt meest over Junij

1672 tot November 1673. Wij vinden hier dus niets over den aanvang van den oorlog met Frankrijk en zijne bondgenooten, over de volksbewegingen ter gunste van den prins, over de vernietiging van het eeuwig edikt en de verheffing van Willem III tot stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal der Unie; — maar ook niets over het jammerlijk uiteinde der gebroeders De Witt, over de verandering der stedelijke regeringen in Holland en Zeeland, en over de woelingen die daarmede vergezeld gingen. Maar wij zien den edelen Johan Maurits op zeventigjarigen leeftijd zijne laatste krachten wijden aan het behoud van den staat, den een en twintigjarigen Willem onder de hevigste staatsstormen met vaste hand het krijgsbeleid voeren. Wij zien de Franschen voortgerukt tot in het hart van Holland; Muiden hebben zij slechts te winnen, en Amsterdam is in hunne magt — en onze magazijnen zijn ledig en onze vestingwerken verwaarloosd, de onderbevelhebbers der krijgsmagt jong en onervaren, de krijgstucht geweken. „Quand on commande les troupes vers l'ennemy, qui se montre à tout moment," schrijft de graaf van Nassau, „nos soldats crient tout haut: „nous n'avons ny poudre, ny mêches."" En onder dat alles houdt de grijze held stand op zijn gevaarlijken post, het slecht voorziene Muiden, totdat de Fransche magt dáár gebroken is, ontwerpt aanslagen beurtelings op Naarden, Zwartsluis en Kampen, dekt het toen belangrijke Koevorden en beveiligt Friesland en Groningen. „Je feray de mon mieux," schreef hij in Mei 1673 uit Heerenveen, „avec l'ayde de Dieu, de surmonter tout, car je suis résolu de disputer aux ennemys d'une fossée à l'autre." Eindelijk, door toenemende ligchaamszwakheid overweldigd, was hij in October 1673 genoodzaakt zich van het oorlogstooneel te verwijderen. — Wat den jeugdigen stadhouder betreft, de heer GR. merkt teregt op: „Partout on reconnoit l'homme né pour commander; jusque dans ce style bref, concis et positif, cachet inimitable du génie qui a conscience d'être à la hauteur de sa mission." Hij weet te bevelen, en zijne bevelen te doen eerbiedigen.

Als Johan Maurits in Friesland weêrstand ontmoet in het vormen van inundatiën, schrijft hij hem: „si les officiers de Frise font difficulté de vous obéir en cela, comme en tout autre chose, faites les arquebuser sur le camp, sans autre forme de procès, mon autorité y estant fort engagé"; aan moed paart hij beleid, zóó zelfs dat hij bij wijlen de al te groote voortvarendheid van Johan Maurits door den raad van omzigtigheid matigt.

De derde reeks, die wij hier aantreffen (1674—1684), bevat slechts enkele brieven van den prins van Oranje zelven; de meeste zijn aan hem gerigt, hetzij van den koning, hetzij van den hertog van York en van andere hooge standspersonen in Engeland. Zeven brieven van Karel II zelven doen zijn bekend ligtzinnig en beginselloos karakter uitkomen. Van den hertog van York zijn er niet minder dan 140. Zij getuigen, dat de vestiging van absolutisme en katholicisme het bepaalde doel was, naar 't welk hij streefde. De zwakheid en wankelmoedigheid van den koning, zijn broeder, waren hem tot ergernis; het parlement, dat de regten der kroon kon besnoeijen, en van welks bemoeijingen hij den ondergang der monarchie voorzag, was hem een doorn in 't oog. „Afin d'éviter la tyrannie renouvellée d'un republicanisme renaissant, il vouloit l'absolutisme royal destructif de toute véritable liberté," zegt de heer GR. (p. LXII). — Bij gemis van brieven van Willem III verzamelt de heer GR. uit de voorhanden stukken, wat licht kan geven omtrent des prinsen betrekkingen op de partijen in Engeland, zijne inzigten en zijn karakter. Schoon als natuurlijk hoofd der Whigs beschouwd, was hij het toch bij wien alle partijen om strijd steun hoopten te vinden. Hij, van zijnen kant, zag tot volvoering van zijn groote doel, de vestiging van godsdienstige en politieke vrijheid, den steun van Engeland te behoeven. De zwakheid en trouweloosheid der Stuarts was hem daarbij steeds in den weg. Alleen ten gevolge eener verzoening tusschen den koning en het volk, kon hij verwachten dat het parlement onderstand zou verstrekken tot het voortzetten van den oorlog tegen Frankrijk.

Daarom drong hij steeds op die verzoening aan, naar 't schijnt zelfs, al moest die ook verkregen worden door aanneming der bill, waarbij de hertog van York van de opvolging werd uitgesloten. In het najaar van 1680 werd hij, onder het hevigste der woelingen, door zijne vrienden gedrongen om naar Engeland over te komen, ten einde niet langer ledig aanschouwer van den strijd te blijven en van het oogenblik gebruik te maken, om de aanslagen van den hertog van Monmouth voor te komen, zich openlijk voor de hofpartij te verklaren en tot de vereeniging van den koning en het parlement mede te werken. Maar hij was er ver af van het oogenblik te willen verhaasten om nader tot den troon te komen. Kalme bedaardheid en voorzigtig beleid, meer te waarderen bij de levendigheid van karakter, welke de heer GR. naar aanleiding van 's prinsen briefwisseling met lord Hyde en met Fagel hem toekent, bestuurden ook hierbij zijne handelingen.

Met het bovenstaande hopen wij ten minste een flaauw denkbeeld gegeven te hebben van den inhoud der briefwisseling, die ons in dit boekdeel aangeboden wordt. De heer GR. heeft die, gelijk in de vroeger verschenen deelen, doen vorafgaan door eene inleiding, in welke hij de hoofdpunten, die daarin voorkomen, op de hem eigene, voortreffelijke wijs verzamelt en in het licht stelt. Had onze schr. zich reeds vroeger beklaagd over de belangrijke gapingen, die in de reeks van bescheiden voorkomen, welke hier medegedeeld worden, en bepaaldelijk over het gemis van briefwisseling van Willem III, zoo met Duitsche hoven, als met de groote Nederlandsche diplomaten van zijnen tijd; eene opmerking van den hoogleeraar VREEDE (*Inleid. tot eene Geschiedenis der Nederl. Diplomatie*), die, wijzende op soortgelijk gemis uit de jaren 1607 tot 1619, er toe schijnt over te hellen om dit toe te schrijven aan opzettelijke verduistering, opdat het gedrag der Oranjevorsten niet in een al te ongunstig licht mogt voorkomen, geeft hem, aan het einde van dit overzigt gekomen, aanleiding tot de verklaring: „je n'ai nul motif de croire qu'on ait, par de sem-

blables calculs, soustrait des documents curieux aux regards de la postérité, et moi-même, agissant avec une parfaite liberté, je n'ai été guidé dans le choix des pièces, que par la seule considération de leur plus ou moins d'importance pour l'histoire de mon pays." Wij zijn den heer GR. dankbaar voor dit protest: het verhoogt de waarde van den rijken archievenschat, door zijne zorg aan 't licht gebragt. Maar daarbij opent de geachte schr. ons ook het vooruitzigt, dat, voor zoover het tot hiertoe openbaar gemaakte onvoldoende is om zich van het karakter van Willem III een juist denkbeeld te maken, daarin te eeniger tijd door de uitgaaf van zijne meest vertrouwelijke brieven voorzien zal kunnen worden. Hij wijst namelijk op twee verzamelingen, van welke de eene, brieven bevattende van Willem III aan den hertog van Portland, nog onder de nakomelingen van dezen in Engeland berust; de tweede, zijne zeer uitgebreide briefwisseling in het Nederduitsch met den raadpensionaris Heinsius, te 's Hage bewaard wordt, en hij verzekert dat daaruit, nog meer dan uit het reeds bekende, zal blijken, dat de invloed door den vorst op de Nederden, op Europa, uitgeoefend, niet in de eerste plaats toe te schrijven is aan zijne uitstekende talenten, aan helder doorzigt, slim overleg, eer- en roemzucht, maar veel meer aan zijn edel karakter, en de zuiverheid zijner beginselen. Wie zou niet deelen in den wensch des schrijvers, dat deze gewigtige stukken eenen uitgever mogten vinden; maar wie betreurt het niet, dat wij dit niet van zijn eigene geoefende pen mogen verwachten, dat hij zelf met dit vijfde deel de uitgaaf der archieven meent te moeten staken? Berustende in dat besluit, is er niemand die niet van heeler harte erkent, dat de heer GR. met dezen arbeid tijdgenoot en nakomelingschap ten duurste aan zich heeft verpligt; licht verspreid over de roemrijke daden van de groote mannen uit het huis van Oranje-Nassau; de gebeurtenissen, die het ontstaan en de eerste ontwikkeling van onzen staat vergezelden, als in een trouwen spiegel teruggeven; de erkentelijkheid opgewekt of verlevendigd jegens Hem, die, in

den weg zijner voorzienigheid, den kleinen hoek gronds, dien wij ons vaderland mogen noemen, aan het geweld van magtige belagers heeft ontrukt en tot op dezen oogenblik een der meest verlichte, der meest gezegende landen van Europa doet zijn.

De heer Mr. BODEL NYENHUIS heeft ook deze tweede *Série* verrijkt met een *Table des matières et des lettres*, die, even als de vorige, de getuigenis draagt van oordeelkundige en naauwgezette behandeling, het gebruik van dit werk op een uitstekende wijs verligt, en als een allezins navolgenswaardig model van soortgelijken arbeid beschouwd mag worden.

I. A. N.

5.) *Gedenkschriften van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd, verzameld en met inleiding en aanteekeningen uitgegeven, door* M. L. VAN DEVENTER. *Eerste deel.* 1577—1589. *Tweede deel.* 1593—1602. *'s Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1860, 1862. (Gr. Oct. LIX en 231, LXXXII en 336 bladz., behalve voorreden en inhoudsopgaven.)

Het was een welkom berigt, toen in het *Overzigt van het Nederlandsche Rijksarchief* ('s Gravenhage 1854) medegedeeld werd, dat de papieren van Oldenbarneveld, op last der staten in beslag genomen, op eenige uitzondering na, nog voorhanden waren. Van het onderzoek dier stukken mogt men met reden belangrijke uitkomsten verwachten. Maar aan dat onderzoek stonden meer dan gewone bezwaren in den weg. Niet alleen toch heerschte in de verzameling dier schriftelijke nalatenschap een volslagen ordeloosheid, maar werd ook, deels door het bijkans onleesbare handschrift van Oldenbarneveld, deels door het ontbreken van jaar- en dagteekening op de minuten der brieven, en van aanwijzing der personen aan welke die gerigt waren, het schiften en ordenen schier onmogelijk gemaakt. Welke moeite alleen aan de ontcijfering verknocht moet geweest

zijn, kan blijken uit een brief van den raadpensionaris van 31 Maart 1589, hier in facsimilé bijgevoegd. Daar komt nog bij, dat in de verzameling van Oldenbarnevelds nagelaten papieren belangrijke gapingen bestaan, zoodat al aanstonds over de jaren 1583 en 1590 tot 1592 alle bescheiden ontbreken. — Inderdaad, er werd moed toe vereischt om in die verwarring orde en regelmaat te brengen, de bron, die gesloten was en ongenaakbaar scheen, te openen en voor ieder toegankelijk te maken, en wij danken den heer VAN DEVENTER, dat hij, zich opgewekt gevoelende om die taak te aanvaarden, zich door de bezwaren, die daarbij in den weg stonden, niet heeft laten afschrikken. Hoe hij die taak aanvankelijk volvoerd heeft, blijkt uit de beide vóór ons liggende deelen. Hij gaf niet alles wat voorhanden was, maar alleen wat, na onderzoek, bleek „te kunnen strekken om den persoon en de handelingen van Oldenbarneveld beter te leeren kennen, of wel een aanwinst leverde voor de geschiedenis van zijn tijd." Wat het rijksarchief opleverde vulde hij somwijlen aan met hetgeen hem uit gewestelijke archieven werd verstrekt. Aanteekeningen tusschen den tekst dienen tot opheldering of tot aanwijzing van het verband der medegedeelde stukken met voorafgaande of opvolgende gebeurtenissen, en in een inleiding deelt de schr. zijne beschouwingen mede aangaande de toedragt der zaken, inzonderheid ter waardering van Oldenbarnevelds diplomatieke loopbaan en bedrijvigheid. Vertrouwelijke briefwisseling toch van den raadpensionaris moet men hier niet zoeken. Met uitzondering van een enkel stuk, hetwelk getuigt van naauwgezette zorg voor zijne huiselijke belangen, zijn het alleen staatszaken, die behandeld worden, want verslagen van gezantschappen, briefwisseling met gemagtigden der republiek en vreemde hoven, commissiën en instructiën en diergelijke, maken het grootste deel van den inhoud uit.

Het eerste deel loopt, gelijk men ziet, tot 1589. Wij vinden hier dus, onder anderen, wat betrekking heeft op het sluiten der Nadere Unie, op de onderhandelingen met

koningin Elizabeth, op de overkomst van Leicester, op zijne plakkaten tot beperking van den vrijen handel, op de omstandigheden die tot onwil en wantrouwen tusschen hem en de algemeene staten aanleiding gaven, op zijne houding tegenover Oldenbarneveld en prins Maurits, op de gevangenneming van Reingoud, op de geheime instructie van Leicester bij zijn tweede overkomst (waarvan hier de oorspronkelijke tekst naar een afschrift van het Britsch rijksarchief uitgegeven is), op Elizabeth's voorgewende vredesonderhandelingen met Spanje enz. — De heer v. D. heeft zich bijzonder bevlijtigd om in 't licht te stellen, hoe groote verdiensten Oldenbarneveld zich jegens onzen staat heeft verworven, reeds toen hij, nog pensionaris van Rotterdam, door de staten van Holland ter generaliteit afgevaardigd was. Hij geeft daartoe onder anderen het eerste ontwerp der Unie van Utrecht, nevens de veranderingen in dat ontwerp door Oldenbarneveld voorgeslagen, met aanwijzing van hetgeen daaruit werkelijk in de akte opgenomen is. Zeker is het niet te ontkennen, dat het stuk door zijnen raad aanmerkelijk heeft gewonnen, en inzonderheid dat de wijziging, welke art. 13 op zijn voorstel heeft ondergaan, krachtig getuigt, dat „het beginsel der gewetensvrijheid" zijne pen bestuurde; maar dat hij deswege onbepaald als „ontwerper der Unie van Utrecht" geroemd zou moeten worden, kunnen wij den geachten schr. niet toestemmen. Bedriegen wij ons niet, dan is het gevoelen nog niet weêrlegd, dat de Unie uit het brein van den edelen graaf Jan van Nassau voortgekomen, en door zijn schranderen geheimschrijver Van Reydt of een der raden in het hof van Gelderland in schrift gebragt zou zijn.

In het tweede deel vinden wij, tot op het jaar 1597 en 1598, vooral de officiele briefwisseling met Calvart en De Caron, gevolmagtigden der staten, de eerste bij het Fransche, de tweede bij het Engelsche hof. Uit de hier overgelegde bescheiden toont v. D., hoe de overgang van Henrik IV. tot de Roomsche kerk de bezorgdheid der staten moest wekken en hen doen vreezen, dat die door vrede

met Spanje gevolgd zou worden; hoe de Nederlandsche diplomatie, door hare ijverige bemoeijingen, zoo bij den koning en de Fransche grooten, als bij koningin Elizabeth, de vele zwarigheden overwon, die zich hierbij voordeden, en zegevierde toen Henrik IV in December 1594 aan Filips II openlijk den oorlog verklaarde. — Wij vinden vervolgens de onderhandelingen, die het drievoudig verbond van Mei 1596 vooraf gingen. Onze gezant had niets verzuimd om Henrik IV tot de alliantie met de koningin van Engeland en met de staten te bewegen; hij had den koning „te dien effecte als een perpetuele schaduwe alomme vervolgt." Toen Calais op het punt was van in handen des vijands te vallen, toonde Elizabeth zich niet ongenegen, om tot het ontzet aan Henrik hare hulp te verleenen, maar toen zij daarbij de overgaaf dier belangrijke plaats ten haren behoeve wilde bedingen, verklaarde de koning, dat hij „hondert mael liever 't verlies dulden soude, dan de stat secoureren met sulke injurieuse end oneerlicke conditiën", ja, dat hij „veel liever soude sien de stat Cales in de handen van de Spagnaerden by gewelt, dan deselve met het perikel van sijn leven verovert hebbende, deselve met zo groote disreputatie van buyten ende troebele van binnen aen Haere Mat. oft yemant anders gewillichlick overleveren." De vrees dat zij den Spanjaard in Picardië tot nabuur krijgen en dat Henrik zich met den koning van Spanje zou verdragen deed Elizabeth buigen, en zóó kwam, na tweejarige onderhandeling, onder bemiddeling van onzen gezant Calvart, het verbond tot stand. De heer v. d. merkt hierbij op, dat, terwijl tot dusverre het godsdienstig beginsel de groote drijfveer der Europesche staatkunde was, van nu af handel en scheepvaart bij de zeemogendheden de plaats daarvan innamen. „Elisabeth" zegt hij, „stelde openlijk, in hare betrekkingen met het vaste land, die belangen op den voorgrond, en te midden van den hevigsten strijd tegen Spanje lieten de staten hunne burgers handel drijven op de Spaansche bezittingen, omdat met dien handel de provinciën verrijkt werden." — Een aantal stukken

getuigen van de geschillen die uit de handelsbetrekkingen tusschen Engeland en de vereen. provinciën voortvloeiden. „De Nederlanders waren, wat uitgebreidheid en gehalte van hun handel en scheepvaart betrof, in dit tijdperk de Engelschen ver vooruit. Holland en Zeeland alleen bezaten meer schepen en zeelieden dan geheel het Engelsche rijk en, was in Nederland de markt- en stapelplaats van den algemeenen handel, zij waren dat in de eerste plaats voor hun naburen aan gene zijde der Noordzee." Telkens valt het in het oog, hoe de Engelsche regering den handelsvoorspoed der onzen met leede oogen aanzag en hoe de belemmeringen, door haar aan onze koopvaart in den weg gelegd, vaak tot botsingen aanleiding gaven. Opmerkelijk is ten dien aanzien een onderhoud, 't welk De Caron met den groot-tresorier Burghlei in tegenwoordigheid van andere rijksgrooten had en waarvan hij den 24 Sept. 1597 aan de algemeene staten mededeeling deed. Toen, op het verzoek van Elizabeth, dat van hier geen granen noch andere levensmiddelen naar Spanje of andere door den vijand bezette plaatsen vervoerd zouden worden, van deze zijde geantwoord was, dat de onzen niet konden bestaan, „ten waere dat sy hunne schipperen ende bootsgesellen employeerden, omme van Oosten het graen te gaen haelen ende 't zelve oick voorder naer Spangie ende elders te vervoeren", toen verklaarde Burghlei dit „so onredelick, dat sy alle te saemen hen beclaechden, dat haere princesse geschipt was met eenen staet, die tot haerlieder eygen destructie hunne eyghen vianden mosten ende wilden voeden ende secoureren." — Zijne klagten, volgens Caron, „groot ende bitter", waren niet geheel ongegrond. „Wel vijf en twintig schepen teffens, rijkelijck geladen, waren uit Spangien in Hollant en Zeelant gekomen, in zulcker voege als offt openbare vrede ware." „Granen, boter, kaas, werden door onze schepen in de havens van Vlaanderen aangebragt; ja, de Nederlandsche visschers waren met de vijanden verdragen voor de levering van de opbrengst hunner vangsten, voor rantsoen niet meer dan de waarde van twee of drie vis-

schen betalende." Onze gezant mogt nu te kennen geven, „datter in den landen dertich duysent off meer schipperen ende bootsgesellen waeren, ende hoe sy dochten dat dese goede luyden souden konnen leven, of het geen occasie en soude wesen, dat men ze uit de landen, ende in effecte naer den viand soude jaeghen"; van de Engelsche zijde werd daarop geantwoord, dat de onzen „anderssins trafficke genoech hadden, jae over al de werelt traffickeerden, waerdoor sy lieden oick so extraordineerlick geweldich rijck geworden waren, dat het niet gelovelick en was." Het gebeurde dan ook telkens, dat Hollandsche koopvaarders in Engelsche havens opgebragt werden, maar, schoon Elizabeth herhaaldelijk bij de staten er op deed aandringen, dat zij zich met haar zouden beijveren om ook den uitvoer uit de Oostersche landen naar Spanje te verhinderen, de onzen weigerden dat, wijl „sy de schepen van Oostlandt in hunne havenen komende, niet konden arresteren of hunne voyage beletten, doordien sy vreesden dat sy daernae niet meer daer souden willen komen, en datter in 't eynde selfs in dese landen faulte van alles soude wesen."

Reeds in Maart 1597 werd het openbaar, dat Henrik IV tot vrede met Spanje neigde. Het is bekend, dat in Januarij van 't volgende jaar Justinus van Nassau en Johan van Oldenbarneveld, aan het hoofd van een statig gezantschap, afgevaardigd werden om dat voor onzen staat onheilspellend besluit te verhoeden, en toen zij hierin niet hadden kunnen slagen, zich met des konings gevolmagtigden naar Engeland begaven, om althans Elizabeth van het onderhandelen met den gemeenen vijand, waartoe ook zij aanzoek gekregen had, terug te houden. Van het verbaal hunner zending is reeds voortreffelijk gebruik gemaakt door Dr. FRUIN. Dat stuk, hier (bl. 176—245) in zijn geheel opgenomen, is niet alleen het uitgebreidste, maar ook verreweg het belangrijkste van den geheelen bundel. Het loont reeds de moeite, de gezanten te vergezellen, zoo als zij, te Dieppe aan wal gestapt, na het te bovenkomen van tallooze moeiten en gevaren, uit de ongebaandheid der

streek en de onherbergzaamheid der plaatsen ontstaande, onder allerlei aangename en onaangename ontmoetingen, over Rouan, Bourbon, Evreux, Chartres, Blois en Amboise, eindelijk Angers bereikten, waar zij den koning aantroffen, dien zij daarna nog naar Nantes moesten volgen. Bij Henrik IV vonden Nassau en Oldenbarneveld een goed onthaal; hij verzekerde hun, dat hij: „Mijn Heeren de Staten en sijn cousin den prince Maurice voor sijn beste en vertrouste vrienden hielde, en dat sy hem niemant aengenamer en mochten senden, seggende, den admirael te kennen en de admirael hem, en dat hy Barnevelt kende by veele rapporten, als dat hy was een getrou dienaer van Mijn Heeren de Staten, en wel geaffectioneert tot sijnen dienst"; ja, bij het afscheid bewees hij hun de groote eer, dat hij hen aan het kraambed van zijne schoone maitresse geleidde en hun beval „haer te cussen." Gansch anders was de ontvangst bij Elizabeth: „zij begon" schrijft Oldenbarneveld, „haer qualick tegen ons te houden," en naauwelijks gunde zij hun den tijd om hunnen last te ontvouwen, maar „interrompeerde ons", zoo vervolgt het verhaal, „met exclamatie ende protestatie, repeterende dickwils, par le Dieu vivant, dat sy niet en wilde nochte en konde de staten vorder assisteren, dat sy henselven wilde verlaten, dat sy langer assistentie hadde gedaen als het oorloge van Troien hadde geduurd, seggende dat sy sot was geweest, doende sulcke assistentie aen ons ende den coninck van Vranckrijck; dat het niet dan passien en waeren die de staten dus obstinaet hielden" enz. Den vrede tusschen Frankrijk en Spanje konden onze gezanten niet verhinderen, maar door hunne krachtige houding, gerugsteund door de opregte politiek der staten, wonnen zij toch zoo veel op Henrik IV, „dat hy en zijn minister nu toezeyden, slechts voor zoo langen tijd vrede te willen, als tot verademing en herstel van het rijk noodig was." „Zoo mogten zij," zegt v. D., „de overtuiging medenemen, dat zij, bij het mislukken hunner poging om den koning in oorlog te houden, uit de schipbreuk die hunne staatkunde in Frankrijk leed, voor het

vaderland alles gered hadden wat redbaar was.'' Bij Elizabeth werkten zij zooveel uit, dat de vorstin, in den aanvang „van quade humeur wesende", bij het laatst gehoor Nassau en Oldenbarneveld „met een lieffelick gelaet" ontving en, schoon aandringende op teruggaaf der door haar voorgeschoten penningen enz., toch verklaarde dat, indien zij zich met een vredehandel inliet, „de Heeren Staten mochten verseekert wesen, dat sy voor haer verseekertheyt sorge soud dragen, beter als sy self, en niet te begeren dat onse staet soude verloren gaen ofte in handen van de vianden vallen." De beide gezanten, en ook Oldenbarnevelds zoon, mogten haar de handen kussen bij het vertrek. — François Aerssen, die het gezantschap gevolgd was, bleef als gevolmagtigde der staten aan het Fransche hof; Oldenbarneveld zelf stelde hem als zoodanig aan den koning voor, gaf hem een berigtschrift en bleef met hem in gestadige briefwisseling. Zoo gaf ook de raadpensionaris, vóór zijn vertrek uit Engeland, aan Caron de noodige voorschriften tot regeling van zijn gedrag tegenover Elizabeth, met bepaalde ontvouwing der gronden, op welke hij haar de oneer, de nadeelen en gevaren moest voorhouden, die niet alleen voor de veiligheid en de toekomst van haar rijk, maar voor gansch Europa en voor de christenheid uit vrede met Spanje zouden voortvloeijen, en in een laatste gesprek met den baron van Buckhorst de overhelling der Engelschen tot den vrede bespeurende, voerde hij hem onder anderen te gemoet, „dat men wel bekennen moste, dat de coninck van Spangien in middelen, landen en aliancien groot en machtich was, maer dat Godt de Heer de machtichste was; dat Engelandt end Nederlandt wel te samen blyvend *imperium maris* konden behouden, daeraen veel gelegen was, bijsonder voor Engelandt; ter contrarie, de Nederlanden latende handelen, dat men 't selve soude verliesen, ende consequentlyk ten appetyte van de vianden oock de geheele saecke in pericle stellen" enz. Den loop dezer onderhandelingen volgende, kan men het zich moeijelijk ontveinzen, dat de Engelsche koningin steeds bleef voorgeven tot vrede te neigen, om alzoo onzen staat,

in het drukkend gevoel van aan zich zelven overgelaten te worden, hare bondgenootschap en bescherming zoo duur mogelijk te doen betalen. De uiterste nood — zoo verklaarde Oldenbarneveld zelf — had de staten doen overgaan tot het verdrag van Augustus 1598, waarbij aan Elizabeth 800,000 pond sterling verzekerd en zij voortaan van de verpligting tot het leveren van hulptroepen ontslagen werd.

Men heeft Oldenbarneveld gelaakt, dat hij tegen het gevoelen van Maurits en Willem Lodewijk den veldtogt van Vlaanderen doorgedreven had; de uitkomst, beantwoordende aan de verwachting die hij zich daarvan had voorgesteld, sierde Maurits met lauweren en was tevens de kroon van Oldenbarnevelds politiek. Elizabeth verheugde er zich in met groote blijdschap, „seggende" — zoo schreef Caron aan de staten-generaal — „dat sy wonderlijck admireerde der staten goede handeling in de regeeringe, die soo vol van goede ordre en policie was, dat zy moest bekennen dat UE wijsheyt aller andere coningen en potentaten verstant te boven ging, omdat sy coningen henl., in comparatie van UE., van sulx niet verstonden, maer was eer van noode dat sy altesamen in uwe schole souden gaen." Onmiddellijk vergunde zij aan de staten, zoo veel krijgsvolk in Engeland aan te werven als zij zouden begeeren, en naauwelijks zweeg het geschut op het strand bij Nieuwpoort, of de vredesonderhandelingen, die zij nu met de aartshertogen aangeknoopt had, werden afgebroken. Ook Henrik toonde levendige belangstelling in de overwinning en niet minder in het lot van Ostende, en verklaarde zich voor een oogenblik bereid om, niettegenstaande hij met Spanje en de aartshertogen in vrede was, tot ontzet der stad zooveel hulp aan te brengen als in zijn vermogen was. — Wat weêrhield hem dan toch, den oorlog te hervatten? De heer v. d. beantwoordt het uit de hier medegedeelde bescheiden. „Het was slechts om des te ongestoorder den vrede te kunnen genieten, dat Frankrijk den oorlog in de Nederlanden stijfde." „Si l'Espagnol s'y perd (namelijk bij het beleg van Ostende") — zoo schreef Aerssen aan Oldenbarneveld —

„on prétend de profiter de sa ruïne; si nous, de nous relever pour balancer les armes, et occuper les forces ennemies hors de l'état." Daarbij, gelijk Engeland het voor zich nog gevaarlijker achtte, dat Frankrijk, dan wel Spanje zich langs de Vlaansche kusten uitbreidde, zoo kon Henrik evenmin dulden dat Engeland voet kreeg in Vlaanderen, en „kon het gezegd worden, dat de naijver tusschen Engeland en Frankrijk een waarborg opleverde, dat de republiek niet door een hunner overheerscht wierd, het was evenzeer waar dat door dezelfde oorzaak afdoende hulp haar door beiden onthouden werd."

Uit de medegedeelde stukken, en zelfs uit hetgeen wij daarvan hier boven opteekenden, blijkt genoeg, hoe veelomvattend Oldenbarnevelds politieke bedrijvigheid was in de betrekking van 's lands advokaat. Hij onderhield eene geregelde briefwisseling met de gezanten der republiek; hij leidde de onderhandelingen en onderteekende de traktaten; hij besprak de belangen van den staat en zijne verhouding tot andere rijken met de vreemde diplomatie te 's Hage; wat meer is, de gewigtigste zendingen werden door hem zelf vervuld. „Mes communications en choses semblables ne passent guères ceste tête," zeide de Fransche gezant. De heer v. d. verklaart het, hoe een besluit der Hollandsche staten van 't jaar 1589 er toe bijgedragen had, om den invloed van hun advokaat zelfs tot over de grenzen der vereenigde gewesten uit te breiden. Dáárbij was namelijk bepaald, dat, terwijl de overige afgevaardigden (uit de ridderschap en de steden) herhaaldelijk afwisselden, de advokaat er geregeld zitting zou nemen. Hierdoor kon hij — de bestendige tegenwoordiger van de magtigste provincie der Unie, hij, met zijn verstand en doorzigt, met zijn vastheid van wil en kracht van overreding — aan zijn ambt die verheffing geven, dat er al de magt, welke de generaliteit uitoefende, door beheerscht werd, hetgeen nog minder te verwonderen is, als men daarbij in aanmerking neemt, dat handel en scheepvaart veelal de spil der onderhandelingen uitmaakten, en alzoo de leiding der buitenlandsche aangelegenheden — en wat niet al meer? —

als van zelve in zijne handen moest komen. — Zoo droeg hij ook een aanmerkelijk deel in de werkzaamheden die vereischt werden tot de uitrusting der vloot, die in 1599 onder Pieter van der Does westwaarts uitgezonden werd; het berigtschrift voor den vlootvoogd is in de minuut van zijne hand aanwezig, en zelfs voor de zorg der proviandering werd zijne tusschenkomst verlangd. Hoe hij ijverde voor de oprigting der Oost-Indische compagnie is van elders bekend; maar uit onderscheiden hier voor 't eerst uitgegeven stukken kan nader blijken, hoe hij aan de vestiging dier compagnie met mond en pen bevorderlijk was.

Voor zoo ver wij kunnen nagaan zonder de uitgave met de oorspronkelijke stukken te vergelijken, heeft de heer v. D. deze naauwkeurig en met zorg doen afdrukken. Dat de bescheiden, die hier medegedeeld worden, over het algemeen belangrijk zijn en tot juiste waardering van Johan van Oldenbarneveld en zijnen tijd kunnen strekken, is, naar wij meenen, uit hetgeen wij daarvan aanstipten, genoegzaam op te maken. Hier en daar zouden wij gaarne aan den voet der bladzijden een aanteekening hebben gevonden ter nadere aanduiding van sommige min bekende, in den tekst voorkomende personen, of van kleine, in 't voorbijgaan aangeroerde gebeurtenissen, gelijk ook van woorden die in ongewone beteekenis gebruikt zijn of welker zin niet terstond in 't oog valt. Met zijne aan ieder deel voorafgaande *Inleiding*, heeft de schrijver gansch geen overtollig werk verrigt, maar in de ontwikkeling zijner denkbeelden ontbreekt het hier en daar aan genoegzame helderheid: de oorzaak ligt misschien ten deele dáárin, dat hij zich lezers voorstelde die reeds met den inhoud der stukken evenzeer gemeenzaam waren, als hij zelf. Men zal daarom dat gebrek minder gevoelen en die Inleidingen met meer vrucht en genoegen kunnen lezen, wanneer men, door kennis te maken met de hier medegedeelde bescheiden, met de brieven en onderhandelingen der voorkomende personen, zich vooraf als 't ware met deze in bijzondere betrekking en daardoor, zoo veel mogelijk, op de hoogte der gebeurtenissen plaatst. Wij hopen, dat velen zich hiertoe opgewekt

zullen gevoelen, de heer V. D. daarin aanmoediging zal vinden om zijne moeijelijke en belangrijke taak voort te zetten, en alzoo, ook door dit werk, over een der belangrijkste tijdvakken onzer geschiedenis het gewenschte licht zal opgaan.

I. A. N.

6.) *Mr.* J. VAN LENNEP, *Het leven van Mr.* CORNELIS VAN LENNEP. 1751—1813. *Beschreven in verband met zijn tijd, toegelicht uit zijn gedichten en vermeerderd met ongedrukte Brieven en Staatsstukken. — Met een portret en vier facsimilés. Amsterdam, bij Fred. Muller.* 1861. (Gr. oct. XI en 353 bladz.)

Het is bekend, dat de heer VAN LENNEP de gedichten van zijnen grootvader en van zijnen vader heeft uitgegeven. In het boekdeel, waarvan wij den titel boven dit opstel afschreven, en dat zich aan de gedichten aansluit, wordt het leven geschetst van des schrijvers grootvader, aan wiens nagedachtenis door dit geschrift eene dankbare hulde wordt gebragt.

Maar het is hier niet alleen een gedenkzuil van pieteit, die opgerigt wordt door den kleinzoon; Mr. Cornelis van Lennep heeft een te belangrijk deel genomen aan de gebeurtenissen van zijnen tijd, dan dat in zijne nagelatene aanteekeningen geen genoegzame stof voorhanden zou zijn, om tevens over de geschiedenis van die dagen, vooral van de stad zijner inwoning, eenig licht te verspreiden.

Elke bijdrage van dien aard is ons welkom. Onze literatuur over de beweging van 1787 en over de omwenteling van 1795 is niet rijk. De oorzaak van dit verschijnsel wordt door den schrijver verklaard. Velen van hen, die een werkzaam deel genomen hadden aan die beide gebeurtenissen, hebben later hunne beginselen verloochend. Na de restauratie van 1787 verzoenden zij zich al spoedig met den prins, of liever met de prinses, en ter belooning daarvoor bleven — althans hoopten zij te blijven — in hunne betrekkingen. Onder de mannen, die in 1795 de omwen-

teling hielpen tot stand brengen, zijn er verscheidenen geweest, die later de gedienstige dienaren werden van het keizerrijk, en zich niet ontzagen aan het hof van den magtigen heerscher te verschijnen. Men kan niet verwachten, dat door dezulken *Mémoires* zijn achtergelaten. Over het algemeen werd over die beide gebeurtenissen in lateren tijd weinig gesproken. „Zij lieten het verledene liever rusten, of als er over gesproken werd, maakten zij er zich af als Van der Palm, met een grap."

En toch is het meer dan waarschijnlijk, dat de mannen van het laatst der vorige en van het begin dezer eeuw belangrijke bescheiden hebben nagelaten, met welker uitgave men der geschiedkunde eene gewigtige dienst zou kunnen bewijzen. Maar.... over het algemeen is men nog weinig genegen om familie-archieven beschikbaar te stellen. De kleinkinderen en zelfs de achterkleinkinderen beschouwen het als eene heiligschennis, stukken, hunne vaderen betreffende, openbaar te maken, en zoo lang dat vooroordeel blijft bestaan, zal men te vergeefs wachten op belangrijke mededeelingen. Deze huivering om de nagedachtenis der vaderen aan de publieke beoordeeling over te geven gaat zelfs bij sommigen zoo ver, dat ze liever de kostbare documenten ten vure doemen, dan toe te laten, dat een vreemdeling er in snuffele.

Maar een dergelijk vandalisme, hoe ook te bejammeren, kan men eerbiedigen, wanneer het ontstaat uit eene, zij het ook te ver getrokkene, naleving van eene op zich genomene verpligting *); maar ten hoogste laakbaar is de onverschilligheid, waarmede rijke archieven worden verwaarloosd, vernield of soms voor scheurpapier verkocht †). Diezelfde onverschilligheid onthoudt ook dik-

*) Op die wijze, verhaalt ons de schrijver, is het archief van het huis van Teylingen verloren gegaan. Bladz. 24, 307.

†) „Dit laatste was b. v. het geval met de uitgebreide verzameling brieven en andere stukken van Jan de Witt, op den huize Ilpendam aanwezig, en die in 't begin dezer eeuw door den toenmaligen bezitter, De Graaff van Polsbroek, naar een papiermolen te Zaandam werden gezonden. „„Ik heb er nog een zak guldens voor gehad", plach hij te verhalen, terwijl hij zich met innige voldoening de handen wreef."" Voorrede, bl. VII

wijls den toegang tot dergelijke bewaarplaatsen van oude documenten aan geschiedkundigen, en daardoor ontstaat een groot nadeel voor de wetenschap.

Het voorbeeld van de heeren Van Lennep en Vitringa zal, hopen wij, anderen aansporen, niet alleen om de nagelatene papieren en bescheiden hunner voorvaderen in waarde te houden, maar ook om ze van lieverlede openbaar te maken. — Al ware het alleen uit dit oogpunt, zijn wij den schrijver voor dezen arbeid dankbaar.

Onze taak als verslaggever is verre van gemakkelijk. Wij hebben hier niet uitsluitend met een geschiedkundig werk te doen. De schrijver, wiens herinneringen uit den tijd van zijne jeugd bijzonder levendig zijn, kon, bovendien geholpen door brieven en aanteekeningen van zijnen grootvader en door mededeeling van zijnen vader, het huiselijk leven uit die dagen zich uiterst goed voorstellen. Hij vond hier eene gelegenheid, om in een geschiedkundig werk eene schets te geven van het *high life* der patricische familiën, hetgeen reeds op zich zelf het werk belangrijk maakt. Maar juist deze tafereelen uit het intiem leven van dien tijd maken den arbeid van den verslaggever zeer moeijelijk. Zal hij nu de grenzen eener aankondiging niet te veel overschrijden, dan dient hij zich tot het aanstippen van enkele punten te bepalen. Maar daartoe zijn de door ons bedoelde mededeelingen geheel ongeschikt. Wij zouden, wilden wij den schrijver regt doen wedervaren, geheele bladzijden moeten teruggeven; en dat verbiedt ons de beschikbare ruimte. Uit dit bezwaar weten wij ons niet beter te redden dan door het argument, dat wij, aan het werk van den heer VAN LENNEP hulde willende doen in een geschiedkundig tijdschrift, gebonden zijn ons te bepalen tot datgene wat tot het terrein der geschiedenis behoort.

De familie Van Lennep stamt af van een geslacht, dat in de veertiende eeuw uit Duitschland naar de Nederlanden verhuisde. Aanvankelijk zetten eenige leden er van zich in Gelderland neder, „waar zij nu eens als aanvoerders van krijgsbenden, uitgezonden door hertogen van Gelre, dan

weder als mede-borgen of bezegelaars van openbare stukken, als heeren van adelijke huizen of sloten, aan Waal, Rijn of IJssel gelegen, voorkomen." (Bl. 20.) De Hollandsche tak schijnt zijnen oorsprong te hebben in zekeren Warner van Lennep, zoon van een' Nijmeegschen burgemeester, die zich te Amsterdam met der woon kwam nederzetten. Een achterkleinzoon van Warner, David van Lennep, had uit zijn eerste huwelijk acht kinderen, waarvan slechts twee den mannelijken leeftijd bereikten. Een van deze twee was de grootvader van den schrijver, Mr. Cornelis van Lennep, geboren den 22 Februarij 1751 te Haarlem, waar zijn vader toen woonde.

Wij gaan zijne jongelingsjaren met stilzwijgen voorbij en bepalen ons alleen tot de vermelding, dat hij, na volbragte studiën aan Leiden's hoogeschool, zich Amsterdam als de plaats zijner inwoning koos, daartoe eensdeels genoopt door zijn huwelijk met de dochter van den bewindhebber der O. I. compagnie Jac. van de Poll, anderdeels om eene andere reden, waarbij wij even moeten stilstaan.

De band tusschen de regeringsaristokratiën uit dien tijd, onderling, ten gevolge èn van politieke overeenstemming èn van vermaagschapping, bepaalde zich niet tot de eene of andere stad alleen, maar had zich van lieverlede over de ambtgenooten in de geheele provincie uitgestrekt. Immers, de afgevaardigden ter vergadering van de staten van Holland of naar de algemeene staten vonden gereede aanleiding, om met hunne ambtgenooten uit andere steden banden van bloedverwantschap aan te knoopen. Van daar, dat niet alleen in de steden een zeker erfrecht, de facto, begon te ontstaan, met betrekking tot het bekleeden der regeringsposten, maar tevens dat de invloed van den magistraat, ter bevordering van de belangen van naaste bloedverwanten, ook in andere steden gelden kon. Daarbij kwam eene zekere overeenkomst tusschen de magistraten onderling, ten gevolge waarvan b. v. de een zijnen zoon uit Amsterdam naar Hoorn of Haarlem, en een ander den zijnen wederom naar Amsterdam zond, wanneer deze, om den een' of anderen te naauwen graad van bloedverwantschap, niet in de betrek-

kingen zijns vaders of schoonvaders kon opvolgen, maar dan in de nieuwe plaats zijner inwoning gelegenheid vond om vooruit te komen. Zoo kwam dan Mr. C. v. L. te Amsterdam.

Een jongeling, afstammende van eene, zij 't dan ook eerst sedert 1748, patricische familie, zoon van een lid der vroedschap te Haarlem, ruim gezegend met aardsche goederen, toen, even als heden ten dage, voor het maken van carrière niet van belang ontbloot, en bovendien met eenen hoogst gelukkigen aanleg bedeeld, „dat juist geen vereischte was, maar toch niet schaden kon" (tout comme chez nous!) *) moest onvermijdelijk reeds spoedig zich den weg geopend zien om tot aanzienlijke regeringsposten te geraken. Op één en dertigjarigen leeftijd, in 1782, en dus in eenen tijd die zich door de patriottische beweging kenmerkte, werd hij dan ook reeds schepen van Amsterdam.

De beweging, die van 1778 tot 1787 ons vaderland teisterde, werd niet alleen door „de zoodanigen, wien het enkel te doen is om in troebel water te visschen, en zich in de plaats te stellen van hen die in magt en aanzien stonden", te weeg gebragt; neen, kooplieden, van wie men in den regel zou verwachten, dat zij in het belang van den handel liever de rust zouden verkiezen, en regenten, die, als zij eens hunne zetels hebben ingenomen, elke oppositie haten, die hun tegenwoordig aanzien en hunne magt zou kunnen in gevaar brengen, ja zelfs evangeliedienaren, die geroepen zijn om woorden van liefde te spreken, kooplieden, regenten en dominés, zeggen wij, hadden er de hand in, en bevorderden haar met alle kracht. De koopmansstand had niet bedektelijk, maar openlijk, den oorlog tusschen Engeland en zijne koloniën toegejuicht. Het was te verwachten dat, zoo inderdaad de Amerikaansche staten zich onafhankelijk konden maken van

*) De schrijver verhaalt hierbij (bl. 63 in de noot) eenige staaltjes van de snuggerheid van eenige hooggeplaatste leden van den Amsterdamschen raad. Men was dan ook gewoon de 36 leden van de Amsterdamsche vroedschap te verdeelen in 12 *Allen*, 12 *Mallen* en 12 *Niemendallen* (bladz. 65 noot). Op de schouders dus van slechts één derde rustte de geheele verantwoordelijkheid van de regering!

het moederland, de handel van Engeland eenen geweldigen schok zou bekomen. Men hoopte hierdoor eenen nieuwen uitweg te vinden voor eigen handel. Men maakte geen bezwaar om contrabande en oorlogsmateriëel aan den vijand te leveren. Maar het beginsel van neutraliteit stond in den weg. Het staatsbelang kon een' dergelijken handel niet ondersteunen, zonder den staat in eenen oorlog met Engeland te wikkelen, en men duidde het der regering euvel, dat zij het staatsbelang hooger stelde dan particulier belang. — En de regenten? Velen waren zelven grootendeels in handelszaken betrokken, en hadden dus belang bij eene onbeperkte vrijheid van handel. Onwillekeurig werden zij tot dezelfde inzigten overgehaald. De handel, die „zenuw van den staat", zoo als men hem te regt noemde, had Amsterdam groot en magtig gemaakt. In geen stad van Holland droeg de regent het hart hooger, dan in Amsterdam. Wij kunnen ons met onze moderne begrippen geen denkbeeld maken van de achtbaarheid en majesteit, die een Amsterdamsch burgemeester uit dien tijd kon ten toon spreiden! De revolutie van 1795 heeft het eerst door hare beginselen het prestige doen wankelen, en de Fransche belasting op de poeder aan de pruik hare achtbaarheid ontnomen, totdat wij er eindelijk toe gekomen zijn, om zelfs in burgemeesters niets meer dan alledaagsche menschen te zien. Bovendien hadden de regenten met leede oogen het verval van 's lands zeemagt aanschouwd, en men bemerkte met spijt, dat de dagen voorbij waren dat Nederlandsche vlootvoogden met een bezem in de mast op den oceaan rondzwalkten, ten teeken dat zij de zee hadden schoon geveegd. De stadhouder, beminnelijk en goedaardig, maar niet in staat de gistende gemoederen tot bedaren te brengen, of door het nemen van goede maatregelen den stroom der idéeën te leiden, beschuldigd bovendien van anglomanie, had het vertrouwen verloren, omdat hij naast zich den dikken hertog tot raadsman had, die bij de staten in het geheel niet gezien was. Zelfs het ontslag van den hertog van Brunswijk was niet in staat hem populair te maken. Velen der regenten zullen bovendien zich den tijd dat zij geen

stadhouder hadden herinnerd hebben, en niets zou hun aangenamer geweest zijn, dan weder zulke tijden te beleven.

Waar is de omwenteling, in welke niet menschelijke hartstogten de hand hebben gehad? Ook de beweging van 1775 en volgende jaren had grootendeels haren oorsprong in dien tuimelgeest eener opgewondene menigte, in die zucht naar verandering, die zich geen rekenschap weet te geven van hare bedoelingen. Maar toch schuilde onder dat alles, bij beter denkenden, eene diepere oorzaak. Bij mannen als C. van Lennep, Zeebergh, Kasteele, en zoo veel anderen, die bewijzen van kunde en eerlijkheid hebben gegeven, moet de reden hunner aansluiting bij de oppositie-partij elders gezocht worden, dan in eene veete tegen den stadhouder, of in bloote zucht naar verandering. Er heerschte een zeker *malaise* in alle standen der maatschappij. Dáár waar voor bedieningen, zelfs voor de hoogste, een zeker erfrecht bestaat, waar geboorte uit patricische of adelijke geslachten eene voorwaarde is tot het bekomen van ambten en betrekkingen, waar op kunde en talent weinig, op het bezit van groote fortuinen te veel gelet wordt, daar is de kiem van ontbinding voorhanden. De van elders overgewaaide beginselen van volkssouvereiniteit en volksrepresentatie begonnen hier door te dringen. Men was het moede, mannen aan het hoofd van stads- en provincieregering te hebben, die geen anderen titel konden bijbrengen, dan dat zij toevallig den naam droegen van vroegere regenten of omdat zij van patricische familiën afstamden. Ieder volk heeft zijnen inwendigen strijd. De beweging van 1778, die eerst in 1787 eindigde, was het voorspel van de revolutie van 1795. Met haar vergeleken, waren die van vroegere tijden onbelangrijk. Zij was de eerste van eenige beteekenis, maar zij zou niet de laatste zijn. De natie zou nog verschillende nieuwe stelsels beproeven, nog menige teleurstelling, menige vernedering ondergaan, maar ook ervaring opdoen; in één woord, zij zou nog eene groote oefenschool doorloopen, voor dat zij gelouterd uit dien strijd, eerst later tot rust gekomen, zich eenen regeringsvorm zou kiezen, die het best met hare belangen en met de veranderde behoeften overeenkwam.

Wij komen terug op den arbeid van den heer VAN LENNEP. Na den blik over het algemeen wordt in het zevende hoofdstuk de geschiedenis van Amsterdam gedurende het merkwaardig jaar 1787 medegedeeld.

Het eerst valt ons oog op een advies, uitgebragt door C. v. L. in de zaak van Van Berckel, die, zoo als bekend is, ten gevolge van eenige onaangenaamheden, voortvloeijende uit zijn driftig temperament („door zijne oploopendheid en brutale wijze van handelen," zegt RENDORP in zijne *Memoriën*), op uitdrukkelijken last van burgemeesters zich had moeten onthouden om ter dagvaart naar den Haag te gaan. Het advies is over de vraag, of Van Berckel al dan niet hersteld moest worden in zijne functiën als pensionaris der stad, en dus ook in die hoedanigheid in de vergadering der staten zou compareren. Het oordeel van den schr. over Van Berckel is niet zeer gunstig *). Wij erkennen gaarne, dat het gevoelen van tijdgenooten hiertoe eenigen grond geeft, hoewel men hem een groot talent niet kan ontzeggen. Maar juist daarom zijn het advies van C. van Lennep en zijne briefwisseling met Van Berckel van belang, omdat wij daaruit zien dat hij hem achting en vriendschap toedroeg. Wanneer een man, zoo onkreukbaar eerlijk, met zoo edele beginselen bezield als C. v. L., iemand zoozeer op prijs stelt, dan moet men inderdaad het er voor houden, dat deze het waardig is geweest. Hoe toch zou C. v. L. ingenomen hebben kunnen zijn met iemand, wiens handelingen en beginselen niet met de zijne overeenkwamen, of van wien men zeggen kon, dat hij „weinig naauwgezet was met betrekking tot de middelen, welke hij in 't werk stelde"? †)

---

*) "Een man van groote schranderheid en bekwaamheid, maar die weinig naauwgezet was met betrekking tot de middelen, welke hij in ' werk stelde." (Bl. 86.)

†) In de nalezingen, bl. 311, vindt men, behalve een paar brieven, nog een afschrift van de notulen der vroedschap, waarop het advies van C. v. L. betrekking heeft, welke notulen ons eenig denkbeeld geven van de beraadslagingen over die zaak.

Naast Van Berckel stond Mr. Hendrik Hooft Danielsz., of „Vader Hooft", zoo als hij onder zijnen populairen naam bekend was. Burgemeester op ver gevorderden leeftijd, behoorde ook hij tot de oppositie-partij. Ook over dezen tachtigjarigen grijsaard is het oordeel van den schr. niet gunstig. „Deze", zegt hij, „ondanks zijn gevorderden leeftijd, was wakker en voortvarend genoeg, maar ongelukkig hadden hem de jaren geen bedaardheid geschonken, noch geleerd, zijn driften in te toomen, en de kracht van het brein was hem niet in dezelfde mate bygebleven." (Bl. 86.) En ook elders kan hij de satyre niet terughouden. Het is duidelijk, dat de schrijver niet ingenomen is met de beweging van dien tijd, en de patriotsche partij vindt maar zelden genade in zijne oogen. Wij ontveinzen het niet, dat veel van het toen gebeurde, dat menige redenering, menige handeling uit dien tijd ons, kinderen van eene constitutionele en parlementaire eeuw, ons, bedaarde en koele beschouwers van het verledene, een glimlach afperst, maar toch moeten wij, vooral wanneer het de beoordeeling van personen geldt, kalm en onpartijdig trachten te zijn. En dan kunnen wij b. v. Vader Hooft van niets anders beschuldigen, dan dat hij in de opgewondenheid deelde, die ook anderen zijner tijdgenooten, niet alleen gewone ambtelooze burgers, maar mederegenten, ja zelfs evangeliedienaren had aangegrepen, zoodat zij zelfs van den kansel hunne staatkundige programma's den volke voorlegden. Is het niet reeds om onze bewondering gaande te maken, dat hij, zoo gebukt onder den last der jaren, nog vuur genoeg bezat, niet alleen om den zwaren post van burgemeester te bekleeden, maar zelfs om zich aan de beweging aan te sluiten, ja, wat meer zegt, er een werkzaam deel aan te nemen? Hoe velen van onzen tijd onttrekken zich, zelfs in tijden van volmaakte rust, op veel jeugdiger leeftijd aan betrekkingen, waardoor zij in staat gesteld worden, hunne staatkundige beginselen in toepassing te brengen? Zijn het de politieke denkbeelden, door „Vader Hooft" beleden, die hem belagchelijk maken? Maar zij waren dezelfde als van een Abbema, van een Bicker, ja

van C. v. Lennep! Het is waar, het vuur, dat in hem gloeide, verleidde hem wel eens, om b. v. aanspraken te houden tot het volk, staande op een stoel! Hij was niet altijd in staat, bij de blijken van toegenegenheid die hij op straat ontving, zijne tranen te weêrhouden! Wij sceptici kunnen ons van zulk eene aandoenlijkheid geen denkbeeld vormen! De bewijzen van gehechtheid zullen misschien zijne ijdelheid gestreeld hebben, en hij zelf vergat — voor die tijden eene groote misdaad — de achtbaarheid en majesteit van een magistraat in acht te nemen, om een geheel gewoon burger te zijn. Maar wij gelooven met alle bescheidenheid, dat al deze grieven ons geen regt geven den man hard te vallen, die, noch door zijne hooge jaren, noch door zijne maatschappelijke positie, bewaard bleef, om voor zijne patriotsche beginselen later gestraft te worden. Bovendien verliezen wij niet uit het oog, dat de achting en hartelijke toegenegenheid, die een man als C. van Lennep voor hem koesterde, voor 's mans karakter pleiten!

Hoe 't zij, behalve Hooft, van Berckel en van Lennep behoorden tot de oppositie o. a. Mr. Jan Bernd Bicker, wiens geslacht steeds, immers sedert 1650, het huis van Oranje vijandig was; de schrandere en welsprekende Mr. Balthasar Elias Abbema; Mr. Cornelis van der Hoop, allen onderling groote vrienden; verder Lodewijk Hovy, heftig patriot, dezelfde die later om zijne antistadhouderlijke beginselen van de beurs werd gedrongen; Mr. Jan de Witt *), Daniël Hooft van Vreeland, neef van vader Hooft, enz. Tot de prinsgezinden behoorden Dedel, burgemeester; Joachim Rendorp, oud burgemeester; Mr. Nicolaas Geelvinck; Mr. Herman van de Poll, zwager van C. v. L.; Calcoen; Mr. Jan Elias Huydecoper van Maarsseveen †) enz. —

*) Van dezen Jan de Witt stamt, volgens de verklaring van den schrijver, de schoonzoon van Guizot, Corneille de Witt af, schrijver van het uitstekende werk over Washington en van een niet minder belangrijk artikel in de *Revue des deux Mondes*, over Jefferson.

†) Het is, dunkt ons, eenigzins twijfelachtig, in hoeverre deze eigenlijk tot de behoudspartij moet gerekend worden: immers uit een aan C. v. L. gerichten brief, te vinden in de *Nalezingen*, zou men moeten opmaken, dat hij meer tot de beginselen van C. v. L. overhelde.

De behoudspartij telde 19, de oppositie 17 leden; maar de minderheid muntte, zoo als het vaak gaat, uit in gehalte, en vergoedde door talent en bekwaamheid wat haar aan getalsterkte ontbrak. Ook waren er onder de behoudsmannen verscheidenen, die later bij het toenemen der spanning zich terugtrokken, en daardoor aan hunne tegenstanders het veld lieten.

Na deze inleiding, die, omdat zij ons met het personeel der regering bekend maakt, van belang is, gaat de schrijver over tot de geschiedenis van de gebeurtenissen in Amsterdam in het jaar 1787. Wij willen trachten hiervan een kort en vlugtig verslag te geven.

Het is bekend, dat onder de verschillende voorstellen, die ter vergadering van de staten werden ingediend, het merkwaardigste dat was, hetwelk in het begin van 1787 van wege Haarlem werd ingeleverd, tot het benoemen namelijk eener commissie, die algemeene grondregels zou stellen voor de vertegenwoordiging van het volk. Dit voorstel was het werk van Haarlems uitstekende pensionarissen Mr. Adriaan van Zeebergh en Mr. Pieter Leonard van de Kasteele, „beiden om hunne staatkundige, de laatste ook om zijne letterkundige verdiensten, met regt beroemd." (Bl. 98.) Het schijnt dat deze zaak vooraf besproken was met de Amsterdamsche geestverwanten. „De zaak", zegt de schrijver, „was beklonken met hunne Amsterdamsche vrienden Abbema, Bicker en C. v. Lennep, welke laatste, 't vlugst van allen met de pen omgaande, doorgaands de noodige concepten gereed maakte." (Ald.) Dit voorstel, door de Haarlemsche afgevaardigden ingediend, bevatte nog een ander, namelijk om het garnizoen te 's Gravenhage te versterken, ten einde zich krachtig tegen alle manifestatiën ten gunste van den stadhouder te kunnen verzetten.

Beide voorstellen droegen het merk van den tijdgeest, en het kon niet anders of zij werden luide toegejuicht door de burgerij, die eensdeels haakte naar meer deelneming aan de regering, en anderdeels weinig sympathie had voor den stadhouder. Er werden adressen van adhaesie, sommige

door meer dan drie duizend personen onderteekend, ingezonden. De bevelhebbers der schutterij begaven zich met hunnen kolonel Van Goudoever naar burgemeesterskamer, en eischten dat de voorstellen krachtig zouden worden ondersteund. Maar, ofschoon de raad met eene kleine meerderheid ze aannam, toch werden de gemoederen in beweging gebragt, toen eene commissie uit de vroedschap met betrekking tot het bewilligen der algemeene middelen als voorwaarde stelde: het geheel of gedeeltelijk opheffen van het *cordon*, ter verdediging van Holland getrokken, en het afdanken van het corps van Salm. — Dit advies zou op maandag den 26 Februarij behandeld worden in de vroedschap. Reeds vroeg waren de toegangen tot het stadhuis door eene ontelbare menigte bezet. Toen Hooft verscheen, werd hij als het ware bij iedere schrede aangehouden, om de verzekering aan te hooren, dat men op hem alleen de hoop gevestigd had, dat het voorstel verworpen zou worden. Hij, zelf niet ingenomen met de conclusie van het rapport der commissie, verklaarde oogenblikkelijk dat hij zijne pogingen overeenkomstig het geuit verlangen zou aanwenden. Dedel, aan wien het volk evenzeer zijn verlangen te kennen gaf, antwoordde, dat hij zijn gevoelen in den raad zou zeggen; dat hij noch het oogenblik, noch de plaats daartoe geschikt achtte; dat hij echter de verzekering gaf, dat hij als een eerlijk man zou stemmen voor hetgeen hij in het belang van zijn vaderland en de stad zou achten. (Bl. 100.) De beraadslagingen duurden tot drie uren en eindigden met het besluit tot versterking van het garnizoen te 's Gravenhage, maar tevens tot inwilliging van de buitengewone middelen tot afdanking van het corps van Salm. Dit besluit wekte in hooge mate het misnoegen der menigte op; men riep, dat het corps van Salm niet mogt afgedankt worden; men eischte, dat de vroedschap des avonds weder zou vergaderen. Hooft poogde de menigte tot bedaren te brengen, en wist ook van zijne ambtgenooten gedaan te krijgen, dat men 's avonds weêr zou bijeenkomen. En zóó groot was de populariteit die hij genoot, dat hij als het ware op de handen gedragen werd naar

zijne koets, onder de luide kreten van: „Leve Vader Hooft.'' Niet alzoo Dedel. Hem viel eene min aangename bejegening te beurt: bij zijne verschijning onder de menigte werd hij bij de borst gegrepen en met kracht teruggeduwd. De schrijver verhaalt hier eene bijzonderheid, die wij niet nalaten kunnen af te schrijven: „Doch nu kwam een jonge klerk ter secretarie, Broes geheeten, hen (Dedel en Beels) boodschappen, dat hij gezorgd had den kleinen zijtrap open te houden, langs welken zij zich ongemerkt zouden kunnen verwijderen." Dedel, hierop den jongeling met een ernstigen blik aanziende, „ik vergeef het u," zeide hij, „omdat gij nog maar kort in onze dienst zijt; anders hadt gij behooren te weten, dat burgemeesteren van Amsterdam het stadhuis nooit verlaten dan door de voordeur." Eerst later, toen het gedrang een weinig verminderd was, gelastte hij den kamerbode de deuren wijd open te zetten en stapte toen onverschrokken, met opgerichten hoofde, door de menigte heen, die hij door zijne achtbaarheid ontzag wist in te boezemen; en toen hij zich des avonds na afloop der avondzitting wederom naar zijne koets begaf, kenmerkte zich het misnoegen van het volk alleen daardoor, dat voor hem geroepen werd: „hoeden op voor Dedel!", terwijl zijn ambtgenoot Hooft werd begroet met de kreet: „hoeden af voor Hooft!"

Het was op deze avondzitting dat de heeren Jacob Elias, Graafland, d'Orville, Munter en Huydecoper van Maarsseveen kennis gaven, dat zij, geen lust gevoelende in het martelaarschap, niet meer deel zouden nemen aan de vergaderingen, voor en aleer hun eenen vrijen aan- en aftogt werd gewaarborgd.

Het behoeft geen betoog dat door dit alles, ook in den boezem der regering, zekere spanning ontstond, en dat de verschillende staatkundige rigtingen de verhouding onaangenaam maakten. De parlementaire vormen werden, wel is waar, nog in het oog gehouden, maar de goede verstandhouding was verdwenen. En deze spanning openbaarde zich evenzeer in het gemeenschappelijk verkeer. Terwijl de prinsgezinden b. v. hunne tegenpartij ergerden door het

spelen met het *joujou de Normandie*, nu het dragen van oranjeleuzen en het zingen van het Wilhelmuslied op lijfstraffen verboden was, vonden de patriotten het spel met den *bilboquet* uit, om op hunne beurt hunne tegenstanders te plagen. Is het vreemd, dat wij een spottenden glimlach zien op de lippen van den schrijver over zulke flaauwe plagerijen?

De commissie, aan welke, volgens het voorstel van Haarlem, het vraagstuk der volksrepresentatie ten onderzoek zou opgedragen moeten worden, zou, overeenkomstig het besluit der staten van Holland, den 30 Maart benoemd worden. De Amsterdamsche afgevaardigden hadden in last, zorg te dragen dat Abbema er zitting in bekwam, ofschoon zij liever aan een' man als C. v. L. het lidmaatschap er van opgedragen zouden hebben. In de vergadering der staten van Holland werd door de ridderschap eene lijst van 19 personen voorgedragen, één uit hun ligchaam en één uit ieder der 18 stemhebbende steden, om daaruit de bedoelde commissie te doen bestaan. Maar de voorgedragenen behoorden, op enkele uitzonderingen na, tot de behoudende partij. Tot die uitzonderingen behoorde o. a. ook Abbema. Met deze lijst was Dordrecht niet tevreden, en zij diende eene andere in, waarop alleen namen van patriotten voorkwamen. Tusschen deze beide lijsten nu zou gestemd moeten worden. Die van de ridderschap bekwam de meerderheid van ééne stem, en wel, tot groot verdriet van Amstels burgerij, die van hare afgevaardigden. Deze hadden daarin zooveel kwaad niet gezien, omdat Abbema, de man op wien zij in last hadden te stemmen, daarop ook voorkwam. Wel waren de beide pensionarissen liever met Dordrecht meêgegaan, maar zij werden door hunne medeafgevaardigden overstemd. Het gevolg hiervan was, dat de krijgsraad en de afgevaardigden van de burgersocieteiten deze handeling zeer euvel namen, zich weder naar het raadhuis begaven, en het zóó ver wisten te brengen, dat de raad, waarin nu door het wegblijven der vreesachtigen het patriotsche element den boventoon had, de afgevaardigden „desavoueerde en revoceerde." Ja zelfs waren de gemoederen zoo

hevig in beweging, dat twee leden van den raad duelleerden. — Van lieverlede werd de vroedschap door de burgers, die achter de leden stonden, geregeerd. Niet alleen de krijgsraad, niet alleen de burgersocieteiten, maar ook een nieuw ligchaam, dat in deze tijden in het leven geroepen werd, dat der geconstitueerden, begon eenen hoogen toon aan te slaan. Het was hun niet genoeg invloed uit te oefenen op de stemming van de leden der vroedschap; zij eischten het ontslag van al degenen, die hunne beginselen niet toegedaan waren; en toen men aan deze vordering gehoor had gegeven, niettegenstaande eene menigte van protesten en contra-protesten, bood de burgerij een dubbeltal aan voor de betrekking van de beide burgemeesters Dedel en Beels, die, hoewel zij als leden der vroedschap waren ontzet, toch gemeend hadden geene vrijheid te hebben zich van hunne functiën als burgemeesters te ontdoen, zoo zij niet door geweld daartoe genoodzaakt werden.

Intusschen had de houding, die Pruissen had aangenomen ten gevolge van de arrestatie van de prinses te Goejanverwellesluis, hier te lande eenen geduchten indruk te weeg gebragt. Men begon in te zien, dat er van de zijde van Frankrijk geen bijstand te wachten was, en dat het beste wat men doen kon, was toe te geven aan de eischen die gedaan werden, en terug te keeren tot den staat van zaken vóór de beweging. Doch men keert niet maar zoo dadelijk terug op den eens ingeslagen weg. Het Pruisische leger trok, terwijl men hier talmde met de voldoening aan de prinses, zonder slag of stoot de meeste steden binnen. De rijngraaf van Salm had Utrecht in den steek gelaten. Er was dus voor de staten van Holland niets anders te doen, dan den prins terug te roepen en hem in al zijne waardigheden te herstellen. De beweging scheen alzoo een einde te zullen nemen, ware 't niet, dat men in Amsterdam, de eenige stad, die niet met het besluit van de staten had ingestemd en niets wilde hooren van satisfactie geven, zich gereed maakte tot tegenweêr. Van alle zijden stroomden patriotten, door de komst der Pruissen uit hunne woonplaatsen verdreven, naar Amster-

dam. Men had reeds vroeger vrijcorpsen opgerigt; knapen zelfs droegen de wapenen; deftige mannen werkten met ijver aan de verdedigingswerken. Het wemelde in de stad „van uitgemonsterde burgers met hunne zwarte kokarden en roode vederbossen." Op het Koningsplein waren jeugdige vrijwilligers te paard gekampeerd, spottenderwijze wafelruiters genaamd, omdat zij den meesten tijd in eene wafelkraam doorbragten. Het vliegend legertje, schamel en schier naakt, werd gekleed en gehuisvest. Zóó stonden de zaken, toen de hertog van Brunswijk, opperbevelhebber van het Pruisische leger, het beleg voor de stad sloeg.

C. van Lennep had zijne vrouw naar hare familie op Beekvliet gezonden; later vlugtte het gezin harer ouders naar het Manpad. Er ontstond door deze afwezigheid eene briefwisseling tusschen C. v. L. en zijne vrouw, en een groot gedeelte daarvan wordt door den schrijver medegedeeld in het achtste hoofdstuk. Ofschoon dit gedeelte van den arbeid bijzonder bestemd is om het schoon en verheven karakter van zijn grootvader aan het licht te brengen, bevat het menige geschiedkundige bijzonderheid, waarvan wij een kort verslag geven willen.

Over het algemeen was men in Amsterdam vrij gerust. Het geheele land, dus redeneerde men, had belang bij „de conservatie" van de magtigste handelstad. Bovendien, zij was in „vrij goed postuur van defensie", zoo als C. v. L. het den 22 September uitdrukte. Aan een aanval geloofde men niet, en zelfs C. v. L. meende nog den 24 September, dat men „met eer van de historie af zou komen."

Intusschen begon de politieke horizon al donkerder en donkerder uit te zien. De staten van Holland hadden Frankrijk beleefdelijk voor de hulp bedankt, die dat rijk vermoedelijk toch niet verleend zou hebben *), en werden

*) Merkwaardig is 't dat, niettegenstaande het besluit der staten reeds den 23 September genomen was, C. v. L. nog den 27 in de stellige hoop verkeerde, dat Frankrijk zijn leger tegen Pruissen zou doen oprukken. Zie bladz. 140.

alle comités van defensie uitgenoodigd om aan het voortrukken van het Pruisische leger geene beletselen in den weg te leggen. In Amsterdam was men niet genegen om aan deze uitnoodiging gehoor te geven. Men begon de sluizen open te zetten en de dijken door te steken, om het omliggende land te inunderen. Er waren echter velen, aan wie een beleg met al de daarmede gepaard gaande onaangenaamheden weinig aanlokkend toescheen. Het belang van den handel eischte gebiedend, van den nood eene deugd te maken en wat water in den wijn te doen. Men besloot dus, eene bezending af te vaardigen naar den hertog van Brunswijk, om hem eene onderhandeling voor te slaan. Twee leden van den raad, Abbema en Goll, één lid uit den krijgsraad en één lid uit het ligchaam der geconstitueerden (ofschoon deze beide laatsten spoedig de taak alleen aan de afgevaardigden uit den raad overlieten) werden den 25 September naar het hoofdkwartier van den hertog gezonden, dat te Leimuiden gevestigd was. Deze afgevaardigden hadden in last om aan den hertog te verklaren, dat, aangezien de verhindering van de reis der prinses (eene beleefdere uitdrukking, in plaats van de meer gebruikelijke van *arrestatie*) geene beleediging kon genoemd worden, er ook geene satisfactie noodig was. Het antwoord was, dat Amsterdam zich bij de andere leden van de staten van Holland had te voegen, terwijl de hertog den raad gaf, toen men hem de onmogelijkheid, om aan die voorwaarde te voldoen onder het oog bragt, aangezien Amsterdam geen afgevaardigden naar de statenvergadering zond, dat men eene commissie naar de prinses zou afvaardigen, om een bezoek van pligtpleging af te leggen, daar hij zich vleide dat zulks voldoende zou zijn. Aan dezen raad werd gehoor gegeven. De burgemeester Geelvinck (onlangs benoemd in plaats van Dedel) en het lid van den raad Mr. Matthijs Temminck begaven zich den 28 September naar den Haag. Nog vleide men zich dat de zaak zou geschikt worden; men dacht (om een beeld van C. v. L. te gebruiken in zijnen brief van den 29 September) er wel niet meer aan om het spel te winnen, maar men rekende ook

niet *codille* te zijn, maar met *remise* er van af te komen.

De prinses maakte het aftrekken der Pruisische troepen afhankelijk van twee voorwaarden: 1.) algeheele toetreding van Amsterdam tot de besluiten der staten van Holland; 2.) ontslag der personen, die haar hadden beleedigd, uit hunne betrekkingen. Ten gevolge van dit antwoord liet de hertog weten, dat de stilstand van wapenen ophouden en de vijandelijkheden weder beginnen zouden. Dit bericht gaf geene geringe ontsteltenis, en de brief van C. v. L. aan zijne vrouw van 30 September draagt het kenmerk dat ook hij er door getroffen was. „Hetgeen ik u dezen morgen heb laten weten, is maar al te waar! Men wil in geene schikkingen komen, en wij zullen gedwongen worden alles te moeten toegeven.... Doch indien de burgerij hiertoe niet te disponeeren is, en het uiterste af wil wachten, weet ik niet wat noch daarenboven ons boven het hoofd hangt." En jufvrouw Wägli, gouvernante bij de kinderen van C. v. L., schrijft: „Ce fut ce matin pendant que nous déjeunions ensemble, que Mr. Bicker vint lui parler et lui apporter le coup mortel." Men zag reeds in zijne verbeelding de ergerlijke tooneelen van eene bestorming der stad, van moord en plundering §). „Wij zinken langzamerhand" schreef C. v. L. eenige uren later, en „wij beginnen kleine broodjes te bakken." (Bl. 150.)

Den 1 October geschiedde de aanval gelijktijdig op alle posten. De kanonnade ving des morgens vroeg aan, maar verzwakte ten 9 ure, en zweeg verder den geheelen dag. Amstelveen was den vijand in handen gevallen, maar overigens was hij afgeslagen. Desniettemin was men bereid om te schikken; men vaardigde brieven af aan den hertog, ontworpen door C. v. L., en ook eenen aan de prinses, „wijl de hertog gedeclareerd hadt, dat hij van haar K. H. moest afwachten, of hij de vijandelijkheden staken moest of daar mede voortgaan." (Bl. 152.) Het is merkwaardig, dat niet de erfstadhouder, maar telkens de prinses genoemd wordt van wie de bevelen uitgingen. Zij stelde de voorwaarden

*) „Dieu veuille.... que nous soyons preservés des horreurs du massacre et du pillage!" Bl. 149.

voor het aftrekken der Pruisische troepen, en van haar wachtte de hertog zijne orders!

Amsterdam begon toe te geven. Hooft van Vreeland, Temminck en Meerman van der Goes werden met uitgebreiden last naar den Haag gezonden. Men zou op zes voorwaarden alles toegeven. Die voorwaarden waren: 1.) een behoorlijke invloed van het volk; 2.) de schutterij moest hare wapenen behouden; 3.) de regeringspersonen en andere ambtenaren niet van hunne betrekkingen ontzet worden; 5.) niemand genoodzaakt worden oranjelinten te dragen; 4.) de stad moest vrij blijven van bezettingen en inkwartiering; 6.) zij die naar Amsterdam geweken waren moesten ongemoeid worden gelaten. Maar toen deze eischen geen gehoor vonden, gaf men alles toe, zelfs het ontslag der regenten.

Bij dit alles werd de rust niet verstoord; alle partijen vereenigden hunne pogingen om de gemoederen tot bedaren te brengen. „Ik kan met waarheid zeggen," schreef C. v. L. den 3 October, „dat wij allen zonder uitzondering alle partijdigheid of *esprit de parti* geheel afgelegd hebben." Veel bragt daartoe bij, dat verscheidene heethoofden de stad en het land begonnen te verlaten. Het laatste deden ook verscheidene regenten, die, even als Van Lennep, van hunne posten ontzet werden. Abbema vestigde zich te Parijs, Hovy te Bordeaux; de eerste richtte een bankiershuis, de andere een koopmanskantoor op. Bicker ging naar Parijs „en wachtte daar eene nieuwe omwenteling af." Ook Geelvinck begaf zich naar Brussel *). Cornelis van Lennep betrok zijn geliefd Manpad, om daar een otium cum dignitate te genieten.

Het negende hoofdstuk is gewijd aan C. v. L. als ambteloos burger. Het is vooral hier dat de schrijver het huiselijk leven van dien tijd heeft geschilderd. De voorstelling er van is levendig. In onze verbeelding vergezellen wij des schrijvers grootvader naar de vinkebaan, de echt

*) De schrijver heeft in de *Nalezingen* een viertal brieven van dezen aan C. v. L. opgenomen.

hollandsche liefhebberij, of zijn wij tegenwoordig in de huiskamer gedurende het gezellig avonduur. Hem, die alleen de burgerlijke levenswijze uit die dagen door het lezen van een *Willem Levend* of *Sara Burgerhard* kent, bevelen wij ook de kennismaking met het werk van den heer VAN LENNEP aan. Hij zal zich daar bekend kunnen maken met de gewoonten en levenswijze der oud-hollandsche patricische geslachten.

Met de revolutie van 1795 treedt C. v. L. weder op het staatstooneel. Maar het was niet dan noode, dat hij zich aan het ambteloos leven, dat hij gedurende een zevental jaren lief had leeren hebben, ontrukte, om deel te nemen aan de revolutie. Zij was het vervolg van het drama, dat door pruisische interventie in 1787 plotseling was afgebroken. Maar hare eischen gingen verder.

Na aanvankelijk lid te zijn geweest van het comité van algemeene veiligheid, dat door zijn toedoen vooral spoedig den naam van comité van waakzaamheid ontving, werd hij den 22 Junij 1795 provisioneel representant van het volk van Holland, om reeds in Augustus van hetzelfde jaar lid en zelfs voorzitter te worden van het comité van justitie, dat de oude schepenbank vervangen moest. Niets kon aan C. v. L. meer welkom zijn, dan eene betrekking van gelijken aard als die, „welke hij vroeger vervuld had, voor welke hij zich geschikt achtte en die hem binnen Amsterdam hield." (Bl. 233.) Echter was de blijdschap over het bezit eener dergelijke meer rustige en vreedzame betrekking van korten duur. — Immers in het volgende jaar (11 Febr. 1796) werd door de kiezers uit het district No. 1 van het Y, J. P. van Wickevoort Crommelin tot representant, Lespinasse tot eersten en C. v. L. tot tweeden plaatsvervanger benoemd. En daar Crommelin, ook in het 9e district gekozen, bij loting als representant van dat district moest optreden en de eerste plaatsvervanger ook elders had moeten invallen, was de tweede plaatsvervanger wel verpligt om, hoezeer ook tegen zijn zin, zijne plaats in de vergadering in te nemen. Te vergeefs betoogde hij, dat het onmogelijk was de beide betrekkin gen

sident van het comité van justitie en van volksrepresentant te gelijk waar te nemen; te vergeefs deed hij een beroep op de nationale vergadering en bemoeiden zelfs de leden van het comité van justitie, die ongaarne hunnen president missen wilden, zich met de zaak; ofschoon *Vrijheid* de leuze was van de revolutie, men kende den gekozen representant geene vrijheid toe, om de hem opgedragene betrekking te weigeren.

Ofschoon de nationale vergadering onderscheidene leden telde, die als geboren schenen voor het parlementaire leven, en die doorslaande blijken van bekwaamheid, kunde en talent gaven, mannen zoo als Rutger Jan Schimmelpenninck, van de Kasteele, Vitringa, Kantelaar, de Mist, Hahn, Floh en zoo vele anderen, te veel om hier in éénen adem te noemen, waren er ook verscheidenen, die geen anderen titel konden bijbrengen voor hun lidmaatschap, dan hunne revolutionnaire heftigheid. Bovendien vergete men het niet, dat zulk een parlement eene eerste proeve was. De beraadslagingen dáár verschilden hemelsbreed van die welke in de vroegere vergadering van de staten van Holland of der algemeene staten plaats vonden. Frankrijk gaf ook hierin het voorbeeld, dat gaarne nagevolgd werd. Men moest zich het parlementaire leven nog eigen maken; men was in het geheel niet te huis in den nieuwen regeringsvorm. Eene natie schikt zich niet zoo gemakkelijk in eene nieuwe constitutie. Deze groeit met de natie op, is ingeweven in hare nationaliteit en staat in naauw verband met hare geschiedkundige ontwikkeling. Dit vergaten de mannen der revolutie en dat is oorzaak geweest van de vele revolutiën welke uit die van 1795 ontstonden. Men brak af, men bouwde niet op. Men wilde breken met het verledene, maar men vergat dat het tegenwoordige het kind is van het verledene!

C. v. L., die niet dan met tegenzin zich uit zijnen werkkring als lid van het comité van justitie gerukt had, en nu genoodzaakt was om, in plaats van te Amsterdam of op zijn geliefd Manpad te zijn, onophoudelijk in den Haag te blijven, gevoelde zich weinig getrokken om deel te nemen

aan de discussiën, die natuurlijkerwijze niet altijd even belangrijk, ja zelfs veelal vervelend waren. Was de natie nog niet te huis in den nieuwen regeringsvorm, de leden van de nationale vergadering moesten, velen er van ten minste, nog leeren spreken. — C. van Lennep sloot zich aan bij de partij der unitarissen, maar hij voerde slechts hoogst zeldzaam het woord. Des te meer echter werd hem het lidmaatschap van verscheidene commissiën, waaronder over onderwerpen van moeijelijken en teederen aard, aangeboden. Nu eens gold het de voorstellen van Blok, Vreede, Bosch, en Valckenaer, waarbij aangedrongen werd op het uitbreiden van de magt der vergadering; dan weder was het het ontwerpen van bepalingen aangaande jagt en visscherij; en de tweede titel van het ontwerp der staatsregeling hierover loopende, en die de goedkeuring der vergadering wegdroeg, is grootendeels zijn werk. Zoo werd hij president van de commissie, die met het maken van een ontwerp van nationaal onderwijs belast werd. Een andermaal rapporteerde hij over het voorstel van Leyden, dat ten doel had om afgevaardigden van alle grond-, wijk- en burgervergaderingen bijeen te roepen, die zich tot eene centrale vergadering zouden constitueren, eene soort van tweede representatie; welk voorstel dan ook volgens het advies der commissie werd verworpen. En eindelijk maken wij hier nog melding van eene andere commissie, waarvan des schrijvers grootvader lid werd, namelijk die welke betrekking had op het beramen van maatregelen tot herstel van 's lands zeemagt. De schr. heeft hier eenen zeer merkwaardigen brief medegedeeld van Kantelaar, die te eerder onze bewondering heeft getrokken, omdat wij zeker in dien man het minst een geschikt expert zouden gezocht hebben in zulk een belangrijke zaak als de marine is. De Kantelaar, aanvankelijk predikant te Almelo, had bij de restauratie zijne betrekking nedergelegd en zich te Amsterdam nedergezet, om zich geheel aan de beoefening der letteren te wijden. Na de revolutie herinnerden zich de ingezetenen van Overijssel den bestrijder der heerlijke rechten en zij kozen hem tot hunnen representant naar de nationale vergadering. Na den coup d'état van

12 Julij 1798 was hij echter niet te bewegen zich weder met de staatszaken te bemoeijen en richtte hij te 's Gravenhage een bankiershuis op.

De coup d'état van 22 Januarij 1798, grootendeels het werk van Daendels onder franschen invloed, riep de constituerende vergadering in het leven. Ten gevolge van dezen staatsgreep nam C. v. L. zijn ontslag, maar ook nu weder duurde zijne rust slechts kort. Want toen den 12 Junij van hetzelfde jaar eenige leden van het uitvoerend bewind en de voorzitter met eenige leden van de eerste en tweede kamer in hechtenis genomen waren, en de constituerende vergadering ontbonden werd (een maatregel door Daendels en Joubert beraamd en ten uitvoer gebragt), moesten er nieuwe verkiezingen plaats vinden voor het vertegenwoordigend ligchaam, en was ook nu weder C. v. L. een der gekozenen.

De schrijver heeft hier een brief medegedeeld van iemand, wiens naam ons niet genoemd wordt, maar die in naauwe betrekking schijnt gestaan te hebben met des schrijvers vader. Er schijnen over het algemeen weinig brieven van C. v. L., of aan zijne vrouw, of aan zijnen zoon (die kort daarop met het professoraat aan het athenaeum illustre werd bekleed), of wel brieven van ambtgenooten aan C. v. L. voorhanden te zijn geweest, die geschikt waren voor openbaarmaking. Want behalve een brief dien Bicker uit Parijs aan C. v. L. schreef in het begin van de revolutie en eenige van den prinsgezinden Calcoen over particuliere zaken, behalve die van Kantelaar en de bovengenoemde van den onbekenden aan den zoon van C. v. L., vinden wij geene brieven, die ons eenige bijzondere indrukken teruggeven of mededeelingen doen. Daardoor is dan ook het tweede gedeelte van den arbeid van den heer v. L. meer biographie, dan eene algemeene geschiedenis van ons vaderland. Maar — om nu terug te keeren tot den bewusten brief aan des schrijvers vader — hij bevat eenige beschouwingen over personen, die wij hier willen afschrijven, zonder ons aansprakelijk te stellen voor de juistheid der opvatting. „De 12 Juny, mijn vriend, heeft u plaisir gedaan. Gy kent mijne denkwijze, en kunt begrijpen, dat die dag my

niet minder dan u aangenaam was. Daaglijks met de leeden van het vorig bewind omgaande, daaglijks met hen sprekende en hunne handelingen waarnemende, was 't my niet moeielijk den geest, welke hen in alles bezielde, na te sporen. Nimmer heb ik my een denkbeeld kunnen vormen, hoe er een Nero, een Robespièrre konde bestaan, en nu wierd het my klaar.... Fynje, een man van veel bekwaamheden, doch overdreven driftig, en een huichelaar in de hoogste graad, had met alle zijne verkregen kundigheden, met al zijn vernuft, geen denkbeeld van politicque, schoon hy daarin een Phoenix meende te zijn; hy was wraakzuchtig en bovenmate hoogmoedig en kwaaddenkend; hy vertrouwde geen sterfling, omdat hy zelf niet te vertrouwen was. — Vrede, een kundig, doch violent man, minder werkzaam dan Fynje, was hy niet minder immoreel en achterdogtig. Van Langen, een hoogmoedige, laatdunkende gek, die zich honderdmaal onvoorzigtig uitlaat. Met de twee anderen heb ik geen verkeering gehad. Zy worden voor eerlijke lieden gehouden; maar ik heb dikwijls gevraagd of zy dan niet in alle maatregelen hadden mede gestemd?... De intermediairen *) hebben het vaderland gered, zegt gy. Ja, zy zouden het gered hebben, indien geene byzondere belangen van personen, die hen omringen, hunne goede bedoelingen wederstreefden. De generaal D(aendels) is een driftig en nayverig man, die stout genoeg is alles te ondernemen, doch die voor het politicque geenzints geschikt is, en ook daarvoor geen genoegzame kunde heeft; hy beveelt liever dan dat hij bevolen wordt," enz.

C. v. L., lid van de 2de kamer van het vertegenwoordigend ligchaam †) en in 1800 zelfs tot voorzitter er van benoemd, trachtte wel reeds in 1801 zijn ontslag te nemen, maar ook nu weder te vergeefs. Hij beleefde in dat zelfde jaar (14 Sept.) weder een anderen staatsgreep, waarbij Pijman, Van Haersolte en Besier tegen het gevoelen van hunne

*) Zij, die na den coup d'état van 2 Junij de intermediaire wetgevende vergadering tot stand bragten.

†) De 1ste kamer was wat nu de 2de: de 2de kamer wat nu de 1ste is.

ambtgenooten Ermerius en Van Swinden eene nieuwe constitutie aan het volk voorlegden, die dan ook met $^7/_8$ der stemmen werd aangenomen, en waaruit, tegelijk met de woorden *vrijheid*, *gelijkheid* en *broederschap*, de invloed van het volk verdween. Wel behoorde C. v. L. tot de leden van het wetgevend ligchaam, maar in 1803 ontmoeten wij hem onder een der vijf wethouders van den raad der stad Amsterdam.

In deze betrekking beleefde hij de verheffing van het koningrijk Holland en de inlijving bij Frankrijk, en ofschoon hij zich niet op den voorgrond stelde, werd hem achtereenvolgens in 1811 het lidmaatschap van den arrondissementsraad en in het volgende jaar dat van het syndicaat aangeboden. — Hij overleed echter kort daarop, in 1813.

Wij eindigen ons verslag met de volgende aanhaling, die als overgang kan beschouwd worden tot de geschiedenis van ons vaderland na 1813. — „Hadden vele vrijheidsmannen in 1795 hun vroeger uitgetrompette beginselen verzaakt om nederige dienaars van den Franschen despoot te worden en uit zijne hand ridderlinten, adelijke tytels en hooge waardigheden te ontfangen, de patriot van 1787 was aan de zijne getrouw gebleven, en verfoeide met recht het juk, den Nederlanders door den vreemden overheerscher op den schouder gelegd, nog vry wat meer dan het juk, waarover vijf-en-twintig jaren vroeger was geklaagd. En gewis, by de vergelijking van het voorheen en thands moest al wie eerlijk dacht wel tot de erkentenis komen, dat de beschuldigingen, in der tijd tegen Willem V en zijn aanhang gericht, voor 't meest overdreven waren geweest. . . . Dan, begon men daarby te gedenken aan al wat het huis van Oranje voor Nederland gedaan had, en hoe die diensten waren vergolden geweest: dan vond men verschooning voor den zachtmoedigen Willem V en men herdacht met weemoed het lijden en de vernederingen, door hem in zijn ballingschap ondergaan, en zijn dood, verre van een hem steeds dierbaar vaderland. Dan, eindelijk, overwoog men, dat 's vorsten zoon en kleinzoon in allen gevalle onschuldig waren aan wat vroeger gebeurd was; en

de overweging van dat alles had sedert lang bij C. v. L., gelijk bij zoo vele andere voormalige tegenstanders van het huis van Oranje, den ouden wrok allengskens doen veranderen in medelijden, in sympathie, in verzoeningszucht, in wenschen tot hereeniging tusschen Oranje en Nederland. Het laatste bevond zich ongeveer in de stemming eener vrouw, die zich, om deels gegronde, deels gezochte redenen van beklag, van haar echtgenoot heeft laten scheiden, en nu, na jaren onder verdrukking en in kommer te hebben doorgebracht, al wat haar in den eens zoo geliefden vriend mishaagde, vergeten heeft, om alleen zijn trouwhartigheid, zijn oprechte liefde in de uren van voorspoed, ja van zaligheid, die zy met hem genoten heeft, te herdenken."

L. ED. L.

7.) *Bibliotheek van pamfletten, traktaten, plakkaten en andere stukken over de Nederlandsche geschiedenis. Eerste afdeeling. Verzameling van* FREDERIK MULLER *te Amsterdam, naar tijdsorde gerangschikt en beschreven door* P. A. TIELE. *Tweede en derde deel.* 1649 — *Maart* 1702. *Amsterdam, Frederik Muller.* 1860, 1861. (4°. Te zamen 560 bladz.)

Vroeger is in deze *Bijdragen* (Nieuwe reeks, deel I, *Boekbeschouwing*, bl. 125 en volgg.) op het werk gewezen, waarvan thans het vervolg vóór ons ligt en dat in onze letterkunde een nieuw, maar ook zeer belangrijk verschijnsel genoemd mag worden. Dat de Nederlandsche letterkunde rijker is in pamfletten, dan die van eenig ander volk, is niet te verwonderen: die rijkdom had zijn grond, deels in de betrekkelijk groote mate van vrijheid in denken, spreken en schrijven, waarin men zich hier sedert de afschudding van het Spaansche juk verheugen mogt; deels in den politieken invloed, dien onze staat, hoe klein ook van omvang, althans tot in den aanvang der achttiende eeuw, uitoefende; deels ook in den aard van onzen regeringsvorm, door welken doorgaans de deelneming aan de openbare aangele-

genheden opgewekt en levendig gehouden werd. Maar aan een leiddraad door den doolhof van die duizenden, vaak kleine, verspreide en losse geschriften, ontbrak het hier ten eenemale. Zou men dien vinden, dan wierd ten minste vereischt, dat men onder zijn bereik had eene verzameling, voor elk tijdvak onzer geschiedenis zoo rijk en volledig als die welke de heer F. M. zich heeft weten te verwerven; dan wierd tot het rangschikken en beschrijven een historische en bibliographische kennis, vereenigd met zeldzaam geduld, volhardenden ijver en uiterste naauwkeurigheid gevorderd, zoo als die bij den heer P. A. T. worden aangetroffen. De hoop, dat hij zijnen arbeid, die met het eerste deel gebragt werd tot aan den Munsterschen vrede, voortzetten zou, is niet teleurgesteld. Gaf hij in dat eerste deel de beschrijving van 3369 pamfletten; in het tweede en derde deel, en alzoo over de jaren 1649 tot Maart 1702, zijn er niet minder dan 6299 beschreven; dus te zamen een getal van 9668 stukken uitmakende. Dat sommige tijdvakken zich door meer dan gewonen rijkdom in pamfletten-litteratuur onderscheiden, is niet vreemd. Alleen van het jaar 1650 vindt men er 300 vermeld, waaronder vele over den twist van prins Willem II met Amsterdam en het beleg dier stad; 314 van het jaar 1688, meest over het vertrek van Willem III naar Engeland, den toestand van dat rijk en de betwijfelde geboorte van den prins van Wales; 422 over de gebeurtenissen van 1689 en 1690; en niet minder dan 679 over de maanden Mei tot December 1672. — De eigenaardige moeijelijkheid, aan de rangschikking van een zoo groot aantal stukken verbonden, is de schrijver, naar wij meenen, gelukkig te boven gekomen: de tijdrekenkundige orde ten grondslag leggende, voegt hij toch op ieder jaar zoo veel mogelijk die stukken bij elkander, waarin hetzelfde onderwerp behandeld wordt, zoodanig dat hij die geschriften, welke op de geschiedenis van andere landen betrekking hebben, vooraf laat gaan, daarna achtereenvolgelijk plaats geeft aan die, waarin de buitenlandsche, de binnenlandsche en de kerkelijke aangelegenheden van Nederland behandeld worden. Dat, buiten de titel-opgaaf,

op vele plaatsen bibliographische aanteekeningen gevonden worden, behoeft naauwelijks vermelding; maar als eigenaardige bijzonderheid mag niet onopgemerkt blijven, dat, wanneer eenig stuk reeds bij BOR, VAN METEREN, AITZEMA of andere gelijktijdige schrijvers, hetzij in zijn geheel of ook gedeeltelijk opgenomen is, dit hierbij wordt aangewezen. Bij het gemis of de gebrekkigheid der registers op die werken is hiermede, althans voor een klein gedeelte, in een bestaande behoefte vervuld.

In een kort voorberigt voor het derde deel doet de schr. opmerken, dat met den dood van Willem III onze pamfletten-litteratuur aanmerkelijk afneemt. Weinig jaren later verloor onze staat den overwegenden invloed, dien hij anderhalve eeuw lang op de Europesche belangen had uitgeoefend, en in het verspreiden van nieuwstijdingen, staatsstukken, politieke beschouwingen werd door het toenemend aantal *couranten* voorzien. Daarom zal dan ook deze *Bibliotheek van Pamfletten*, voorloopig althans, niet vervolgd worden, maar met het jaar 1702 gesloten zijn. Maar — zij het dan ook alleen tot dat jaar — wij achten haar een rijke aanwinst voor allen, die eenig deel der vroegere geschiedenis van ons vaderland grondig willen behandelen, en zich niet alleen toegang willen verschaffen tot de bronnen voor de kennis van personen en gebeurtenissen, maar doordringen in den geest der verschillende partijen, en vooral zich gemeenzaam maken met de heerschende denkbeelden en met den toon, die niet slechts in geschriften, maar ook in gesprekken, door personen van hoogeren en lageren stand aangeslagen werd. Niet bij deftige geschiedschrijvers of drooge kronijken, maar bij pamfletten, moet men daartoe te rade gaan.

I. A. N.

BOEKBESCHOUWING.

OVERZIGT

van de tot heden in het licht verschenen registers en inventarissen van oude archieven in Nederland.

DOOR

Mr. Is. An. NIJHOFF.

Het is bekend, in welken jammerlijken toestand onze archieven verkeerden gedurende den tijd van het Fransche bewind. Als getuigen van ons eigen volksbestaan, werden zij met alles wat verder de herinnering onzer verloren nationaliteit kon verlevendigen, door onze overheerschers en hunne werktuigen met smaad en verachting bejegend. Tal van vreemde ambtenaren overstroomde onzen grond, en opdat het voor de werkzaamheden aan de talrijke nieuwe inrigtingen van bestuur aan geen plaatsruimte mogt ontbreken, moesten de vertrekken, waar tot dusver hoogere en lagere collegiën zitting gehouden hadden, met den meesten spoed worden ontruimd. Hare archieven en onder haar berustende oorkonden uit vroegere eeuwen werden haastig — vaak door zulken die dagelijks hout of steen, nooit boeken of papieren hanteerden — bijeengeraapt of ordeloos in kasten opeengepakt of op elkander gestapeld op de zolders der in dien tijd kariglijk onderhouden openbare gebouwen, waar elke windvlaag ze verstrooide, elke regenbui ze bevochtigde, waar zij evenmin veilig waren voor de verzamelzucht van liefhebbers van zeldzaamheden, als voor de tanden van knagend ongedierte. Toen, na de gezegende om-

wenteling van November 1813, Nederlandsche instellingen de Fransche weêr hadden vervangen, was het misschien wel overal eerst en meest bij het domeinbestuur, dat men omzag naar de oude bescheiden, die het eigendom van grondbezittingen en renten konden staven en de verwarring doen ophouden, welke onder de snel elkander opgevolgde staatsverandering in de uitoefening van onderscheiden regten was ontstaan. Het opsporen daarvan maakte hier en daar eene voorloopige schifting noodzakelijk; ook andere stukken, ook zulke die, schoon van zuiver historisch belang, onder het oude bestuur vóór het Fransche bewind, met kleingeestige naauwgezetheid verborgen waren gehouden, vielen daarbij in het oog, en de lust werd opgewekt om die getuigen van het voorgeslacht nader te leeren kennen; maar doorgaans bleven zij stilzwijgend onder toezigt van die afdeeling van het gewestelijk of plaatselijk bestuur, welke, schoon niet opgevolgd aan het collegie waarvan die archieven afkomstig waren en van een gansch ander karakter voorzien, toevallig bij de nieuwe organisatie onder denzelfden of genoegzaam denzelfden naam was opgetreden, of wel in hetzelfde gebouw zitting had genomen. — De verwarring, hieruit ontstaan, is tot heden toe nog niet geheel, niet overal, opgeheven. Nòg is er een geregtshof, op welks griffie niet alleen het archief van het voormalig hof, dat in dezelfde provincie zoowel het politiek bestuur als de hoogste regtsmagt in burgerlijke en strafzaken uitoefende en als vertegenwoordiger der landshoogheid daden van souvereiniteit pleegde, maar ook de nalatenschap der provinciale leenkamer berust; nòg zijn er dijk- en polderbesturen, die het archief der vroegere ambtsbesturen, aan welker bevoegdheid zij hoogstens slechts voor een derde gedeelte opgevolgd zijn *), en aan welke onder anderen het toezigt over gemeente-, kerk-, school- en armengoederen opgedragen was, onder zich behouden †); nòg zijn er gemeentebesturen, onder welke

*) Zie hierover mijn opstel: *De ambtman, rigter en dijkgraaf van Over-Betuwe*, in *Bijdr. voor vaderl. geschiedenis*, d. V. bl. 165 volgg.

†) Nog in Augustus 1856 klaagde de commissaris des konings van Zuid-Holland, "dat vele ambachten en polderbesturen, die vroeger met

het archief der oude schepensbanken, en daarmede de registers der door haar uitgesproken vonnissen, benevens de veelal gewigtige bescheiden, door welke die gemotiveerd waren, blijven berusten; nòg, eindelijk, schuilt menig klooster-archief in het duister, wachtende tot dat eenig toeval het aan de plaats onttrekt, waar het misschien sedert den tijd der hervorming verborgen is gehouden *).

Ten aanzien der regeling van het archiefwezen is België aan Nederland ver vooruit. Reeds in 1796, nadat de Belgische provinciën voor de zegevierende wapenen der Fransche republiek hadden moeten bukken, werd dáár de wet van 5 Brumaire an V (26 October 1796) afgekondigd, bij welke onder anderen gelast werd, dat alle oude archieven, nationaal eigendom zijnde, in de hoofdplaatsen der betrekkelijke departementen zamengebragt en dáár geschift zouden worden. De uitkomst beantwoordde toen niet aan het doel, want de prefecten, aan wie de benoeming opgedragen werd van twee commissarissen, belast met het onderzoek, de schifting en ordening dier archieven, hadden veelal geen besef van het gewigt der oude bescheiden, de zorgvuldige bewaring daarvan was hun onverschillig of kwam hun zelfs misschien onraadzaam voor en de personen, aan welke zij de hun aanbevolen werkzaamheid opdroegen, waren meestal ongeletterd, onbekend met vreemde talen en voor zulk een taak allezins ongeschikt. Intusschen was hiermede toch zooveel gewonnen, dat niet alleen als staatsarchief werd erkend wat afkomstig was van de vroegere gewestelijke staten; van de financie-, domein- en rekenkamers; van de burger-

---

het gemeentebestuur vereenigd waren, in het bezit der archieven van die vroeger gecombineerde administratiën gebleven zijn, en dat daarop soms zoo weinig prijs wordt gesteld, dat — niet lang geleden door een ambachtsbestuur de voorhanden oude stukken zijn opgeruimd, en dat bij die gelegenheid eene aanzienlijke hoeveelheid oude perkamenten stukken zijn verbrand"! Zie *Bijvoegsel tot het Staatsblad*, 1856, bl. 437, 438.

*) Terwijl ik dit schrijf, komt mij in handen de Catalogus der letterkundige nalatenschap van den heer A. J. de Sitter, in 't openbaar verkocht te Groningen den 10en Februarij 1863 en daarop komt voor onder No. 126: "het archief van het voormalig Bernardijner nonnenklooster te Essen bij Groningen", en onder No. 127 een aantal charters afkomstig van de abdij van Aduard en van verschillende kloosters in Groningerland.

lijke en geestelijke regtbanken en geregtshoven; van de leenkamers en leenhoven; van kapittels, abdijen, kloosters en andere gestichten; maar ook dat er eene volledige afscheiding tot stand kwam tusschen de archieven, afkomstig van het vroeger bewind en van de met den intogt der Franschen vervallen en opgeheven takken van openbaar beheer, en die van de met 1794 aangevangen orde van zaken; want, gelijk in Frankrijk het oud archief voor gesloten werd gehouden met de omwenteling van 1789 *), zóó in België met de inlijving der Belgische provinciën in de nieuwe republiek. Hierop werd voortgebouwd na de omwenteling van 1830. Met het herstel van hun onafhankelijk volksbestaan ontwaakte bij de Belgen de begeerte om hun roemrijk voorleden te leeren kennen. Om den aard en de geschiedenis der oude vaderlandsche instellingen te onderzoeken, werden de overgebleven gedenkstukken uit vroeger eeuwen opgespoord; met zeldzame vrijgevigheid begunstigde de regering die nationale beweging; voor het archiefwezen brak een nieuw en glansrijk tijdperk aan. Nadat de ijverige en geleerde rijks-archivaris op de plaatsen zelve de daar zamengebragte archieven had onderzocht, zich met de gewestelijke en plaatselijke besturen in betrekking had gesteld en met hunne medewerking zorg gedragen voor de behoorlijke bewaring van die verzamelingen, welke tot dusverre nog aan het centraal toezigt onttrokken waren, werd, op voorstel van den minister ROGIER, den 17en December 1851 door koning LEOPOLD het besluit geteekend, waarbij een verordening werd vastgesteld op de plaatsing en bewaring der oude staatsarchieven in de verschillende provinciën des rijks, eene verordening, waarbij de werkkring der archivarissen omschreven, hunne verpligtingen en bevoegdheid, hunne betrekking met den rijks-archivaris en met de gewestelijke en plaatselijke besturen geregeld en bepalingen gemaakt worden, zoo aangaande het in gebruik geven van stukken, als aangaande het uitreiken van afschriften en uittreksels. Naar aanleiding van dezelfde verorde-

*) Verg. *Revue des deux mondes*, t. XXXIV (1863) p. 254.

ning is door den heer GACHARD den 1en December 1853 een verslag uitgebragt, waarbij de geschiedenis, de inhoud en de toestand der verzamelingen van staatsarchieven te Gend, te Brugge, te Luik, te Mons, te Namen, te Doornik en te Arlon op een uitnemende wijs in 't licht gesteld zijn en waaruit onder anderen blijkt hoe men er in geslaagd is, op ieder van die plaatsen, zoo volledig als mogelijk was, met hetgeen van de kanselarij der voorvorsten was overgebleven, de archieven der met de omwenteling van 1794 vervallen of opgeheven, hoogere of lagere, wereldlijke en geestelijke autoriteiten te vereenigen en het een en ander op voegzame wijze, zoo ten dienste der verschillende takken van het tegenwoordig bestuur, als van bijzondere personen, toegankelijk te stellen *).

Bij ons wordt nog altijd een algemeene regeling van het archiefwezen te gemoet gezien. Ja, door den minister van binnenlandsche zaken werd den 4en Augustus 1829 een reglement vastgesteld, bepalingen inhoudende omtrent den weg langs welken voor het doen van geschiedkundige nasporingen tot de archieven des rijks toegang verleend zou worden, en in het koninklijk besluit van 26 Junij 1856 No. 79 zijn dezelfde bepalingen met eenige wijziging opgenomen; maar in de toepassing ontmoet het soms zwarigheid. — De grens tusschen rijks-archief en provinciaal-archief is nergens bepaald aangewezen. Terwijl het archief der voormalige provinciale rekenkamer elders, bij voorb. in Gelderland en Zeeland, als ontwijfelbaar deel uitmakende van het provinciaal archief beschouwd wordt, zijn de rekeningen van de rentmeesters der domeinen in Friesland, uit het rijks-archief in het provinciaal archief overgegaan onder de uitdrukkelijke bepaling, dat zij eigendom blijven van het rijk †). Terwijl de nalatenschap der hoogste regtsmagt in de meeste provinciën ter griffie van de betrekkelijke geregtshoven berust, maakt in Groningen het

---

*) Dit merkwaardig verslag is ons bekend uit den *Moniteur Belge* van 12, 13, 14 en 15 Jan. 1854. Misschien is het ook wel afzonderlijk gedrukt en uitgegeven.

†) Verslag der Gedep. Staten van Friesland, 1859, bl. 89.

archief van het oude provinciale hof een der hoofdbestanddeelen van het provinciaal archief uit *), en is het archief der voormalige hooge regtscollegiën in Holland van 1428 tot 1811, na sedert 1829 onder het hoog geregtshof berust te hebben, bij koninklijk besluit van 26 Mei 1852, met het rijks-archief vereenigd †). Terwijl de protocollen en andere justitiële stukken, afkomstig van de in 1810 opgeheven regterlijke collegiën, ten gevolge van het keizerlijk besluit van 8 November 1810, meestal nog ter griffie van de tegenwoordige arrondissements-regtbanken berusten, zijn die van de schepensbanken doorgaans bij de steden gebleven, die van Amsterdam tusschen de griffie van het provinciaal geregtshof in Noord-Holland, de griffie der arrondissements-regtbank en het stads-archief verdeeld, en die van de kamerklaring te Deventer over de jaren 1668 tot 1798 voor eenige jaren naar het provinciaal archief te Zwolle overgebragt §). Noord-Brabant mist steeds het voorregt een eigen oud-provinciaal archief te bezitten; het berust in het rijks archief, gelijk voorheen de souvereiniteit van het gansche gewest bij de generaliteit berustte. — Ook de grenslijn tusschen oud en nieuw archief wordt onderscheidenlijk getrokken. Wel wordt over het algemeen het eerste voor gesloten gehouden met de groote omwenteling van zaken in 't laatst van 1813 (in Groningen met 20 November 1813, in Noord-Holland met 3 October 1814, bij het aangevoerde koninklijk besluit van 26 Junij 1856 met December 1813); toch zijn er provinciën, waar men onder het oud archief begrijpt, ook wat afkomstig is van andere regeringscollegiën dan de zoodanige, welker werkkring vóór die omwenteling opgehouden heeft te bestaan; waar men er ook onder betrekt de nalatenschap van administrative ligchamen, die eerst na 1813 in het leven geroepen, maar nu ook weder opgeheven zijn; ja, waar zelfs van jaar tot jaar onder het oude archief begrepen, daar aan toegevoegd en daarmede vermengd worden de notulen

*) Verslag der Gedep. Staten, 1854.
†) *Overzigt van het Rijks-Archief*, bl. 56.
§) Verslag van Gedep. Staten van Overijssel, 1860, bl. 48.

van gouverneur (commissaris des konings) en gedeputeerde staten, met de ingekomen stukken, verslagen, gemeenterekeningen enz. — Even uiteenloopende zijn de bepalingen, die in de onderscheidene provinciën omtrent den werkkring, de verpligtingen en de bevoegdheid der archivarissen bestaan. Terwijl in Noord-Holland, in Zeeland, in Overijssel, in Friesland, in Groningen het beheer der archieven na 1813 aan een afzonderlijk daartoe aangewezen ambtenaar ter griffie opgedragen is, zijn er andere provinciën waar de provinciale archivaris met dit werk belast wordt. In sommige gewesten wordt hem overgelaten te handelen overeenkomstig de voorschriften van het koninklijk besluit van 26 Junij 1856; in andere moet hij zich te dien aanzien naar andere verordeningen gedragen. In Noord-Holland is den archivaris bijzonder aanbevolen, zich zooveel doenlijk met alle archieven van dat gewest bekend te maken, en jaarlijks doet hij een inspectie-reis om daarvan in de verschillende gemeenten kennis te nemen *); in andere provinciën heeft hij zich met de gemeente-archieven ambtshalve niet te bemoeijen en zijn hem die ten eenenmale vreemd. Geen overeenstemming wordt gevorderd in de werkzaamheden van hen, die zich in de verschillende provinciale hoofdplaatsen met het ordenen, inventariseren en beschrijven der onder hun zorg en toezigt geplaatste archieven bezig houden, en noch tusschen hen onderling, noch tusschen hen en den rijks archivaris, bestaat eene officiële betrekking

Bij art. 103 van de wet tot regeling der gemeentebesturen wordt de secretaris „met de zorg voor het archief, onder toezigt van burgemeester en wethouders, belast." Wat de wetgever hier onder het woord „archief" verstaan wilde hebben is, naar ons voorkomt, duidelijk. Het kan

---

*) Verslag van Gedep. Staten, 1851, bl. 61, 62; 1853, bl. 89 en elders In 1852 getuigden de Gedep. Staten, dat „door den bedoelden maatregel, de belangstelling in het archiefwezen meer algemeen wordt opgewekt en de lust tot het verbeteren der orde in de gemeente-archieven, tot het aanleggen van registers, aanmerkelijk bevorderd", terwijl zij elders doen opmerken, hoe die inspectie-reizen aanleiding geven tot het ontdekken van gewigtige stukken op plaatsen, waar men die al of niet zou vermoeden.

niet anders zijn dan de verzameling van stukken ingekomen bij- en voortvloeijende uit de handelingen van het bestuur, sinds het bestaan van den tegenwoordigen regeringsvorm. Deze stukken maken het archief der burgerlijke gemeente uit. Wat van vroegere dagteekening is, behoort daar niet toe, maar tot het archief van de stad, het ambt, de heerlijkheid, het dorp, die als zoodanig opgehouden hebben te bestaan. Waar dit laatste van eenigzins beduidenden omvang is en oorkonden uit vroegere eeuwen bevat, kan de gemeente-secretaris met de zorg daarvoor niet belast worden: dit eischt meer opoffering van tijd dan bij de veelvuldige werkzaamheden, welke hem bij de wet opgelegd zijn, van hem verlangd kan worden; daartoe wordt een bepaalde opleiding en oefening gevorderd, die men bij hem niet kan onderstellen; daartoe, in één woord, worden gansch andere bekwaamheden vereischt dan noodig zijn tot uitoefening der verpligtingen, welke de wet den gemeente-secretaris voorschrijft. Teregt heeft men dit hier en daar ingezien en aan een afzonderlijk ambtenaar, als gemeente-archivaris, opgedragen het oud archief niet alleen te rangschikken, te beschrijven, te bewaren; maar ook zich met den inhoud gemeenzaam te maken en dien, zoo tot voorlichting van het tegenwoordig beheer der openbare zaken, als ter uitbreiding van verschillende takken van wetenschap (geschiedenis, aardrijkskunde, genealogie, heraldiek, statistiek) dienstbaar te maken. Het gunstig gevolg van dezen maatregel heeft zich niet vergeefs laten wachten. Meer dan één gemeentebestuur heeft er het behoud van betwiste regten en inkomsten aan te danken *); tot menige ontdekking op het veld van geschiedenis en oudheidkunde werd er aanleiding toe gegeven en de uitgaaf werd er door bevor-

*) Als voorbeeld zij het genoeg te wijzen op de nasporingen, door den heer W. EEKHOFF, archivaris te Leeuwarden, op last van het gemeentebestuur ter zake van zekere prebende of kerkelijke beneficie, onder den naam van het Sint-Anna-leen bekend, in 't werk gesteld, ten gevolge waarvan de stad bij besluit van Gedep. Staten van Friesland, van 7 Februarij 1859, van alle verdere verantwoording omtrent dat leen, en daarmede van een onwettig tegen haar volgehouden vordering van bijna twee millioen gulden, ontslagen werd.

derd van een aantal registers en inventarissen, door welke men de archieven-schatten, vroeger met angstige zorg weggesloten, voor een ieder opengelegd en ten nutte van het algemeen aangeboden worden.

Voor zoo ver deze registers en inventarissen ter onzer kennis gekomen zijn, willen wij ze hier kortelijk doorloopen. Het overzigt kan dienen om een denkbeeld te geven van den verschillenden aard en omvang der beschreven archieven, en om de wijze, op welke zij gerangschikt en beschreven zijn, te leeren kennen.

Charters en Privilegiebrieven, berustende in het archief der gemeente 's Hertogenbosch door Mr. J. N. G. SASSEN, *secretaris van 's Hertogenbosch. Eerste stuk. 's Hertogenbosch W. C. van Heusden.* 1862. (Gr. oct. 50 bladz.)

In het jaar 1860 werd uitgegeven een *Inventaris van het Groot (of oud) archief in 's Hertogenbosch*, op last van burgemeester, en wethouders door den gemeente-archivaris, den heer R. A. VAN ZUYLEN JR., opgemaakt. Dat stuk moge aan de behoeften van het gewoon dagelijksch beheer voldoen; wetenschappelijke waarde heeft het niet. Men vindt daar, op bl. 60, onder No. 612: „de *zoogenaamde komme* *), zooals zij in de St. Jans Evangeliste-kerk heeft gestaan, inhoudende de privilegiën der stad 's Hertogenbosch en andere belangrijke stukken, gelijk deze door den griffier VAN DER VELDE in zijne vijf boeken zijn afgeschreven, met bijvoeging van die, welke vroeger in de komme of kast ter kamer van heeren schepenen berustende waren en van andere gewigtige stukken van de 12e, 13e, 14e, 15e, 16e, 17e, 18e en 19e eeuw." Wat met deze vrij duistere woorden aangeduid wordt, is de verzameling van oorspronkelijke charters, van welker beschrijving door den heer Mr.

*) Zoo werd, gelijk de heer V. Z. elders berigt, genoemd een zware eiken kast, met lood gedekt, gesloten door twee verschillende sloten en daarenboven nog met twee ijzeren dwarsboomen, waaraan groote hang. sloten. Zij diende tot bewaring der stads zegels en der privilegiën.

SASSEN wij het eerste gedeelte voor ons hebben. In dit stuk is de inhoud van 371 charters in tijdrekenkundige orde opgenomen, waarvan het eerste is van het jaar 1191, het laatste van 26 Februarij 1428/29. Natuurlijk zijn er hieronder niet weinige van plaatselijken aard en zelfs van zeer ondergeschikt belang; ook sommige, die elders, bij voorb. bij BUTKENS, MIRAEUS, VAN MIERIS, afgedrukt zijn, (echter zonder dat het hierbij aangeteekend is), ook eenige van welke door VAN HEURN in zijn *Hist. van 's Hertogenbosch* gebruik gemaakt is en welke hij aanhaalt als in het archief der stad voorhanden; vele andere evenwel komen ons voor bijzondere opmerking te verdienen, als bij voorb. een achttal brieven van 1366 tot 1371, betrekkelijk het interdict door den bisschop van Luik tegen de stad 's Hertogenbosch uitgevaardigd wegens het in hechtenis nemen van misdadigers op het kerkhof der minderbroeders aldaar, welk interdict, na van den bisschop voor 500 gouden mottoenen afgekocht te zijn, door het hof van Rome als ten onregte uitgevaardigd, vernietigd werd; voorts, als blijk van de opkomst van den derden stand, het stedenverbond van 8 Maart 1355 (niet vermeld bij VAN HEURN); de kwitantiën, te zamen ten bedrage van 3000 gulden in 1388 en 1389 door de hertogin Johanna aan den Bosch afgegeven voor de voldoening van hetgeen de stad haar volgens verleende privilegiën schuldig was; de stichtingsbrief van een oud-mannenhuis van 12 September 1408, en die van een gasthuis van 20 Junij 1420, enz.

Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende, door R. A. VAN ZUYLEN JR., *stads archivaris.* (*Stads rekeningen van het jaar* 1399—1800). *Eerste deel, van* 1399—1568.*'s Hertogenbosch, W. C. van Heusden.* 1863. (Quarto XXVII en 794 bladz.)

Voor hem die onze geschiedenis uit de eerste bronnen wil leeren kennen, behoeft het gewigt der oude grafelijke of hertoglijke en stedelijke rekeningen niet betoogd te wor-

den. Wie er nog aan mogt twijfelen, zal zich door dit boek volkomen laten overtuigen. In het archief van 's Hertogenbosch zijn een zestal stedelijke rekeningen voorhanden uit de jaren 1399 tot 1406, en verder die van 1496 tot op den jongsten tijd, in bijna onafgebroken volgorde. De heer v. z. heeft zich voorgesteld, al die rekeningen tot op het jaar 1800 te ontleden, alles wat hem in de posten, zoo van ontvangst als uitgaaf, voor den voormaligen toestand en de geschiedenis van de stad en hare meijerij, van Brabant, van Noord- en Zuid-Nederland opmerkelijks voorkwam daaruit te trekken en, meest in de woorden van 't oorspronkelijke, mede te deelen, en alzoo hen, die in den loop van meer dan vier eeuwen ambtshalve van hunne verrigtingen rekenschap moesten afleggen en juist daarom voor de meest onwraakbare getuigen mogen gehouden worden, te noodzaken om nu ook achtereenvolgelijk als gelijktijdige kronijkschrijvers op te treden. Het is voorwaar een reuzentaak, die de schrijver hiermede heeft ondernomen, en wij danken er hem voor dat hij zich door al de zwarigheden, aan de uitvoering verbonden, niet heeft laten weerhouden. 't Is waar, het is er ver af dat alles, wat men hier vindt, even belangrijk zou zijn; maar toch, weinig is er, wat niet voor of na, hetzij bij geschiedkundig onderzoek, hetzij tot nasporing van eigendomsregten en aanspraken van gemeenten, hetzij tot opheldering van genealogische vraagstukken, te stade zou kunnen komen. Men weet hoe, vooral in de hoofdstukken van uitgaaf, vaak eene uitvoerigheid heerscht, die, schoon tot kleinigheden afdalende, ook thans nog niet overtollig is. Worden die gelden verantwoord, aan regeringsleden voor het waarnemen van gezantschappen of het bijwonen van dagvaarden toegelegd: waartoe die bezendingen moesten leiden en wat op die dagvaarden behandeld werd, wordt er bij opgegeven. In het hoofdstuk van bodenloonen vindt men meest met een enkel woord den hoofdinhoud der over te brengen berigten, in dat van schenkingen en vereeringen den naam en de betrekking der personen, aan welke en de aanleiding naar welke die gegeven zijn, vermeld. Hoogst belangrijk zijn ook de

hoofdstukken van uitgaaf voor timmer- en metselwerk, maar vooral die voor oorlogskosten, het aannemen van krijgsknechten, het uitzenden van gewapende burgers, het aankoopen, gieten en smeden van geschut, het maken en herstellen van vestingwerken. Niet minder dan dat alles zijn de posten te waarderen, die, meest opgenomen onder de „uitgaven van allerhanden aard", bouwstoffen zijn voor de geschiedenis van kunst, wetenschap en beschaving, als bij voorb. die betreffende aanmoediging verleend aan de opkomende rederijkkamers, het vervolgen en straffen van „Lutheranen en herdoopers"; de bezoldiging van een Franschen taalmeester in 1526; het maken van het kunstig uurwerk in den voorgevel van het raadhuis in 1531; het vervangen van vuurpannen door lantarens op palen, tot straatverlichting in 1566; de vrijstelling van kooplieden, burgers van 's Hertogenbosch, te Neurenberg verleend van zekere belasting tegen een pond peper en een paar handschoenen jaarlijks enz. In kantteekeningen heeft de schr. den korten inhoud der uittreksels met een enkel woord opgegeven, waardoor het overzigt meer gemakkelijk wordt gemaakt. Wij wenschen dat het hem aan lust noch aanmoediging zal ontbreken, om den aangevangen arbeid voort te zetten en te voltooijen.

Registers op het archief, afkomstig van het voormalig hof des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen. Opgemaakt volgens besluit van heeren gedeputeerde staten der provincie Gelderland van 9 *December* 1851, No. 3, *door* P. NIJHOFF, *adjunct-archivaris van Gelderland. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*, 1856. (Gr. oct. 461 bladz.)

Van den oorsprong, de geschiedenis en den werkkring van het oude Geldersche hof is vroeger in deze *Bijdragen* gesproken *); ook is daar verslag gegeven van de wijs op welke thans het archief van dat hof geordend is en de registers ingerigt zijn welke na dien tijd door de zorg der provinciale staten het licht gezien hebben. Men herinnert

*) Zie deel X, bl. 58 en volgg.

zich, dat het was een hof van justitie en van politie, dat het regtspraak uitoefende, ook in hoogst beroep, maar tevens als de staten niet vergaderd waren, de souvereiniteit der provincie vertegenwoordigde en daden van wetgeving pleegde. — Van de in één boekdeel vereenigde registers, is het eerste en uitgebreidste in tijdrekenkundige, het tweede in alphabetische orde. Het tijdrekenkundig register is, ten gevolge van den zoo even vermelden dubbelen werkkring van het hof, in twee afdeelingen gesplitst, waarvan in het eerste de regterlijke, in het tweede de politieke en administrative handelingen opgenomen zijn — niet alle handelingen evenwel, maar alleen „wat van voortdurend aanbelang kon geacht worden, of ter bevordering van geschiedenis of regtskennis strekken kon", en meer bijzonder „wat op grondeigendom en daarmede verbonden regten, op tienden, erfpachten en tinsen, op grensbepalingen, wegen, veren, waarden en zanden, visscherijen, vikariën, collatieregt, molens en molenstuwen en dergelijke betrekking heeft." Sententieboeken, pleidooiboeken en andere, te zamen meer dan 140 boekdeelen in folio, ook tallooze stukken door partijen tot staving van haar beweren overgelegd, hebben daartoe ontleed moeten worden en zijn als het ware met elkander in verband gebragt. Schoon het hof (zooals men weet een instelling van Karel V) van het jaar 1547 dagteekent, vindt men in deze afdeeling van het tijdrekenkundig register geen vroegere stukken opgenomen dan van 1 Maart 1561, zijnde de oudere reeds voor vele jaren in het provinciaal archief overgebragt; het laatste is van 20 September 1810. Nevens de namen van eischer en verweerder is bij elk stuk de zaak van geschil en, voor zoover zulks te vinden was, de gevolgde uitspraak opgegeven. — In de tweede afdeeling, de stukken omvattende die als uitvloeisel van den politieken werkkring des hofs te beschouwen zijn, is ook opgenomen de inhoud van een cartularium, waarin oorkonden uit de veertiende en twee volgende eeuwen voorkomen. Onder vele andere ontmoet men hier belangrijke bescheiden over de regeling der grenzen met Munster, over krijgsverrigtingen in den oorlog tegen Spanje, over de politieke

bewegingen in 1783 en volgende jaren; ook het een en ander wat men hier niet ligt zou zoeken, als bij voorb. een aantal oorkonden uit de jaren 1568 tot 1612 tot opheldering der geschiedenis van Urk en Emmeloord, stukken over militaire inundatiën enz. — Door het alphabetisch register, waarin de inhoud der vermelde beide afdeelingen van het tijdrekenkundig register opgenomen is, wordt het gemakkelijk gebruik van dit lijvig boekdeel zeer bevorderd.

Tijdrekenkundig register van alle oorkonden in het stedelijk archief te Zutphen berustende, opgemaakt door Mr. R. W. TADAMA, *kantonregter en lid van den raad der stad. Uitgegeven voor rekening der stad Zutphen. Eerste deel. — Zutphen, W. J. Thieme*, 1854. (Gr. oct. IV en 120 bladz.)

Hetzelfde werk: *Tweede deel — opgemaakt door Dr.* W. J. A. HUBERTS, *archivaris. Zutfen, W. J. Thieme*, 1864. (Gr. oct. 138 bladz.)

Over het stedelijk archief van Zutphen en het door wijlen den heer Mr. R. W. TADAMA daarop vervaardigd register is in deze *Bijdragen*, d. VII, bl. 164 en volgg., en d. IX. *Aank. en Berigten*, bl. 151—153, het noodige gezegd. Wij kunnen dus thans volstaan met daarheen te verwijzen. Dr. HUBERTS heeft de taak opgevat van den zoo even genoemden achtenswaardigen geleerde, die naar menschelijk oordeel aan vrienden en betrekkingen, aan vaderland en wetenschappen te vroeg is ontvallen. In het door hem bezorgde tweede deel vinden wij achtereenvolgelijk de inhoudsopgaaf der oorkonden, zoo op papier als op perkament, afkomstig van het kapittel van St. Walburg, van de kloosters, weldadige gestichten en broederschappen te Zutfen, ieder afzonderlijk in chronologische orde. Voor geschiedkundige nasporingen achten wij deze wijze van rangschikking minder doelmatig en zouden wij de voorkeur geven aan een doorloopend tijdrekenkundig register, waar dan met letter of cijfer aangewezen zou hebben kunnen worden, van welk der gestichten ieder stuk afkomstig is. Overigens

spreekt het van zelf, dat men hier niet veel verwachten kan wat tot opheldering der vaderlandsche of gewestelijke geschiedenis kan dienen. Met uitzondering toch van stichtingsbrieven van altaren of vikariën en privilegiën (bij voorb. van het concilie van Bazel en van paus Sixtus IV aan het kapittel van St. Walburg), vindt men hier weinig anders dan koop- en opdragtsbrieven, zoo van vaste goederen als van erfrenten uit huizen en landerijen, en wat van dien aard meer van plaatselijk belang is, of tot aanvulling van geslachtregisters dienen kan.

Tijdrekenkundig register van oorkonden, berustende in het oudarchief der gemeente Hattem; opgemaakt volgens besluit van HH. gedeputeerde staten der provincie Gelderland van 27 *April* 1850, *door* P. NIJHOFF. *Arnhem Is. An. Nijhoff en Zoon*, 1854. (Gr. oct. 104 bladz.)

Ook omtrent den aard en den toestand van het oud archief van Hattem en de inrigting van het daarop vervaardigd chronologisch-diplomatisch register is vroeger in deze *Bijdragen*, d. VIII, bl. 109 en volgg., en d. X, *Aank. en berigten*, bl. 73 en 74, het noodige gezegd. Wij herinneren alleen, dat het weinig of geen oorspronkelijke perkamenten charters bevat, maar daarentegen rijk is in brieven van personen van hoogen stand en van gecommitteerden van wege de kleine steden van Veluwe ter generaliteit, door welke vooral over de gebeurtenissen in het laatst der zestiende en den aanvang der volgende eeuw veel licht verspreid, of hetgeen daarvan slechts ten deele bekend was, aangevuld wordt.

Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht, opgemaakt door Mr. P. VAN DEN BRANDELER, *advocaat en gemeente-secretaris. Eerste gedeelte. Dordrecht, H. R. van Elk*, 1862 (gr. oct. 88 bladz.).

De uitdrukking *archief der gemeente* achten wij hier minder juist. Trouwens, in een voorberigt, geeft de heer V. D. B. zelf te kennen, dat „onder den naam van *archief*

van Dordrecht hier verstaan wordt de verzameling van oorkonden, bescheiden, registers enz., op het raadhuis aanwezig, loopende tot het jaar 1813." Het is dus het oude *stads-*, niet het nieuw of *gemeente-archief.* — Het oude archief van Dordrecht is niet zoo uitgebreid, als men dat van een zoo oude en van ouds beroemde handelstad zou gewacht hebben. De heer V. D. B. doet opmerken, dat reeds voor meer dan tweehonderd jaren een belangrijk cartularium verdwenen was, dat later Mr. P. H. VAN DE WALL het gemis betreurde van vele stukken, die o. a. door onachtzaamheid van het bestuur verloren waren gegaan, en dat in 1332 veel vernield is door een zwaren brand, waarvan de sporen, bij de meeste charters van dien tijd en vroeger, nog zigtbaar zijn.

Wat wij thans vóór ons hebben, is de inventaris der eerste hoofdafdeeling van het archief, bevattende de eigenlijk gezegde stedelijke charters, waarvan de oudste is van Februarij 1200, de jongste van 28 Mei 1549. De schr. heeft die gesplitst in drie onderafdeelingen, als: *a)* 155 oude charters, brieven enz. van 1200 tot 1549; *b)* 20 stukken, betrekking hebbende op den tegen de stad Dordrecht uitgesproken ban of interdict van 1350 tot 1358; *c)* 254 schepenbrieven (gecancelleerde schuldbekentenissen van schepenen en raad of gemeente, akten van koop, overdragt enz. voor schepenen gepasseerd), keuren, perkamenten, rekeningrollen enz., waarbij gevoegd zijn een stads zegelstempel van het jaar 1482 en andere van minder aanbelang. Deze splitsing achten wij niet doelmatig, omdat de tijdrekenkundige orde, die zoo vaak den onderlingen zamenhang der stukken leert ontdekken en tot opheldering van hunnen inhoud medewerkt, er door verbroken wordt, hetgeen daarenboven hier geheel onnoodig was ten aanzien van de weinige oorkonden, die op het interdict betrekking hebben, op slechts twee na, allen in de jaren 1355 en 1356 vallen, en dus voegzaam tusschen de overige ingelascht hadden kunnen worden.

Uit de bijvoegde aanteekeningen blijkt, dat het grootste gedeelte der hier opgenomen charters enz. uitgegeven is door VAN DE WALL in *Handvesten*, *Privilegiën* enz., die

uit de tweede onderafdeeling nagenoeg allen in de verhandeling van den geleerden G. H. M. DELPRAT, *Dordrecht onder kerkelijk interdict*, geplaatst in het *Kerkhistorisch Archief*, d. III. bl. 1—64. Onder de andere trokken vooral de *comptes en rouleau* van 1284 tot 1286 onze aandacht, waarvan er een niet minder dan 14 Ned. ellen lang is, en die ligt, bij nader onderzoek, blijken zullen het een en ander tot opheldering van den ouden toestand der stad en hare betrekkingen op te leveren.

Twee goed uitgevoerde photographische afbeeldingen van het groot zegel der stad en van het O. L. Vrouwen gasthuis aldaar zijn aan dezen inventaris toegevoegd.

Inventaris van het (oud) archief der gemeente Leyden, bevattende hare charters en privilegiën, alsmede die van den burg, van de kerken, gasthuizen en voormalige kloosters, 1240—1644. *Opgemaakt door Jhr.* W. J. C. RAMMELMAN ELSEVIER, *lid van den hoogen raad van adel.* 1e deel. (Gr. oct. XII en 300 bladz.)

Met regt mogten wij verwachten, dat Leiden een aanzienlijk archief bevat. De werken van KLUIT en VAN MIERIS en hetgeen de bewerker van dezen inventaris ons reeds vroeger in tijdschriften en elders heeft medegedeeld, gaven er als 't ware een voorsmaak van. Haar handel en nijverheid, haar politieke beteekenis en vooral de talrijke kloosters en geestelijke stichtingen binnen hare muren of in haar nabijheid gevestigd, kunnen overvloedige stof leveren. Van den lijvigen, wijdgedrukten inventaris geeft de heer R. E. ons hier slechts het eerste deel, loopende van het jaar 1240—1644. Het oudste oorspronkelijke charter is van 1290. In chronologische volgorde worden hier eerst alle stukken vermeld, die op de stad zelve, haar geschiedenis, regtsgebied, handel, hoogeschool enz. betrekking hebben; dan volgen die van den burg, de kerken, gasthuizen en kloosters, ieder afzonderlijk. Wat hier boven aangaande dergelijke rangschikking gezegd is, moeten wij hier herhalen. Het overzigt over het belangrijke geheel wordt er niet door bevorderd en dit springt hier meer dan elders in 't oog, waar de grenslijn moeijelij-

ker te trekken was. Het alphabetisch register loopt ook alleen over de namen en onderwerpen van de „charters der stad". Hier en daar geeft de schr. belangrijke aanteekeningen en noodige verwijzingen naar vroegere uitgaven, en in het voorberigt een geschiedkundig overzigt van de lotgevallen des archiefs.

Inventaris der charters en privilegiën, berustende op het archief der gemeente Delft (1246—1599.) *Opgemaakt door Mr.* J. SOUTENDAM, *archivaris.* (Gr. oct. 46 bladz.)

Van ruim 160 perkamenten brieven is hier de inhoud in tijdrekenkundige orde opgegeven. Uit de bijgevoegde aanteekeningen blijkt, dat de meeste tot op het jaar 1425—1429, zij het dan ook doorgaans gebrekkig, door VAN MIERIS uitgegeven zijn. De overige, niet of weinig bekend en ten deele ook in de stedebeschrijvingen van D. VAN BLEYSWIJCK en R. BOITET niet te vinden, dragen menig getuigenis van den uitgebreiden handel, die te Delft in de tweede helft der vijftiende eeuw gedreven werd en van den prijs dien men er op stelde om de kooplieden met hunne waren den toegang tot, en het verblijf in die stad veilig en gemakkelijk te maken. Misschien behoort hiertoe ook de brief van 13 Julij 1450, waarbij Filips van Bourgondië aan die van Delft vergunde „d'avoir fait faire et charpenter ung molin a eauwe, pour par icelluy tirer et faire getter en cas de besoing et de necessité des eauwes des fossez d'icelle nostre ville" etc. Wij twijfelen geenszins, of deze inventaris zal ook over de andere bestanddeelen van het Delftsche archief voortgezet worden. Het voorberigt evenwel geeft daaromtrent geen zekerheid.

Stukken der grafelijke tijden uit het archief der stad Haarlem. Met eene korte beschrijving door Mr. J. L. DE BRUYN KOPS. *Haarlem, A. C. Kruseman,* 1850. (Gr. oct. 98 bladz.)

Het is niet te verwonderen, dat een plaats als Haarlem, van oudsher beroemd, zoo om de nijverheid en handels-

betrekkingen harer ingezetenen, als om den moed en de vaderlandsliefde door hare burgers bij afgeslagen en doorgestane belegeringen aan den dag gelegd, daarvan in haar rijken archievenschat overvloedige getuigen bewaart. De inventaris, dien wij voor ons hebben en waarop omstreeks 1200 stukken vermeld zijn, waarvan het oudste is een bekend handvest van den roomsch-koning, graaf Willem II van het jaar 1245, het jongste het formulier der afzwering van Filips II van 24 Julij 1581, draagt daarvan overvloedige blijken. Maar de wijs van bewerking wil ons niet bevallen. Wij missen hier diplomatieke naauwkeurigheid in de inhoudsopgaaf van elk stuk, daaronder vermelding niet alleen van den naam en den titel van den uitvaardiger, maar ook van de namen der getuigen en medebezegelaars; ook ontbreekt de aanwijzing, of de charters *in originali*, dan wel in minute of alleen in afschrift aanwezig zijn; voorts, ten aanzien der oorspronkelijke stukken, of zij op perkament dan wel op papier zijn geschreven, in welken toestand zij zich bevinden, of ze bezegeld zijn, en in welken vorm en kleur de daaraan gehechte zegels voorkomen. Maar na twaalf jaren mag dit niet meer tot verwijt strekken; wij mogen niet ondankbaar zijn en om hetgeen wij missen het goede voorbijzien dat ons in deze bladen aangeboden wordt. Den heer DE BR. KOPS toch komt de eer toe onder ons de eerste geweest te zijn, die, nadat de toegang tot de archieven ontsloten en voor het algemeen opengezet was, de beschrijving van eene zoo uitgebreide verzameling ondernam en in het licht gaf. Hij kon niet op het goede voorbeeld van voorgangers zien, noch ook zich wachten voor hunne feilen, en de proeven van soortgelijken arbeid door buitenlanders gegeven, schijnen hem onbekend geweest te zijn. Mogt iemand, met de noodige kennis toegerust — en wij meenen dat een zoodanige te Haarlem wèl te vinden is — zich opgewekt gevoelen, om dezen inventaris te herzien en in den door ons bedoelden meer wetenschappelijken vorm over te gieten; hij zou een niet vergeefschen arbeid verrigten. Als model zou hij zich daarbij kunnen bedienen van

Het archief der ijzeren kapel in de oude of St. Nikolaas kerk te Amsterdam, beschreven door P. SCHELTEMA, *archivarius der stad Amsterdam. Uitgegeven door de tweede klasse van het kon. Ned. Instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten. Amsterdam, P. N. van Kampen,* 1850.

Vroeger (*Bijdragen*, deel VII, *Aank. en berigten*, bl. 82—87), hiervan reeds opzettelijk verslag gegeven hebbende, kunnen wij thans volstaan met daarheen te verwijzen. Later verscheen

Het archief van Amsterdam beschreven door den archivaris Dr. P. SCHELTEMA. *Te Amsterdam, ter Stads drukkerij* 1862. (Gr. oct. 75 bladz.)

Na een zeer lezenswaardig *geschiedkundig overzigt* wordt men hier bekend gemaakt met de hoofdbestanddeelen van het archief der hoofdstad en met de verdeeling welke bij de rangschikking gevolgd is. Onder de eerste afdeeling behooren, nevens het archief der ijzeren kapel (perkamenten charters), de papieren en losse stukken van de oude secretarie en thesaurie afkomstig, waarbij een verzameling van oude kaarten en plattegronden. Onder de tweede (geschreven boeken) verdienen vooral opmerking de novellen van staat of brieven van Nederlandsche ambassadeurs, residenten en gemagtigden van de staten-generaal over 1682 tot 1793, en de rapporten en verbalen van legatiën en onderhandelingen over 1618 tot 1742. Voorts zijn hieronder gebragt privilegieboeken, keurboeken, registers der notulen en resolutiën van burgemeesters, raad en vroedschap, stads rekeningen, gildeboeken enz. — De derde afdeeling bevat de doop-, trouw- en begrafenisboeken, voor zoo ver die bewaard zijn gebleven tot op de invoering van den burgerlijken stand in 1811. De oudste doopboeken zijn die van de oude kerk beginnende met 1564 en van de nieuwe kerk met 1587; de begrafenisboeken van de oude kerk nemen een aanvang met 1553, die van de nieuwe kerk met 1585. — De boeken der in December 1819 opgeheven stads wisselbank en de

boeken en papieren door de desolate boedelskamer nagelaten, maken de vierde afdeeling uit; terwijl de vijfde een verzameling bevat van gedrukte boeken en in de zesde een verzameling van oude wapenen, modellen, zeldzaamheden, standaards van oude maten en gewigten enz. opgenomen is.

Catalogus der verzameling van voorwerpen, betrekkelijk geschiedenis en oudheidkunde, ten stadhuize van Goes, enz. (Kl. quarto, 64 bladz.)

Ja, een catalogus — meer is het niet — afgedeeld in elf hoofdstukken. Onder de oorspronkelijke charters, ten getale van vijftien, in het eerste hoofdstuk vermeld, is het oudste een kwijtbrief ten jare 1492 door hertog Albrecht van Saksen aan die van Goes verleend. Hierbij behooren ook octrooijen tot bedijking en tot het graven van vaarten. Een privilegieboek begint met het jaar 1266: meer wordt er niet van gezegd. Onder de kaarten, in een afzonderlijk hoofdstuk opgenoemd, trok vooral onze aandacht „eene met de pen geteekende kaart van Zeeland, met op- „schrift: „Caerte van Zeeland gelijk dat gelegen was in „den jare 600, volgens een oud kaartje, gevonden onder „de overblijfselen der bibliotheek van het klooster tot Eg- „mond in Holland."" Een ongelukkige druk- of schrijffout is: *Sigillum oppidi de Goes ad caulas* (voor *causas*). De wetenschappelijke waarde van dezen catalogus is zeer gering.

Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel. Eerste, tweede en derde gedeelte. A°. 1225—1456. *Gedrukt te Zwolle bij de Erven J. J. Tijl*, 1857—1860. (Gr. oct. 105, 268 en 114 bladz.)

Uit dit register blijkt, dat het oud provinciaal archief van Overijssel tot op het jaar 1456, behalve hetgeen overgebleven is van de kloosterarchieven van Ter Hunnepe, Zwartewater, Sipkelo en Albergen *), niet veel meer bevat dan

*) Waar is het archief van Windesheim? Waar dat van andere kloosters in het Oversticht? Wij vinden er hier niets van vermeld.

eeu judiciaal, gerigts- of klaarboek van bisschop Frederik van Blankenheim, loopende van 14 Oct. 1393 tot 21 Augustus 1423, en wel over zaken door hem gewezen, wanneer hij beurtelings te Vollenhove, te Deventer, te Zwolle en te Hardenberg als landsheer ten gerigte zat. De archivaris, de heer Mr. J. VAN DOORNINCK, heeft den inhoud van dit judiciaal, een band in folio van 314 bladen, tusschen den inhoud der perkamenten charters van de zoo even genoemde geestelijke stichtingen afkomstig, naar tijdsorde ingelascht en ieder stuk, ook zoo ver uitwendigen vorm, toestand der zegels enz. betreft, met vereischte naauwkeurigheid beschreven. Voor plaatselijke geschiedenis, voor de genealogie van menig Overijsselsch geslacht en voor den ouden regtstoestand valt ongetwijfeld uit dit register veel te leeren. Omtrent de algemeene landszaken echter, de geschiedenis van het Oversticht, zal men hier vergeefs opheldering of aanvulling wachten. Naar den aard van het bisschoppelijk bewind aldaar kon dit ook niet anders. De bisschop als landheer toch handelde niet met de gemeene landschap, maar afzonderlijk met de edelen en ridderschap en met de drie hoofdsteden *), en de standen hadden er zich niet, gelijk bij voorb. in de vierendeelen van Gelderland, tot één ligchaam vereenigd. In de archieven der drostambten van Zallaud, Vollenhove en Twenthe, zoo deze onverhoopt niet verloren gegaan zijn of op eenig oud kasteel verborgen worden gehouden, en in die der steden Deventer, Zwolle, Kampen, zal dus wat hier gemist wordt gezocht moeten worden.

Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen. — Eerste deel. — Van 1251 *tot* 1496. *Kampen, K. van Hulst*, 1863. (Quarto 332 bladz.)

Dat er op het raadhuis te Kampen een rijk archief schuilde, was sinds lang bekend. Tot in het laatst der voorgaande eeuw met angstige zorg voor het oog van elk wetenschap-

*) Zie *Tegenw. Staat van Overijssel*, d. I, bl. 194—197.

pelijk onderzoeker verborgen, kon het ook daarna, ongeordend en ten deele verstrooid of in vergeten hoeken zamengehoopt, naauwelijks eenige vrucht dragen. In 1860 besloot het gemeentebestuur hieraan een einde te maken. Het benoemde den geleerden MOLHUYSEN tot archivaris en voorzag op onbekrompen wijs in de kosten tot het ordenen, beschrijven en bekendmaken van den rijken archievenschat vereischt. Het register, dat wij vóór ons hebben, is van deze bemoeijing de eerste vrucht. Het getuigt, voor zoo ver zulks nog noodig mogt geacht worden, dat de moeijelijke taak niet ligt aan betere handen toevertrouwd had kunnen worden. De inventarisatie van het Kamper archief is met meer dan gewone zwarigheden verbonden. Het aantal der voorhanden bescheiden is groot, bedragende tot op het jaar 1496 niet minder dan 1037 stukken. Onder die uit de dertiende en veertiende eeuw bevinden er zich vele die, uitgevaardigd door Noordsche vorsten, bij de beschrijving buitengewone aandacht vorderden. Onder de latere, bepaaldelijk na het jaar 1460, zijn een groote menigte minuten, slordig geschreven, vaak zonder opgaaf van jaar of dagteekening, ordeloos in denzelfden band vereenigd. De heer M. is die zwarigheden op uitstekende wijs te boven gekomen. Met vermijding van noodeloozen omslag is hij er in geslaagd den inhoud der charters met de meest mogelijke juistheid en volledigheid op te geven, met letterlijke mededeeling van daarin voorkomende zeldzame uitdrukkingen, gelijk ook van tijd en plaats der uitvaardiging. Dat de tijdrekenkundige orde in acht genomen en geen der aanwijzingen verzuimd is waardoor men, nevens den inhoud, ook den vorm en den toestand der stukken, gelijk mede de zegels, door welke zij gesterkt zijn, kan leeren kennen, behoeft naauwelijks gezegd te worden; maar wat dit register van vele andere gunstig onderscheidt is, dat niet alleen de uitgaven aangeteekend zijn die van sommige oorkonden bestaan, maar ook veelal de plaatsen van kronijken of historieschrijvers, door welke die oorkonden toegelicht kunnen worden of voor welke zij tot verklaring of uitbreiding kunnen strekken. Men gevoelt hoezeer de bruik-

baarheid hierdoor bevorderd wordt. — Het archief van Kampen was eene zoo zorgvuldige bewerking dubbel waard. Niet alleen de geschiedenis van de stad, maar ook die van het gewest, van het Sticht, ja, van de omliggende landschappen wordt er door gebaat. In bijzonderheden kunnen wij niet treden; slechts enkele punten mogen hier aangestipt worden. Een aantal brieven getuigen van de uitgebreide handelsbetrekkingen der Kampenaren niet alleen op de Noordsche rijken en de kusten der Oostzee, maar ook elders. In 1361 kregen die van Kampen groote handelsprivilegiën in Vlaanderen, in 1435 voeren zij op Edinburg, en van de Fransche kusten haalden zij het zout dat zij aan het Noorden toevoerden. Door stedelijke keuren werd kwade trouw en oneerlijk winstbejag tegengegaan: volgens een verordening van 1388 zou hij die geld won, door spel en dobbelen „het bij zijnen eed aan de schepenen overleveren om er de stad mede te vesten". Verscheidene oorkonden hebben betrekking op de kerkelijke scheuring die in de eerste helft der vijftiende eeuw het Sticht van Utrecht verdeelde, andere op de uitoefening van de landsheerlijke regten des bisschops in het Oversticht, andere op het verzet der wereldlijke magt tegen de aanmatigingen van geestelijk regtsgebied. andere op de gewelddadigheden der gebroeders De Vos uit hun huis te Putten, op twisten met Bremen en Munster enz. In één woord: voor hetgeen wij in het Overijsselsch archief vergeefs zochten, worden wij voor een goed deel in dat van Kampen schadeloos gesteld.

Als een uitvloeisel van den arbeid van den heer MOLHUYSEN vermelden wij hier ook:

Charters en bescheiden over de betrekking der Overijsselsche steden, bijzonder van Kampen, op het noorden van Europa, gedurende de dertiende en veertiende eeuw. 1251—1398. *Uitgegeven door de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Deventer, J. de Lange.* 1861. (Gr. oct. 107 bladz.)

Als proeve geeft de verdienstelijke vereeniging hier den afdruk van ruim vijftig Noordsche charters uit het Kamper

archief, en zij heeft die, voor zoo ver betreft den oorlog door Nederlandsche steden, waaronder ook Kampen, in 1368 tot 1370 tegen koning Waldemar van Denemarken gevoerd, uit het bekende werk van SARTORIUS en uit de kameraarsrekening van Deventer over de genoemde jaren, aangevuld en toegelicht.

Register van het archief van Groningen, door Mr. H. O. FEITH, *archivarius der provincie Groningen. Zes deelen. Te Groningen, bij A. L. Scholtens*, 1853—1858. (Gr. oct. te zamen 2352 bladz.)

Sedert wij het eerste deel van dit werk in deze bladen aankondigden *), is het kompleet geworden. In het vierde deel is het tijdrekenkundig register voortgezet tot op het jaar 1847. Hieraan is toegevoegd een lijst van 160 stukken, zonder jaar of dagteekening, en drie lijsten van handschriften (in folio, in quarto en in octavo), te zamen 324 in getal. Het zesde of laatste deel bevat een alphabetisch register op de personen, plaatsen en voornaamste onderwerpen in het tijdrekenkundig register voorkomende en dáár tot onderscheiding met cursiefletters gedrukt. — Met uitzondering van het tijdvak van 't bewind van Rennenberg en zijne bedrijven in Groningen en Groningerland, waarvan een aantal losse brieven getuigen, wachte men hier weinig wat tot opheldering der algemeene landsgeschiedenis kan dienen. Over den aanslag op Groningen in 1672 worden niet meer dan twee stukken vermeld, namelijk de brief van 30 Julij, waarbij de vorsten van Keulen en Munster de stad opeischen en die van 30 Aug., waarbij de staten-generaal haar met het ontzet gelukwenschen, behalve dat onder de handschriften opgenoemd wordt: „Secrete resolutiën van de gecommitteerden der staten van stad en lande van 18 Jan. 1672 tot 10 April 1674". Van des te meer belang is het Groninger archief voor de kennis van plaatselijke en gewestelijke bijzonderheden en regten, voor alles wat wegen

*) *Bijdragen*, d. X, *Aank. en berigten*, bl.

en dijken, diepten en vaarten, uitwateringen en molens, geestelijke en wereldlijke gestichten betreft. — De handschriften of gebonden boeken (cartularia enz.), waarvan de inventaris in d. V, bl. 115—206 gevonden wordt, zijn de zoodanige, waarvan de korte inhoud niet in het chronologisch register is opgenomen. Het zijn kronijken, stadboeken (verzamelingen van keuren, verordeningen enz.), land-, dijk- en zijlregten, instructiën, notulen en resolutiën, ordel- of gerigtsboeken en protocollen, rekeningen, gildeboeken enz. De heer F. zegt niet, naar welken regel hij de grens getrokken heeft tusschen die boeken of handschriften, welke hij bloot op dezen inventaris vermeld, en die welke hij voor het chronologisch register ontleed heeft. Daar zijn er verscheidene, welke wij met bevreemding alleen onder de eerste opmerkten, bij voorb. die, welke traktaten, verbondsbrieven, landregten en diergelijke bevatten. Zulke stukken, waaronder ook oorspronkelijke en min bekende aangetroffen worden, zouden, naar wij meenen, als uitvloeisels van den tijd waarin zij het ontstaan kregen, met de andere in tijdsorde opgenomen hebben moeten worden. — Onder hetgeen hier niet ligt gezocht zou worden en alzoo bijzondere opmerking verdient, kwam ons voor „een verzameling van eigenhandige brieven van Gustaaf Adolph koning van Zweden, grootendeels van 1630 tot 1632, aan zijnen majoorgeneraal en overste „Dodo vrijheer von Inn und Kniphausen", alsmede „Verdediging van François Aarssen tegen de ontdekking van „valsche Spanse Jezuitische practique, 1618." — Als de schr. in het voorberigt te kennen geeft, „dat de eigennamen en de dagteekening der stukken meestal zoo zijn gedrukt, als zij in het oorspronkelijke voorkomen", dan zal dit toch wel niet te verstaan zijn ten aanzien van de verwisseling der *y* en *ij*, want namen als *Heijne*, *Smeijngh*, *Eijsema*, *Nijmwegen* en woorden als *mijnrebroederen*, *mijdvasten*, *mijddelwand* zullen toch in de vijftiende eeuw, niet zooals ze hier gedrukt zijn, maar wel met *y* zijn geschreven.

Eindelijk hebben wij nog te vermelden *den Inventaris van het stedelijk archief van Maastricht en van de stukken af-*

komstig uit de archieven van verschillende kloosters aldaar, afzonderlijk afgedrukt uit het jaarverslag van burgemeester en wethouders over 1852. De heer Mr. G. D. FRANQUINET, aan wien men de ontdekking van dit tot op het jaar 1849 gansch vergeten archief en de zamenstelling van dezen inventaris te danken heeft, laat dien vorafgaan door een kort berigt aangaande den ouden regtstoestand der stad. Maastricht was oudtijds tweeheerig: de hertog van Brabant en de bisschop van Luik oefenden er beiden het wereldlijk gezag en de stedelijke magistraat moest voor de helft uit inwoners van Luiksche, voor de wederhelft uit inwoners van Brabantsche geboorte bestaan. Na de verovering der stad door Frederik Hendrik in 1632 gingen de regten van den hertog van Brabant over op de staten-generaal, en sedert, tot op 1794, werden door beide *heeren* (de staten-generaal en de bisschop van Luik), eerst jaarlijks, daarna om de twee jaren, twee commissarissen gezonden, om bij de magistraatsbestelling en bij de beslissing van regtszaken in hooger beroep den souverein te vertegenwoordigen. — Het oudste oorspronkelijk stuk, in het stads archief voorkomende, is de landvrede van Junij 1316, in het Waalsch, nevens den bisschop en zijn kapittel door onderscheiden heeren en steden bezegeld. Onderscheiden brieven uit de vijftiende eeuw getuigen van onderstand, zoo in manschappen als in geld, door die van Maastricht aan de bisschoppen van Luik tegen hunne oproerige onderdanen verleend; andere uit dezelfde eeuw, van geschillen tusschen den magistraat en de Lollarden, die, om zich aan de dienst der zieken te onttrekken, het ordegewaad van St. Augustinus hadden aangenomen; voorts zijn er een aantal voorregtsbrieven en blijde inkomsten van hertogen van Brabant en bisschoppen van Luik, waarvan het oudste (September 1372) gezamenlijk door Jan van Arkel en de hertogen Wenzeslaus en Johanna gegeven.

Dat, niettegenstaande het gemis van een wettelijke regeling van ons archiefwezen, het getal der in 't licht gegeven registers en inventarissen zoo aanzienlijk is, mag niet alleen dank geweten worden aan den ijver der archivarissen, maar

ook aan de krachtige en doelmatige ondersteuning van gewestelijke en gemeentebesturen. De provinciale staten van Gelderland zijn niet slechts daarin voorgegaan, door bij besluit van 7 Julij 1848 eene som van 500 gulden jaarlijks voor de inventarisatie en beschrijving der oude, bij de gemeentebesturen berustende archieven beschikbaar te stellen, maar hebben ook later de uitgaaf van het belangrijk register op het archief van het oude hof van Gelderland bekostigd. Billijk mag men verwachten dat, waar nog gewigtige verzamelingen van oude oorkonden voorhanden zijn, de inhoud daarvan nu openbaar gemaakt zal worden. Inzonderheid is dit wenschelijk ten aanzien der nalatenschap van de besturen van zoodanige steden en corporatiën, welke vroeger meer uitgebreiden politieken invloed uitoefenden, zooals de groote of stemhebbende steden in al onze provinciën. Wij missen onder anderen nog de beschrijving der archieven van Nijmegen, Rotterdam, Gouda, Middelburg, Zwolle en van de vijf Utrechtsche kapittels, want de lijst der charters, voorkomende in een cartularium van het kapittel van St. Marie, door prof. BONDAM met blijkbare overhaasting voor eigen gebruik opgemaakt en door DODT VAN FLENSBURG in zijn *Archief*, d. I, bl. 1—48 uitgegeven, kan, naar onze bescheiden meening, thans naauwelijks meer in aanmerking komen. Het verheugt ons aan het einde van dit ons verslag te mogen berigten, dat, volgens besluit van het gemeentebestuur, het register op het oude stads archief van Arnhem, hetwelk in menigvuldigheid van perkamenten charters uit de dertiende en volgende eeuwen, in volledigheid van de rij der stedelijke rekeningen, aanvangende met het jaar 1354, in belangrijkheid van bescheiden uit den eersten tijd van het bestaan der republiek, voor dat van weinige plaatsen behoeft te wijken, eerlang door den druk gemeen gemaakt zal worden.

Mei 1863.

BERIGT.

Het is niet zonder een weemoedig gevoel, dat ik met een woord van herinnering en een bede voor de toekomst dit stuk van de „Bijdragen" ga besluiten. De redacteur dezer bladen, mijn vader, is op den 20en Junij dezes jaars overleden. Wat in grooten en kleinen kring, in dien der wetenschap en van het huiselijk zamenzijn aan den dierbaren en waardigen man verloren werd, zullen zij gevoelen, die hem in zijne velerlei betrekkingen en vooral om de eigenaardige wijs waarop hij die vervulde, hebben leeren hoogachten. Voor mij was hij meer dan een vader: een vriend die mijn schreden leidde, die mijn pogingen, om hem bij zijnen arbeid ter zijde te staan, op verstandige wijze aanmoedigde, die mij nooit verlegen liet met zijn goeden raad. — Wat was zijn omgang minzaam en leerrijk; wat verstond hij de kunst om het vak zijner studie aangenaam voor zich zelven, nuttig voor anderen te doen zijn; wat bleef hij eenvoudig en nederig bij iedere erkenning zijner verdiensten, bij elke zelfs vorstelijke belooning, die hem op zijn levensweg te beurt viel; hoe blijmoedig was zijn levens-

beschouwing, die gaarne de lichtzijde der dingen zag; wat was hij dankbaar voor zoo veel goeds, zelfs in het laatst zijner dagen, toen duldeloos lijden hem aan zijn ziekbed bond, dankbaar bovenal, „dat God den welstand zijner ziel langer had doen duren dan dien van zijn ligchaam." — Maar het is onnoodig, dat ik in deze „Bijdragen" den lof van den stillen, eenvoudigen man verkondige. Zijne werken zijn er een waarborg voor, dat zijn naam met dien van Gelderland zal blijven leven. — De taak om een levensberigt van mijnen ontslapen vader te geven moge aan waardige handen toevertrouwd worden! Zeker zal het nuttig zijn, den ontwikkelingsgang na te gaan van den man, die zichzelven vormde tot wat hij was, den geleerde bij uitnemendheid, den archivaris, die op een onbetreden veld zich een eigen weg baande, den vruchtbaren schrijver die toch niet te veel schreef. De bouwstoffen zijn vele en velerlei en wachten slechts op den bewerker.

Het hier voorgaande opstel, over de gedrukte inventarissen van oude Nederlandsche archieven, is het laatste van mijns vaders hand, dat hij voor zijne „Bijdragen" bestemd had. Welligt zou hij, bij het nazien der proeven, hier en daar iets veranderd en bijgevoegd hebben; ik meende evenwel het stuk letterlijk en onveranderd te moeten wedergeven. Mijn vader heeft er met veel opgewektheid aan geschreven, in zijn laatste dagen, toen zijn kwaal hem slechts nu en dan vergunde te arbeiden. Zoo er iets in den kring zijner bezigheden was, dat hem altijd zeer na aan 't harte lag, dan waren het zijne „Bijdragen". Zes en twintig jaren heeft hij ze als een kind verpleegd en ook

gelukkig groot gebragt. Lang te voren had mijn vader het plan daartoe gemaakt. De arbeid der schifting en beschrijving van het oud provinciaal archief van Gelderland was nagenoeg geëindigd en die van het archief van Culenborg nog in vollen gang, terwijl overal elders, ik mag zeggen, op zijn voorbeeld, de lust tot dergelijk werk ontwaakte. Toen deed zich de behoefte aan een werk als de „Bijdragen" levendig gevoelen; het moest een Repertorium worden, „waar zij, die zich met navorschingen op het veld der vaderlandsche geschiedenis onledig houden, de vruchten van hunnen arbeid konden nederleggen, een verzameling voor onuitgegeven oorkonden en tevens voor verhandelingen over duistere of onbekende punten uit de geschiedenis van ons vaderland, welke uit nieuw ontdekte charters bevestiging of opheldering verkrijgen." — Ik geloof dat mijn vader aan dit plan getrouw gebleven is: de twaalf verschenen deelen kunnen het getuigen. Men weet, hoe keurig en zorgvuldig hij bij de redactie te werk ging; hoe menig opstel onder zijne handen in waarde gewonnen heeft; hoe menig jong auteur uit zijn bescheiden teregtwijzing voordeel trok. En steeds erkende mijn vader dankbaar, dat de belangstelling, waarmede ieder stuk ontvangen werd, zijne verwachting overtrof.

Het is mijn vast voornemen, om deze „Bijdragen", kan het zijn, in dien zelfden geest te vervolgen. Moge er, sedert 1837, al veel veranderd zijn en moge het aantal der verzamelingen tot nederlegging van onuitgegeven oorkonden en mededeeling van verhandelingen als welke hier bedoeld zijn, sedert zijn toegenomen: nog blijft er veel te doen over, nog

wordt de lust tot openbaarmaking van de schatten onzer archieven niet uitgedoofd, maar veeleer en van jaar tot jaar grooter; nog zijn dus onze „Bijdragen" gansch niet overbodig. Onderscheidene vrienden van mijnen vader — en ik moet beginnen dit hier dankbaar te vermelden — hebben mij hunne voortdurende medewerking beloofd; van vele anderen vlei ik mij die ook ongevraagd te zullen ondervinden. Van mijn eigen zwakke krachten overtuigd, heb ik meer dan ooit degelijke en afdoende hulp en teregtwijzing noodig. Moge mij die, zij het dan ook ter liefde van den ontslapen voorganger, geschonken worden. Dan bestaat het vooruitzigt, dat mijns vaders „Bijdragen" zullen blijven beantwoorden aan het doel, dat hij zich steeds met de uitgave voor oogen stelde: „de bevordering en uitbreiding der vaderlandsche geschied- en oudheidkunde".

20 Aug. 1863. P. NIJHOFF.

BOEKBESCHOUWING.

1.) *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, *door* W. MOLL, *hoogleeraar te Amsterdam. Eerste deel. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*, 1864. (Gr. oct. XL en 532 blz.)

Zoo ik mij niet geheel bedrieg, hebben de boek-aankondigingen, voor welke deze *Bijdragen* plaats inruimen, zich hoofdzakelijk te bepalen tot letterkundige voortbrengselen, waaraan de verdienste toekomt van oorspronkelijkheid, of van overwegende waarde voor de beoefening van vaderlandsche geschied- en oudheidkunde. Geschriften van den dag, van voorbijgaand belang, alzoo zelden van duurzamen invloed op de ontwikkeling der wetenschap, vinden in andere tijdschriften voegzamer plaats. Hier daarentegen mogen wij de vermelding niet voorbij gaan van oorspronkelijke, met wetenschappelijk doel nedergestelde geschriften, minder geschikt misschien tot voedsel voor gewone leesgezelschappen, doch dubbel welkom voor elk, die prijs stelt op de handhaving van vaderlandschen roem op wetenschappelijk gebied. Van zoodanigen aard is het werk, waarmede wij ons thans willen bezig houden. Het heeft ten doel om in zijn ganschen omvang een onderwerp te behandelen, tot welks volledige beschrijving onze letterkunde, anderszins zoo overrijk in theologische voortbrengselen, nog tot heden geene voldoende kenbronnen oplevert, de Kerkgeschiedenis, namelijk, van Nederland *vóór* de Hervorming. Wel is waar, wij bezitten in het onvoltooid werk van den verdienstelijken ROYAARDS (*Geschiedenis van het gevestigde christendom en de christelijke kerk in Nederland, gedurende de middeleeuwen*, 2 deelen, 1849, 1853), de vrucht van hooge ingenomenheid met dezelfde soort van studie. In de daaruit voort-

gevloeide bewerking erkent men in vele opzigten den leerling uit de school van VAN HEUSDE, gewoon om pragmatische, of liever zekere wijsgeerige, constructie op den voorgrond te stellen, al zij het soms met opoffering van getrouwheid aan objectiviteit. De geschiedenis van ROYAARDS bevat evenwel slechts een gering deel van het ontworpen onderwerp. Het behandeld gedeelte bepaalt zich tot de voorstelling van de *uitwendige* geschiedenis der christelijke kerk in Nederland. Deze geeft het min of meer uitvoerig meestal uit gedrukte bronnen terug, maar den inwendigen, inzonderheid den zedelijken, toestand der kerk leert ons het boek niet kennen. Althans wat de volijverige schrijver daarvoor had voorbereid, heeft het licht niet mogen zien.

Ten aanzien van al wat men regt had daaromtrent te verlangen, voldoet het werk van den hoogleeraar MOLL ruimschoots aan den eisch der wetenschap. Zijne nederlandsche kerkgeschiedenis is de vrucht van naauwkeurig, veel omvattend, kritisch onderzoek, dat geene toegankelijke gedrukte, of ongedrukte, bron ongebruikt laat. Aan den vorm is veel zorg besteed. De dorre voordragt, den hoogduitschen leertrant in kompendiën en andere zuiver wetenschappelijke werken veelal eigen, wordt hier zorgvuldig vermeden. De stijl lokt tot gezette lezing uit, zonder dat men, zoo als veelal gewoonte wordt, door overtollig ingelaschte wijsgeerige beschouwingen, van het hoofdonderwerp wordt afgetrokken. Voor elk, die belang stelt in de kennis van de voorvaderlijke beschaving, van de zeden, wetten en gewoonten van de vroegste bewoners van Nederland; voor den lezer, die zich een denkbeeld wenscht te vormen van hun familieleven, regeringsvorm, of allereerste maatschappelijke ontwikkeling, ligt hier overvloedige bron van kennis open, in boeijenden, aangenamen, helderen stijl, die, naar het bescheiden oordeel van referent, hart en geest evenzeer verwarmt en aantrekt.

Het werk begint met eene Inleiding, waarin de Schrijver in algemeene trekken rekenschap geeft van zijn doel, van de bronnen, hulpmiddelen, wijze van bewerking, rangschikking der tijdvakken, met een overzigt van vroeger uit-

gekomen geschriften over hetzelfde onderwerp, of althans daarmede in verband. Te regt merkt de schrijver aan, hoezeer de vruchtbaarste tijden onzer theologische letterkunde arm waren in pogingen om de vroegere kerkgeschiedenis van Nederland aan het licht te stellen. En geen wonder! een op het veld der kerkgeschiedenis gevoerd onderzoek, dat tot geene dogmatische uitkomst in betwiste vraagpunten van den dag, of tot geene opzettelijke bestrijding der pauselijke magt, leiden kon, scheen onzen vroegeren godgeleerden tamelijk overbodig. Zelfs aan de bearbeiding van eene kerkgeschiedenis, die, behalve de met betrekkelijk groote zorg behandelde tijdvakken der zoogenaamde apostolische kerk, of die der Hervorming, ook de voorstelling der middeneeuwen zou bevatten, aan eene Algemeene Kerkgeschiedenis, werd bij ons vóór het einde der achttiende eeuw weinig gedacht, of indien al ondernomen, zij bleef uit gebrek aan belangstelling onvoltooid. Slechts twee vreemdelingen waagden zich toen in ons land aan die taak. De één FR. SPANHEIM (*Summa historiæ eccles. a Christo nato usque ad sæc. XVI inchoatum* (L. B. 1689. 12° pp. 1064.) met blijkbaar polemisch oogmerk. De andere, S. BASNAGE, in meer algemeen wetenschappelijken zin; doch men herinnere zich het lot van zijne *Annales politico ecclesiastici* (Roterod. 1700, 3 tom. in fol.). Dit diep geleerd, oorspronkelijk werk, dat zich door krachtigen, nu en dan zelfs eleganten, stijl aanbeveelt, moest onverkocht en voor de helft onafgedrukt, in handschrift blijven liggen *).

Met G. VAN LOON's *Aloude hollandsche historie* (3 dln. in fol. 1734), ofschoon hier niet genoemd, begint de poging, om de geschiedenis van de invoering van het christendom in Noord-Nederland, uit de bronnen opgedolven, tot een zamenhangend geheel te brengen. Ook WAGENAAR, wien echter de geleerde TE WATER de beschuldiging gewoon was

---

*) Schrijver dezes bezit in handschrift deel IV. V. en VI., bevattende de annalen der middeneeuwsche kerkgeschiedenis van 645 tot 1200, naauwkeurig bewerkt, even als deel I—III. De bekende ijverige boekdrukker R. LEERS te Rotterdam had financiële bezwaren tegen de voortzetting van den afdruk!

toe te voegen van zich de vruchten van VAN LOON's arbeid bij dit gedeelte der geschiedenis te hebben toegeëigend zonder zijn bron te noemen, — heeft door oordeelkundig gebruik van Bonifacius brieven eenig licht over het bedoeld tijdperk doen opgaan. Jammer, dat de beloofde dissertatie van den geleerden A. KLUIT, *de regno Frisiæ inde ab adventu Willebrordi a* 690 *usque ad* 734 achter bleef, en daarvan zelfs geen handschrift naar het schijnt, meer bestaat. Van de latere schrijvers levert de hoogl. volledige oordeelkundige opgaven.

Het doel, waarmede de Schrijver zijne taak zal pogen af te werken, wordt aan het slot der Inleiding op merkwaardige wijze omschreven. Geene beginselloosheid, maar lofwaardige onpartijdigheid zal de pen van den man leiden, die, in de voorstelling van onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis het bewijs wenscht te leveren, „dat het door „Christus gestichte godsrijk eene eeuwige en onbegrensde „kracht bezit, die zich doet gelden aan alle tijden en ge„slachten, die ook maar het geringste deel van den inhoud „des goddelijken woords ontvingen, dat de Zoon in 's Va„ders naam aan de menschheid gegeven heeft. Daarom „ook, zoo vervolgt hij, — voert zij ons tot de aanschou„wing van vele edele gestalten, menschen, die ook in de „zoogenaamde duistere eeuwen licht ontvingen van het „Licht „der wereld," om het tot op dezen dag over te dragen aan „allen, die de vrucht van hun leven leeren kennen. Daarom „laat zij ons uit vele levensvormen onzer voorgeslachten den „ademtogt des heiligen geestes van God vernemen, wiens „stille, maar tevens krachtige werkingen ons niet open„baar kunnen worden, of zij stemmen ons tot dankbare „aanbidding en tot eerbiedige gehoorzaamheid aan zijne „leiding."

Twee tijdvakken zal deze geschiedenis behandelen, het eerste dat der opkomst en vestiging van de nederlandsche kerk, van de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw; het tweede, dat der ontwikkeling van de nederlandsche kerk in haar roomsch katholiek karakter van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende

eeuw. Aan het eerst omschreven tijdvak is de inhoud van het voor ons liggend deel hoofdzakelijk gewijd. Met oogmerk om het te doen kennen stelt het eerste hoofdstuk den toestand voor van onze vaderen vóór en tijdens hunne bekeering tot het christendom, — alzoo de oudste bewoners, hun volkskarakter en den staat hunner beschaving. Vooral komen hier de Friesen in aanmerking. Dat zij hun naam van *frisle* = lok (bl. 6) als zwaar gelokten, krulhairigen, zouden hebben ontvangen, volgens een vroeger geopperd vermoeden van JAC. GRIMM, komt ons minder waarschijnlijk voor. Voor de later door dienzelfden geleerde aangenomen meening, volgens welke *fris* of *frise* = liberalis en *vrije* FRIEZEN op eene niet ongebruikelijke tautologie wijst, (GRIMM, *Geschichte der deutschen spr.* II. 670.) bestaat, dunkt mij, meer grond.

Veel zorg besteedt de schrijver aan de beschrijving van het voorvaderlijk heidendom, voor zoo ver die gekend kan worden uit de zeer eenzijdige vroegste zendingberigten. Dat de mythologie onzer voorouders aan de latere noordsche volkomen gelijk is geweest, wordt met grond door hem ontkend met bestrijding alzoo van de bewering, door sommige geleerden van onzen tijd al te ligtvaardig aangenomen. Het heiligdom van den god Forsete was voornamelijk op het eiland Helgoland gevestigd, maar onder de Friezen van het vaste land mede in hooge waarde. Misschien had de Schrijver als bewijs *Foswert* mogen noemen, in Oostergo gelegen, eerst door BOSCHAERTS (*De pr. Fris. Apost.* p. 194) en VAN RHIJN (*Oudh. van Fr.* II. bl. 300) later door J. DES ROCHES in zijne geleerde prijsverhandeling te Brussel in 1771 (*) uitgegeven, (bl. 10) als tot de eer-

---

*) Over de vraag: *Quels ont été depuis le commencement du 7e siècle jusqu'au 9me excl. les limites des différentes contrées, cantons, pays et états renfermés dans l'étendue qui compose aujourdhui les XVII provinces des Pays-Bas* etc. in de *Mémoires couronnés par la société litter. de Bruxelles.* Van denzelfden geleerden schrijver bestaan meer andere belangrijke verhandelingen: *sur la religion des peuples de l'ancienne Belgique.* en *Etat civil et ecclésiastique des XVII provinces des Pays-Bas et de la principauté de Liège pendant les 5e et 6e siècles* enz. in de bovengen. *Mémoires*, 1770—1773.

dienst van Forsete in naauw verband staande, nader omschreven.

Belangrijk en voor een deel geheel nieuw is het onderzoek omtrent de eerste pogingen aangewend tot bekeering onzer vaderen. De arbeid van Amandus, Eligius, Livinus en vooral van Wilfried van York, in verband met den uitslag van den strijd der Franken en Friezen, wordt met zorg beschreven. Met het meeste regt wordt echter de stichting der nederlandsche kerk als het werk erkend van den Angelsakser Willebrord. Een aantal geloofspredikers volgden hem uit Engeland op nederlandschen bodem. Toen reeds even als later, — de methodistische prediking of geloofsijver van onze dagen niet te vergeten — hield engelsche godsdienstzin zich gaarne bezig met het buitenland. Dáár oefenden de geloofspredikers onvermoeide werkzaamheid. Hunne godsvrucht ging gepaard met zekere avontuurlijke liefde tot reistogten in het verre vreemde.

Na Willebrord komt Bonifacius vooral in aanmerking. Men treft hier eene zeer onpartijdige schets aan van zijn karakter en levenswerkzaamheid; moeijelijke taak voorwaar, in dagen als de onze, waarin ten aanzien van Bonifacius zoo vele tegenstrijdige meeningen in omloop worden gebragt, door sommigen voorgesteld als een slaaf van pauselijke magt, door anderen als het ideaal van zelfstandigen, onafhankelijken geloofsijver. Hij was het kind van zijne ceuw. Van hare hoofdgebreken bleef hij niet vrij. Aan vele van hare dwalingen toonde hij eene voor onzen zin soms onverklaarbare voorliefde. Maar zedelijke reinheid staat bij hem op den voorgrond. Al wat daarmede naar zijne overtuiging in strijd is, wijst hij met afgrijzen terug. Tegen het berispelijke, dat hij in dien zin te Rome ontdekt, aarzelt hij niet zich onbeschroomd te verklaren. Wel verre van aan mirakelzucht toe te geven, of immer het volk door gewaand magtvertoon te willen verblinden, mogt een biograaf, bijna zijn tijdgenoot, aangaande Bonifacius het volgend allezins merkwaardig getuigenis afleggen, dat, nog heden, veler overweging verdient, en daarom door ons gaarne wordt overgenomen: „Bonifacius deed

groote wonderen onder het volk, want, (zoo spreekt de man uit de achtste eeuw!) als andere heiligen dikwerf bewerkten wat ook de gewone geneesmeesters der ligchamen doen, hij verdreef de onzigtbare ziekten der kranke zielen. Ja, hij genas allen: de kreupelen van hun ongeloof, de blinden van hunne onwetendheid, de dooven van de hardheid des harten, de stommen van hunne onbedrevenheid in de wet, de waterzuchtigen van hunne dronkenschap; alle hartstogten der dwalende ziel werden door hem teregt gebragt, zoo wel door de heelkunde der boete als door die der vertroosting! Daarom prijzen wij Bonifacius naar verdiensten een gelukzalige (beatus), een roemrijk wonderdoener!"

Het vierde hoofdstuk, dat de vestiging voorstelt der nederlandsche kerk, sedert den dood van Bonifacius tot op de inlijving van ons vaderland in het rijk van Karel den Groote, is aan de vermelding van meer andere eerbiedwaardige gestalten gewijd, opvolgers van Bonifacius en Willebrord, zoo als Gregorius van Utrecht en zijne medearbeiders Adelbert, Lebuïnus, Marchelmus, Willehad. Vooral komt hier de eereplaats toe aan den westfaalschen apostel Ludger, den eenigen apostel van frieschen bloede. Tot waardering van hun arbeid strekt het nader onderzoek, omtrent de beginselen die hen dreven, de methode en de middelen, die zij tot hun oogmerk konden, of wilden aanwenden, daaronder de taal der geloofspredikers. Dat er omtrent deze laatste nog veel ter opheldering noodig is, nog veel overblijft, dat oplossing wacht, komt mij onwedersprekelijk voor. Bij toenemende beschaving smelten de verschillende dialecten in één, en zoodra de spreektaal tevens schrijftaal wordt, vallen vele belemmerende scheidspalen weg; maar toen de volkstammen nog in hun staat van afzondering voortleefden, toen hunne taal nog geheel onontwikkeld tot het uiten van spiritualistische stellingen onvermogend was, is het mij onverklaarbaar, hoe of zendelingen uit den vreemde, al verstonden zij één enkel angelsaxisch dialect, tot volksonderwijs in staat zouden geweest zijn. Tot bewijs van de groote dialecten-verscheidenheid, die, voormaals en nog op dit oogenblik, in friesche streken

bestaande, vroeger het predikwerk, voor zoo ver het in mondelinge voordragten kan hebben bestaan, schier ondoenlijk deed worden, strekke, bijv., de vergelijking van Matth. VI. voorgedragen in het Molkwerumsch, met de vertaling in het gewoon Land-Friesch, zoo als WASSENBERGH die mededeelt (*Taalkundige bijdragen* 1e st. bl. 135.) Hij, die in staat is het Molkwerumsch te verstaan, blijft verlegen bij toespraak in een der andere zeer verschillende en menigvuldige friesche tongvallen.

Voor mij vloeit daaruit voort als gevolg, dat de bekeering, van het volk inzonderheid, minder is toe te schrijven geweest aan onderwijs, dan wel aan den invloed van feiten, aan de overtuiging vooral van de mindere magt der oude goden, blijkende uit de overwinning aan de wapenen hunner vijanden geschonken, uit de bosch- en boomvellingen, uit het nederstorten van heiligdommen enz. Zeer zeker zullen de duizenden doopelingen, welke soms door de evangeliepredikers zoo niet op éénen dag, dan toch in een zeer kort tijdsbestek, de nieuwe godsdienst toevielen, daartoe door geen voorafgaand godsdienstonderwijs, maar wel, behalve door de zoo even vermelde argumenta ad hominem, door het contagieuse voorbeeld van hoofden of magtige grooten uitgegaan, zijn aangetrokken Men verklare hieruit de niet weinig voorkomende bewijzen van afval na den doop, alsmede de *modica fides*, welke nog in de tiende eeuw den Friezen wordt te laste gelegd. De bekeering toch was bij velen bloot uitwendig.

Zeer lezenswaardig zijn de voorbeelden van echte, evangelische filantropie door mannen als Wilfried en Ludger bij hunne zendingsreizen aan den dag gelegd. Men moet den hoogl. dank weten voor de aangename voorstelling daarvan. Onder de brievenverzameling van Bonifacius bevindt zich een brief, waarin een gezegde en eene vermaning, in verband met dit onderwerp, die echter nog op uitlegging wacht, en waaruit zoo niet de handelingen dan toch de gedragsleer van enkele vrome predikers licht mogen erlangen. Het is de 141e brief voorkomende in de uitgave van GILES (of 61e volgens SERRARIUS en 152e van WÜRDTWEIN)

waarin zekere Latito (misschien Lando abt van Fontanelle 731.) een zendeling uit onze streken aldus vermaant „Audio de te quod iter vis incipere, hortor ut non defeceris. Eja, fac quod incepisti. Memento Saxonicum verbum: *Ost daed lata domaɔ foreldit sigi sit hagahuem suurltit thiana.* Sed tamen tale quid in te haud scio. Non est hic operandum: sed tende ubi messis est, Deo adjuvante, sicut salvator dicit: Messis quidem multa operarii autem pauci et cætera.” Volgens de verklaring van een geleerde (*), welke dezen brief tot het onderwerp van een opzettelijk onderzoek heeft gesteld, stelt de brief het gedrag van zendelingen ten toon, voor zoo ver zij afkeerig blijken, om in verwoeste landstreken het woord te verkondigen, wijl hun dáár alle hoop op tijdelijk loon was afgesneden. Gaarne hadden wij ook des hoogleeraars meening over den zin van genoemde woorden vernomen.

Van de negende en tiende eeuw van onze jaartelling dagteekent voor Nederland het begin van merkwaardigen omkeer in staatkundigen en godsdienstigen toestand, gevolg van de invallen der Noormannen. De kerk verkeert in kwijnenden staat. De woeste horden sparen kerken noch kloosters. Deerlijke verstoring van het huiselijk en maatschappelijk leven, dat zich onder den invloed der christelijke beschaving eerst onlangs begon te ontwikkelen, is daarvan onvermijdelijke uitwerking. Gelijk echter tijden van rampspoed een middel tot levensvernieuwing voor enkele personen opleveren, zoo openbaren zij gelijksoortige kracht over gansche volken. Heilzame veranderingen in den algemeenen volkstoestand ontstaan uit de jammeren door den inval der barbaren. Alom worden burgen en kasteelen aangelegd, onder wier muren de landzaten bescherming vinden. De grondslagen voor onze latere steden ziet men meer en meer oprijzen. Algemeene krachtsontwikkeling doet het gevoel voor nationaliteit ontkiemen; daarbij begint

---

*) *Explication d'une lettre difficile, qui se trouve dans la collection de celles de S. Boniface*, lue, le 4 Dec. 1776 par M. DES ROCHES in *Mémoires de l'acad. de Bruxelles*. T. I. p. 509.

men, te midden van tooneelen van krijg en bloedstorting, de waarde in te zien van menschelijkheid en christenzin. Dit alles wordt nader in bijzonderheden met zorg door den hoogl. beschreven. Hij treedt voorts in een belangrijk onderzoek naar de verdiensten van de voornaamste utrechtsche kerkvoogden, voor zoo ver de voorhanden bronnen in staat stellen die te beoordeelen. De omvang van hun gezag en wijze van aanstelling, hunne betrekking tot het aartsbisdom van Keulen, de priesterstand door hen in het leven geroepen, de opkomst van kapittelen en kloosters, het synodaal wezen, het beheer der kerkelijke goederen en inkomsten met de daaraan verbonden patronaat- en tiendregten, ziedaar een reeks van onderwerpen voor geschiedkundigen, zoo wel als voor beoefenaars van het kanoniek regt van veelzijdige wetenschappelijke waarde. Tot naauwkeurige navorsching van een en ander heeft de Schrijver zich door raadpleging met de beste bronnen in staat gesteld en eene tot dusver in vele opzigten geheel nieuwe taak van onderzoek mogen ondernemen.

Voor de kennis van den godsdiensttoestand in vorige eeuwen is het intusschen niet genoeg den uitwendigen vorm van kerkbestuur voor oogen te stellen. Achter de uiterlijke gedaante van het kerkwezen ontwikkelt zich door de gansche christenheid eene verscheidenheid van inwendig leven, de aandacht des geschiedvorschers vooral overwaardig. Het is aan de in het licht stelling van de meest uitstekende verschijnselen van dat inwendig bestaan, dat de hoogl. goede zorg besteedt. De behoefte en de zin der geestelijkheid aan en voor onderwijs, de utrechtsche school door Willebrord gesticht, hare lotgevallen, de daarmede verwante kapittelscholen, de aard, de omvang, de methode van onderwijs, de hulpmiddelen, de literarische bedrijvigheid onzer geestelijken met opgave der door hen geleverde historische en andere schriften, waaronder merkwaardige proeven van latijnsche poëzij, enkele schriften in de landtaal, ziedaar de inleiding tot het onderzoek naar den aart van de eerdienst, de kerkelijke zeden en den zedelijk godsdienstigen volkstoestand, kenbaar uit de verschijnselen van geloof en

bijgeloof, en daarmede gepaard gaande oefening van kerkelijke boete en straffen. In vier hoofdstukken worden deze laatste onderwerpen behandeld. Uitvoerig en volledig is de uitéénzetting van al de daarmede in verband staande bijzonderheden. Zij heeft te meer verdienste, wijl de Schrijver tot een bepaald resultaat wordt gebragt omtrent vele tot dusver weinig of niet onderzochte vraagstukken, en dat wel langs den weg van een geheel nieuw onderzoek uit onbekende of door hem zelven voor het eerst in het licht gestelde ongedrukte bronnen, tot welke de archieven van het domkapittel te Utrecht, ook het rijksarchief den toegang openen. Te vergeefs zocht men elders inlichtingen omtrent de sporen van Sabellianisme en Arianisme, welke, ofschoon voorbijgaande, in Friesland opkomen en te regt als belangrijke uiting worden aangemerkt „van het oorspronkelijk en door de kerkleer nog niet geheel in beslag genomen gezond verstand der Friezen, waaraan men naauwelijks den naam van ketterij mag geven"!

Bij de vermelding van heilige plaatsen en tijden treedt de auteur in de beschrijving van de oudste kerkgebouwen, den stijl, inrigting en oriëntatie daarbij in acht genomen. De kleine kapel in het Valkhof te Nijmegen is wel het eenig overgebleven tot kerkdienst bestemd gebouw uit het karolingische tijdvak. Als zoodanig wijdt de Schrijver eenige zorg aan de opgave van het eigenaardige, waardoor dit gedenkstuk zich onderscheidt. Van schilderijen in onze kerkgebouwen van dit tijdvak, evenmin als van gebruik van heiligenbeelden, is nergens bepaaldelijk spraak. Klokken en torens, doophuizen en doopfonten dagteekenen van de vroegste tijden.

Op de aanwijzing van den oorsprong van feestdagen zoo wel voor de gevierde mannen uit de rij der martelaren, als voor nationale heiligen, volgen de voorschriften of ingevoerde gebruiken omtrent de onderhouding van den zondag, alsmede van bid- en dankdagen. Het keizerlijk capitulare van 789, door den Schrijver aangehaald, bl. 398, verbiedt het ploegen, het zaaijen, het snoeijen, het maaijen, en de inzameling van hooi op zondagen, ook het rijden

met meer dan drie karren; voor vrouwen verklaart het op die zelfde dagen alle naai-, stop- en borduurwerk, het kloppen van vlas en het scheren van schapen en alle openbaar waschwerk, geheel ongeoorloofd. Merkt men hier, mogen wij vragen, niet reeds zekere afwijking van de vroegere meer vrijzinnige bepaling, voorkomende in het capitulare van 755, (ap. PERTZ, III. p 26), waarin geijverd wordt tegen de *magis judaica superstitio*, *quam christiana observatio*, volgens welke men, verkeerdelijk naar het oordeel van den wetgever, voor had te verbieden het rijden met ossen of paarden, het bereiden van spijzen, en al wat tot reiniging (nitor) van huizen en menschen dienen mag?

Het zijn intusschen vooral de heilige handelingen, wier kennis door den Schrijver als zeer belangrijk wordt aangemerkt om den aart der voorvaderlijke godsdienstigheid, de meerdere of mindere waarde der toenmalige eerdienst onpartijdig te kunnen schatten. Daartoe ontvangt men hier het resultaat van een naauwgezet onderzoek omtrent den oorsprong van de misviering, het roomsche kerkgezang in de angelsaksische kerk en bij onze vaderen, de invoering der sequentiën door bisschop Radboud *), en de deelneming der leeken aan den kerkzang.

Met onze reeds hierboven aangeduide bedenking omtrent het gebruik der landtaal bij godsdienstige handelingen, hangt het onderzoek zamen omtrent den aart der vroegste prediking. Wat daarvan bekend is uit de sermoenen van Bonifacius, Eligius en Ludger draagt de Schrijver met de noodige uitvoerigheid voor. En toch volhard ik bij de meening, dat vele van die sermoenen of bloot tot stijloefeningen bestemd waren, of alleen den geestelijken ten gehoore werden voorgedragen, zonder dat men daarmede eigenlijk gezegd· volksonderwijs kon bedoelen. Voor mijn gevoel blijft onverklaarbaar, waarom, indien men in waarheid prijs stelde, of stellen kon, om door prediking van

*) Bij de schrijvers, die aan Radbouds letterkundige werkzaamheid verdiend regt doen wedervaren, voege men den steller van het vrij uitvoerig evensberigt in *Histoire littéraire de la France par les Bénédictins de S. Maur*. T. VI. pag. 158–164.

het woord stichting en evangeliekennis bij het volk te bevorderen, men destijds nergens den evangelieverkondigers den pligt vindt opgelegd om zich op het regt verstand der volkstaal toe te leggen. In de merkwaardige encyclica *de litteris colendis* van 787 (bij PERTZ, III, p. 52), waarin de leerpligten der geestelijken uitvoerig worden opgesomd, ook ten aanzien van mondelinge voordragt, heeft men kennelijk alleen het oog op de latijnsche taal, omtrent welke men groote correctie verlangt bij het gebruik daarvan in de kloosters of in briefwisseling met keizer Karel. Van land- of volkstaal wordt met geen enkel woord gerept. Dit ware echter volstrekt noodig geweest bij veronderstelde doorgaande aanwending dier taal tot volksonderwijs.

Wil men overigens bewijs, dat de latijnsche taal hoofdzakelijk voor de geestelijken en niet voor de mannen des volks verstaanbare klanken opleverde, men lette op het gebeurde op de groote rijksvergadering te Ingelheim, 965, waarvan ook onze schrijver melding maakt (bl. 273). Daar toch werd het noodig om ter liefde der vereenigde vorsten den latijnschen brief des pausen in de landtaal of lingua teutonica te vertolken. Zelfs keizer Otto de Groote, de zoon van koning Hendrik den Vogelaar, was alleen de saksische taal magtig! De Romeinen daarentegen konden deze niet verstaan. (Z. wat *Flodoradus* en *Widukind* in *vita Ottonis* daarvan melden bij PERTZ, *Monum.* t. III, p. 343 en 447 en aldaar de aanteekening van den geleerden G. WAITZ.)

Het Symbolum en Pater noster behoorde intusschen elke parochiaan te kennen. Eene overzetting in de landtaal wordt in synodale of in andere kerkelijke wetten van vroegere tijden aangetroffen. Ik vind die vertaalde stukken, zelfs nog in veel later tijd, opgenomen, in de *Statuta synodalia a Wenceslao episcopo Wratislaviensi* a° 1410, (ed. J. C. FRIEDRICH, Han. 1827.) Iederen priester was het daarbij bevolen, om op zon- en feestdagen fragmenten uit de evangelische geschiedenis voor te dragen, ofschoon, gelijk de Schrijver aanmerkt, de taal waarin zij werden voortgebragt de lezing voor de leeken geheel en voor hen zelven veelal mede genoegzaam onvruchtbaar maakte,

Hoezeer de keizer op de naleving van zijn bevel tot voorlezing gesteld was bewijst het capitulare van 804 voor het eerst door PERTZ aan het licht gebragt (*Leg.* III. 130), waarin deze woorden: „omnes discere constringantur. Et si quis ea (orat. dom. et symb. apost.) nunc non teneat, aut vapulet, aut jejunet de omni potu excepto aqua, usque dum haec pleniter valeat. Feminae (NB.) vero aut flagellis aut jejuniis constringantur."

Onze schrijver houdt zich voorts bezig met de ingevoerde gebruiken omtrent de bediening der sacramenten, het catechumenaat, de abrenuntiatie of afzwering van het heidendom, doopbediening en avondmaals liturgie. Misschien had het hier medegedeelde eenige aanvulling kunnen ontvangen uit de nog voor onzen tijd belangrijke *Monumenta catechetica medii ævi*, bijééngebragt door JO. G. ECCARD (Hanov. 1714) waarin eene in lingua theotisca uit de negende eeuw voorgedragen lijst van PECCATA CRIMINALIA *per quae diabolus mergit homines in infernum.*

De twee laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de beschrijving van kerkelijke zeden en zedelijk-godsdienstigen volkstoestand. Hier komen de kerkgebruiken voor in huwelijkszaken, zoo als kerkelijke inzegening, verboden graden, echtscheiding en huwelijksbeletselen; — voorts de vrijwillige en gedwongene vasten, de bedevaarten en haren invloed, de zorg voor stervenden en dooden, alzoo het laatste oliesel, begrafenisgebruiken, legersteden of kerkhoven, rouwteekenen, gebeden en missen voor de ziel.

Het onderzoek omtrent den aart van heerschend geloof en bijgeloof, de zedelijkheid en kerkelijke tucht bij onze voorouders leidt tot de behandeling van gewigtige vraagstukken omtrent het hoofdoogmerk der zendelingen, de grondwaarheden door hen verkondigd, met de spoedig ingetreden verbastering in leer en geestelijken wasdom, blijkbaar onder anderen in heiligen- en relieken-dienst en in wondergeloof. Ook hier komen de godsgerigten in aanmerking, aan wier beschrijving de schrijver groote zorg besteedt. Onder de vaderlandsche schrijvers, die zich op de aanwijzing van de vroeger deswege bestaan hebbende

wetgeving of gebruiken ook op Nederlandschen bodem hebben toegelegd, mis ik alleen de inderdaad merkwaardige dissertatie van mijn in jeugdigen leeftijd overleden vriend P. E. SANDIFORT, *De judiciis Dei, sive de experimentis, quibus utebantur veteres ad indagandam reorum innocentiam eorumve culpam probandam*, (L. B. 1810).

De voorstelling van het christelijk karakter, dat uit de invoering van het Evangelie bij onze natie opwies, van den daarop geoefenden invloed door kerkelijke tucht, biecht, sendgerigt en kerkelijke boete en straffen strekt tot waardig besluit van dit klassiek werk, tot welks beknopte aankondiging ik meende mij te moeten bepalen.

Duidelijk blijkt het, dat deze doorwrochte geschiedenis de vrucht is van langdurige en diepe studie. Zij veronderstelt zeldzaam voorkomende gemeenzaamheid met al de historische hulpwetenschappen, inzonderheid met den regts- en taal-toestand van den voortijd. Terwijl wij met klimmende belangstelling de voortzetting van des hoogleeraars arbeid te gemoet zien, wenschen wij den schrijver nu reeds geluk met de aanvankelijk uitnemend welgeslaagde poging, die hem het voorregt schenkt om op een voor elken godgeleerde thans regt begeerlijk, neutraal terrein, buiten den strijd der partijen, of daarboven verheven, toch bewijs te geven van een diep gevestigde christelijke geloofsovertuiging, die niemand ergeren of kwetsen mag. Nog lang zij het hem vergund gewigtige dienst te bewijzen aan de theologisch-historische studie. Zijne verlichte pogingen voorspellen wij blijvende waarde.

Rotterdam,
Junij 1864.

G. H. M. DELPRAT.

2.) *Mr.* J. VAN LENNEP, *Het leven van Mr.* D. J. VAN LENNEP. 1774—1845. 2 *deelen. Amsterdam bij Fred. Muller* (Gr. oct. 360 en 357 bladz.) *).

Was mijne taak als verslaggever van het eerste gedeelte van den arbeid van den heer Mr. J. VAN LENNEP — *Het leven van Mr. C. v. Lennep* — alles behalve gemakkelijk, het geven van eene schets der beide overige deelen zou evenzeer met vele bezwaren gepaard gaan, ware 't niet, dat ik, den weg volgende, dien ik toen afgebakend heb, mij slechts behoef te bepalen tot datgene, wat uitsluitend tot het gebied der geschiedenis behoort.

Hoezeer het werk, welks titel wij hierboven afschreven, grootendeels de levensbeschrijving bevat van een geleerde, die zich aanvankelijk meer bezig hield met het bestuderen en uitgeven van Grieksche schrijvers, toch lazen wij het met klimmende belangstelling. De Schr. heeft partij weten te trekken van menig feit uit het dagelijksche leven, en door de mededeeling van brieven van vrienden of bloedverwanten eene afwisseling gegeven, die zijn arbeid in waarde doet rijzen. Ik weet niet, wat het is, dat mij steeds met zekere drift de letterkundige voortbrengselen van Mr. J. VAN LENNEP in de hand doet nemen, òf de bewondering voor de wijze, waarop hij zich altijd van zijne taak weet te kwijten, òf mijne hoogachting voor den wakkeren grijsaard. Als verslaggever echter moet ik mij op een onpartijdig standpunt plaatsen, en hem durven laken, wanneer 't naar mijne bescheidene meening pas geeft. Gelukkig zal ik hier geen gevaar behoeven te loopen van in eene polemiek te vervallen. Het geldt hier, zooals ik boven reeds schreef, het leven van eenen geleerde, die eerst op lateren leeftijd zijn hoogleeraars-ambt met het lidmaatschap van het collegie van gedeputeerde staten verwisselde. En dáár, waar Mr. D. J. van L. zich begint te mengen in de gebeurtenissen van zijn

*) Dit verslag was voor eene vroegere aflevering dezer *Bijdragen* bestemd. Omstandigheden van verschillenden aard hebben mij echter verhinderd dien arbeid tijdig te voltooijen.

tijd, is de schrijver zelf mede grootendeels slechts verslaggever, en natuurlijk, nog liggen die tijden ons te na, dan dat ze geheel en al voor eene onpartijdige beoordeeling vatbaar zijn.

Laat ons, vóór wij het gedeelte, dat historische waarde heeft, behandelen, kortelijk den man bespreken, wiens levensschets gegeven wordt.

Mr. D. J. van Lennep, vader van den Schr., was den 15en July 1774 geboren. Op de eerste bladzijden van de levensschets gaat de Schr. de opvoeding na, welke zijn vader als kind heeft genoten. Had ik dit verslag voor een minder zuiver historisch tijdschrift bestemd, ik zou hier eenige oogenblikken stilstaan. Er ware hier, dunkt mij, stoffe tot eene gedachtewisseling. Nu kan ik niet anders doen, dan die bladzijden met ernst en aandrang aan leeraren en ouders ter overdenking aanbevelen. In onze dagen toch, waarin 't eene noodzakelijkheid schijnt te zijn, het kinderhoofdje, op een' tijd, dat 't nog niet genoeg ontwikkeld of ontvankelijk is, reeds vol te proppen met allerlei fraaije zaken, die eerst dan praktisch nut doen, wanneer de leerling in eenen eenigzins ontwikkelden toestand er mede bekend gemaakt wordt — in één woord, in eenen *would be* geleerden tijd — verdienen die wenken wel overweging.

Op zestienjarigen ouderdom werd Van Lennep student aan de illustre school te Amsterdam, die toen haren luister ontleende aan mannen als de geleerde Wijtenbach, de scherpzinnige Cras, de meetkunstige Van Swinderen en anderen, maar die thans, verlaten door hare verzorgers, en beroofd van de uitstekendsten harer leeraren, slechts een kwijnend leven schijnt te zullen te gemoet gaan.

Na een driejarig verblijf aldaar ontmoeten wij den jongen student te Leyden, waar een Van der Keessel het hedendaagsche-, een Smallenburg het Romeinsche-, een Pestel het publiek recht, en een Ruhnkenius de oude letteren doceerde.

In 1796, en dus op twee-en-twintigjarigen leeftijd, promoveerde Van Lennep, en hij zette zich als advokaat in zijne vaderstad neder. Wederom drie jaren later, in 1799, opende zich voor hem, daar Wijtenbach naar Leyden be-

roepen was, het vooruitzicht, om in diens plaats met het hoogleeraarschap in de oude letteren aan de illustre school bekleed te worden. Inderdaad werd hij daartoe voorgedragen, en weldra benoemd.

Van dit tijdvak tot het jaar 1813 bevat het leven van Van L. niet veel, dat tot het gebied der geschiedenis behoort. Het is het leven van eenen geleerde, die zich bezig houdt met letterkundige studiën, en met de uitgave van HESIODUS' *Werken en Dagen* — welk gedicht door hem, zelf geoefend dichter, in bevallige verzen werd overgebracht — die, al onttrekt hij zich niet aan zulke maatschappelijke betrekkingen, welke min of meer in verband staan met zijne studiën, toch grootendeels zijn leven ver van het gewoel der staatkundige gebeurtenissen slijt. Zelfs de weinige brieven, die hij van het Loo schreef, waar hij zich tijdelijk in de omgeving van koning Lodewijk ophield, ten einde den vreemden vorst de Nederlandsche taal te leeren, welke deze, ondanks alle moeite èn van Bilderdijk èn van zekeren Flamand, nooit machtig is geworden, hebben weinig historische waarde.

Het eerst, dat wij D. J. v. L. aan de staatkundige kwestiën van den dag zien deelnemen, is gedurende de restauratie van 1813. Het pas afgeloopen jaar is zóó rijk geweest aan allerlei, zoo rijpe als onrijpe, beschouwingen over de gebeurtenissen van die dagen, dat ik geloof mij te mogen onthouden van eene nadere ophaling daarvan.

Al wie een echt vaderlandsch hart met zich omdroeg, al wie door zijn verstand of door zijnen aanleg slechts eenigzins daartoe berekend was, sloot zich toenmaals bij hen aan, die de bevrijding van ons vaderland konden bevorderen. Was te Amsterdam vooral Anton Reinhard Falck de ziel van de beweging, en had deze „door gestadig, nu aan 't stadhuis, dan aan 't kommandantshuis, dan elders allerlei onrustbarende geruchten te verspreiden", de vlucht van De Celles bevorderd, de naam van Van Lennep werd, schier dadelijk na het vertrek der Franschen uit de hoofdstad, geteld onder de leden van het provisioneel bestuur, en hij was zelfs verplicht van de lang genoten rust afstand te doen,

ten einde met zijne ambtgenooten aan de veelvuldige voorloopige bemoeijingen het hoofd te kunnen bieden. „Ik weet nog niet", schreef hij des avonds te negen ure aan zijne vrouw, „wanneer ik t'huis kom; het kan laat in den nacht worden." De benoeming echter van de leden van het provisioneel bestuur was met genoegen vernomen, en had reeds de rust bevorderd; „het rondgaan der nieuw benoemde heeren brengt veel toe, om de gemeente tot bedaren te brengen", schreef hij in denzelfden brief aan zijne vrouw; er was dus reeds eene groote schrede gedaan op den weg der volkomene bevrijding.

Behalve de gewone en buitengewone administratieve werkzaamheden, waarmede zich het provisioneel bestuur belastte, benoemde het eenige zijner leden, om een wakend oog te houden op den schouwburg, en wij ontmoeten onder hen ook D. J. v. L.; „eene keuze, die niet meer dan natuurlijk was, daar hij meer dan een zijner medeleden met de eischen van het tooneel en van de dramatische letterkunde bekend was." Vraagt men naar de reden van zulk een toezicht op den schouwburg, men leze hetgeen de Schr. daarover zegt (bladz. 326): „'t zal misschien in onze dagen aan velen vreemd voorkomen, dat de leden van 't provisioneel bestuur, reeds in de eerste uren van hun zamenzijn, en toen de stad nog in rep en roer was, en de tooneelen van brandstichting en plundering, die den vorigen nacht gekenmerkt hadden, ieder oogenblik weêr konden beginnen, zich zooveel aan eene (thans naar 't schijnt in veler oogen nietige of onverschillige) zaak als den schouwburg lieten gelegen liggen; te meer, omdat die toch reeds onder een bepaald toezicht stond; — doch vooreerst had men tot algemeenen maatregel genomen, aan het bestuur van elke openbare instelling een lid uit het provisioneel bestuur toe te voegen, ten einde men op alles het oog zoû kunnen houden, en waken, dat nergens in een anderen geest dan dien des bestuurs gehandeld werd: en ten anderen was men niet onbekend met den krachtigen hefboom, dien men in het tooneel bezat, om daarmede op den volksgeest te werken; met nadruk werd daarvan dan ook partij getrokken, en de

vertooning van het *Turfschip van Breda*, *Jacob Simonszoon de Rijk*, *Maria van Lalaing* en andere zoogenaamde „vaderlandsche" stukken, benevens de gespierde lierzangen, door den wakkeren en waardigen Maarten Westerman tusschen voor- en nastuk opgezongen, brachten niet minder toe ter opwekking van den moed en den burgerzin der Amsterdammeren, als de krachtvolle en welsprekende proclamatiën der nieuwe plaatselijke en gewestelijke besturen."

Groot was in het algemeen de ijver, om het vaderland te dienen. Bij de mogelijkheid, dat de hoofdstad door de Fransche troepen, die in de nabijheid lagen, overrompeld kon worden, en zich dáár de tooneelen, die te Woerden plaats hadden gegrepen, zouden vernieuwen, was de organisatie eener algemeene wapening hoogst wenschelijk. Op aansporing, ook van Van Lennep werden daarover petitiën bij het provisioneel bestuur aangeboden. De vredelievende professor werd met H. van Slingelandt en de in 1795 van medicus tot generaal van de genie gepromoveerde Kraijenhoff benoemd tot lid der commissie, om die algemeene wapeningen te organiseren, ja, wat meer zegt, gedachtig aan het *armis togae cedunt*, werd hij tot luitenant-kolonel bij een der nieuw opgerichte bataillons landstorm benoemd. „Zeker was het een ongewoon gezicht", zegt de Schr., „hem, die zich anders nimmer vertoonde, dan deftig in 't zwart, met witten das, korte broek en zijden kousen, het wit gepoederd hair met een driekanten hoed gedekt, nu te zien loopen in een blaauwe uniformjas met rooden kraag, een oranjesjerp om 't lijf, een sabel op zij, een zwarten stropdas om den hals, een hoed met galon, en hooge laarzen over een grijze broek. Voorts zijne studenten in piekeniers, en zijn kollegiekamer in een arsenaal, waar pieken werden uitgedeeld: — pieken, zeg ik; want al had art. 4 van 't besluit (n. l. betrekkelijk de algemeene wapening) den snaphaan als 't algemeene wapen en de piek alleen als 't wapen bij uitzondering voorgeschreven, zoo was de uitzondering regel geworden, om de zeer gezonde reden, dat er in Amsterdam geen snaphanen meer aanwezig waren. Maar de pieken waren prachtig, van glanzend wit hout en blinkend ijzer

en met een oranjelintjen versierd, 't geen hun, die ze droegen een recht herderlijk aanzien gaf."

Maar stappen wij over deze en volgende gebeurtenissen heen, om ons te haasten naar dat gedeelte van den arbeid van den heer VAN LENNEP, dat historische waarde bezit.

Wij verdeelen hier onze taak in twee afdeelingen, vooreerst, de wording van het Koningrijk der Nederlanden en, ten tweede, het tijdperk, dat ligt tusschen 1815 en 1830.

Bij het eerste gedeelte merken wij in de allereerste plaats de poging op, door den ex-koning Lodewijk Bonaparte aangewend, om weêr in het bezit te komen van den verloren troon, welke poging, voor zoover ik weet, niet anders bekend is, dan uit hetgeen de *Documens historiques* van dien vorst bevat. Immers, wij vinden onder de brieven, door den Schr. openbaar gemaakt, twee van Lodewijk, die wel waard zijn, dat wij er ons eenige oogenblikken mede bezig houden. Beide brieven zijn geschreven uit Soleure; de eerste, gedagteekend 20 Nov. 1813 en dus tien dagen voor de aankomst van den prins hier te lande *), bevat grootendeels zijne beschouwingen over den tegenwoordigen toestand van Nederland, „dans la situation géographique et politique dans laquelle se trouve la Hollande, il est rare que l'occasion se présente comme dans ce moment de reprendre son indépendance et la plus parfaite neutralité". Noch in 1809, noch in 1810 „quand je fus entrainé à me rendre à Paris"; noch in 1812, na de Russische expeditie, was die gelegenheid zóo gunstig als nu. Ieder die zijn vaderland lief heeft moet dus, volgens den koninklijken schrijver, zich inspannen, om dat doel te bereiken. Wat moet het doel zijn? *a* „de parvenir à un état d'indépendance réelle et de neutralité; *b* d'épier l'occasion favorable pour cela, avec calme, patience et dévouement." Verder deelt de ex-koning mede, welke démarches door hem zijn gedaan in het belang van Nederland, „pour que l'on rendit la Hollande

*) De bekende brief, dien Lodewijk aan de regering van Amsterdam schreef, was van 29 Nov. en dus negen dagen na dien aan D. J. v. L. Zie *Docum. hist.* III. p. 375.

à elle même, avant que les alliés l'occupassent ou qu'elle s'insurgeat". Reeds vroeger had hij gezegd, dat naar zijne meening de staat van oorlog onvermijdelijk het verderf van Nederland zou mede brengen „le séjour de grandes armées amies même ruinera le pays physiquement et moralement". Zijne pogingen waren echter mislukt; tot dicht bij Parijs was hij gedrongen, „mais l'on m'a refusé positivement, et voyant que ma démarche prenoit une tournure contraire, je n'ai eu que le temps de regagner la Suisse par une autre route". Hierna treedt hij in eenige beschouwingen over de toekomst van ons vaderland; volgens hem zou de onafhankelijkheid van Nederland en zijne neutraliteit in alle opzichten in overeenstemming zijn met de behoeften, zoo van Frankijk als der andere mogendheden. Frankrijk zou er dat voordeel bij hebben, dat ten noorden zijne grenzen gedekt zouden zijn door de onzijdigheid van Nederland, en dat het, door aan dat land zijne oude onafhankelijkheid terug te geven, een bevrienden nabuur zou erlangen. Ook Duitschland en de overige mogendheden zouden er bij winnen, 1. door eene belangrijke vermindering van maritieme krachten naar den kant van Frankrijk, 2. de ontruiming van al de punten op de rechterzijde van den Rhijn, 3. eene rechtstreeksche gemeenschap met Engeland, en 4. een débouché voor den handel.

Het slot van den brief was eene zedige aanbeveling van zich zelven: „je suis comme j'ai été toujours et plus que jamais dévoué à la nation; si elle est libre et qu'elle veuille de moi, elle me trouvera plus pénétré que jamais des sentiments qu'on doit me connaître, par 3 ans $1/2$ de solitude et de réflexions..... Depuis 1806 la Hollande étant devenue mon pays *), je n'en ai plus si elle me

*) Reeds eene maand te voren, in October, schrijft Lodewijk in zijne *Docum hist.* p. 327: „Plusieurs personnes lui proposèrent de se rendre en Hollande, pour y décider la nation en sa faveur, mais il refusa „„je ne puis y rentrer, répondit-il, que rappelé par la nation; il ne convient ni à mon caractère, ni au bien de la Hollande, que j'y rentre par la guerre ou par les troubles. Je dois me borner à faire savoir aux Hollandais que mon dévouement au pays est toujours le même; le reste les regarde."

manque, et dans ces circonstances majeures je ne puis rester sans patrie et exilé." Maar het gerucht dat de Nederlandsche natie reeds de hand toegereikt had aan de spruit van het oude en doorluchtige huis van Oranje, schijnt tot hem doorgedrongen te zijn. „Si, au contraire, elle (la nation) préfère un prince d'Orange, je ne pourrai la blamer, mais j'ai besoin qu'elle se décide" *). In die laatste woorden is eenig ongeduld niet onduidelijk, en ook later verzoekt hij zoo spoedig mogelijk bericht. De merkwaardigste en de meest ware zinsnede is die, waarin hij de natie aanspoort, om niet terug te keeren tot de oude regeringsvormen; „quel que soit la résolution de votre nation, rappelez vous, je vous prie, *qu'il faut pour son salut* renoncer à son ancienne constitution; il lui en faut une libre, mais monarchique à peu près comme en Angleterre ou en Suède". Dat Lodewijk eene beslissing met ongeduld verlangde van de Nederlandsche natie, blijkt nog uit een anderen brief n. l. van 8 Dec., dien hij behalve aan Van Lennep nog aan zes Nederlanders schreef †), en die door den heer Mr. J. VAN LENNEP op bladz. 352 en volg. opgenomen is. „J'ai besoin d'une réponse précise de la part de la nation.... Faites com-

---

*) Toen Lodewijk kort na den slag van Leipzig zijn schoonbroeder Murat in Zwitserland ontmoette, schijnt hij reeds vermoed te hebben, dat de verbondene mogendheden de voorkeur zouden geven aan een prins van Oranje „... les alliés finiront toujours par préférer le prince d'Orange" (*Doc. hist.* III. p. 324). Hij schijnt echter de hoop gekoesterd te hebben, dat de keizer, op dat gewichtig oogenblik, niet zou aarzelen, hem weder in zijne vroegere waardigheid te herstellen. „Je sentais fort bien que le moment était favorable pour tenter de rentrer en Hollande, que c'etait ce que le gouvernement français pouvait faire de mieux que de renoncer à un pays qui lui échappait, et d'y rétablir une dynastie française." (ibid.) Eerst toen ook deze poging mislukte, schreef hij, op het bericht van de gebeurtenissen hier te lande, den bekenden brief aan de regering van Amsterdam (ibid. p. 375).

†) Nl. Roëll, van der Heim, Willink, graaf Bylandt, Kraijenhoff en Visscher. Het is bekend, dat een zeker schrijver *Geschiedkundige aanmerkingen op de gesch. gedenkstukken van Lod. Bonaparte* in het licht zond. De heer G. A. Visscher schreef daartegen een *Open brief* aan dien naamloozen schrijver, waarin hij op eene warme wijze het karakter van den ex-koning verdedigde.

prendre, je vous prie, à ces messieurs et comprenez vous-même qu'il ne s'agit point de ma part ni d'intrigue ni de démarches arbitraires, mais d'une derniere démarche qui doit completter mes devoirs envers votre pays et finir ma destinée depuis 4 ans errante et terminer mon entier isolement."

In zijne *Documens historiques* spreekt de ex-koning alleen van „réponses qu'il reçut d'Amsterdam", die hem alle hoop benamen van weder op den troon van Nederland te worden hersteld. Ontving hij van de regering van Amsterdam antwoord op zijn schrijven van 29 Nov.? Ik weet het niet; maar de heer VAN LENNEP geeft ons het antwoord door zijnen vader aan den ongelukkigen vorst geschreven. Dat antwoord, waardig, krachtig en afdoende, zal wel door de woorden, die ik zoo even uit de *Docum. hist.* aanhaalde, bedoeld zijn. En inderdaad, na dien brief gelezen te hebben, moet Lodewijk alle hoop verloren hebben. Na den indruk te hebben gemeld, die de nederlagen van den keizer hier te lande maakten, zegt D. J. v. L. „tous les anciens souvenirs se sont reveillés, toutes les anciennes espérances se sont ranimées, et le vœu unanime, le vœu fortement prononcé de la nation a porté le prince d'Orange à la souveraineté. Cet évènement prouve bien, ce me semble, que la nation s'est crue libre de tout engagement envers son ancien Roi...... Les faits parlent et clairement."

D. J. v. L. koesterde echter hoogachting voor den man, die eens koning was over zijn vaderland, en hij kent zijne gevoelens jegens de natie: „Comme ami de V. M. je le désire, (c. à. d. qu'il se rende en France), comme Hollandais je le désire encore, bien persuadé que nonobstant ce qui est arrivé, V. M. n'en continuera pas moins sa bienveillance à un parti qui lui servit pendant quelque temps de patrie, et qu'elle ne tardera pas à le prouver en s'intéressant fortement auprès de l'Empereur en faveur des gardes d'honneur, ainsi que des autres Hollandais ou détenus en France, ou qu'on y a conduit militairement" enz.

Hier mede eindigt deze belangrijke briefwisseling.

Den 30 Nov. was de prins van Oranje te Scheveningen aan wal gestapt, en nu begint de geschiedenis van het ontstaan van het koningrijk der Nederlanden.

Het was vooral Engeland, zoo 't schijnt, dat op eene vergrooting van grondgebied voor de Nederlanden had aangedrongen. België aan Noord-Nederland aangehecht zou een geschikte voormuur tegen Frankrijk zijn, zoo die mogendheid vroeg of laat tot zijne oude ongerechtigheid zou willen terugkeeren *). Daarom eischte, volgens art. 3 van den vrede van Parijs van 1814, het Europeesch evenwicht, „que la Hollande soit constituée dans les *proportions* qui la mettent à même de soutenir son indépendance par ses propres moyens" †). Volgens Von Gagern was de toevoeging van België aan Noord-Nederland van de zijde van Engeland slechts een expediënt, om erger te voorkomen. Het liefst zou wellicht die mogendheid ze aan Oostenrijk terug hebben gegeven; maar Oostenrijk wilde er niet van weten. Om ze aan Pruissen te geven, scheen voor Nederland gevaarlijk. „Si c'est la Prusse, les chaines des provinces unies sont rivées, leur dépendance prononcée"; ze aan een vreemde te geven, wie zal zeggen, of deze niet binnen kort de gehoorzame dienaar zou zijn van Frankrijk? Het is waar, de Hollandsche staatslieden verkozen de oude grenzen van de voormalige vereenigde Nederlanden; het liefst zouden zij eene zeer kleine uitbreiding verlangen op den rechter Rijnoever. Dus „on destine ces provinces à la Hollande, non parce-qu'elle est conquérante, mais parce-qu'elle ne peut pas s'en passer" §). Of echter al de Nederlandsche staatslieden dachten zoo als Von Gagern meende? In een brief van A. R. Falck aan zijnen vriend D. J. v. L. van 6 Dec. 1813 vind ik het tegendeel: „Engeland en de overige geallieerden zijn voor onze vergrooting naar den kant van Braband.... Tot aan de boorden van de Moezel moet alles wederom aan Frankrijk ontrukt en Hollandsch

*) Zie hierover een belangrijk artikel in de *Gids*, 1864, January, bladz. 86.

†) VON GAGERN, *Mein Antheil an der Politik*, 2 Th. S. 17.

§) Ibidem, S. 27.

gemaakt worden." Hij hoopt spoedig „een legertje te kunnen hebben, om te opereren", maar de groote vraag was, zal België zelf zich aan den wil der mogendheden onderwerpen? „De gemoederen zijn ginds wel rijp voor eene insurrectie, maar de vrees is, dat zij de witte vlag uitsteeken, en dan bij Oostenrijk wederom eene lust opwekken, die ingesluimerd is." Er moeten dus behalve eene militaire demonstratie nog andere middelen aangewend worden. En welke zouden beter werken, dan de zoodanige, die den openbaren geest in België konden stemmen voor eene vereeniging met Noord-Nederland. Op die openbare opinie kon men, moest men werken door de pers „maar" vraagt Falck aan zijn vriend D. J. v. L. „zouden wij de militaire oppositie niet kunnen ondersteunen dooreen pamphlet? Ik denk van ja, maar heb geen tijd, om zelf de hand aan het werk te slaan. Ik wende mij tot u, die het gewigt der zaak even als ik zelf penetreert" *).

Ik moet, misschien tot mijne schande, verklaren, dat ik met de pamfletten-literatuur uit die dagen weinig of niet bekend ben †).

De heer VAN LENNEP geeft ons (bladz. 343 volg.) een staaltje van zulk een beroep op den openbaren geest in België, zonder de verzekering te kunnen geven, dat het gedrukt is geworden. Dat zijn vader inderdaad zeer gunstig gestemd was voor de vereeniging met België, daarvan getuigt menige plaats uit zijne brieven, waarvan hier en daar grootere of kleinere brokstukken worden medegedeeld. Ook deze proeve van een pamflet is daarvan een bewijs. „En dan, Belgen! wie zoudt gij liever eerst als bondgenooten inroepen, dan hen, wier taal gij verstaat, wier zeden met de uwe overeenstemmen, met wie gij door

---

*) *Brieven van Falck*, bladz. 202. *Leven van D. J. v. L.*, I, bladz. 342.

†) Ik bedoel de staatkundige pamfletten. De rapsodie van zoodanige werkjes, die de volkestemming uitdrukten bij Nederl. verlossing in 1813, heeft ons de *Tijdspiegel* onlangs meêgedeeld. Of ze de moeite eener verhandeling waard was, of ze verdiende in een goed tijdschrift opgenomen te worden, is eene vraag, voor wier toestemmende beantwoording ik niet durf instaan.

duizend banden van handel en vriendschaps-betrekkingen verbonden zijt? Onder wiens vanen zoudt gij liever strijden, dan onder die van eenen vorst, wiens voorzaat goed en bloed ook voor uwe voorzaten heeft opgeofferd? Voltooit gij wat zij begonnen, even als wij voltooijen, hetgeen onze voorouders begonnen hebben. Toen was verschil van godsdienst nu en dan aan den band der eendragt nadeelig. Maar hoe zoude zulks nu nog plaats hebben, daar de verklaarde wil van Hollands geliefden vorst alle gezindheden tot dezelfde voorrechten, tot dezelfde eereposten geroepen heeft! Het oogenblik is meer dan ooit gunstig voor eene vereeniging van alle Nederlanders tot een krachtigen, aanzienlijken staat onder éen vorst, met de voornaamste hoven van Europa vermaagschapt, bij allen om zijne deugden geëerbiedigd, bij allen geacht en geëerd. Alsdan zoude alle naijver verdwijnen tusschen Amstel en Schelde, tusschen Vlaamsche en Hollandsche nijverheid" enz.

Of de algemeene stemming in Holland even gunstig over eene vereeniging met België dacht? Toen de eerste roes voorbij was, schijnt de oude vrees, die ook anderhalve eeuw vroeger, in 1650, in de aanhechting van Antwerpen bij de Vereenigde Nederlanden gevaar zag *), weder boven te zijn gekomen. Mij dunkt, ik vind daarvan eenig spoor in een brief van D. J. v. L. van den 4 Aug. 1814. „Dat voor ons ingezetenen der 7 vereenigde provinciën die vereeniging heilrijk is, blijf ik nog altoos beweeren. Ik zie wel dat sommige stedelijke en provinciale belangens daaronder lijden zullen, doch voor de opoffering derzelve hopen wij veiligheid

---

*) Zie mijne voorrede op de *Hist. des prov. unies des Païs-Bas par* M. WICQUEFORT, bladz. L. Vergelijk verder een pamflet uit die dagen, getit. *Hollants praetje*, enz. het 3de deel. „... Want het is seker, dat indien Antwerpen aan der staten sijde was, dat Amsterd. daer geen sijde soude bij spinnen.... Is Antw. niet zesmaal beter gelegen, dan Amst.?... met wat excessieve kosten moeten de Amsterdamsche schepen geladen en ontladen worden; wat periculen moeten deselve al uytstaan... Vooreerst moet men met lighters de goederen over Pampus brengen; daarna de schepen met sulcke moeyten en kosten geladen zijnde, hoe lang moeten sy dikwijls wagten na de oostewint voor en aleer deselve de gaten bij Texel kunnen uitloopen, en hoe onveylig is de reede daer sy ten anker liggen" enz.

en onafhankelijkheid, aan welke anders op den duur niet te denken viel. Stoor u dus niet aan het *geschreeuw van sommige Amsterdammers of Hollanders*. De vereeniging moet geheel en compleet zijn, en de Schelde even vrij en open als het Y en de Maas. *Z. K. H. kan, zonder den Brabandschen of Vlaamschen koopman te onderdrukken, op honderd andere wijzen den Amsterdamschen en Rotterdamschen begunstigen*". (II. bl. 13.)

Men ziet hieruit, dat een man, wiens blik scherp was, niet ontkennen kon, dat de vereeniging van België met Noord-Nederl. nadeel zou bezorgen aan den handel van het laatstgenoemde; maar dat hij hoop koesterde, dat eene zekere voortrekking van de handelsteden Amsterdam en Rotterdam een tegenwicht zou geven aan dat nadeel. Maar eene begunstiging van deze moest zonder eenigen twijfel de achteruitstelling van den Belgischen handel ten gevolge hebben. Er straalt dus bij den liberalen D. J. v. L., van wiens toegenegenheid voor de Belgen menige plaats in zijne brieven getuigt, toch eene zekere voorliefde voor de N. Nederl. provinciën door; eene voorliefde, die algemeen was, bij volk en vorst, en die zeker bijgedragen heeft, om de onvergenoegdheid ginds te bevorderen.

Vóór ik van dit onderwerp afstap, wil ik nog een paar bijzonderheden aanstippen. Vooreerst vestig ik de aandacht op een brief van Falck, van 16 Mei 1814. „Denk eens „schrijft hij aan D. J. v. L." over den meest voegzamen naam, die de XVII provinciën dragen kunnen, in de suppositie namelijk, dat zij één rijk uit zullen maken. Royaume de Bourgogne klinkt beter dan Roy[me] des Pays-Bas. Hoe zoude men ook een habitant des Pays-Bas in één woord kunnen designeeren. Belge, Hollandais blijven na de vereeniging slechts aanduidingen der provinciën. Ik heb gedacht aan Royaume d'Orange, daar toch het eigenlijk dat Huis is, waardoor de vereeniging tot stand komt". *)

Hoe is 't mogelijk, dat een man als Falck, zoo bekend

---

*) D. II, bladz. 11.

met onze geschiedenis, nog één oogenblik heeft kunnen twijfelen, welke naam aan het nieuwe koningrijk gegeven moest worden? was dan niet Pays-Bas een naam, die al in den tijd van Karel V bekend was? Hoe kan hij denken aan een koningrijk Bourgondië, al speelde hem den Bourgondischen kreitz van keizer Maximiliaan en Karel V voor den geest, of aan een koningrijk Oranje, al was 't onder een nazaat van dat doorluchtige stamhuis, dat de oude vereeniging herleefde?

De andere bijzonderheid is het zoeken naar een Wapen voor het nieuwe koningrijk. Falck schijnt steeds tot zijn geliefd denkbeeld van een koningrijk Bourgondië te zijn terug gekomen; althans in een brief aan D. J. v. L. van 9 Mei 1815 vraagt hij „kan men het kruis van Bourgondië, dat maar een ordesteeken schijnt geweest te zijn, in het wapen opnemen?.... Zie vooral, dat gij.... partij trekt van dat Bourgondische kruis; men maakt daardoor aan den Prins personeel zijn hof" *).

Het congres van Weenen had de vereeniging van Noord-Nederland en België bekrachtigd. Was de stemming in Holland, gelijk wij zagen, niet algemeen gunstig voor die vereeniging, in België schijnt het tegenovergestelde bij sommigen plaats te hebben gehad. Onder de medegedeelde brieven vinden wij eenige hoogst belangrijke van zekeren Hye Schoutheer, die later vooral door de bemoeijingen van D. J. v. L. zijn liefsten wensch bekroond zag, om nl. benoemd te worden tot secretaris der stad Gent. Uit die brieven is 't duidelijk, dat velen in België de vereeniging met Noord-Nederl. als de geboorte van eenen nieuwen dag begroetten, weinig bewust, dat weldra dikke onweêrswolken zich aan dien helderen hemel zouden vertoonen. Zoo schrijft Schoutheer den 9 Febr. 1815. „Puisque vous touchez la corde politique, Monsieur, je ne puis m'empêcher de vous dire, qu'au lieu de nous donner au roi de Prusse, on

*) Ibid. bladz. 35 volg.

nous soumet, l'un jour au roi de Saxe, le lendemain à l'Autriche, et que, grâces a Dieu, on est tellement convaincu du peu de fortune que ferait la nouvelle, qu'on ne fait jamais couvrir le bruit que nous retournons à la France; il faut, j'aime à l'esperer et avec moi tous les honnêtes gens, ne plus douter que nous ne devenions enfans d'un même père et qne notre réunion deviendra aussi indissoluble que prospère." (bl. 31 volg.) En eenige dagen later, den 25 Febr., „nous voila donc frères! nous avons enfin une patrie! C'est au son des cloches triumphales qui nous annoncent que l'aurore de notre bonheur se lève, que je cêde au besoin de vous en offrir mes félicitations..... qu'il est doux de songer que l'antique héritage de la maison de Bourgogne ne sera plus morcélé et que desormais, enfans chéris et dociles d'un même père.... le bonheur des habitans du Royaume des Pays Bas cessera enfin d'être une illusion" enz. (bl. 33.)

Doch genoeg met deze weinige aanhalingen, om het bewijs te leveren van de gezindheid van sommige Belgen over de vereeniging. Op één brief van D. J. v. L. wil ik nog slechts wijzen, en wel met betrekking tot de grondwet, die weldra ook voor de Belgen verbindend zou zijn. De *Spectateur Belge*, onder redactie van den bekwamen abt de Foere, had eenige bedenkingen geopperd over art. 139 van de grondwet van 1814: „Onverminderd het recht en de gehoudenis van den souvereinen vorst, om zoodanig toezicht over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den staat dienstig zal bevonden worden, *heeft dezelve bovendien in het bijzonder het recht van inzage en beschikking* omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke volgens een der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit 's lands kas genieten". De *Spectateur Belge* vond bezwaar in de door mij onderhaalde woorden, die ook door D. J. v. L. „eenigzins bedenkelijk" worden genoemd. „Is" schrijft hij aan Falck „bij de revisie der constitutie dit art. ook een punt van deliberatie? Is er hoop, om hetzelve tot algemeen genoegen meer in 't reine te brengen" *).

*) Het is bekend, dat bij de grondwet van 1815 art. 139 vervallen is.

Ik heb dit aangestipt, eensdeels, om het waar liberale karakter van Van L. aan het licht te brengen, maar ook anderdeels, om te doen zien, hoe reeds bij de eerste wording van het nieuwe koningrijk der Nederlanden de kiem gevonden werd, die later de scheiding van Noord en Zuid zou doen geboren worden.

Mijn verslag breidt zich te veel uit; ik mag niet meer ruimte gebruiken, dan noodig is. Daarom wil ik mij haasten, en nog slechts eenige weinige punten aanroeren, vooral in verband met hetgeen ik daar zoo even schreef. Heb ik straks de gezindheid van Hye Schoutheer over de vereeniging aangehaald, als een bewijs hoe door sommige Belgen die gebeurtenis werd beschouwd, thans moet ik als tegenstelling vermelden, welke grieven zich van lieverlede ontwikkelden tegen het Nederlandsch bestuur. Ik volg ook hier het spoor door den heer VAN LENNEP aangewezen, en sla de brieven op, die dezelfde Schoutheer aan D. J. v. L. schreef. De eerste, die eenigzins breedvoerig over allerlei grieven handelt, is van Sept. 1815, dus op een oogenblik kort na het voltrokken huwelijk van het Noorden en het Zuiden. Daar vinden wij o. a. het volgende: „n'est il pas naturel en effet, que si ceux qui conseillent le Roi, avaient des intentions aussi pures que lui, on n'aurait pas emploié la police pour enlever les représentations qu'on lui faisait, on n'aurait pas poussé l'imprudence jusqu'à faire colporter par les agens de police un écrit où la religion et ses ministres étaient vilipendés, insultés d'une manière dégoutante, traités à la Voltaire enfin, puisque cet écrit incendiaire portait pour épigraphe le „les prêtres ne sont pas ce qu'un vain peuple pense; votre crédulité fait toute leur science", de cet apôtre de l'athéisme; est-ce ainsi qu'on prétend faire aimer un prince qui promet et dont les Belges attendent protection et bonheur?" (II. bladz. 44). Ik heb te vergeefs gezocht van welk *écrit* hier sprake is. DE GERLACHE behandelt meer de groote kwestiën, en vooral de oppositie van den Gentschen prelaat de Broglie, en kan hier dus geen licht verschaffen. Het is te betreuren, dat de

heer VAN LENNEP niet hier en daar eenige ophelderingen heeft gegeven van dergelijke zinspelingen, die voor hen, die de gebeurtenissen van de dagen van 1813—1820 niet beleefd hebben, van het grootste belang zouden zijn. Maar uit het bovenstaande blijkt duidelijk, dat het gouvernement, met het oog op de oppositie van de Belgische geestelijkheid, een werk heeft gepatrocineerd, dat bestemd was, om die geestelijkheid in het ware daglicht te stellen, waardoor de regering zich al dadelijk het verwijt van partijdigheid op den hals haalde. Bovendien schijnt zij de uitingen der openbare meening niet altijd op hare rechte waarde gesteld te hebben, en de geschriften, waarin hare handelingen berispt werden, met een slecht oog te hebben aangezien: „est-ce en traitant comme pamphlet, des brochures signées, des écrits remplis de modération et de vrai patriotisme, qu'on veut nous faire croire que cette liberté de la presse, tant vantée comme un droit public, sera observée dorénavant" (ibidem). Dit ziet zeker op de vervolgingen, die de abt de Foere, redacteur van de *Spectateur Belge*, moest ondervinden, en die hem twee jaren later (1817) in een proces wikkelden. Niet minder merkwaardig is het oordeel door Schoutheer uitgesproken over de bekende memorie van G. K. van Hogendorp — houdende zijne beschouwingen over de nationale schuld, het finantiewezen, de vereeniging van België en Holland — die dezen noopte als vicepresident van den raad van state af te treden *) „mais ce qui porte un coup mortel aux progrès de cette union, si nécessaire à deux peuples ne formant qu'une même famille, c'est le fatal mémoire de Mr de Hogendorp qui avilit à la fois et la majesté du Roi et la dignité des deux nations;..... nous y sommes insultés, deshonorés dans la personne de nos représentans choisis par le Roi lui même.... Je plains l'aveuglement de cet homme qui a tout l'air d'un

*) Over deze aftreding sprak Falck vrij luchtig in zijnen brief van 29 Nov. 1816. „De retraite van H. heeft alles bijeen genomen, niets onnatuurlijks, en zal al vast geene verdere verandering te weeg brengen." En toch welk eene groote schuld van dankbaarheid had het vaderland aan dien staatsman!

chef de parti, et je ne crois pas me tromper en disant que cet écrit fera plus mal à l'état, nuira davantage à l'influence du gouvernement que toutes les oppositions des évêques dont l'intention au moins est pure, tandis que les vues de Mr de Hogendorp tendent à rompre tous les liens politiques, sociaux et religieux, si elles ne sont encore plus criminelles" (blz. 65). Het oordeel van Falck was gematigder „van Hogendorp's memorie maken de Belgen dan ook meer geruchts, dan zij behoorden. Onberaden en ongeraisonneerd is zij in vele opzigten, maar slechte bedoelingen zou het dwaas zijn in den autheur te onderstellen, en vernuft en bekwaamheid stralen ook in dezen arbeid door... Vele menschen, die het stuk niet gelezen hebben, noch lezen kunnen, stellen het zich als zeer erg en als eene oorlogsverklaring aan het Zuiden voor" (blz. 67 en volg.).

Onder de klachten die door onze zuidelijke naburen in die tijden aangeheven werden, mogen wij niet voorbijgaan die, welke betrekking hebben op eene zekere voorliefde, bij de regering duidelijk, voor al wie Noord-Nederlander was. Reeds in vroegere brieven klaagde Schoutheer over het voorbijgaan van goedgezinde mannen. „Mon cher monsieur", schrijft dezelfde Gentsche vriend in Dec. 1816 „les preuves de cet amour (du roi), de cette justice ne se trouvent que dans les proclamations, les discours etc. Avons nous des universités, des régences de ville, des ministres nationaux, des employés supérieurs, nos concitoyens, comme vous habitans de la patrie septentrionale?.... Il n'y a pas jusques aux artistes qui ne se plaignent de partialité" (blz. 79) *). Scherper is de klacht, die hij uitte in Maart 1817: „je suis tenté de dire avec les *mécontents* que toute faveur, toute

*) Men vergelijke hiermede wat de generaal Fr. von Gagern over deze klacht aan zijn vader schreef, den 14en Dec. 1816. „Es ist allerdings wahr, dass in den ersten Stellen weit mehr Holländer sind, theils wegen der Sprache, theils weil sie zuerst da waren, also die Ministeriën sich bei der Vereinigung schon besetzt fanden, endlich weil wirklich die Belgier weniger Gelegenheit hatten, sich für solche Posten zu bilden, als die Holländer unter König Ludwig; *die Vorliebe des Königs mag auch für etwas darin sein.*" (*Leben des Gen. Fried. von Gagern*, Th. I, s. 56 ff.

justice, sont réservées aux seuls septentrionaux" (blz. 104). In het bijzonder was 't eene grief, dat in het ministerie te weinig Belgen zitting hadden; merkwaardig is daarom de brief van Falck hierover aan D. J. v. L. van Nov. 1816. „De admissie van een Belg meer in het ministerie zou hier zeker aangenaam zijn; maar niemand heeft de indiscretie gehad van er zelfs van verre op te doelen. *Men weet al, dat dit bij den koning de rechte weg niet is*" (blz. 83).

Zoo als wij boven reeds aanteekenden berokkende de abt de Foere zich door zijne al te vrijmoedige beschouwingen (wel te verstaan in het oog der regering) een proces. Den 9en Feb. 1817 des namiddags te half vijf ure werd hij bij het uitgaan der avonddienst gearresteerd, en in verzekerde bewaring gebracht. Zie hier hoe Schoutheer over deze gebeurtenis dacht: „je suis loin de partager les opinions que Mr. de Foere défend avec une énergie digne d'une meilleure cause, et je lui avais dit nombre de fois mon opinion à cet égard *), mais je dois compatir à son malheur, et je ne puis m'empêcher de convenir qu'on le traite indignement et d'une manière tout-à-fait inconstitutionnelle..... je dois dire aussi que son arrestation comble la mesure de l'arbitraire que depuis longtemps on remarque dans la marche du gouvernement; je dois dire que son arrestation troublera réellement la tranquillité des esprits, et qu'un pareil acte doit faire naître des sentimens peu favorables au gouvernement" (blz. 97).

Inderdaad ik mag niet de onbescheidenheid zoo ver trekken, om meer plaatsen aan te halen uit het werk van Mr. J. V. LENNEP. Reeds te veel misbruik heb ik gemaakt van de ruimte, waarover ik te beschikken heb. Voor hen,

---

*) Men houde in het oog, dat Schoutheer steeds om de betrekking van secretaris van Gent solliciteerde. Zijn belang zal dus iets of wat medegebracht hebben, om de gevoelens van den onafhankelijken geestelijke niet te deelen. De vriendschap, die hij koesterde voor D. J. v. L. maakt echter, dat hij zich in zijne brieven openhartiger uitlaat, dan men van zulk eenen eeuwigen sollicitant zou verwachten.

die de tijden van 1814 tot 1830 willen bestuderen, bevat het *Leven van D. J. van Lennep* vele merkwaardige bijzonderheden. Ik zou wel wenschen, dat de Schr. nog meer dergelijke levensbeschrijvingen te bewerken had. De wetenschap zou er bij winnen.

Zutphen, July 1864. L. Ed. L.

---

3). *Beschrijving van de voorwerpen van germaanschen, germaansch-celtischen en romeinschen oorsprong en van lateren tijd, uitmakende de gemeente-verzameling te Nijmegen, door de Commissie tot bewaring van voorwerpen van geschiedenis en kunst, J. V. W. Krul van Stompwijk en Dr. J. H. A. Scheers. Nijmegen, C. A. Vieweg en Zoon*, 1864, 8°. VI en 150 bladz.

Met welgevallen begroeten wij dit werkje, dat voor het eerst een volledig en naauwkeurig overzigt aanbiedt van de rijke verzameling van oudheden en historische zeldzaamheden van Nijmegen en naaste omstreek, thans nog op het raadhuis aldaar bewaard. Tot dus ver waren van die verzameling slechts gedeelten, en deze nog onvolledig, beschreven. Van de romeinsche afdeeling waren wel de voornaamste bekend, uit geschriften van de SMETIUSSEN en IN DE BETOUWEN, van REUVENS, LEEMANS en JANSSEN, maar eene methodische beschrijving van alle, de middeleeuwsche en latere daaronder begrepen, ontbrak, en daaraan was behoefte. Wij aarzelen niet te betuigen, dat de heeren KRUL VAN STOMPWIJK en SCHEERS in die behoefte op eene waardige wijze hebben voorzien, en zich door deze beschrijving verdienstelijk hebben gemaakt, niet alleen bij stadgenooten en bezoekers van Nijmegen, maar ook bij elken vaderlander, die prijs stelt op uitbreiding zijner historiekennis en opheldering van den vaderlandschen voortijd; want hun geschrift heeft dit bijzonder aanbevelenswaardige, dat het den leek zoowel als den wetenschappelijken oudheidvriend voldoende inlichting ver-

schaft. Het was goed gezien van het achtbaar Bestuur van Nijmegen, naar aanleiding van het besluit van Ged. St. van 22 Nov. 1845 eene commissie te benoemen, tot bewaring van voorwerpen van geschiedenis en kunst, tot de gemeente betrekkelijk; eene commissie, uit mannen zamengesteld die, bezield met liefde voor zulk eene taak, te waken hadden, dat de overblijfselen der oudheid, die daar nog dagelijks plegen gevonden te worden, niet naar elders, (vooral niet gelijk weleer naar het buitenland) versleurd werden, en alzoo verstrooid of verloren geraakten. Die commissie, eerst bestaande uit de bekende oudheidkundigen P. C. G. GUYOT en DE ROIJE VAN WICHEN, en na overlijden van deze, uit de heeren KRUL VAN STOMPWIJK en SCHEERS, heeft met ondersteuning van het gemeentebestuur reeds veel goeds tot stand gebragt; zij heeft de verzameling verrijkt, hare bewaring gewaarborgd en door betere rangschikking en tentoonstelling de belangstelling van het publiek er in verlevendigd of bekrachtigd; en hadden zich de heeren DE ROIJE VAN WICHEN en GUYOT (de laatste vooral door zijne eigene kostbare verzameling aan de gemeente-verzameling ten geschenke te geven) aanspraak verworven op een dankbaar aandenken van Nijmegens ingezetenen, hunne opvolgers, de heeren KRUL en SCHEERS hebben door deze beschrijving alleen reeds getoond, dat zij met eere de voetstappen hunner voorgangers drukken. Eene beknopte inhoudsopgaaf van het werkje moge van den rijken inhoud eenig denkbeeld geven en tevens ons gunstig oordeel er over wettigen.

Bij de rangschikking der drie hoofdafdeelingen (*Germaansch-celtische*, *Romeinsche* en *Latere gedenkstukken*) is in de beide eerste, onzes inziens met regt, de stof, waaruit de voorwerpen bestaan, tot grondslag gelegd, terwijl bij de derde (ter voorkoming van te veel versnippering) bijna uitsluitend de soort der voorwerpen tot leiddraad van behandeling gekozen is. Wij zullen hierop straks met een woord terugkomen en merken nu nog slechts op, dat in de *Voorrede* op beknopte wijze gehandeld is over het ontstaan, de lotgevallen en de waarde der verzameling, en rekenschap

gegeven wordt over de zamenstelling van deze *Beschrijving*. Tot juiste waardering van den arbeid deelen wij daaruit het navolgende mede: „Wat de belangrijkheid der Nijmeegsche verzameling aangaat, de voorwerpen van Germaanschen en Germaansch-celtischen oorsprong zijn niet talrijk, slechts een twintigtal nummers, doch in voorwerpen van Romeinschen oorsprong overtreft zij menige groote verzameling in talrijkheid en belangrijkheid; terwijl onder de voorwerpen van lateren tijd vooral die, welke betrekking hebben op de gilden, bijzondere opmerking verdienen."

„Het was daarom dat de commissie, aan welke de zorg voor deze verzameling is opgedragen, meer en meer behoefte gevoelde aan eene zoo veel mogelijk naauwkeurige lijst van het voorhandene, zoowel om te dienen als inventaris, als om den belangstellenden stadgenoot en vreemdeling als leiddraad te strekken bij het bezigtigen van de voorwerpen. Zij heeft die taak naar haar beste weten volbragt, ofschoon overtuigd van het onvolledige en gebrekkige van haar werk. Zij neemt echter de vrijheid tot hare verontschuldiging aan te voeren, dat zij zich geenszins rangschikt onder de oudheidkundigen en, zelve overtuigd op verre na niet voldaan te hebben aan de eischen der wetenschap, vertrouwt zij, dat het: *ut desint vires*, *tamen est laudanda voluntas* ook hier zijne toepassing vinden zal."

In de eerste afdeeling worden beschreven de *Germaansch-celtische* voorwerpen. Deze zijn *van gebakken aarde*, 3 urnen; van *steen*, 7 hamers en beitels; *van metaal*, 7 beitels of wiggen van brons. Ongemeen rijker is de tweede afdeeling, die de gedenkstukken van *Romeinschen oorsprong* bevat. Zij zijn:

I. *Van steen*. 1. Beelden en beeldhouwwerken (9); 2. Mijlpalen, outaren, grafsteenen enz. (33); 3. Mozaïken (1); 4. Gegraveerde steenen (59); 5. Gemengde voorwerpen.

Bij 1, 2 en 4 heeft men veel gevolgd de beschrijvingen, daarvan door ons gegeven in de *Jahrbücher des Vereins von Altherthumsfreunden*, *Heft* VII, en in de *Nederlandsch-Romeinsche Daktyliotheek*, doch op enkele plaatsen verbeterd, waar later onderzoek zulks wenschelijk had gemaakt.

II. *Van gebakken aarde.* 1. Tegels, warmteleiders, waterleidingen enz. (26); 2. Beelden (6); 3. Kruiken, kommen schotels, enz. (137); 4. Lampen (46); 5. Gemengde voorwerpen en fragmenten (13). Bij deze laatste zijn ook gevoegd alle naamstempels van fabrikanten van aardewerk, die in de verzameling aanwezig zijn.

III. *Van glas en pâte.* 1. Huisraad, flesschen, kommen enz. (32); 2. Kleeding en versiering (27); 3. Gemengde voorwerpen enz. (81).

IV. *Van metaal* (meest brons). 1. Beeldjes (72); 2. Kleeding en versiering (117); 3. Wapenen (8); 4. Huisraad enz. (119); 5. Munten (227). Tusschen de munten zijn er enkele uit den laatsten tijd der Republiek, de overige zijn keizerlijke, van Augustus tot op Honorius.

Het aantal romeinsche gedenkstukken is 1038 stuks.

In de laatste afdeeling zijn de *Gedenkteekenen van lateren tijd* beschreven (bl. 87—150), en wel met eene uitvoerigheid, die soms de grenzen eener gewone beschrijving overschrijdt, maar die dit nut heeft, dat men de voorwerpen in alle, soms wel geringschijnende, maar toch niet onbelangrijke bijzonderheden leert kennen. Hier worden achtereenvolgens gekenmerkt:

I. *De voorwerpen tot de gilden* behoord hebbende, en wel van de navolgende: het bakkersgild, brouwersgild, korendragersgild, kramersgild, kuipersgild, passementwerkersgild, schippersgild, schuttersgild, smidsgild, timmermansgild, wijnkoopersgild en zakkendragersgild. De voorwerpen bestaan in: *Handschriften* (op last en op kosten der gilden geschreven); *drinkhorens* en *drinkkannen*, met en zonder opschriften; *schildplaatjes*, voorzien van dagteekeningen en van de namen der schenkers; *meubels* en *kleedingstukken*, *wapenen*, *banieren* enz.; alles belangrijk voor de kennis van vroegere zeden en beschaving en voor de geschiedenis van enkele familiën.

II. *Ambts- en waardigheidsteekenen.* Hiertoe behooren: de twee stedelijke ambtsstaven, uitgegeven in *Nederlands oudheden* van den heer D. van der Kellen, pl. XLI; een zeldzame kovel; de stadssleutels, en draagpenningen van het jaar 1831.

III. *Stempels en zegels* van de stad, de burgemeesteren, de schepenen, den secretaris enz.

IV. *Handschriften, prenten en teekeningen.* Onder de *HSS.* drie charters (van 1265, 1271 en 1464) en een aflaatsbrief (van 1502); het oorspronkelijk HS. van 't werk van SMETIUS, *Oppidum Batavorum*, waarin o. a. de namen geboekt zijn van de bezoekers van zijn kabinet van oudheden, en fragmenten van MAERLANT's *Bestiaris*, uit de veertiende of vijftiende eeuw. De *teekeningen* hebben vooral betrekking op zegels en oude munten. De *prenten* bevatten: gezigten op, in en bij Nijmegen (32) en op het Valkof (16); of zij hebben betrekking tot de geschiedenis der stad (14), waarbij dan ook kaarten van de stad en den naasten omtrek in aanmerking komen (17); eindelijk, portretten van verdienstelijke Nijmegenaren.

V. *Munten en penningen.* Grootendeels te Nijmegen geslagen of op de geschiedenis der stad betrekking hebbende (152).

VI. *Voorwerpen van gebakken aarde, glas, porcelein* enz. Hier komen voor: kannen, kruiken en kommen (van de dertiende tot zeventiende eeuw); beschilderde glazen; baksteenen van schoorsteenmantels, enz. (216). Onder de zoogenaamde Jacoba-kannetjes is er één merkwaardig voor de kennis van de oudheid dier voorwerpen, omdat er zich bij de opdelving munten in bevonden van het jaar 1226—1334, waaruit wel met zekerheid blijkt, dat dit soort aardewerk lang voor Jacoba van Beijeren in zwang was.

VII. *Wapenen, vaandels en banieren* (12).

VIII. *Meubelen.* Een stoel, ten jare 1766 door prins Willem V, toen deze zich te Nijmegen bevond, bezeten.

IX. *Varia* (16). — Wij zouden de grenzen van een beknopt verslag te buiten gaan, zoo wij bij al het bijzonder opmerkelijke wilden stilstaan, dat hier ter kennis gebragt wordt, en vertrouwen liever, dat het aangevoerde dienen zal om veler verlangen op te wekken naar kennismaking met den inhoud van het werk zelf. Evenmin willen wij de kleine gebreken bevitten, die ons bij het doorbladeren in het oog vielen, omdat de beschrijvers inderdaad meer geleverd hebben dan men regt had van bloote lief-

hebbers te verwachten; omdat die gebreken ligt te verbeteren zijn, en bovendien bijna uitsluitend betrekking hebben tot den vorm, d. i. tot de rangschikking van sommige voorwerpen, vooral in de laatste afdeeling. Zoo had b. v. No. 23, op bl. 15, niet dáár ter plaats, maar onder de voorwerpen van gebakken aarde behooren gebragt te worden; zoo is bl. 137 getiteld: VI. *Voorwerpen van gebakken aarde*, *glas*, *porcelein enz.*, waarvoor wij, om der eenparigheid wille, liever geschreven hadden: VI. *Huisraad en meubelen;* in welk geval het afzonderlijke: VIII. *Meubelen* (dat ook slechts de beschrijving van een enkelen stoel bevat) achterwege had kunnen blijven; en zoo hadden uit de *Varia* wel nog wel enkele (zoo niet alle) voorwerpen in andere rubrieken kunnen ingelijfd worden.

Wij eindigen met den wensch, dat de tijd spoedig aanbreken moge, dat van alle onze gewestelijke en plaatselijke verzamelingen van dien aard beschrijvingen verkrijgbaar zullen zijn, en dat die beschrijvingen aan even bekwame handen mogen toevertrouwd worden, als waarvan de thans door ons besprokene een loffelijk getuigenis geeft.

Leiden,
23 Julij 1864.

L. J. F. JANSSEN.

